

AFGANİSTAN'IN SİYASİ VE KÜLTÜREL TARİHİ

(Tarihi Dönemlerin Başlangıcından 1747 Yılına Kadar)

Dr. Semra ÇERKEZOĞLU

Editör

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

AFGANİSTAN'IN SİYASİ VE KÜLTÜREL TARİHİ

(Tarihi Dönemlerin Başlangıcından 1747 Yılına Kadar)

Dr. Semra ÇERKEZOĞLU

Editör

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10643798>

Copyright © 2024 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or
transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical
methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses
permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social
Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2024©

ISBN: 978-625-367-636-0

Cover Design: İbrahim KAYA

January / 2024

Ankara / Türkiye

Size = 16x24 cm

*Bu çalışmayı canım oğullarım Dr. Osman, Dr. Orhan ve Müh. İbrahim'e
ithaf ediyorum.....*

“Büyük devletler kuran ecdadımız büyük ve şümüllü medeniyetlere de sahip olmuştur. Bunu aramak, tetkik etmek, Türklüğe ve cihana bildirmek bizler için bir borçtur”.

“Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır”

“Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazssa değişmeyen hakikat insanlığı şaşkırtacak bir hal alır.”

Mustafa Kemal ATATÜRK

EDİTÖRDEN

Afganistan stratejik coğrafi konumu itibariyle Orta Asya halklarının göç geçiş güzergahı, istilacıların hedef noktası, kültürel ve iktisadi ilişkilerin tarih boyunca en önemli kavşaklarından biri olmuştur. Geniş bir kültür yelpazesine sahip olan Afganistan, "dünyanın damı ve kalpgâhı" olarak adlandırılmaktadır. Jeopolitik açıdan stratejik önemi dikkat çekici olup, tarih boyunca dünyanın cazibe merkezlerinden biri olmuştur. Jeopolitik öneminden dolayı tarih boyunca küresel güç olma siyaseti güden ülke ve hükümdarlar Afganistan üzerinde kilitlenmiştir. Bu nedenle çok eski çağlardan beri defalarca istilaya maruz kalmıştır. Ülkenin tarihi boyunca ani ve radikal değişikliklerle farklı ideolojik yönetimleri yaşaması, Afganistan'ı farklı kılan özelliklerdendir.

Afganistan, Ahmet Şah Dürrani'nin ilk Afgan devletini ilan ettiği 1747 yılına kadar Persler, Büyük İskender, Türk- İslam, Türk- Moğol topluluklarının kurduğu devletlerin hakimiyetinde kalmıştır. Afganistan topraklarında hüküm sürmüş olan son Türk devleti hükümdarı Afşar Nâdir Şah'tır. Bu çalışmada; tarihi dönemlerin başlangıcından 1747 yılına kadar Afganistan'ın tarihi şehirleri, demografik yapısı, Aryan teorisi, Persler dönemi, Büyük İskender dönemi, Türklerin bölgede hakimiyet kurmaları, İslam fetihleri, bölgede İslamiyet'in yayılmasından sonra gelişen siyasi olaylar, Türk-İslam, Türk-Moğol devletlerinin sosyo kültürel hayatı araştırılarak kaleme alındı.

Afganistan'da yaşanan siyasi istikrarsızlık sebebi ile eğitime gereken önem verilememiş, 2000'li yıllara kadar Afganistan tarihi de gereken ilgiyi görmemiştir. 2000'li yıllardan itibaren Türkiye'de özellikle Afgan öğrencilerin hazırladığı, Afganistan'ın siyasi, dini, sosyo-kültürel hayatı ile ilgili dikkat çekici tezler mevcuttur. Araştırmacılarımızın ve akademisyenlerimizin bu konuya ilgisinde artış gözlemlenmiştir. Genel anlamda bu konuda çalışmaların artırılması ve oluşturulan yeni litaretürün, geniş bir yelpazede ele alınması gereği düşüncesi bu çalışmayı hazırlamamıza vesile olmuştur.

Bu çalışma danışmanlığım ve gözetimim altında değerli öğrencim Dr. Semra Çerkezoğlu tarafından *Afganistan'ın Siyasi ve Kültürel Tarihi (Tarihi Dönemlerin Başlangıcından 1747 Yılına Kadar)* başlığında doktora tezi olarak tamamlanmıştır. Kitabın yayınlanma aşamasında bizden emek ve desteklerini

esirgemeyen İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Başkanı Sayın Mustafa Latif Emek'e, İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Başdanışmanı Sayın Sefa Salih Bildirici ve Sayın İbrahim Kaya'ya teşekkürlerimizi sunarız.

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

ÖNSÖZ

Afganistan stratejik coğrafi konumu itibariyle Orta Asya halklarının göç geçiş güzergahı, istilacıların hedef noktası, kültürel ve iktisadi ilişkilerin tarih boyunca en önemli kavşaklarından biri olmuştur. Geniş bir kültür yelpazesine sahip olan Afganistan, Spykman'ın Kenar Kuşak Teorisi ve Mackinder'in Kalpgah teorisine göre Dünya'ya hükmetmek için ele geçirilmesi gereken bir bölgedir. Afganistan "dünyanın damı ve kalpgâhı" olarak adlandırılmaktadır. Jeopolitik açıdan stratejik önemi dikkat çekici olup, tarih boyunca dünyanın cazibe merkezlerinden biri olmuştur. Jeopolitik öneminden dolayı tarih boyunca küresel güç olma siyaseti güden ülke ve hükümdarlar, Afganistan üzerinde kilitlenmiştir. Bu nedenle çok eski çağlardan beri defalarca istilaya maruz kalmıştır.

Afganistan Hindistan, Çin, Türkistan ve İran'ı birbirine bağlayan yolların düğüm noktasında yer alır ve tarihi İpek Yolu güzergahı üzerinde bulunmaktadır. İpek yolu üzerinde stratejik bir konuma sahip olması nedeniyle tarih boyunca burada hakimiyet kurmuş devletler, İpek Yolu'na da hakim olmuştur. İpek Yolu eski dünyanın en gözde kültür ve ticaret hattı olup, yüzyıllar boyunca Doğu'nun zengin medeniyetini Batı'ya taşımıştır. İpek yolu güzergahı farklı rotalarla çok sayıda medeniyeti birbirine bağlamıştır. Bu yol sadece bir ticaret yolu değil, aynı zamanda medeniyetler, düşünce, din, kültür, bilgi yoludur.

Afganistan bu stratejik konumu sayesinde küresel fikir, sanat ve kültür alışverişinin uzun mesafeli ticaret güzergahının merkezi konumunda olmuştur. Efsanevi İpek Yolu ticaretin, zanaatkarların, tekniklerin, araçların, fikirlerin gelişmesine ve Orta Asya'nın büyük antik kentlerinin gelişmesine olanak sağlamış, etkileri bölgenin çok ötesine yayılmıştır. Şöyle ki, ticaret yolları sadece ticari mallar taşınmasında kullanılmamakta aynı zamanda bu yolu bilim adamları, sanatçılar, zanaatkarlar, misyonerler ve mimarlarda kullanılmaktaydı. Dolayısıyla İpek Yolu Avrasya kıtasının siyasi, etnik ve dini sınırlarını aşarak çeşitli toplumsal yapılara sahip halkların maddi ve manevi kültür öğelerini kaynaştırma olanağı sağlamaktaydı.

Tarih boyunca Afganistan'ın ani ve radikal değişikliklerle farklı ideolojilerle idare edilmesi, farklı etnik kökene mensup halkların yaşaması,

Afganistan'ı farklı kılan özelliklerdendir. Günümüz Afganistan toprakları birçok millet ve ordunun uğrak yeri olup, yüksek medeniyetlerin sentez noktasını oluşturmuştur. Grek Baktria Krallığı döneminde Yunan medeniyetinin bir parçasını teşkil ederken, Kuşanlar, Akhunlar, ve Türkşahiler döneminde Türk kültürüyle birlikte Budizm sanat ve geleneğinin en üst düzeyini yansıtmıştır. Gazneliler, Selçuklular, Gûrlular döneminde İslam dini öğretilerinin ve Türk- İslam ilim, bilim ve sanatının en iyi temsil edildiği toprakları teşkil etmiştir.

Afganistan'ın Siyasi ve Kültürel Tarihi (Tarihi Dönemlerin Başlangıcından 1747 Yılına Kadar) başlıklı bu çalışmanın “Giriş” bölümünde araştırmanın konusu, yöntemi, sınırlılıkları, amaç ve önemine yer verildi.

Birinci Bölüm “Afganistan Coğrafyası ve Etnik Yapısı” başlığında ele alınarak; 1747 yılına kadar siyasi ve sosyo-kültürel tarihini ele aldığımız, günümüz Afganistan topraklarının fiziki coğrafyası, iklimi, ekonomisi, jeo stratejik önemi, tarihi şehirler, “Afgan” adının kökeni, etnik yapı, “Benî İsrail Teorisi”, “Aryan Teorisi” kaleme alındı.

İkinci Bölüm, "Afganistan'da Tarih Öncesi ve Tarihi Dönemler" başlığı altında ele alınarak; bu dönemde bu topraklarda hüküm süren Pers Devleti dönemi, İskitlerin Perslerle siyasi mücadelesi ve bu dönemde sosyo kültürel hayat, Makedonya kralı Büyük İskender ve bu dönemde sosyo-kültürel hayat, Baktria Devleti ve bu dönemde sosyo-kültürel hayat, Afganistan'da Türklerin yükselişi ve İslam akınları, Kuşanlar ve Akhunlar Devleti dönemi siyasi ve sosyo-kültürel tarihleri kaleme alındı.

Üçüncü Bölüm “Afganistan'da İslamiyet Sonrası Siyasi Tarih” başlığı altında ele alınarak; Arap fetihleri ve ilk İslam hanedanları Tâhirîler, Saffârîler, ilk Türk-İslam, Türk-Moğol devletlerinin 1747 yılına kadar bölgede siyasi tarihine ve hakimiyet mücadelesine yer verildi.

Dördüncü Bölüm “Afganistan'da İslamiyet Sonrası Sosyo- Kültürel Hayat” başlığında ele alınarak; Tâhirîler, Saffârîler, Türk-İslam, Türk-Moğol devletlerinin 1747 yılına kadar sosyo-kültürel hayatı, bu dönemde ilim, ilim çalışmalarının dünya medeniyetine katkısı ve dönemin mimari eserleri kaleme alındı. “Sonuç” bölümünde genel bir değerlendirme yapılarak, elde edilen bulgular belirtildi.

Farklı kültürel zenginlikleri topraklarında biriktiren Afganistan, günümüzde de stratejik olarak gün geçtikçe daha da önem kazanmakta ve Kenar Kuşak Teorisinin coğrafyası üzerinde etkilerini yaşamaktadır. Tarih boyunca stratejik önemini koruyan Afganistan büyük güçlerin, büyük oyunlar oynadığı coğrafya olmuştur. Afganistan bazı dönemler tarihin en aydınlık yüzünü teşkil ederken, bazı dönemlerde de tarihin en karanlık ve en acımasız yönünü temsil etmiştir. İbn Haldun'un; "Coğrafya kaderdir" dediği gibi bu talihsiz kader günümüzde de ülke toprakları ve insanların kaderi olmuştur.

Bu çalışma Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ'nün danışmanlığında doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Çalışma hazırlanırken destek, emek ve katkılarını esirgemeyen değerli danışman hocam Sayın Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ'ye, Sayın Prof. Dr. Füsun KARA'ya, Sayın Prof. Dr. Taner YILDIRIM'a, Sayın Doç. Dr. Mehmet BİÇİCİ'ye, Sayın Dr. Celal ASLAN'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Semra ÇERKEZOĞLU

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN	iii
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	ix
HARİTALAR LİSTESİ.....	xviii
RESİMLER LİSTESİ.....	xix
KISALTMALAR.....	xxii
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Konusu	3
B. Araştırmanın Amaç ve Önemi.....	3
C. Araştırmanın Yöntemi.....	4
D. Araştırmanın Sınırlılıkları	4
I. BÖLÜM	5
AFGANİSTAN COĞRAFYASI ve ETNİK YAPI	5
1.1. Fiziki Coğrafyası.....	5
1.1.1. Nehirler.....	15
1.1.2. Göller	18
1.1.3. Geçitler	19
1.2. İklim Özellikleri.....	20
1.3. Ülke Ekonomisine Genel Bakış	22
1.3.1. Tarım.....	24
1.3.2. Hayvancılık	27
1.3.3. Doğal Kaynaklar.....	27
1.4. Jeopolitik Önemi.....	30
1.5. Tarihi Şehirleri.....	35
1.5.1. Herât.....	37

1.5.2. Kâbil.....	41
1.5.3. Gâzne	45
1.5.4. Belh	47
1.5.5. Kunduz	51
1.5.6. Kândehar	52
1.5.7. Celâlâbâd.....	53
1.5.8. Mezârîşerif	53
1.5.9. Bedahşân	55
1.5.10. Gûr	56
1.5.11. Bâmîyan	57
1.5.12. Hulm (Taş Kurgan)	61
1.5.13. Tâlekan.....	61
1.5.14. Ferah.....	62
1.5.15. Kapisa.....	63
1.5.16. Büst	64
1.6. Etnik Yapı.....	64
1.6.1. Afgan Adının Kökeni	66
1.6.2. Peştunlar	68
1.6.2.1. Benî İsrail Teorisi	70
1.6.2.2. Aryan Teorisi	73
1.6.2.3. Abdalîler.....	78
1.6.2.4. Galzaylar	79
1.6.3. Tacikler	81
1.6.4. Türkler.....	84
1.6.4.1. Özbekler	85
1.6.4.2. Türkmenler	86
1.6.4.3. Kırgızlar.....	87

1.6.4.4. Kazaklar	89
1.6.4.5. Karakalpaklar.....	89
1.6.4.6. Aymaklar	90
1.6.4.7. Afşarlar	90
1.6.4.8. Karluklar	91
1.6.4.9. Hazaralar	92
1.6.4.10. Halaçlar.....	93
1.6.4.11. Gürlular.....	95
1.6.5. Belúciler	96
II. BÖLÜM.....	97
AFGANİSTAN'DA TARİH ÖNCESİ ve TARİHİ DÖNEMLER	98
2.1. Tarih Öncesi Dönem	98
2.1.1.Arkeoloji Çalışmaları	99
2.1.1.1. Ak Kupruk, Dere-i Kur ve Deşt-i Nawur.....	102
2.1.1.2. Mundigak.....	104
2.1.1.3. Tilla Tepe	105
2.2. Tarihi Dönemlere Giriş	108
2.2.1.Pers İmparatorluğu	109
2.2.2. İskitler (Sakalar).....	112
2.2.2.1. İskit Kraliçesi Tomris Hatun II. Kyros'a Karşı	114
2.2.3. Sosyo-Kültürel Hayat	116
2.2.4. Ekonomi	119
2.2.5. Mimari ve Kültürel Kalıntılar	122
2.3. Makedonya İmparatorluğu	123
2.3.1.Makedonyalı Büyük İskender ve Pers İmparatorluğu'nun Çöküşü	123
2.3.2.Büyük İskender Dönemi.....	125

2.3.2.1. Büyük İskender'in Baktria ve Sogdiana İsgaline Karşı Bessus'un Direnişi.....	126
2.3.2.2. Spitamanes ve Türkmen Kabilelerinin Büyük İskender'e Direnişi.....	129
2.3.2.3. Spitamanes ve İskitlerin Büyük İskender'e Direnişi	131
2.3.2.4. Büyük İskender'in Baktria Prensesi ile Evlenmesi	133
2.3.2.5. Büyük İskender'in Vefatı.....	134
2.3.3. Selevkos Krallığı Dönemi	136
2.3.4. Grek – Baktria Krallığı Dönemi	138
2.3.5. Sosyo-Kültürel Hayat	141
2.3.6. Ekonomi	145
2.3.7. Mimari ve Kültürel Kalıntılar	147
2.3.7.1. Ai Khaunom (Ay Hanum) Kenti.....	150
2.4. Kuşanlar Devleti	153
2.4.1. Kuşanların Baktria Bölgesine Gelişi.....	154
2.4.2. Kuşanlar Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Süreci.....	155
2.4.3. Sosyo-Kültürel Hayat	158
2.4.4. Ekonomi	160
2.4.5. Mimari ve Kültürel Kalıntılar	162
2.5. Türklerin Yükselişi ve Akhunlar.....	164
2.5.1. Mâveraünnehir ve Horasan'da Akhunlar (Kionitler, Kidariler ve Hualar)	168
2.5.2. Sasani ve Akhun Mücadelesi.....	170
2.5.3. Türk Şâhiler ve İslam Akınları	172
2.5.3.1. Akhunların Milli Kahramanı Tarkan Nizek ve Hanedanı	174
2.5.3.2. Arap-İslam Ordularına Karşı Tarkan Nizek'in Siyaseti	175
2.5.3.3. Kuteybe b. Müslim ve Tarkan Nizek'in Sonu.....	178
2.5.3.4. Rutbil Hanedanı ve Arap-İslam Ordularına Karşı Siyaseti	179

2.5.3.5. Kabûl Şahî Hanedanı ve Arap-İslam Ordularına Karşı Siyaseti	185
2.5.4.Sosyo-Kültürel Hayat	186
2.5.5. Ekonomi	187
2.5.6. Mimari ve Kültürel Kalıntılar	188
III. BÖLÜM	190
AFGANİSTAN'DA İSLAMİYET SONRASI SİYASİ TARİH	190
3.1. İlk İslam Devletleri	190
3.1.1. Tâhirîler Devleti	191
3.1.2. Saffârîler Devleti	193
3.1.3. Sâ mânîler Devleti	196
3.2. İlk Türk-İslam Devletleri	198
3.2.1. Karahanlılar Devleti	199
3.2.2. Gâzneliler Devleti.....	200
3.2.3. Büyük Selçuklu Devleti.....	203
3.2.4. İlk Türk İslam Devletlerinin Bölgede Fetih Politikaları ve Siyasi İlişkileri	205
3.2.4.1. Sâ mânîler Devleti'nin Yıkılış Sürecinde Siyasi İlişkiler.....	206
3.2.4.2. Selçukluların Karahanlılar ve Gâznelilere Karşı Siyasi Sratejileri	209
3.2.4.3. Gâzneli Sultan Mesûd'a Karşı Hârezm Valisi Harun, Karahanlı Ali Tekin ve Selçuklu İttifakı	211
3.2.4.4. Nesa Savaşı.....	213
3.2.4.5. Serahs Savaşı	214
3.2.4.6. Dandanakan Savaşı.....	216
3.2.4.7. Belh ve Tirmiz'de Selçukluların Karahanlıları Geri Püskürtmesi	219
3.2.4.8. Gâzneliler Devleti'nin Selçuklulara Bağlanması	222

3.2.4.9. Büyük Selçuklu Devleti'nin Yıkılış Süreci	224
3.2.4.10. Gâzneliler Devleti'nin Yıkılışı	226
3.2.5. Gûrlular Devleti.....	227
3.2.5.1. Gâznelilere Karşı Mücadele ve Ahengâran Savaşı	228
3.2.5.2. Gûrluların Gâzne'de Yükselişi	230
3.2.5.3. Gûrlular Devleti'nin Son Buluşu	231
3.2.6. Hârezmşahlar Devleti	232
3.2.6.1. Celâleddin Mengüberti Hârezmşah ve Cengiz Han Mücadelesi	234
3.3. Türk - Moğol Hakimiyeti.....	236
3.3.1. İlhanlılar ve Çağataylılar Devleti.....	237
3.3.2. Kertler Devleti.....	238
3.3.3 Timurlular Devleti.....	239
3.3.3.1. Tüzükat'ı Timur'a Göre Afganistan'ın Fethi	242
3.3.3.2. Şahrüh.....	249
3.3.3.3. Uluğ Bey.....	252
3.3.3.4. Ebû Said	254
3.3.3.5. Hüseyin Baykara.....	255
3.3.4. Şeybanîler Devleti	257
3.3.5. Bâbürler Devleti	259
3.3.5.1. Bâbü Şah	259
3.3.5.2. Hümâyun	264
3.3.5.3. Ekber Şah.....	266
3.3.5.4. Cihangir Şah	269
3.3.5.5. Şah Cihan.....	271
3.3.5.6. Evrengzib.....	273
3.3.5.7. Bâbürler Devleti'nin Yıkılış Süreci.....	275

3.3.6. Afgan Kabilelerinin Bağımsızlık Mücadelesinde İlk Oluşumlar ..	276
3.3.6.1. Mir Üveys Hotekî ve Bağımsız Kandahar Hükümeti.....	278
3.3.6.1. Abdullah Han ve Bağımsız Herât Hükümeti.....	281
3.3.7. Afganistan'da Son Türk Devleti Hükümdarı Afşar Nâdir Şah.....	284
3.3.7.1. Afşar Nâdir Şah ve Afganistan Fetihleri	284

IV. BÖLÜM..... 291

AFGANİSTAN'DA İSLAMİYET SONRASI SOSYO-KÜLTÜREL YAŞAM..... 291

4.1. Tâhirîler Dönemi.....	292
4.1.1. İlim ve Edebiyat	292
4.1.2. Ekonomi	292
4.2. Sâffariler Dönemi	292
4.2.1. İlim ve Edebiyat	292
4.2.2. Mimari ve Kültürel Kalıntılar	293
4.2.3. Ekonomi	293
4.3. Sâmânîler Dönemi	293
4.3.1. İlim ve Edebiyat	294
4.3.2. Mimari ve Kültürel Kalıntılar	295
4.3.3. Ekonomi	296
4.4. Gâznelîler Dönemi	296
4.4.1. İlim ve Edebiyat	297
4.4.1.1. Işık Doğudan Yükselir	298
4.4.2. Mimari ve Kültürel Kalıntılar	300
4.4.3. Ekonomi	302
4.5. Büyük Selçuklular Dönemi.....	302
4.5.1. İlim ve Edebiyat	303
4.5.1.1. Medeniyet Tarihinde Bir Dönüm Noktası: Nizamiye	

Medreseleri.....	304
4.5.2. Mimari ve Kültürel Kalıntılar	306
4.5.3. Ekonomi	306
4.6. Gûrlular Dönemi	308
4.6.1. İlim ve Edebiyat	308
4.6.2. Mimari ve Kültürel Kalıntılar	308
4.6.3. Ekonomi	312
4.7. Hârezmşahlar Dönemi	313
4.7.1. İlim ve Edebiyat	313
4.7.2. Ekonomi	313
4.7.3. Mimari ve Kültürel Kalıntılar	314
4.8. Moğollar Dönemi	314
4.8.1. Uygur Türklerinden Harlıg'ın Moğol Emirliğinde Herât'ta İmar ve Bayındırlık Faaliyetleri	316
4.8.2. Melik Mecneddîn-i Kalyonî ve Oğlu Şemseddîn Muhammed-i Kalyonî'nin Moğol Emirliğinde Herât'ta İmar ve Bayındırlık Faaliyetleri	317
4.8.3. Kertler Dönemi Herât	319
4.9. Timurlular Dönemi	320
4.9.1. İlim ve Edebiyat	320
4.9.2. Mimari ve Kültürel Kalıntılar	324
4.9.3. Ekonomi	329
4.10. Şeybaniler Dönemi	332
4.10.1. İlim ve Edebiyat	332
4.10.2. Mimari ve Kültürel Kalıntılar	332
4.10.3. Ekonomi	333
4.11. Babûrler Dönemi.....	333
4.11.1. İlim ve Edebiyat	335

4.11.2. Mimari ve Kültürel Kalıntılar	337
4.11.3. Ekonomi	338
4.12. Afşar Nâdir Şah Dönemi.....	340
4.12.1. İlim ve Edebiyat	340
4.12.2. Mimari ve Kültürel Kalıntılar	341
4.12.3. Ekonomi	341
SONUÇ ve DEĞERLENDİRMELER	344
KAYNAKÇA	354

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Wakhan Koridoru	11
Harita 2 : Afganistan Fiziki Haritası	15
Harita 3: Afganistan akarsu haritası	17
Harita 4: Afganistan su havzaları haritası	18
Harita 5: Mackinder'in Kara Hakimiyet Teorisi'ni gösteren harita	32
Harita 6 : Spykman'ın Kenar Kuşak Teorisi'ni gösteren harita	33
Harita 7 : İpek Yolu haritası.....	34
Harita 8 : Afganistan coğrafyasında etnik grup dağılımları	66
Harita 9 : Orta Asya'da varsayılan alan (pembe) Aryanların çeşitli bölgelere dağıldığı yer. Bu Aryanlar Eski Hindistan'ı işgal etmiştir (bugünkü Afganistan, Pakistan, Hindistan, Sri Lanka, Bangladeş, vb.).....	76
Harita 10 : Tilla Tepe konum.....	106
Harita 11: Ahameniş İmparatorluğu'nun sınırları	109
Harita 12: Harita üzerinde Saka Paradraya, Saka Haumavarga ve Massagetler	114
Harita 13 : İskender'in Seferi ve Persler'le yaptığı savaşların yerlerini gösteren harita	124
Harita 14: Grek Baktria Krallığı	141
Harita 15 : Aşoka Yazıtları'nın bulunduğu noktalar	149
Harita 16: Kuşan İmparatorluğu sınırları	156
Harita 17: Akhunlar (Hephthalites) Devleti sınırları	167
Harita 18 : Taberistan, Garcîstan, Belûcîstan, Mâverâünnehir, Horasan, Toharistan, Bedâhşan ve Sîstân	199

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Wakhan koridoru	11
Resim 2: Hindukuş Dağlarından bir görünüm	12
Resim 3: Bendiemîr gölü	19
Resim 4 : Kândehear Kalesi	53
Resim 5: Mezârîşerif'teki Mescid-i Cuma	54
Resim 6 : Asya Kıtası'nın en eski insan tasviri.....	103
Resim 7 : Tilla Tepe kazılarında çıkarılan işlemeli altın taç	107
Resim 8 : II.Kyros'un silindir üzerinde metni.....	110
Resim 9 : Pers askerleri (solda) İskitlere karşı savaşıyor	115
Resim 10 : Peter Paul Rubensin çizdiği " <i>Tehmire (Tomris) Efsanesi</i> " eserinde Tehmire'nin (Tomris'in) Fars hükümdarı Kiros'un başını kan dolu kaba düşürmesi.	116
Resim 11 : Ahameniş İmparatorluğu'ndan kalan Amu Derya (Ceyhun/Oxus) nehrinde bulunmuş altından yapılmış, bir savaş arabası modeli	119
Resim 12 : Darius Vazosu na göre (M.Ö. 340-320) bir Abax veya Abacus üzerinde hesaplama yapan Achaemenid vergi toplayıcısı.....	120
Resim 13 : Üzerinde Dareikos'un olduğu Pers İmparatorluğu parası	121
Resim 14: Baktriya Satrabı'ndan Khulmi valisine deve bekçileri ile ilgili mektup.....	121
Resim 15 : 2006 yılında Unesco Dünya Mirası Listesi'ne alınmış, Behistun Yazıtları'ndan bir görüntü	122
Resim 16 : Büyük İskender ve III. Darius mücadelesini anlatan mozaik Pompeii'deki Faun Evi'nin sahibi için yapılmıştır; sanatçı bilinmiyor. Arkeoloji Müzesi.....	125
Resim 17 : Yunan yazılarla "Euthydemus Kral (bağımız)" ifadeleri yer alan sikke	147

Resim 18 : Herât Kalesi	148
Resim 19 : Kandahar’da bulunan ve Kral Aşoka tarafından yazıldığı bilinen iki dilli (Yunan ve Aremice) kaya yazıtı	150
Resim 20 : Kybele imgeli yaldızlı gümüş madalyon.....	152
Resim 21 : Dokuma kilim üzerine işlenmiş mızraklı Yüceçi askeri.....	157
Resim 22 : Arka yüzünde Budha tasviri olan I. Kanişka sikkesi	162
Resim 23 : Sorkh Kotal ve Greekçe yazılmış tablet	163
Resim 24 : 2001 yılında Taliban tarafından yok edilen Bâmîyan heykelleri	189
Resim 25 : Cam Minaresi	309
Resim 26 : Herât Cuma Camii’nin avluya bakan bir cephesi.....	311

Resim 27 : Herât Cuma Camii'nin cümle kapısı kenarındaki yazı kuşağından bir detay	312
Resim 28 : Nakşibende Şeyhi Hoca Ebu Nasr Parsa Türbesi.....	326
Resim 29 : Ali Şir Nevâî ve Gevher Şad Türbesi'nden bir görüntü	327
Resim 30 : Musalla Minareli ve Gevher Şad Begüm Hanım Türbesi.....	327
Resim 31 : Kâbil'de Bâbûr Bahçelerinden bir görüntü	337
Resim 32 : Kâbil Bahçelerinde yer alan Bâbûr'ün türbesi	338

KISALTMALAR

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

DAFA: Délégation Archéologique Française tr Afganistan

Ed.: Editör

Haz.: Hazırlayan

Hz. : Hazreti

Km: Kilometre

km²: Kilometre kare

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

m.: Metre

M.S. : Millattan Sonra

M.Ö. : Millattan Önce

SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

Terc.: Tercüme

TDV: Türk Diyanet Vakfı

T.C. : Türkiye Cumhuriyeti

t.y. : Tarih yok

USGS : United States Geological Survey

U.S. United States

vd. : ve diğerleri

GİRİŞ

Afganistan, 19. yüzyıldan itibaren seyyahların ve ametör arkeologların hücumuna uğramış bir gizem ülkesiydi. Aryan tarihi ve Helenistik dönem eserlerinin keşfi için Avrupalı gezgin ve seyyahların beklentileri oldukça yüksekti. Önceleri Arkeolojik çalışmaları amatörce yürütenler oldu, daha sonrasında resmi arkeolojik çalışmalar Emanullah döneminde (1919-1929) başladı. Yapılan çalışmalarda, Bronz Çağı hakkında önemli kalıntılar çıkarıldı (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 34-38).

Sovyet arkeologların çalışmalarından elde edilen verilere göre Orta Asya özellikle Kharzem (Hârezm) bölgesi, insanlık uygarlığının en eski bölgelerinden biridir (Diakov - Kovalev, 2008, 438). M.Ö. 4 ve 3 bin yıllarında Hârezm, Sogdian (bugünkü Özbekistan), Baktريا (Kuzey Afganistan) ve Margian (Sri Derya ile Murgab ırmağı arası) bölgesinde klana dayalı kabileler halinde göçebe avcılar ve balıkçılar yaşıyordu. Sovyet arkeologların arkeolojik kazılardan elde ettiği verilere göre bu kabileler, M.Ö. 2 binli yıllarda tarım, hayvancılık ve ilkel madencilikle uğraşmaktaydı.

M.Ö. 2 binli yıllarda İran dilleri konuşan ilkel topluluklar Orta Asya'ya göç etti ve yerli halkla karıştı. M.Ö. 2 bin başlarında demirin işlenmeye başlanması, tarım ve çömllekçiliğin gelişmesiyle toplumsal sınıflaşma oluştu. Baktariana ve Hârezm'de ataerkil yapıya sahip ilkel köleciler devletler kuruldu. Hind-İran dilini konuşanlar, yerli halkı itaat altına aldı ve haraca bağladı. Sayısız sürülerin sahibi olan doğuştan soylu ve rahipler kabileleri yönetiyordu (Diakov - Kovalev, 2008, 213-214).

Orta Asya'da kurulan ilk devletler ve halkları konusunda bilgilere ulaşabileceğimiz ilk yazılı kaynaklar arasında; Çin yıllıkları, antik Yunan tarihçilerinin kaleme aldığı yazılar, Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan Avesto, Pers İmparatoru Kral Dara'nın Ariyaca, Aramca ve Elamca dilinde M.Ö. 519 yılında yazdırdığı Behistun Kitabesi vb. kitabeler yer almaktadır (Kamalova, 2020, 40-41).

M.Ö. 7. yüzyılda Afganistan'da Ahameniş hükümdarı Kyros'un hükümdarlığı görülmektedir. Bu siyasi otorite I. Darius döneminde daha da güçlendirilerek, Makedonya Kralı Büyük İskender'in Afganistan fetihleriyle son buldu. Yunan hakimiyeti Afganistan'da M.S. 45 yılına doğru son Yunan

kralı Hermaeus'un Kuşanların hakimiyetini kabul edene kadar devam etti. Bu süreçte yaklaşık iki yüz yıl kadar Yüe-Çilerin baskısıyla kuzeyden güneye doğru göç eden İskitler, farklı işgalci kavimler ve küçük Yunan prensliklerinin beraber yaşadıkları görülmektedir. İskitler Hindistan ve İran'a Herât üzerinden yürüyerek, Drangiana (Sistan) bölgesini ele geçirdi. Daha sonra İskitlerin, Yunan hakimiyetinde bulunan Baktria bölgesine yöneldiği fakat Yüe-Çi baskısının bölgeye doğru devam etmesi nedeniyle buradan çıkmak zorunda kaldıkları bilinmektedir (Dames, 1993, 149).

M.Ö. 140 yılında Baktria bölgesi Yüe-Çilerin beş kolundan biri olan Kuşanların hakimiyeti altına girdi. Eski Baktria aristokrasisi savaş alanında yok edilirken, yeni göç hareketleriyle bölgenin etnik ve kültürel yapısı daha da zenginleşti. Kuşanlar diğer Yüe-Çi prenslikleri üzerinde hakimiyet kurduktan sonra M.Ö. 50 ve M.S. 50 yılları arasında Afganistan'da kendilerine rakip devletleri etkisiz hale getirdi. Dönemin küresel gücü olan Parthia İmparatorluğuna dahi boyun eğdiren Kuşanlar Kâbil şehrinde hakimiyet kurdu. Kuşan hükümdarı Kaphidies döneminde Kuşan Devleti, Parthia ülkesinden Ganj Nehri'ne kuzeyde Sogdian bölgesine kadar genişledi.

Afganistan'da Kuşanların hakimiyeti 5. yüzyıl sonlarına doğru Akhunların bölgeyi istila etmesiyle son buldu. Hazar Denizi'nden Kuzey Afganistan'a kadar uzanan bölgede büyük bir devlet kuran Akhunlar, bölgeye geldiğinde Afganistan'da Parthların etkisi tamamen yok olmuş ve onların yerini Sasaniler almıştı. 484 yılında Sasanilere karşı büyük bir zafer elde eden Akhunlar, Orta Asya'da süper güç konumuna yükseldi (Erman, 2013, 480-483).

Halaç Türkleri olarak bilinen Akhunlar, yaklaşık bir yüzyıl boyunca Afganistan'da hüküm sürdü. Hz. Osman döneminde bölgeye gönderilen Basra valisi Abdurrahman b. Samure'nin faaliyetleriyle, bölgede İslamiyeti yayma hareketi başlatıldı (649-50). Hz. Ömer'in İran fethinden sonra bölgede İslamiyet adına fetih hareketleri baş gösterdi. İslam orduları ilk etapta sert mücadeleler verdi ve tam bir başarı elde edemedi. İlk fetihlerde Herât ve Belh bölgesi ele geçirildi. 7. Yüzyılın sonlarına doğru İslamiyet bölgede hızla yayılarak, etkin güç oldu (Noorulhak, 2005, 12; Yazıcı, 1992b, 495).

A. Araştırmanın Konusu

1747 yılında Ahmet Şah Dürrani'nin Afgan Devleti'ni ilan ettiği döneme kadar Afganistan'da Persler, İskitler, Yunanlılar, Kuşanlar, Akhunlar, Gâzneliler, Selçuklular, Gûrlular, Hârezmşahlar, Timurlular, Şeybâniler ve Afşarlar gibi devletlerin idaresi görülmektedir. 1747 yılında Ahmed Şah Dürrani, ordu içerisinde güçlenen Abdalilerin de desteğini alarak devlet hazinesine el koymuş ve Afganistan'da idareyi ele geçirmiştir. Afşar Nâdir Şah bölgede hüküm süren son Türk devleti hükümdarıdır. Bundan sonra ilk Afgan Devleti kurulacaktır.

Bu çalışmada; tarihi dönemlerin başlangıcından 1747 yılına kadar Afganistan'ın tarihi şehirleri, demografik yapısı, Aryan teorisi, Persler dönemi, Büyük İskender dönemi, Türklerin bölgede hakimiyet kurmaları, İslam fetihleri, bölgede İslamiyet'in yayılmasından sonra gelişen siyasi olaylar, Türk-İslam, Türk-Moğol devletlerinin sosyo kültürel hayatı, ilim, ilim çalışmalarının dünya medeniyetine katkısı ve dönemin mimari eserleri kaleme alınmıştır.

B. Araştırmanın Amaç ve Önemi

Türkler tarihin çeşitli dönemlerinde dünyanın birçok bölgesinde devlet kurmuşlardır. Türklerin belli bir bölgede sabit kalmayıp, göçebe bir yaşam tarzı ile dünyanın birçok bölgesinde yaşamış olmaları ve devlet kurmaları nedeni ile Türk tarihi tek bir coğrafi bölgede araştırılmamaktadır. Bu durum Türk tarihinin kapsamlı olarak araştırılmasında engel teşkil etmektedir. Bu açıdan Türkiye dışında Türk tarihi çalışmaları önem arz etmektedir. Bu bölgelerin arasında Afganistan olarak bilinen ülkede dahildir. Ahmet Şah Dürrani'nin ilk Afgan devletini ilan ettiği 1747 yılına kadar Afganistan Türk topluluklarının kurdukları devletlerin hakimiyetinde kalmıştır.

Günümüz Afganistan coğrafyasının tarihi genelde İran tarihi kapsamında çalışmalara konu olmuştur. Afganistan'da yaşanan siyasi istikrarsızlık sebebi ile eğitime gereken önem verilememiş, 2000'li yıllara kadar Afganistan tarihi de gereken ilgiyi görmemiştir. 2000'li yıllardan itibaren Türkiye'de özellikle Afgan öğrencilerin hazırladığı, Afganistan'ın siyasi, dini, sosyo-kültürel hayatı ile ilgili dikkat çekici tezler mevcuttur. Araştırmacılarımızın ve akademisyenlerimizin bu konuya ilgisinde artış gözlemlenmiştir. Genel

anlamda bu konuda çalışmaların artırılması ve oluşturulan yeni literatürün, geniş bir yelpazede ele alınması önem arz etmektedir.

C. Araştırmanın Yöntemi

Afganistan tarihi hakkında oluşturulan yeni literatürün kapsamlı olarak, farklı bir kompozisyonda ele alınması gereği tezimizin yöntem çerçevesini oluşturdu.

Bu çalışmada; etik kurallar çerçevesinde Batı, Doğu ve Türk literatürü taraması yapılarak, bilimsel metot yolu izlendi.

D. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu çalışma tarihi devirlerin başlangıcından 1747 yılına kadar Afganistan da siyasi, sosyo-kültürel hayatı, bu topraklarda Türk idaresinin dünya medeniyetine katkısını kapsamaktadır.

- Mekan olarak; günümüz Afganistan coğrafyasını kapsamaktadır.
- Zaman olarak; tarihi devirlerin başlangıcından 1747 yılına kadar Afganistan siyasi ve sosyo-kültürel tarihi ile sınırlıdır.
- Ağırlıklı olarak 1747 yılına kadar Afganistan'da Türk idaresi ile sınırlıdır.
- Kullanılan araştırma yöntemleri ve elde edilebilen verilerle sınırlıdır.

I. BÖLÜM

AFGANİSTAN COĞRAFYASI ve ETNİK YAPI

1.1. Fiziki Coğrafyası

Afganistan yaklaşık 33° Kuzey enlemi ve 65° Doğu boylamı koordinatları arasında yer alır ve 652.800 km² yüzölçümüne sahiptir (Palka, 2001, 10 ; T.C. Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler, 2020, 3). Güney ve doğusunda Pakistan, batıda İran, kuzeyde Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan kuzeydoğuda Çin ile komşudur. Çin'in Sincan eyaleti ile yaklaşık 75 km, kuzey komşuları ile 2384 km, Pakistan ve Jammu-Keşmir ile yaklaşık 2240 km, İran ile 945 km uzunlukta sınırı paylaşmakta olup, komşuları ile toplamda 5.514 km sınırdadır (Arya, 1396, 1). Ülkenin en doğusu ve en batısı arasındaki uzaklık 1350 km, en kuzeyi ve güneyi arasındaki mesafe 900 km'dir (Oğuz, 1998, 33).

12 Kasım 1893 yılında Britanya Krallığı ile Durand sınır anlaşması yapılmış, bu anlaşma ile çizilen yeni sınırlara göre Afganistan'ın denize kıyısı bulunmamaktadır (Alizada, 2020, 4). Batı Türkistan (Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan) ile aralarındaki sınır 1885 yılında, Pakistan ile arasındaki sınır 1893 yılında belirlenmiştir. Bu sınırların belirlenmesinde İngiltere ve Rusya aktif rol oynamıştır. 1893 yılında İngiltere ile Rusya arasında yapılan anlaşmaya göre Güney Türkistan (Afganistan'ın kuzeyi) ile Batı Türkistan (Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan) arasında sınır çizilirken, Amû Derya doğal sınır kabul edilmiştir (Kamalluddin, 2005, 10).

Coğrafi bir terim olarak Afganistan; ilk kez 16. yüzyıl kaynaklarından Babürnâme'de (1970, 2/203): Pencâp ve Kâbil arasında yer alan Süleyman dağlarının çevresi olarak geçmektedir (Yazıcı, 2011, 1-2). Günümüzde Afganistan olarak bilinen bölge, 18. yüzyıla kadar farklı isimlerle karşımıza çıkmaktadır. Eskiçağ'da; Kâbil'den başlayarak İndus'a kadar uzanan bölge "Gandhara", Herât ve çevresi "Aria", Amû Derya'nın güney bölgeleri "Baktria/Bactria", Kandahar'ın kuzeyi "Dragiana", güneyi "Arachosia" olarak bilinmektedir.

Orta Çağ'da; Gür, Herât, Merv ve Gâzne arasındaki topraklara “Garcîstan”, Amû Derya'nın güneyine “Halacistan” ve “Save”, Kandahar'ın güneyinden İran'a kadar uzanan bölge “Sicistan”, Kandahar ve Gâzne arasında bulunan bölge “Zâbûlistan”, Kâbil ve çevresi “Kâbûlistan”, Amû Derya'nın güneyinde bulunan Sakalkand, Tâlâkan, Hulm ve Belh'in güneyini içine alan bölge “Toharistan” olarak bilinmektedir (Yazıcı, 2012, 273).

Hudûdü'l Âlem (2020, 61) kitabında, Garcîstan bölgesi hakkında aşağıdaki ifadeler yer almaktadır :

"Ğarcistan, önemli bir yerleşim yeri Übeşin olan bir bölgedir. Bu bölgenin ana mekanı Şâr olarak isimlendirilir. Burada bol miktarda hububat üretilir. Çok sayıda tarla sahip olan bölge zengindir. Ğarcistan tamamen dağlıktır. Barışı seven ve oldukça iyi olan halkı, çoban ve ziraatçılıkla uğraşmaktadır."

İslâm coğrafyacıları “Toharistan” adını iki anlamda kullanmıştır. Geniş anlamda; Amû Derya'nın iki kenarını kaplayan Belh'in doğusunda bulunan tüm topraklar, dar anlamda ise; Belh ile Bedaşhan arasında bulunan tüm topraklardır (Saray, 1992, 291).

7. yüzyıl Çinli seyyah *Hsüan- Tsang*'ın (2011, 54-55) kaleme aldığı seyahatnamesi'ne göre Toharistan (Eski Tu-huo-luo) :

"T'ieh-men¹'i geçerek Tu-huo-luo bölgesine gelinir. Bu bölge güneyden kuzeye yaklaşık bin li, doğudan batıya ise yaklaşık üç bin li genişliğindedir. Doğuda Ts'ung-ling dağları tarafından sınırlanmıştır. Batıda da Po-la-ssu'ya komşudur. Güneyde büyük Hsüehshan [dağları] bulunur. Kuzeyde de T'ieh-men geçidine dayanır. Büyük Fu-ch'u ırmağı bu bölgenin ortasından batıya doğru akar. Geçilen diğer bölgelere nazaran hükümdarın soyu [birkaç yüzyıldır] yok olmuştur. Birkaç Kabile reisi sahip oldukları şeyler dolayısıyla rekabet içindedir ve her biri doğal sınırlara [dağlara ve ırmaklara] güvenerek kendi bağımsızlığını elinde bulundurur. Böyle doğal sınırlar sayesinde yirmi yedi tane bölüme ayrılmışlardır ancak yine de hepsi Göktürklerle bağlıdırlar.² Bölge iklimi ılık ve nemlidir ve bunun sonucu olarak salgın [ve bulaşıcı] hastalıklar

¹ Bu geçitin yolları tehlikeli sol ve sağ tarafından dik, sarp ve yüksek dağlarla çevrilidir. Geçitin iki tarafında demir renkli kaya duvarları yer alır. Buraya çift demir ve zincirlerle güçlendirilmiş ahşap kapılar konmuştur. Bu kapıları aşmak çok zor olduğundan bu geçide demir kapı ismi verilmiştir (Ergüven, 2011, 54).

² 8. yüzyıl ortalarına kadar Gök Türkler Toharistan'ı yönetmiştir (Ergüven, 2011, 54).

yaygındır. Kışın sonunda ve baharın başlangıcında aralıksız olarak yağmur yağar; bu nedenle bölgenin güneyinden Lan-po'nun kuzeyine kadar, nem sebebiyle ortaya çıkan hastalıklar bütün bu bölgelerde yaygındır. Bu nedenle [Budist] rahipler on ikinci ayın on altıncı günü inzivaya [yağmur emekliliğine]³ çekilirler ve bu arayışı üçüncü ayın on beşinci günü sonlandırırlar. Bu yağmur miktarının bir sonucudur ve rahipler de öğretilerini [dini yaşamını ve öğrenimini] buna göre ayarlarlar. İnsanların karakterleri çok cimri ve ahmakçadır. [Ayrıca, çekingendirler ve korkaktırlar.] Görüntüleri aşağılıktır [çirkindir] ve basittir. Bağlılık, dürüstlük [ve ahlak] anlayışları birbirleriyle olan ilişkileri kadar azdır. [yalan dolan pek bilmezler.] Dilleri de diğer bölgelerden bir bakıma farklıdır. Dillerindeki esas harf sayısı yirmi beştir; bunları birleştirerek etraflarındaki her şeyi açıklarlar. Yazıları sayfada boydan boyadır ve soldan sağa doğru okurlar. Yazılı kayıtları gün geçtikçe çoğalmaktadır ve Su-li halkının yazdığı belgeleri geçmektedir. Çoğu insan giyiminde kaliteli pamuk kullanır; bazıları da yün [keçe] kullanır. Ticari ilişkilerde altın ve gümüşü benzer şekillerde kullanırlar. Madeni paralarının şekilleri de diğer bölgelerinkinden farklıdır. Fu-Ch'u ırmağının kuzeyden akan akıntısını takip ederek Ta-mi⁴ bölgesine varılır."

İslamiyet döneminde Toharistan, Belh bölgesine bağlı dağlık bölgeleri yani Belh'in doğusu, Amû Derya'nın güneyi, Badahşan'ın batısı, Hindukuş Dağı'nın kuzeyini kapsamaktadır (Barthold, 1979, 399).

Hudûdü'l Âlem'e göre Toharistan; " genellikle dağlık ve güzel bir eyalettir. Bu ülkenin bozkırlarında Halluh (Karluk) Türkleri yaşamaktadır. Toharistan'ta at koyun, bol miktarda hububat ve çeşitli meyveler üretilir. "

*Hsüan- Tsang'ın Seyhatnamesi'*ne (2011, 77-78) göre Zâbûlistan/Jaguda (Ts'ao-Chü-Cha) bölgesi hakkında aşağıdaki ifadeler yer alır :

" Bölge dairesel olarak yedi bin li karedir. He-hsi-na⁵ olarak bilinen başkent de otuz li kadar genişliğindedir. He-sa-luo⁶ olarak bilinen, otuz li kadar genişlikte [hükümdarın bazen oturduğu] başka bir başkent daha bulunmaktadır. Her ikisi de doğal, güçlü bir savunma özelliğinde olup korunaklıdır [ve sağlamdır].

³ Eski Hindu inançlarında bir tür ibadettir. Yağmur mevsiminde rahipler tapınaklarda düşünel meditasyon yaparak dinin gereğini yerine getirmektedir (Ergüven, 2011, 55).

⁴ Günümüzde Tirmiz bölgesi olarak bilinir (Ergüven, 2011, 55). Tirmiz şehri günümüzde Özbekistan sınırları dahilinde olup, Afganistan'da önemli bir sınır bölgesidir.

⁵ Gâzne şehri (Ergüven, 2011, 77).

⁶ He-sa-luo , Helmund ırmağının kıyısında bulunan Guzra veya Gusaristan olduğu belirtilmiştir (Ergüven, 2011, 77).

Bölge, dağlardan ve vadilerden oluşmaktadır ve ekime uygun ovalar tarafından bölünmüş haldedir. [Tarla bölgeleri yüksektedir ve kuraktır.] Topraklar mevsimine göre ekilmiş ve biçilmiş olurlar. Kış buğdayı bol miktarda üretilir. Çalılıklar [otlar], ağaçlar, meyveler ve çiçekler bolca bulunur. Toprak Hint safranı [veya karanfil] bitkisi için oldukça uygundur. Hsing-ch'ü⁷ bitkisi için de öyledir ki bu bitki Luo-mo Hint ırmağı vadisinde⁸ yetiştirilir. He-sa-luo kentinde kaynağından sonra birçok kola ayrılan ve sulama konusunda insanlara çok faydası dokunan pınarlar bulunmaktadır. İklim soğuktur [ve serttir]; dolu ve kar fırtınaları sıkça görülür. İnsanları doğal olarak kaygısız ve [öfkeli] atılgandır; düzenbaz ve sahtekârlardır. Öğrenmeyi ve sanatı severler. Sihirli konularda oldukça yeteneklidirler. Akıllıdır ancak hiç iyi görüş sahibi değildir. Her gün sayısız sözü tekrar ederler [veya ezberler], yazımları ve dilleri diğer bölgelerden farklıdır. Abes konuşmaları gerçekmiş gibi görünür ama aslında konuştuklarının içinde çok az gerçekler bulunur. [İnsanlar güzel süslenir ama tembeldirler.] Çok fazla ruha tapınmalarına rağmen, Triratna onlar için özeldir. Bin kadar rahibi bulunan yüz kadar tapınağı vardır. Hepsî Mahayana mezhebinin öğretisini [okurlar] çalışırlar. Üzerlerindeki egemen güç [veya hükümdar] inancında içten ve dürüsttür, uzun bir hükümdar soyundan gelir. Kendini gayretli bir şekilde dinî konular üzerine odaklar, iyi yönlendirilmiştir ve öğrenmeye düşkündür. [İyilik yapmayı sürdürmektedir.] Aşoka tarafından yapılan on kadar Stupa vardır. Farklı tarikat yanlılarının beraber buldukları [veya yaşadıkları] on'dan fazla da Deva tapınağı bulunur. Fazla miktarda batıl inanç kalıntısı bulunur. [Müridi çoktur.] Esas olarak Şuna Deva'ya⁹ tapınırlar. Bu Deva ilk olarak Kapisa'daki Arunacala Dağı'ndan gelmiştir, bölgenin güney topraklarında [veya sınırında], Şuna-şira Dağı'na yerleşmiştir. Bu Deva, [istediğini elde eder] kötüdür, talihsizliğe neden olabilir veya zorbalık yapabilir. Onu imana davet edenlerin dilekleri kabul olmuştur, onu küçümseyenler ise talihsizliklere boyun eğmiştir. Bu yüzden de uzak veya yakın olsun, bütün insanlar ona derin saygı duyarlardı [korkarlardı]. Yüksek veya düşük sınıftan olsun, herkes ona karşı dinî tutkularla doludur. Hükümdar ailesi, soylular, buranın ve diğer bölgelerin insanları, tam olarak kesinleştirilmemiş bir tarihte [veya her yıl önemli günlerde] toplanırlar ve ona değerli madenler, taşlar, altın ve gümüşler, koyunlar, atlar ve evcil hayvanlar bağışlarlar. Bu bağışlar öyle basit, içten ve dürüst bir şekilde yapılır ki, dünya

⁷ Latince adı "Asa Foetida" dır ve bir tür sarımsaktır (Ergüven, 2011, 77).

⁸ Bu bölge için S. Beal, Ramendu olabileceğini ileri sürmüştür ancak, E. Ekrem, Çin kaynaklarına dayanarak bu bölgenin Helmund ırmağı çevresi olabileceğini düşünmüştür (Ergüven, 2011, 77).

⁹ Brahmanizm'de baht ve huzur tanrısıdır (Ergüven, 2011, 77).

altın ve gümüşle kaplı, vadiler koyun ve atlarla dolu olsa bile kimse onlara göz koymaya cesaret edemez, onların kutsal işler için gönderildiklerini düşünürler. Tanrı tanımazlar [veya batıl inancı olanlar] mantıklarını gizleyerek ve vücutlarını küçük düşürerek [yüreklarini teslim ederek] ibadetlerini tamamlıyorlardı. Müritleri Deva'dan kutsal formülü [eşsunu] edinirler. Bunu kullanarak da hastalıkları kontrol edebilirler, hastaları iyileştirebilirlerdi. Beş yüz li kadar kuzeye gidildiğinde Fu-li-shih-sa-t'ang-na¹⁰ bölgesine varılır."

Yine bugünkü Afganistan toprakları Orta Çağ'da eski Horasan¹¹ topraklarının büyük bir bölümünü kapsamakta olup, sınırlar içerisinde yer alan en önemli Horasan şehirleri ; Herât, Bâdgîs, Gercistân, Gûr, Bâmiyân, Belh, Cüzçân, Tâlekân, Meymene, Şubûrgân, Andhoy, Tohâristan, Semangân ve Hûlm şehirleridir. Ebû Saîd Gerdîzi, Horâsân'ın sınırları hakkında şu bilgileri vermiştir; büyük Horasan dört bölümden oluşmakta olup, her bölüm idarecisinin adıyla ün kazanmıştır. Bu sınırlar; Merv-i Şaygân'ın (Şahcahan) sınırı, Tohâristan ve Belh'in sınırı, Mâverâünnehir¹²'in sınırı, Herât ve Bâdgîs'in sınırındır, bu bölümlerden her birine Rüb (çeyrek) adı verilmiştir (Javıdı, 2019, 27). *Hudûdü'l Âlem*'e göre (2020, 56) Horasan ülkesi; doğuda Hindistan, güneyde Karkas Kûh Çölü'nün bazı kısımları, batısı Gurgân'ın

¹⁰ T. Watters, Fu-li-shih-sa-t'ang-na'nın, Gâzne kentinin 40 mil kuzeyindeki Vardak olduğunu belirtmiştir.

¹¹ Horasan ismi eski Farsça'da "hur" güneş, "âsân" doğan kelimelerinden türemiştir. Buna bağlı olarak Horasan ismi "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi; doğu bölgesi" anlamına gelmektedir. Bu adın Sâsânîler döneminden itibaren kullanıldığı düşünülmektedir. Horasan bölgesi günümüzde üç ayrı ülke sınırlarına bölünmüştür. Serahs, Nesâ ve Merv bölgeleri Türkmenistan, Belh ve Herât bölgeleri Afganistan, kalan kısımlar İran sınırları içerisinde bulunmaktadır (Çetin, 1998, 234).

¹² İslam coğrafyacıları ve tarihçileri tarafından, Amû Derya'nın kuzey ve doğusunda kalan bölgeye verilen ad. Bölge, Amû Derya ve Seyhun nehirleri arasında 660.000 km²'lik bir bölgeyi kapsar. Bölgenin kuzey ve doğu sınırları İslam fetihlerine paralel olarak değişmiştir. İbn Havkal'a göre Mâverâünnehir; doğusunda Pamir, Reşt ve Huttel'e sınır Hint topraklarının batısından Taraz'dan batıya doğru Bârâb/Fârâb, Semerkand, Sütkent, Sogd ve Buharaya bağlı bölgeler, Hârîzm denizine kadar yay gibi bir çizgi çizerek Karluk topraklarının güneyinde Bedâhşân ve Hârîzm denizine kadar düz bir çizgi üzerinde Âmû Derya nehri de ve Huttal topraklarını kapsar. Mes'ûdî, Mâverâünnehir ve çevresini Kuşan olarak adlandırmıştır. Kalkaşendi ve Ebû'l Fidâ gibi Arap tarihçileri Turan topraklarının üç bölümü kapsadığını, bunlardan birinin Mâverâünnehir ve Türkistan olduğunu ifade etmiştir. Mâverâünnehir, ilk fetih yıllarından itibaren Horasan'ın idari bir merkezi olarak kabul edilmiştir, ancak 9. Yüzyılda Sâmânîler döneminde özel bir konuma sahip olduğu görülmektedir (Özgüdenli, 2003, 177).

bölgeleri ve Ğuz (Ğûr) sınırları, kuzeyi Ceyhun (Amû Derya) nehri olan bir ülkedir.

Afganistan topraklarının büyük bir kısmı sıradağlar üzerinde bulunan yaylalardan oluşmuştur. Bu topraklar, İran yaylasının kuzeydoğuya doğru bir devamı niteliğindedir. Ülkenin orta bölümünü yüksek dağlık alan kaplamaktadır. Dağların güneybatısında plato, kuzeyinde ise ovalık alan mevcuttur. Bu dağlar "Alp Kıvrımları" adı verilen ve İtalya'nın kuzeyinden başlayarak Himalayalara kadar uzanan dağların, Afganistan'a doğru uzantılarıdır (Saray, 1988, 401-402). Hindukuş dağları (7697 m) Himalayaların batı ucunu oluşturmaktadır (Palka, 2001, 14). Doğuda Pamir yaylasına kadar uzanan bu dağ silsilesi bulunduğu bölgelere göre farklı adlarla anılır. Ülkenin kuzeydoğusunda Hindukuş olarak adlandırılan bu dağlar, Kâbil'in kuzeyinden itibaren batıya doğru yelpaze gibi açılarak Kûhibâbâ, Bendibeyân ve Sefidkûh gibi kollara ayrılır (Saray, 1988, 401-402).

Bu dağ silsilesi Afganistan'ı dağlık bölge, ovalık bölge ve plato bölgesi olmak üzere üç farklı bölgeye ayırmaktadır (Palka, 2001, 14). Afganistan'ın ortasında bulunan bu dağlık bölge, doğuya doğru bir şerit halinde devam eder ve coğrafyacılar tarafından "Vahan Koridoru" olarak adlandırılan yüksek bir bölge ile Çin'e komşu olur. Vahan Koridoru'nun vadi tabanları bile 5000 m yüksekliğe sahiptir (Saray, 1988, 401-402). Hindukuş menzili, kuzeydoğuda bulunan Vakhan Koridoru'ndan İran sınırına kadar güneybatı yönünde yaklaşık 1000 km bir uzantıya sahiptir. Bu dağlık bölgenin ortalama yüksekliği 2700 metredir. 7485 m yükseklikte olan "Nevşah" Hindukuş dağlarının en yüksek noktasıdır. Buzullar ve kalıcı karlar yaygındır (Palka, 2001, 14).

Harita 1: Wakhan Koridoru

(https://tr.wikipedia.org/wiki/Vahan_Koridoru/Erişim: 23.06.2022).

Resim 1: Wakhan koridoru

(Bilgi Kapsulu/photos/vahan-koridoru-afganistandan-çine-kadar-uzanan-pamir-ve-hindukuşdağları/Erişim: 23.06.2022).

Hindukuş dağları Vahan Koridoru üzerinden Pamir Platosuna ve Çin'e doğru yükselerek bir duvar gibi Afganistan coğrafyasını batı ve kuzeydoğu istikametinde ikiye böler (Behroz, 2020, 17). Dağlık alanlar kuzeyde Amû Derya vadisine doğru keskin bir eğimle yüksekliği 250-300 m. civarında olan

bir ovalık bölge oluşturur. Afganistan Türkistan'ı (güney Türkistan) olarak bildiğimiz bu alan Afganistan'ın en alçak bölgesidir (Saray, 1988, 401-402).

Resim 2: Hindukuş Dağlarından bir görünüm

(<https://az.m.wikipedia.org/wiki/Hindukuş>/Erişim:23.06.2022).

*Hsüan- Tsang'ın Seyhatnamesi'*ne göre (2011, 64) Karlı Dağlar veya Hindukuş Dağı (Büyük Hsüeh-Sha) hakkında aşağıdaki ifadeler yer alır:

"Bu dağlar yüksektir ve derin vadiler oluşturmuştur. Dik ve derin uçurumlar ve çukurlar oldukça tehlikelidir. Rüzgâr ve kar aralıksız olarak sürer. Buzlar yaz boyunca kalır. Buz kalıntıları vadiye düşerek yolları tıkar. [Kayalıklar yığılmış karlarla kaplıdır. Derelerin bulunduğu dar yollardan yürümek de zordur.] Dağ ruhları ve cinleri [hortlayarak] bütün musibetlerini bu alanlara gelenlere yollarlar. Hırsızlar haince rastgelen seyyahları öldürür [ve bundan zevk alırlar]. Zor da olsaaltı yüz li kadar gidince Tu-huo-luo bölgesinden çıkılarak ve Fan-yen-na bölgesine gelinir."

*Hsüan- Tsang'ın Seyhatnamesi'*ne (2011, 81) göre Pamir (Ts'ung-Ling) Dağı hakkında aşağıdaki ifadeler yer alır:

"... Ts'ung-ling (Pamir) dağına gelinir. Bu dağ, Jambuduvipa'nın ortasındadır. Güneyden Hindukuş Dağı tarafından sınırlanmışlardır. Kuzeyde de Issık Göl'e [veya Sıcak Deniz'e] ve Bin Kaynak'a kadar; batıda Huo bölgesine kadar; doğuda da Wu-sha bölgesine kadar uzanır. Hem güneyden kuzeye, hem de doğudan batıya eşit olarak binlerce li kadar uzunluktadır. Sınırları içinde bol miktarda dik kayalıklar ve karanlık vadiler barındırır. Dağ yükseltileri tehlikeli

şekilde buzullarla ve karlarla kaplıdır. Soğuk [veya dondurucu] rüzgârlar hışımla eser. Bölgede bol miktarda soğan yetiştirildiği için buraya Ts'ung-ling (Soğan Dağı) adı verilmiştir. Bunun başka bir sebebi de dağların ve uçurumlarının yeşilimsi-mavi bir [soğan] renge sahip olmasıdır. Yüz li kadar doğuya gidince Meng-chien¹³ bölgesine gelinir."

Bu dağlar üzerinde bulunan orta yaylalar, Afganistan'ın yaklaşık % 70'ini oluşturur. Bu bölge engebeli ve karla kaplı bir yayla olup, ülkenin merkezini kapsamaktadır. Afganistan'daki diğer büyük dağ sıraları arasında Vakhan Koridoru'nun üst kuzeydoğusundaki Pamirler, kuzeydoğudaki Badakhshan Sıradağları, kuzeydeki Parapamisus Sıradağları ve Afganistan ile Pakistan arasındaki sınırın bir parçasını oluşturan Sefid Kûhibâba Sıradağları bulunmaktadır (Palka, 2001, 14-16).

Hsüan- Tsang'ın *Seyhatnamesi*'ne (2011, 81) göre Pamir (Po-mi-luo) Vadisi hakkında aşağıdaki ifadeler yer alır:

"Bölge sınırlarının kuzeydoğusundan dağ eteklerini ve vadileri aşır, tehlikeli ve sarp yolları geçip yedi yüz li kadar gidince Po-mi-lo (Pamir) vadisine gelinir. Doğudan batıya bin li kadardır, kuzeyden güneye de yüz li civarındadır. [Dar olan yerlerin genişliği on li kadardır.] Karlı dağların arasındadır. Bu sebeple de iklimi soğuktur ve sürekli rüzgâr eser. Karlar hem yazın hem bahar zamanlarında düşer. Gece gündüz rüzgâr hışımla eser. Toprağı tuza doymuştur ve kumlarla çakıllarla dolmuştur. Ekilen tahıllar genelde olgunlaşamaz, çalılık ve ağaçlıklar seyrekler. Issız çöl sıraları bulunur [ve insan oturamayacak bir haldedir]. Pamir vadisinin ortasında büyük bir ejderha gölü vardır. Doğudan batıya üç yüz li kadardır, kuzeyden güneye elli li'dir. Büyük Ts'ung-ling dağlarının ortasındadır ve Jambudvipa'nın merkezidir. Arazi oldukça yüksektir, sular saf ve bir ayna gibi berraktır; derinliği ölçülemez, gölün rengi koyu mavidir, suyu tatlı ve yumuşaktır. Suda köpek balığı, boynuzsuz ejderler, timsahlar, balıklar, su kaplumbağaları gizlenir. Yüzeyinde de mandarin ördekleri, yaban kazları ve turnalar vardır. Çöl arazilerine [bataklıklara] veya çalılıkların arasına ya da kum adacıklarına bırakılmış büyük kuş yumurtaları bulunur. Gölün batısına doğru, Ta-mo-hsi-t'ieh-ti bölgesinin uzak doğu sınırlarına doğru akan geniş bir akıntı bulunur. Oradan da Fu-ch'u Irmağıyla birleşir ve batıya doğru akmaya devam eder. Yani gölün bu tarafındaki

¹³ Bu bölge için araştırmacıların genel görüşü Badahşan dağının güneyi, Gogardaşt ve Kökçe nehrinin kaynağı olan Mungan (Muncan)'dır. S. Beal'ın çalışmalarına göre bugünkü Kunduz bölgesinin doğusunda bulunan Kanabad ve Talakan bölgesidir (Ergüven, 2011, 81).

akıntıların hepsi batı yönünde gider. Gölün doğusunda, kuzeydoğu yönüne akarak Ch'ü-sha bölgesinin batı sınırlarına ulaşan büyük bir akıntı vardır. Orada Hsi-tou¹⁴ ırmağıyla birleşir ve doğuya doğru akar. Yani gölün sol tarafındaki bütün akıntılar doğuya doğru akar. Pamir vadisinin güneyindeki bir dağı geçince Po-lu-luo¹⁵ bölgesini bulunur. Bölgede bolca gümüş ve altın bulunur, altın renginden bir alev kadar kırmızıdır. Bu vadinin ortalarını bırakıp güneydoğuya gidince, yol üzerinde hiçbir insan veya köy yoktur. Dağları turmanıp geçitleri geçince kar ve buzdan başka hiçbir şey bulunmaz. Buradan beş yüz li kadar daha gidilince Ch'ieh-p'an-t'uo¹⁶ bölgesine gelinir."

Afganistan'ın kuzeyinde Bendi Türkistan dağları, güneyinde Süleyman dağları yer almaktadır. Nil Nehri Mısır için nasıl Tanrı'nın bir hediyesi ise Afganistan'ın yüksek dağları da halk tarafından Tanrı'nın en büyük nimeti olarak bilinmektedir. Bu dağlarda biriken sular halk için yaşam kaynağıdır (<https://afghanpen.wordpress.com>).

Deniz seviyesinden yaklaşık 600 metre yükseklikte bulunan, Amû Derya'nın içinden aktığı, dağ etekleri ve ovalardan oluşan Kuzey ovaları Afganistan'ın yaklaşık %15'ni oluşturur ve en verimli bölgesidir. Güneyde yer alan yüksek platolar çoğunlukla kumlu çöllerden oluşur. Burası Afganistan'ın ova bölgesidir. Türkistan ovaları kuzeybatıda bulunan Herât- Ferah ovaları, güneybatıda bulunan Sîstân Havzası ve Helman nehri vadisini ve güneyde bulunan Regastan çölünü kapsar. Güneybatıda bulunan nehirler dışında bu topraklar çok verimsizdir. Bu bölgenin deniz seviyesinden yüksekliği 900 metredir. Kum fırtınaları bu bölgenin çöllerinde oldukça yaygındır (Palka, 2001, 16). Sîstân bölgesi çöl ve yarı çöllerler kaplı bir bölgedir. Bu çöller içinde Regastan, Arbu, Mergo (ölüm çölü), Kaş ve Pogdar önemli çöllerdendir (Saray, 1988, 401-402). Kuzey bölgelere göre güneyde verimsiz topraklar ve çöller çok fazladır. Ülke içerisinde orman yüzölçümünün onda birini teşkil eder. Ormanlar toplamda iki milyon hektar araziye kapsamaktadır (Alizada, 2020, 4).

¹⁴ Sita nehridir. Ala-tağ'dan doğar ve Kökçay adıyla önce kuzeydoğuya sonra doğuya doğru Kızılsu adıyla uzanmaktadır. Buradan Kaşgar, daha sonra Yarkent nehri ile birleşir, daha sonra Hoten ırmağı ile birleşir ve Tarım ırmağı adını almaktadır. (Ergüven, 2011, 90).

¹⁵ Bu bölgenin Gilgit, Balti veya Kancut olduğu bilinmektedir (Ergüven, 2011, 90).

¹⁶ Bu bölge Taşkurgan olarak bilinir ve Yarkent nehrinin yukarı bölümünde yer alır. Taşkurgan Arapların "Sarikol" Kırgızların "Karçu" olarak adlandırdıkları bölgedir (Ergüven, 2011, 90).

Harita 2 : Afganistan Fiziki Haritası (Burhan, 2020, 8).

1.1.1. Nehirler

Afganistan'ın büyük nehirlerinin çoğu dağ akıntılarıyla beslenmektedir. En büyük dere akışı ilkbaharın sonlarında ve yazın başlarında gerçekleşir. Eriyen karların dağlardan akması ile beraber sel tehlikesi oluşmaktadır. Ülke çok sık bir akarsu ağına sahiptir (Palka, 2001, 18).

Amû Derya, Hint'e yakın olan Bedâhşan sınırındaki bölgeden çıkar ve Bedâhşan sınırlarını kollayarak döküleceği yere doğru akar (İbn Haldun, 2013, 169). Kuzeyde Sovyetler Birliği ile sınır oluşturan Amû Derya, 600 km uzunlukta olup, Kökçe ve Kunduz adı ile anılan iki kolu bulunmaktadır. Ülkenin kuzeydoğusunda 250.000 km² bir alandan suları toplayarak Aral gölüne akıtır (Saray, 1988, 401-402). Amû Derya, Hindukuş ve Pamir dağlarının kesiştiği yerde Aksu nehri adı altında doğar ve batıya doğru ilerleyerek çeşitli kollara ayrılır. Güneyde bulunan Kökçesu kolu Belh ve Kunduz topraklarından kuzeybatıya döner (Esin, 1991, 98).

Amû Derya, Orta Asya'nın en büyük nehridir ve 2540 kilometre uzunluğundadır, sadece 1,126 km'si ülke toprağı içerisinde geçer (Alizada,

2020, 4). Amû Derya'nın ana kolları Pamirlerde yükselen Panj ve Vakhsh nehirleridir. Panj, Tacikistan ve Afganistan arasındaki sınırın bir parçasını oluşturur ve Vakhsh, Afgan sınırında Amû Derya'ya katılmak için güneybatı Tacikistan'dan akar. Amû Derya, Afganistan ile kuzeybatı arasında kuzeybatı yönünde bir rotayı takip eder, Tacikistan Türkmenistan ve Özbekistan arasında devam eder ve ardından Özbekistan üzerinden kuzeye akar. Yüzyıllar boyunca nehir rotasını Aral Denizi'ne doğru çizmiş ve sularını bu denize dökmüştür. Nehrin su seviyesindeki düşüşün en büyük tek nedeni, eski Sovyetler Birliği'ndeki en uzun ve dünyanın en uzun kanallarından biri olan Garagum Kanalı'dır. Azalan su akışı, Amû Derya'da su taşımacılığını kısıtladı. Yine de bu nehir Afganistan'daki tek gezilebilir nehirdir (Palka, 2001, 18-19).

Küçük taşıt gemilerin kullanılmasına uygundur. Daş Güzel, Kızıl Kale ve Derkat limanları nehrin önemli limanlarıdır. Afganistan ve Tacikistan arasında küçük sandal yada gemilerle Kızılkale ve Derkat limanları kullanılarak ulaşım sağlanabilmektedir. Yine Hayratan Köprüsü kullanılarak, nehirden Afganistan ve Özbekistan arası ulaşım sağlanabilmektedir. Güney Türkistan için Amû Derya, iktisadi öneme sahiptir. Afganistan'ın Orta Asya ile ticari ilişkileri bu nehir üzerinden gerçekleşir (Alizada, 2020, 4). Amû Derya, manevi ve tarihi hatırası olarak önem arz etmektedir. Türk hükümdarları bu nehirden geçerek tarihi fetih ve zaferlere imza atmıştır (Kamalluddin, 2005, 10). Nehrin tarihi adı "Oxcus veya Öksüz" dür. Yunanlılar tarafından Oxcus, Araplar tarafından Ceyhun nehri olarak bilinir (Alizada, 2020, 4).

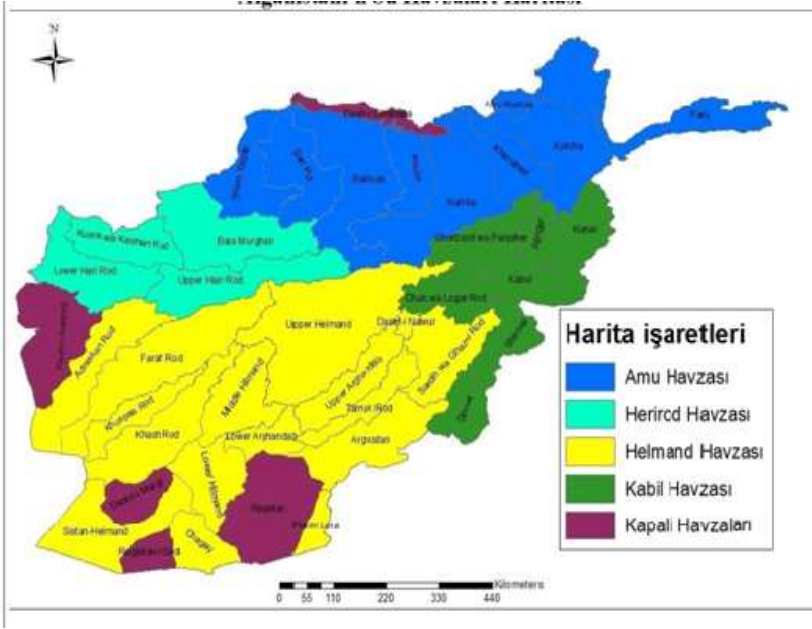
Herirûd Nehri, Afganistan'ın merkezinde yükselir ve İran sınırının bir bölümünü oluşturmak için batıya ve kuzeybatıya akar (Palka, 2001, 18-19). En önemli akarsulardan biride Helمند nehridir. Bu akarsu Sîstân bölgesinde bulunan kapalı havzalarda son bulur (Saray, 1988, 401-402). Helmand Nehri yaklaşık 1300 km uzunluktadır ve ilkbahar boyunca yağışlardan doluyu su debisi artar (Frye, 1983, 15). Uzun Helmand Nehri, Hindukuş'un merkezinde yükselir, ülkenin güneybatısını geçer ve İran'da sona erer. Sulama ve tarım için yaygın olarak kullanılmaktadır, ancak son yıllarda suyunda giderek artan bir mineral tuz birikimi yaşamış ve seviyesi düşmüştür (Palka, 2001, 18-19).

Merkezi Türkistan Dağlarından (Bendi Türkistan) başlamak suretiyle batıya doğru uzanan 700 km uzunlukta olan Murgab, kuzeyde Pamirlerden süzülerek batıya doğru akan 320 km uzunlukta olan Kökçe, 480 km uzunlukta

olan Belh, 190 km uzunlukta olan Kunduz, 320 km uzunlukta olan Seri Pul yine 320 km uzunlukta olan Kaysar nehirleri, ayrıca ülkenin diğer bölgelerindeki Herât, Gâzne, Ferah, Kâbil ülkenin diğer nehirleridir (Kamalluddin, 2005, 10). Afganistan'ın zengin nehirleri tarım açısından büyük önem taşır. Ülke akarsuları kendi içinde dolaşan sulardır, nehirler okyanuslara ulaşmaz, çöllerde kaybolur. Bu suların çoğu çöllerde yada tuzlu göllerde kaybolur. İndus'a karışan Kâbil Afganistan'ın dışına akan tek nehridir. Kâbil nehri 700 km uzunluğa sahiptir ve 460 km'si ülke topraklarından geçer. Baba dağından 3,670 m yükseklik ile başlayıp Kâbil'in ortasından geçer ve Hindistan Okyanusu'na kavuşur. Suların komşu ülkelere akıp gitmesi yada çöllerde kaybolması nedeni ile ülke bu akarsulardan yeterli ölçüde yararlanamamaktadır (Alizada, 2020, 4)

Harita 3: Afganistan akarsu haritası (Burhan, 2020, 40).

Harita 4: Afganistan su havzaları haritası (Burhan, 2020, 46).

1.1.2. Göller

Afganistan'da bulunan göllerden en önemli ikisi Gâzne'nin 97 km güneyinde bulunan Istadeh-i Moqor Tuz Gölü ve güneybatıda bulunan Saberi Gölü'dür. Bedeşan'da bulunan Sıva gölü, orta dağlık alanda bulunan Bendiemîr gölleri Vahan Koridor ve Pamir yaylasında bulunan Sarıgöl ve Cakmaktın gölleri, Herât'ta bulunan Namus gölleri önemli göllerdir. Baba dağlarında Amir Gölleri olarak bilinen beş küçük göl bulunmaktadır. Bu göller nehir yatağındaki kayaların rengini yansıtarak, süt beyazından kara yeşile doğru değişir ve oldukça sıradışı renkleri ile bilinirler (Saray, 1988, 401-402).

Resim 3 : Bendi Amir gölü

(https://en.wikipedia.org/wiki/Bande_Amir_National_Parkjg/Erişim:23.06.2022).

1.1.3. Geçitler

Afganistan güneyde Hilmend vadisi, kuzeyde Afgan Türkistan'ı harici yüksek sıradağlar ve yüksek yaylalarla kaplıdır. Yüksek ve engebeli arazisinden dolayı Herât-Kandahar yolu hariç ulaşım genel olarak dağ geçitlerinden sağlanmaktadır. Hayber, Bolan, Toçi, Gomal ve Payver önemli geçitleridir. Bu geçitler ülkenin değişik bölgelerini birbirine bağlayan stratejik önemi yüksek geçitlerdir ve bu geçitler sayesinde Türkistan, Hindistan ve İran arasında ulaşım sağlanır (Yazıcı, 2012, 273).

Afganistan çok yüksek dağlara sahip olduğu için, ulaşım açısından geçitler ülke tarihinde büyük önem taşımaktadır. M.Ö. 320 yıllarında Büyük İskender, ülkeyi batıdaki Kuşan Geçidi'nden (yaklaşık 4,370 metre) istila etmiş ve Hindistan'ı işgal etmek için alçak Kiber Geçidi'nden (1.072 metre) doğuya çıkmıştır. Ünlü Salang Geçidi (3.880 metre) ve Hindukuş'un merkezindeki Sovyet yapımı tüneli, Sovyetlerin 1979'da Afganistan'ı işgal etmek için kullandıkları ana yollardan biri olmuştur. Kiber Geçiti, Afganistan ve Pakistan'ı birbirine bağlayan en önemli geçittir. Geçidi çevreleyen dik uçurumların yüksekliği yaklaşık 180 ila 300 metre arasında değişmektedir (Palka, 2001, 17).

Hindukuş dağları üzerinde bulunan "Bâmîyan Vadisi" içerisinde 2987 m yüksekliğindeki "Şibar Bâmîyan" geçiti ülkenin önemli bir geçitidir (Behroz, 2020, 17).

1.2. İklim Özellikleri

Afganistan, 29 ° ve 38 ° kuzey enlemleri arasında, subtropiklerin hemen kuzeyinde yer almaktadır. Ülke, özellikle kuzey yarımkürenin güneşe doğru eğildiği ve gün ışığının daha uzun olduğu yaz aylarında yüksek miktarda güneş ışığı almaktadır. Bu yüksek seviyede güneşlenme, toprak neminin mevcudiyetini etkileyen yüksek potansiyelde buharlaşmaya neden olur. Kışın güneşlenme daha az ve gün uzunluğu kısa olduğundan düşük sıcaklıklar görülür. Yaz veya gün ortası gibi ısınma dönemleri, hızlı sıcaklık artışlarına neden olurken, kış veya gece gibi azalmış güneşlenme dönemleri hızlı soğumaya neden olur. Dolayısı ile ülkede mevsim sıcaklık farkları ve gece gündüz sıcaklık farklılıkları çok fazladır. Afganistan'da sıcaklıklar, topografyadaki değişkenlik nedeniyle büyük ölçüde değişmektedir. Rakımın sıcaklıklar üzerinde önemli ölçüde etkisi vardır. 1000 metre yükseklik başına ortalama 6,5 ° C olan hava sıcaklığı yükselme arttıkça düşer. Afganistan'ın çoğu bölgeleri Hindukuş Dağlarının hakimiyeti altındadır. 5000 metreyi aşan zirveleri olan bu dağlar, nispeten kısa yatay mesafelerde 10 ila 20 ° C arasında değişebilen sıcaklıklara sahiptir (Palka, 2001, 23-24).

Afganistan'da yaz mevsimi kurak, kış mevsimi az yağışlı geçer. Ülke genel olarak sert ve az yağışlı bir iklim özelliği gösterse de çeşitli bölgelerde farklılık gösterir. Kış dağlık kısımlarda ulaşımı durduracak kadar şiddetli soğuk geçer. Sîstân'a doğru uzanan Hamun havzasında ve kuzeyde bulunan Amû Derya vadisinde yumuşak geçer. Kuzeydoğuda dağlık bölgelerde kuru ve soğuk kutup iklimi hakimdir. Dağlık bölgelerde Aralık ve Mart ayları arasında kar yağar ve kar fırtınaları yaşanır. Güneybatı bölgelerinde kışın en düşük sıcaklık -25 ° C altına düşebilir (Saray, 1988, 402). Bazı vadilerde sıcaklık 45 dereceye çıkabilmektedir. Regestan çölünün güney bölgesi, ülkedeki en büyük çöl alanıdır. Kandahar, Büst ve Farah çevresindeki alan, yıl boyunca subtropikal tepelerin hakimiyetindedir ve aşırı derecede kuraktır. Bu bölgenin kuzeyindeki sıradağlar, kışın bölgeyi kuzeydoğu Muson'un etkilerinden korurken, sıcaklıklar donma noktasının altına düşebilir. Hem Kâbil hem de Gâzne kışın ortalama sıcaklıkları donma noktasının altındadır (Palka, 2001, 23-

24). Ülkenin doğu sınırına yakın olan Celâlâbâd bölgesi en sıcak alanlardan birisidir. Temmuz ayı sıcaklığı 49 °C dereceye kadar yükselebilmektedir. Afganistan- İnan sınırı boyunca aşırı rüzgarlı bir alan hakimdir. Güney rüzgarı Haziran ayından Eylül ayına kadar yaklaşık saatte 160 km hızla sürekli esmektedir (Saray, 1988, 402; Saray, 2002, 10).

Yüksek dağlar yağış rejimini etkiler. Afganistan'da yağış rejimleri, büyük ölçüde yüzey basıncı değişiklikleri ve orografik hareketler ile kontrol edilmektedir. Kışlar soğuk, kuru karasal havayı dışarıya her yöne yayan ve subtropikal jet akımını Himalayaların güneyinde iten Sibiryâ yüksek basınç sisteminden etkilenir. Bu dönemde hakim rüzgarlar tipik olarak kuzeybatı veya kuzeyden gelir. Sonuç olarak yağış potansiyeli kışın ve ilkbaharın başında en yüksek olan dönemdir. Asya kara kütlesi yaz aylarında ısınırken, subtropikal Himalayaların kuzeyine kayar ve Afganistan bölgesi kuzey ve kuzeydoğudan sıcak ve kuru hava alır ve bu da yağışsız veya çok az yağışla sonuçlanır.

Topografik engellerin etkisi, ülke genelindeki yağış rejimleri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Sıradağların rüzgarlı tarafında orografik yağış yaygındır. Mezârîşerif 'in kuzeyi, donma noktasının üzerinde ortalama sıcaklıklara ve az yağışa bağlı olarak subtropikal bir çöl iklimine sahiptir. Bölgeyi çevreleyen değişken yağış alanları mevcuttur ve yağışlar ilkbaharın başlarında zirveye ulaşır ve oldukça değişkendir. Doğudaki Kunduz daha fazla yağış alan bu alanlardan biridir (Palka, 2001, 23-27).

Alçak yerler Aralık, Nisan, Mayıs aylarında bol yağış alır. Pakistan sınırında bulunan dağlık bölgelerde özellikle Temmuz ve Eylül aylarında Muson iklimi ve Muson yağmurları görülür. Muson etkisinde kalan yerler dışındaki bölgelerde yaz mevsimi sıcak ve kuraktır. Ülke en fazla yağışı Aralık ve Nisan ayları arasında alır. Yıllık yağış ortalaması dağlarda batıdan doğuya doğru artmaktadır. Yıllık yağış miktarı ortalama 200-400 mm'dir. Yağış miktarı Sîstân'da 100 mm altına düşebilirken, Hindukuş dağlarının doruklarında bir metreyi aşabilir. Yağışlar Farah'ın kurak bölgesinde 76 mm, güneydoğu Muson bölgesinde 400 mm, Hindukuş Salang Geçiti'nde 1346 mm'dir. Celâlâbâd bölgesi Hint Musonların etkisi altındadır ve bol miktarda yağış alır (Saray, 1988, 402).

1.3. Ülke Ekonomisine Genel Bakış

Geçmişten günümüze Afganistan ekonomisini tarım, hayvancılık ve madencilik teşkil etmektedir. Afgan tarihçi Abdul Hai Habibi, *Afganistan Sanayi Tarihçesi* başlıklı kitabında Afganistan iktisadi tarihini üç döneme ayırır. Birinci dönemde insanlar avcılık ve tarım ile uğraşmakta, metal araç gereç kullanmaktadırlar. İkinci dönemde henüz yazı keşfedilmemiştir, bunun yanında tarihi olaylar nesilden nesile sözlü aktarılmaktadır. Bu dönemde insanlar takas alışverişi, mali sistem, heykelcilik, metal, sanayi ve tarımı geliştirmişlerdir. İkinci dönem, Balkh (Belh) uygarlığından Arapların ülkeye girmesine kadar sürmüştür. Arapların ülkeye girmesi ile marangozluk, mimarlık, demircilik, sanat ve ticaret gelişmiştir (Habibi, 2015, 14-15).

Hudûdü'l Âlem'e (2020, 56) göre Horasan ülkesi, bol nimetleri olan zengin bir ülkedir. Dünyanın meskûn ülkelerinin merkezlerine yakındır. Dağlarından çıkarılan değerli cevherler, altın ve gümüş madenleri vardır. Halkı cesur ve savaşçıdır, at yetiştirir. Türkistan'ın kapısı olan Horasan'da bol miktarda tekstil, altın, gümüş, turkuaz ve ilaç üretilir. İklimi güzel, insanları güçlü ve sağlıklıdır.

Afganistan bölgesini de kapsayan Orta Asya gümüş, altın, bakır, kalay, lacivert taşı, firuze, oniks gibi renkli taş ve renkli tuz yataklarıyla madenler konusunda oldukça zengin bir bölgedir. Son Neolitik dönem ve Bronz Çağı'na dair yapılan araştırma ve kazı çalışmalarında, çok eski çağlardan beri değerli madenlerin birçok ülkeye ihraç edildiğine dair deliller görülmüştür. Sogd ve Hârezm sınırında yer alan çöl bölgesinin güneyinde beyaz lacivert ve firuze taşı çıkartıldığı bu taşların doğu, güney ve güneybatı ülkelerine ihraç edildiği tespit edilmiştir. Taşların imali ve işlenmesi için 39 ilkel imalathane tespit edilmiştir (Buryakov, 2002, 425). Bugün bilinen ilk bakır madeninden eşya Herât'da imal edilmiştir (Arifoğlu, 2013, 12).

Afganistan bölgesi İpek Yolu ticareti güzergahında, stratejik önemi yüksek bir konuma sahiptir. Büyük İpek Yolu üzerinden yapılan ticaret ilk sıralar en az üç karayolu kullanılarak yapılmaktaydı. Ahamenişler döneminde Baktria ve Hindistan arasında kullanılan ticaret yolunun uzantısı Orta Asya'nın güney ve merkez bölgelerini eski Tarım havzası merkeziyle birleştirmekteydi. Bu güzergah İpek Yolu'nun Niya'dan ve Miranda'dan Pamir'e uzanan güney

yoluydu. Buradan dağ yolları güzergahından Amû Derya'yı geçerek, Baktria bölgesine gidiliyordu. Hindukuş dağlarındaki Buzgalahon Geçidi'nden Demir Kapı üzerinden Semerkand, Nesef ve Keş'e ulaşım sağlanmaktaydı. Bu güzergahın diğer bir uzantısı Kugitang'ı dolanarak Öküz ve Penc nehirlerinin yukarısı boyunda Hint ve Gilmende vadilerine ulaşım sağlanmaktaydı.

Yapılan araştırmalara göre bu güzergah Demir Çağı'nda da kullanılmaktaydı. Muhtemelen, bu yol vasıtasıyla Hindistan'ın kuyumculuk ürünleri, Çin şemsiye ve bastonları vb. ürünler Baktria'ya getirilmişti (Buryakov, 2002, 425). Rus tüccarlar Hazar Denizi üzerinden güneye ve doğuya giden yolu kullanarak, Çin'e ulaşırdı. Bu yol Hazar Denizi kıyılarından Gûrgân'a daha sonra Merv ve Belh bölgelerinden geçerek, Buhârâ ve Semerkant'tan Çin'e ulaşırdı (Yıldırım, 2022, 149).

İpek Yolu'nun diğer önemli ikinci kolu Fergana'dan geçmekteydi. Bu güzergah Doğu Türkistan'dan Miranda ve Niya bölgelerine güney istikametten uzandığı gibi kuzey istikametten de ulaşım vardı. Her iki yol Yarkent'te birleşerek, Oş ve Uzgen üzerinden Yaksart nehrinin yukarı bölgelerinden Hocent, Usruşan ve Sogd'a ulaşım sağlanabilmekteydi. Bu yollar aynı zamanda bozkır halklarının ulaşım güzergahıydı. Büyük İpek Yolu Altay sıra dağlarından geçerek Fergana, Orta Sirderya, Kazakistan bölgesine uzanmakta, Avrasya güzergahının kuzey kolları olan Sibiry'a dan batıya uzanan göç yolu ile birleşmekte ve güney güzergahından Sogd'a ulaşmaktadır (Buryakov, 2002, 425; Yıldırım, 2022, 396).

İpek Yolu'nun bir koluda Kızılkum çölünü aşarak, Sirderya'nın aşağı bölgelerinden Aral Gölü'ne, oradan Orta Sirderya'dan geçerek Kızılkum Çölü ve Nuratin dağlarını aşarak Buhara'ya ve kuzeyden Hârezm bölgesine ulaşmaktaydı. Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu Amû Derya çevresinde yaşayan göçebe bozkır halkının ticaretle geçimini sağladığına dair önemli veriler elde edilmiştir (Buryakov, 2002, 425).

Afganistan Gâzneliler, Timurlular, Baburlular ve Durani Devletleri döneminde ekonomik güçlü ve zengin bir sermaye birikimine sahipken, Şah Mehmet döneminden sonra ülkede baş gösteren iç savaşlar, 18. yüzyılda İngilizlerin sömürge politikası ile Hindistan'a kadar gelmesi ülke ekonomisini çöküntüye uğratmıştır (Habı, 2015, 14-15). Günümüzde Afganistan dünyanın

en fakir ülkelerinden biridir. Ard arda süregelen savaşlar, siyasi istikrarsızlık ülkeyi harebeye çevirmiştir (<https://www.afghan-web.com/economy/>).

Afganistan, tarih boyunca kendi nüfusunun gıda ihtiyacını karşılayacak imkanlara sahip olmuştur. Elverişli tarım alanlarında hem ülkeye yetecek kadar hemde ihracat yapmaya yetecek kadar gıda ürünleri üretilen potansiyel mevcuttur (<https://www.afghan-web.com/economy/>). Fakat günümüz şartlarına göre malları diğer pazarlara taşımak için gerekli olan ulaşım altyapısının eksikliği (Palka, 2001, 33), Tarımsal üretimde ilkel yöntemlerin kullanılmasından dolayı ürünler yerel ve bölgesel ölçekte sınırlı kalmıştır. Ülke, tarım ürünleri bakımından kendi kendine yeter bir ülke olmaktan çıkıp, önemli bir tahıl, meyve ve sebze ithalatçısı ülke haline dönüşmüştür (T.C. Kâbil Ticaret Müşavirliği, 2017, 8).

Günümüzde Afganistan ihracat ürünlerinde meyve ve kuruyemiş %45 oranla başı çeker. İhracat ürünleri arasında; sakız, reçine ve diğer bitkisel özler, sebze, kök ve yumrular, mineral yakıt ve yağlar, kahve, çay, baharat, halı ve diğer tekstil ürünleri yer alır. İthalat ürünleri arasında; mineral yakıt ve yağlar, malt, nişasta, buğday gluteni, hayvansal ve bitkisel katı ve sıvı yağlar, tıbbi veya cerrahi alet ve cihazlar, demir ve çelik, hububat, bitkisel tekstil elyafları ve kağıt ipliği yer alır (T.C. Kâbil Ticaret Müşavirliği, 2017, 4-31) ; (T.C. Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler, 2020, 3); (<https://www.economy.com/afghanistan/indicators>);(<https://www.afghanweb.com/>) ; (<http://www.mfa.gov.tr/afganistanekonomisi.tr.mfa>);(<https://www.atonet.org.tr/Afganistan>, 5-10).

1.3.1. Tarım

Afganistan ekonomisinin ana gelir kaynağı tarımdır. Coğrafi ve iklim özelliklerine göre Afganistan'ın orta kesimleri verimli topraklara sahiptir ve bu alan su kaynakları bakımından zengindir (Sayar vd., 2020, 3). Akarsu ağlarından faydalanılarak tarım alanlarında sulama kanalları oluşturulmuştur (Saray, 1988, 402). Tarımsal üretimin birincil bölgeleri Kâbil, Helمند, Hârut ve nehirler boyunca sulanan arazilerdir (Palka, 2001, 33).

İstatistikler Afganistan halkının % 67-85' lik bir kısmının tarım ve ticari tarımla uğraştığını göstermektedir (Palka, 2001, 33). Merkezi İstatistik Ofisi

tarafından açıklanan rakamlara göre Afganistan nüfusunun üçte ikiden fazlası tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Ülkenin toplam yüzölçümünün sadece % 12 (7,9 milyon hektar) ekilebilir alan, % 3'ü ormanlarla kaplı alan, % 46 kalıcı otlak, % 39 dağlar ve yerleşim yerleridir. % 7,9 milyon hektarlık ekilebilir arazinin yaklaşık dört milyon kadar bir kısmından, su ve tarım hizmetlerinin erişim yetersizliği nedeni ile istenilen verim alınmamaktadır (Sayar vd., 2020, 3). Bu oran geçimini sağlamak isteyen km kare başına yaklaşık 250 kişinin fizyolojik yoğunluğuna eşittir. Bununla birlikte, bu istatistikte koyun ve keçilerin yaz otlatması için kullanılan arazileri hesaba katılmaz (Palka, 2001, 33).

Afganistan'da ilkbahar ve sonbaharın da ılıman olması, ülkede “orta iklim” ürünlerinin yetişmesine olanak sağlar (Saray, 1988, 402). Kandahar, Herât, Daykundi ve Nangarhar illeri meyve üretiminde önemli rol üstlenmektedir. Kurutulmuş meyveler Avrupa, Pakistan, Hindistan, İran ve Çin ülkelerine ihraç edilmektedir. Afganistan'da tarım ürünleri Antep fıstığı, badem, ceviz, zeytin, portakal, elma, nar, kayısı, üzüm, limon, maydanoz, malt ve daha fazlasını içerir (Burhan, 2020, 78). Patates, soğan, bakliyat, kayısı, karpuz, kavun, mango, avakado, hurma, nar ve üzüm gibi meyve ve sebzeler, hem yurtiçi tüketim hem de ihracat amacıyla üretilmektedir. Meyve sebze ihracatı toplam tarım ürünleri ihracatı içerisinde %6 lık bir kısmı oluşturur. Fıstık, kuru üzüm, kuru kayısı, badem ve cevizden oluşan kuruyemiş ihracatı önemli yabancı döviz kaynakları arasında yer almaktadır.

Afganistan'da buğday en temel tarım ürünüdür ve toplam tahıl tüketiminin % 83 kısmını oluşturur. Diğer önemli tahıllar arpa, mısır, pirinçtir (T.C. Kâbil Ticaret Müşavirliği, 2017, 8). Buğday üretimi hemen hemen tüm bölgelerde yapılmaktadır. Ama daha çok kuzey ve kuzeydoğu Afganistan'da yoğunlaşmıştır. Kunduz, Samangan, Bağlan, Nangarhar ve Helmand buğday üretiminin yoğun olduğu illerdir. Ülkede 57 çeşit buğday vardır. Buğday üretiminde artış ilkbahar yağmurlarındaki artışa bağlıdır (Burhan, 2020, 78).

Afganistan'da mısır üretimi buğdaydan sonra gelir. Ülkenin her alanında mısır üretilmekte üretilen tüm mahsul ihraç edilmeden ülke içinde tüketilmektedir. Paktia ve Paktika illeri en yoğun mısır üretiminin yapıldığı bölgelerdir. Düşük rakımlı, sıcak ve bol su olan alanlarda pirinç yetiştirilir. Pirinç çok yağın kullanıldığından, üretim tüketimi tam karşılayamamaktadır.

Bu nedenle İran, Hindistan ve Pakistan'dan ithal edilmektedir. Ülkenin kuzey, batı, kuzeybatı ve kuzeydoğusunda pamuk üretimi yaygındır. Özellikle Bağlan, Tahar, Kunduz, Balh ve Helmand illerinde pamuk üretimi yaygındır. Konar, Lagman, Paktia ve Nangarhar illerinde küçük bir tarım alanını kapsayan şeker kamışı üretimi yapılmaktadır (Burhan, 2020, 78). Ülkenin kuzeybatı ve doğu illerinde dünyanın en iyi kimyonları yetişmektedir. Binlerce yıl öncesinde ipek yolu üzerinden doğu ve batı ülkelerine ihraç edilen kimyon günümüzde de ihrac edilen tarım ürünlerinden biridir.

Afganistan şifalı bitkiler bakımından oldukça zengindir. Bu bitkilerin bir çoğu ülkeye özgüdür. Bu bitkiler ticari ve tıbbi öneme sahiptir. Afganistan 2016 yılında 94 milyon dolar değerinde tıbbi bitki ihraç etmiştir. Birçok turist ve araştırmacı ülkeye bu şifalı bitkileri incelemek amacı ile gelmektedir. Alman uzmanlar Guinness Üniversitesi'nde Afganistan tıbbi bitkileri araştırma çalışmaları yürütmektedir (Burhan, 2020, 59-60).

Kâbil, Nangarhar, Helمند, Herât ve Badakhshan vilayetlerinde haşhaş üretimi oldukça yaygındır. Afganistan'ın tarım sektörünün bu kısmı Hindukuş bölgesinde yoğunlaşmıştır (Palka, 2001, 64). Özellikle son yıllarda haşhaş üretimi Afgan halkının ekonomisinde büyük rol oynamaktadır (Burhan, 2020, 79). Birleşmiş Milletlerin 2013 yılında yaptığı açıklamada; haşhaş ekili arazilerin 154 bin hektardan 209 bin hektara yükseldiğini, ve 5 bin 500 tona ulaşan hasılatın küresel talebin iki katı olduğunu bildirmiştir. Haşhaş üretimi daha çok Helmand bölgesinde yetiştirilirken, Faryab ve Belh bölgelerinde de haşhaş üretimine ilk defa rastlanmıştır (<https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/>) Birleşmiş Milletlerin 2019 yılı açıklamasına göre 253 bin hektarlık bir alanda 6400 ton afyon üretimi sağlanmıştır. İstatistiklere göre 2001 yılından bu yana ülkenin Amerika ve NATO tarafından işgal edilmesinin ardından ülkede haşhaş üretimi en az dört katı artmıştır (<https://parstoday.com/tr/news/world>).

BBC News'in bu konuda yaptığı bir habere göre dünya afyon üretiminin yaklaşık yüzde 90'ı Afganistan'da yapılmaktadır. Haşhaş tarlasında çalışmak her meslek grubundan insana finansal destek sağlamakta olup Nisan ayının ilk üç haftası her meslek gurubundan insan hasılatı katılmak için işyerinden izin almaktadır. Böylece bir süre piyasaya hareketlenmekte olup, daha sonra

yoksulluk yeniden etkisini göstermektedir (<https://www.bbc.com/turkce/resources/>).

1.3.2. Hayvancılık

Koyun ve keçi yetiştiriciliği, Afgan tarım ekonomisinin bir diğer önemli parçasıdır. Ayrıca önemli sayıda sığır ve domuz yetiştirilmektedir, ancak bu üretim yerel ölçekte kalmaktadır ve hayvancılık üretiminden elde edilen tüm ürünler yerel olarak tüketilmektedir (Palka, 2001, 33-34). Afganistan'da hemen hemen tüm köylerde at, deve, katır, manda, inek, keçi ve koyun gibi hayvanlar yetiştirilir. Türki, Hazaragi, Badgisi, Arabi, Baluçi ve Herâti gibi adlandırılan farklı koyun türleri mevcuttur. Özellikle Karakul koyunları kıymetlidir ve derisi Afganistan'ın en önemli ihraç ürünlerindedir (Burhan, 2020, 79).

Afganistan akarsu, göl ve kaynakları balık üretimi bakımından fakirdir. Bazı ırmaklar aşırı avlanma nedeni ile tehdit altındadır. Avcılık yasaklanmış olsa da yasadışı avlanma tam olarak önlenememektedir. Buna karşılık Afganistan Tarım Bakanlığı yılda yaklaşık üç ile dört milyon balık yavrusu akarsu ve önemli kaynaklara bırakmaktadır. Kâbil ilinde bulunan Karga ve Naglu barajları, Herât ilinde bulunan Salma Barajı, Kunar, Pancşir ve Salang ırmakları balık yavrularının çoğaltıldığı çiftliklerdir. Karga Barajı ülkenin en büyük balık yetiştirme yerlerinden birisidir. Afganistan'da 350 'ye yakın balık çiftlikleri bulunmaktadır. Bu çiftliklerde yıllık 10000 ton kadar balık üretimi sağlanmaktadır. Ancak bu miktar ülkenin balık ihtiyacının yaklaşık yüzde % 1'lik kısmını karşılamaktadır (Burhan, 2020, 39-40).

1.3.3. Doğal Kaynaklar

Afganistan doğal kaynaklar bakımından oldukça zengin rezervlere sahiptir. Doğalgaz, petrol, ve kömür gibi enerji mineralleri, demir, bakır, altın, tuz, seramik, cam, inşaat, gübre ve kimya sanayiinde kullanılan madenler, mermer, çimento yapımında kullanılan klinker, kireç taşı, kil, barit, krom, kurşun, , kükürt, çinko, yüksek kaliteli zümrüt, lâcivert taşları gibi maden yataklarına sahiptir (T.C. Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler, 2020, 4; Habıbi, 2015, 7). Arkeolojik çalışmalar sonucu elde edilen verilere göre M.Ö. 3000 yıllarında Asya'nın batı bölgelerine, Hindistan ve Mısır'a Afganistan'dan lâcivert taşı, Baktria'dan değerli süs eşyaları, Sogdian'dan turkuaz taşı ihracatı yapılmaktaydı (Yılmaz, 2017, 673).

Rus jeologların çalışması ile 1963 yılından itibaren maden yataklarının araştırılması ve yer tahmini başlamıştır. Bu araştırmalar sonucunda Bâmîyan ilinde demir madeni, Bağlan ilinde kömür madeni ve Herât'ın batısında berilyum, barit, kömür vb diğer değerli elementler keşfedilmiştir. 1965 yılından bu yana önemli minerallerin keşfi konusunda kapsamlı jeolojik çalışmalar yapılmıştır. 1973 yılında ülkenin güneybatı bölgelerinde argon madeni, Herât'ın kuzeyinde bulunan demir madenlerinin değerlendirilmesi yapılmış ve Logar ilinde bakır madeni keşfedilmiştir (Burhan, 2020, 10-11).

Afganistan'da tahminen 3 trilyon dolarlık kullanılmayan maden yatağı olduğu tahmin edilmektedir. ABD tarafından 2007 yılında yapılan araştırmalara göre 1400 mineral oluşumu tespit edilmiştir (T.C. Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler, 2020, 4; Habı, 2015, 7). Doğal kaynakların verimli bir şekilde işletilip, kullanılması Afganistan'ı gelişmiş dünya ülkeleri arasına alabilecek kapasitededir

Afganistan hem doğalgaza hem de ham petrole sahiptir. Bununla birlikte, doğal gaz, ihracat pazarları için başarıyla kullanılan tek fosil yakıttır. Rusya, Afganistan'ın rezervlerinin 5 trilyon fit küp doğal gaz ve doksan beş milyon varillik kanıtlanmış ve muhtemel petrol ve yoğunlaşma rezervleri olduğunu tahmin etmektedir.

Afganistan kendi hidroelektrik gücünü üretecek kapasiteye sahiptir. İşletmede olan ve toplamda 94 megawatt elektrik üreten üç baraj (Kajaki, Mahipar ve Breshna-Kot Barajları) vardır. Fakat bu barajlar yerel ve bölgesel ihtiyaçları karşılamak için yeterli değildir ve fosil yakıt kaynakları Türkmenistan'dan ithal edilmektedir (Palka, 2001, 66).

1967 yılında keşfedilen doğalgaz en önemli doğal kaynaklardan birisidir. 1980'li yıllarda ülkenin ihracat gelirinin % 56 'lık kısmını doğal gaz satışı oluşturmuştur. Bu ihracatın % 90'ı SSCB'ye gerçekleştirilmiştir. 1989 yılından itibaren SSCB'nin geri çekilmesi ile beraber doğalgaz üretimide sekteye uğramıştır. Yeniden yapılandırılması süreci sonrasında doğal gaz kaynaklarından büyük miktarda gelir sağlanacağı tahmin edilmektedir. Afganistan Maden ve Sanayi Bakanlığı ve U.S. Geological Survey tarafından yayınlanan raporlara göre Afghan-Tajik, Amu Darya, Kushka ve Herât havzalarında doğalgaz ve petrol rezervleri bulunmaktadır. Ülkenin kuzeyinde

16 trilyon cubic feet doğalgaz rezervi, 1,6 milyar varil ham petrol ve 0,5 milyar varil likit doğalgaz rezervi bulunduğu tahmin edilmektedir. Petol yataklarının büyük bir kısmının Amu Darya Havzasında ve Afgan Tacik havzasında bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu iki havzanın toplam büyüklüğü yaklaşık olarak 515.000 kilometre kare olup, 1957-1989 yılları içerisinde sekiz tane doğalgaz yatağı, altı tane petrol yatağı keşfedilmiştir.

Kömür: Afganistan'ın Herât ile Badashkan arasındaki kuzeyde 73 milyon ton kömüre sahip olduğu tahmin edilmektedir. Bu üç rezervle Afganistan sadece ihracat potansiyeline sahip olmakla kalmaz, aynı zamanda küresel fosil yakıt piyasasında önemli bir oyuncu olabilir (Palka, 2001, 66). Afganistan'da üretilen kömür elektrik üretimi, ısınma ve endüstriyel ihtiyaçlar için kullanılmaktadır (T.C. Kâbil Ticaret Müşavirliği, 2017, 8).

Altın: Kuzeyde Ghazni, Takhar ve Badakhshan'da en büyük altın madenleri bulunmaktadır. Altın rezervleri tam olarak tahmin edilememekte, bunun yanında Sampty ve Zarkashan yataklarında 20-25 ton rezerv olduğu tahmin edilmektedir.

Değerli ve yarı değerli taşlar: Ülke mücevher ve yarı değerli taşlar rezervi bakımından da oldukça zengindir. Özellikle zümrütün yıllık üretim değeri yaklaşık 9-12 milyon dolar arasındadır. Nuristan'da tourmaline, kunzite, akuamarin ve beril yatakları olduğu bilinmektedir. Değerli taşları kesip işleyecek yeterli teçhizat bulunmadığından, taşların büyük bir kısmı Pakistan'a ihraç edilmekte ve taşlar burada işlenmektedir.

Bakır: Darband, Jawkhar ve Aynak bölgeleri ülkenin üç büyük bakır rezervidir. Ülkede 300'den fazla bakır yatağı olduğu tahmin edilmektedir. Loghar vilayetine bağlı Aynak bölgesinde 240 milyon ton yüksek kalitede bakır rezervi olduğu tahmin edilmektedir.

Kireçtaşı: Daha çok çimentonun hammaddesi olarak kullanılan kireçtaşı rezervleri USGS raporuna göre Baghlan, Badakhshan, Herât ve Bâmîyan bölgesinde yoğunlaşmıştır.

Mermer: Afganistan'da 40 farklı renkte yaklaşık 35 çeşit mermer bulunmaktadır. Kesim ve işleme için yeterli teçhizat ve makinaya sahip olmadığından, Pakistan'a ihraç edilmektedir.

Demir: Panjher Vadisi ile Herât vilayeti arasında büyük bir demir madeni bulunmaktadır. Bâmîyan ilinde bulunan Hajigak bilinen en ünlü demir yatağıdır ve yaklaşık 110 milyon ton demir rezervi olduğu tahmin edilmektedir.

Tuz: Tuz yataklarının büyük kısmı Belh ve Herât'ta bulunmaktadır. Pakistan ve İran tarafından tuzun büyük bir oranı ithal edilmektedir.

Afganistan'da jeolojik araştırmalar devam etmektedir. Diğer taraftan sermaye yokluğu, yetersiz ulaşım ağı, teknik imkanların yetersizliğinden dolayı kullanılmayan büyük maden rezervleri mevcuttur. (T.C. Kâbil Ticaret Müşavirliği, 2017, 8).

1976-1980 yıllarında Wittkin ve Wolfart tarafından yapılan araştırmalar, 1980 yılında Rus uzmanlar tarafından yapılan araştırmalar, Afganistan'ın jeolojisi ve mineralleri üzerine yazılan çok sayıda kitap, makale İngilizce ve Rusça yayınlanmıştır. Ülkenin jeolojik sahasında yapılan önemli çalışmalar 1980 yılı savaş ortamı ile beraber durdurulmuş ve bazı önceki araştırmalar da yok edilmiştir. Bu dönemde ABD'li uzmanlardan Bavarsaks ve Çambarlin tarafından Afganistan'ın değerli taşlarının kitabı yazılmıştır. Bunun haricinde farklı çalışmalar yapılmamıştır. Amerikalı uzmanların işbirliğiyle 2002 yılından sonra Afganistan'da jeolojik çalışmalar hız kazanmış, ve bu çalışmalar günümüze kadar devam etmektedir (Burhan, 2020, 10-11).

Afganistan petrol, doğalgaz ve değerli maden rezervleri ile politik oyunların tezgâhı haline gelmiştir. Doğal gaz ve petrolün dünya ülkelerine ve batıya satışı için gerekli boru hatlarının tesisini elde etmek mücadelesi "Yeni Büyük Oyun"u ortaya çıkarmış ve bu oyuna şeriat yanlısı Taliban'ı desteklemek de dâhil edilmiştir (Rashid, 2001, 9-11). Bu enerji kaynakları sayesinde Asya ülkeleri petrol ve doğal gaz talepleri açısından gelişen pazarlar haline gelmiş, bu durum Afganistan'ın önemini daha da büyütüştür (Davutoğlu, 2010, 182).

1.4. Jeopolitik Önemi

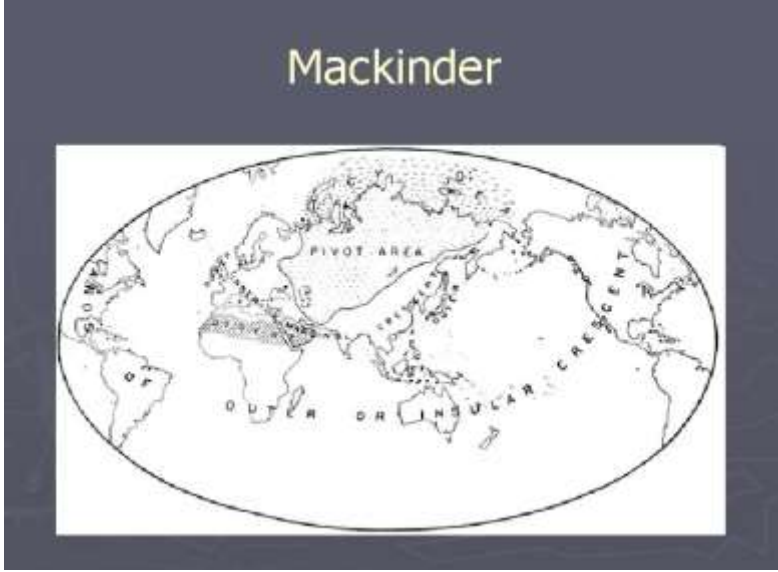
Afganistan stratejik coğrafi konumu itibariyle Orta Asya halklarının göç geçiş güzergahı, istilacıların hedef noktası, kültürel ve iktisadi ilişkilerin tarih boyunca en önemli kavşaklarından biri olmuştur (Yegin, 2015, 11). Afganistan "dünyanın damı ve kalpgâhı" olarak adlandırılmaktadır. Jeopolitik açıdan stratejik önemi dikkat çekici olup, tarih boyunca dünyanın cazibe

merkezlerinden biri olmuştur (Yazıcı, 2012, 273). Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Pakistan, Rusya, Çin ve İran arasında bulunan Afganistan, Asya Kıtasının Kuzey- Güney ve Doğu- Batı geçiş noktasında yer alır. İç Asya, Hint Alt Kıtası, sıcak sular ve Ortadoğu'ya çıkış için tek kavşak noktası konumundadır.

Jeopolitik öneminden dolayı tarih boyunca küresel güç olma siyaseti güden ülke ve hükümdarlar, Afganistan üzerinde kilitlenmiştir (Şeyhanlıoğlu, 2008, 63). Bu nedenle ülke toprakları, çok eski çağlardan beri defalarca istilaya maruz kalmıştır. Ülke içinde yaklaşık yirmi iki ırkın yaşaması, ülkenin tarihi boyunca ani ve radikal değişikliklerle farklı ideolojik yönetimleri yaşaması, Afganistan'ı farklı kılan özelliklerdendir. Geniş bir kültür yelpazesine sahip olan Afganistan, konum olarak dünyanın merkezi olan bir bölgeye sahiptir (Erden ve Sivrioğlu, 2019, 24-25).

Afganistan'ın konumunu klasik Jeopolitik teorilerine göre ele aldığımız zaman, Halford Mackinder'in "Kara Hakimiyet Teorisi", Nicolas J. Spykman'ın "Kenar Kuşak Teorisi" Afganistan'ı doğrudan etkileyen jeopolitik yaklaşımlardır. Mackinder'in Kara Hakimiyet Teorisine göre dünyanın kalbi (heartland) dünyanın en büyük doğal kalesidir. Bu kalenin başlangıç noktası Sibirya'dan başlar Orta Asya ve Volga Havzasını kapsar. Bu kale sıcak denizlerden uzak, sert karasal iklime sahiptir. Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları Dünya Adası'nı oluşturur. Diğer kıtalar Dünya Adası'nın uydusu durumundadır.

Dünya'nın kalbi çevresindeki Balkanlardan Çin'e kadar uzanan saha ise "İç veya Kenar Hilal" kuşağı, Amerika-Afrika-Avustralya-Japonya hattı ise "Dış veya Kenar Hilâl" olarak kabul edilir. Dünyanın kalbini ele geçiren otorite kara gücü ve deniz gücünü güçlendirerek dünyaya hakim olur. "Doğu Avrupa'ya hükmeden bir devlet Dünya'nın kalbine hâkim olur Dünya'nın kalbine hükmeden ise öncelikle İç Kenar Hilâl'e ya da Rimland'a hükmeder. Sonra da Dış-kenar Hilâl'e yani bütün dünyaya hâkim olur" (Mackinder, 1904, 435-436).

Harita 5: Mackinder'in Kara Hakimiyet Teorisi'ni gösteren harita (<https://slidetodoc.com/geopolitical-theory-2016/>).

Diğer bir uluslararası ilişkiler profesörü Nicholas Spykman, Mackinder'in Kara Hakimiyet Teorisinden daha farklı bir tez öne sürmüştür. Spykman'a göre; "Kim Kenar Kuşağına hükmederse Avrasya'ya hakim olur; kim Avrasya'ya hakim olursa dünyanın kaderini kontrol eder" Spykman'e göre kuzey yarımkürede yer alan ülkeler tarih boyunca dünya siyasetinde daha etkili olmuştur. Dünyanın kalbi Kuzey Buz Denizinden, güneye Karpat Dağlarına, Balkanlara, Anadolu, İran ve Afganistan'dan Altay Dağları'na kadar uzanan bölgeyi kapsar. Her iki görüş aslında birbirine çok yakındır. Dünya gücü olmak isteyen devletler için Mackinder'in teorisinde Avrupa eksenli olarak dünyanın kalbinden dışarı doğru bir gücün yayılmasıyla kontrol söz konusudur. Spykman'a göre ise dünyanın kalbinin kuşatılması öngörülmektedir (Spykman, 1944, 43).

Spykman'ın teorisine göre Kenar Kuşak tampon bölgesinde bulunan Afganistan, Mackinder'in teorisine göre Afganistan'ı batıdan doğuya ikiye ayıran Sefid Kûhibâba - Hindukuş dağ bloğuna kadar olan bölge Kalpgâh içerisinde yer alır. Dünya'ya hükmetmek için bir güzergah olan Kalpgâh'tan Dünya Adası'na yayılacak kara gücünün güneyini teşkil eden ve güneye çıkış

noktasında yer alan Afganistan, diğer taraftan Spykman'ın teorisine göre ise Kalpgâh'a hükmetmek için ele geçirilmesi gereken bir bölgedir (Erman, 2017, 400-401).

Harita 6 : Spykman'ın Kenar Kuşak Teorisi'ni gösteren harita

(<https://slidetodoc.com/geopolitical-theory-2016-geopolitics-the/>).

Afganistan Hindistan, Çin, Türkistan ve İran'ı birbirine bağlayan yolların düğüm noktasında yer alır ve tarihi İpek Yolu güzergahı üzerinde bulunmaktadır. İpek Yolu yaklaşık 8000 km uzunluğunda, eski dünyanın en gözde kültür ve ticaret hattı olup, yüzyıllar boyunca Doğu'nun zengin medeniyetini Batı'ya taşımıştır. İpek yolu güzergahı farklı rotalarla çok sayıda medeniyeti birbirine bağlamıştır. Bu yol sadece bir ticaret yolu değil, aynı zamanda medeniyetler, düşünce, din, kültür, bilgi yoludur (Yılmaz, 2017, 672-675).

İpek Yolu, Güney ve Kuzey İpek Yolu olarak iki ana kola ayrılır. Güney Kolu güzergahı Kaşgar şehrinde Pamir Platosuna doğru batıya uzanır, Tacikistan'ın güneyinden Hindukuş Dağlarının kuzey etekleri boyunca uzanır,

Afganistan'ı Çin'e bağlayan Vahan Vadisi üzerinden ilerler, Peşaver şehrine daha sonra Hayber Geçidi'ne daha sonra batıda Kâbil'e uzanır. Afganistan'da sırası ile Kâbil'in batısındaki Wardak eyaleti - kuzeybatısındaki Bâmîyan eyaleti ve Murgab Nehri'nin Afganistan uzantısı vadisini takiben Gûr ve Badgis eyaletleri üzerinden Türkmenistan'a ulaşır. Türkmenistan'dan Özbekistan'ın Buhara şehrinde kuzey İpek Yolu ile birleşir (Deniz, 2016, 197-198).

Harita 7 : İpek Yolu haritası

(<https://www.yurtgazetesi.com.tr/dunya/ipek-yolu-hakkinda-sicak-gelisme-171872>).

Afganistan'da İpek Yolu Herât şehri üzerinden İran'a, Belh şehri üzerinden Orta Asya'ya, Gâzne ve Kândeher üzerinden Pakistan-Hindistan'a ayrılan güzergahlar olmak üzere üç farklı güzergaha ayrılır. İpek yolu üzerinde stratejik bir konuma sahip olması nedeniyle tarih boyunca burada hakimiyet kurmuş devletler, İpek Yolu'na da hakim olmuştur (Dönmez, 2020, 37-39). Afganistan bu stratejik konumu sayesinde küresel fikir, sanat ve kültür alışverişinin uzun mesafeli ticaret güzergahının merkezi konumunda olmuştur. Efsanevi İpek Yolu ticaretin, zanaatkârların, tekniklerin, araçların, fikirlerin gelişmesine ve Orta Asya'nın büyük antik kentlerinin büyümesine olanak sağlamış, etkileri bölgenin çok ötesine yayılmıştır (Aziz, t.y., 33). Şöyle ki, ticaret yolları sadece ticari mallar taşınmasında kullanılmamakta aynı zamanda

bu yolu bilim adamları, sanatçılar, zanaatkarlar, misyonerler ve mimarlarda kullanılmaktaydı. Dolayısıyla İpek Yolu Avrasya kıtasının siyasi, etnik ve dini sınırlarını aşarak çeşitli toplumsal yapılara sahip halkların maddi ve manevi kültür öğelerini kaynaştırma olanağı sağlamaktaydı (Buryakov, 2002, 421).

1.5. Tarihi Şehirleri

Afganistan coğrafi özelliklerine göre Kâbil, Kândehear, Herât, Hezaristan, Sîstân, Nuristan, Bedâhşan ve Türkmenistan bölgeleri olarak adlandırılmıştır.

Kâbil bölgesi: Logar ve Tagav nehirlerinin üst kısmında yer alan küçük vadileri, Kâbil vadisinin Celalabad da aşağı kısımlarını ve Gâzne'yi içerir. 16. yüzyıla kadar Gâzne bölgenin en gözde şehri iken zamanla yerini Kâbil'e bırakmıştır.

Kândehear bölgesi: Tarnak, Helmand, Argandab, eski Zemindar ve Argasan'ın aşağı vadilerini kapsar. Bu bölgenin gözde şehri (5.yüzyılda kurulmuş olan) Kândehear'dır.

Herât bölgesi: Herirûd (Tecend Derya) nehrinin verimli vadisini ve Hazara dağları ile İran arasındaki düzlük bölgeleri kapsar. Hindistan yolu üzerinde bölgenin stratejik bir önemi vardır. Herât şehri bölgenin gözde şehridir.

Hezaristan bölgesi: Kuzeyde Kûhibâba, güneyde Helman vadisi ile çevrili dağlık bir bölgedir. Hazara nüfusunun yoğun olduğu ve Hazaraların yurdu olduğu için bu adı almıştır. Gôr/Gûr adıyla da bilinmektedir.

Sîstân bölgesi:

Hudûdü'l Âlem'de (2020, 65) Sîstân bölgesi hakkında aşağıdaki ifadeler yer alır :

"Sîstân, merkezi şehri Zereng adını alan bir eyalettir. Şehrin çevresinde hendeğiyle beraber bir kalesi bulunmaktadır. Kalenin suyu kalenin içinden akar. Şehrin içinde bazı kanallar olduğu gibi evlerinin içinden su akmaktadır. Bir surla çevrili olan varoşunun on üç kapısı olmasına rağmen şehrin beş kapısı vardır. Eyalet sıcak kuşağa aittir ve burada hiç kar yağmaz. Halka ait yel değirmenleri bulunmaktadır. Halı olarak kullanılan eşyalar üretilir. Sîstân'da,

Taberistan'ıninkilere benzer halı, Cehrumilerinkine benzeyen zili, kuru hurma ve çadırıuşağı otu üretilir."

Günümüzde bölgenin büyük bir kısmı İran sınırları içindedir. Güneybatıda Hamun nehrinin suladığı verimli toprakları içine alan küçük bir bölge Afganistan sınırları içerisinde.

Nuristan bölgesi: Eski adı Kafiristan'dır. Kanar'ın batısı ve Hindukuş dağlarının Kâbil vadisi kuzeyinde bulunan bölgeyi kapsar. Vahan bölgesi; ülkenin doğusunda yer alan dağların arasında yer alır ve Pamir'e kadar uzanır.

Bedâhşân bölgesi: Hindukuş dağlarının kuzeyinde Türkistan'ın doğusunda Amû Derya'nın sol şeridi boyunca uzanan bölgeyi kapsar. Bölgenin gözde şehri Kunduz'dur. Kunduz- Rud nehri sayesinde bölge verimli topraklara sahiptir.

Türkistan bölgesi; Kûhibâba dağlarının kuzeyinden Amû Derya'ya uzanan bölgeyi kapsar. Tarih boyunca Belh şehri bölgenin gözde şehri olmuştur. Günümüzde bölgenin merkezi şehirleri Mezârîşerif, Meymene ve Taş- Kurgan'dır (Saray, 1997, 118-119).

Günümüz siyasi haritasında Afganistan devletinin yer aldığı bölgede ilk Afgan Devleti, Kândehar merkez olmak üzere 18. yüzyılda Ahmet Şah Dürrani tarafından kurulmuş, sınırları zamanla kuzeyde Amû Derya, batıda Nişabur ve Sebzevar, doğuda Sind, güneyde Hint okyanusu, güneydoğuda Sütleç nehrine doğru genişlemiştir (Yazıcı, 2011, 1-2). 1747 yılından itibaren Afgan kavimleri Afganistan'da idareyi ele almış ve 1800'lü yıllarda Afganistan'ın günümüz siyasi haritası sınırları belirlenmiştir (Kamalluddin, 2005, 10).

Günümüzde Afganistan, otuz dört idari bölge olarak düzenlenmiştir Bu bölgeler; Bâmîyan, Badghis, Bedâhşân, Bağlan, Belh, Daykundi, Faryab, Farah, Gûr, Gâzne, Herât, Helmand, Cüzcan, Kandahar, Kâbil, Kapisa, Kuner, Host, Kunduz, Lağman, Nimruz, Nuristan, Nangarhar, Oruzgan, Paktia, Paktika, Parwan, Pañşir, Jövger, Sar-e-Pul, Samangan, Tahar, Vardek, Zabil'dir. En büyük sanayi ve coğrafi şehri olan Kâbil aynı zamanda ülkenin başkentidir. Herât, Mezârîşerif, Kandahar, Celalabad diğer önemli şehirlerindedir (Farmani, 2019, 6).

1.5.1. Herât

Herât şehrinin batısında İran, güneyinde Sîstân, kuzeyinde Badgis, doğusunda Gûr dağları vardır. Kuzey kısımları çoğunlukla çöldür. M.Ö. 500 yıllarında antik Pers şehri “Aria” veya “Artacoana” adıyla, bereketli Herîrûd nehri topraklarında kurulduğu bilinmektedir (Farmani, 2019, 8-13). Herât, Horasan'ın orta bir yerindedir (İbn Haldun, 2013, 168). Tarihi süreç içerisinde Serahs ile Herât arasında kalan bölge Badgis olarak adlandırılırken, günümüzde Afganistan'ın kuzeybatısının tamamı Herât bölgesi olarak adlandırılmıştır (Barthold, 1973, 179).

Tarihsel süreçte Herât, Doğu'dan ziyade Batı krallıklarının bir parçası olmuştur. Doğu ve batı yollarında ticaret istasyonu olduğu kadar kuzeyden güneydoğuya Hindistan alt kıtasının düzlüklerine uzanan ticaret ve istila yollarının da kilit noktası olmuştur. Harirud vadisi oldukça verimlidir ve tarih boyunca bölge sakinleri için medeniyet geliştirmelerini sağlayan bir merkez olmuştur. Merkezi dağlar Herât ve Kâbil arasında iletişim için coğrafi engel teşkil etmektedir. Güneyde Kandahar'dan Hindistan'a giden yol çorak ova ve nehirlerden geçmektedir. Herât, Sîstân ve Kandahar arasında iletişim için coğrafi engel yoktur. Herât'ın kuzeydoğusunda alçak bir dağ silsilesi, Murgab nehri boyunca kuzeye doğru Merv çölünden Bagdis'e doğru uzanmaktadır. Bölgedeki diğer antik yerleşim yerleri; yaklaşık 45 km uzaklıkta Herât nehri batısında yer alan Fushang (Günümüz adı Zendajan), Herât'ın güneyinde Apozar veya İsfizar (Günümüz Shindand veya Sabzevar) ve Murgab yer almaktadır (Frye, 1983, 15).

Herât için Avesta (Zerdüştilerin kutsal kitabı) ve Grekçe metinlerde “Areia” ve “Aria” , çivi yazılı Eski Farsça metinlerinde “Haraiva” adı kullanılmıştır. Makedonyalı İskender'den sonra da bölge için Aria'daki İskender ifadesi kullanılmıştır (Uslu, 1998, 215). İslam dünyasında Herât şehrinin kurucusu olarak Makedonyalı İskender bilinmektedir (Togan, 1988, 429). Nitekim Yunan tarihçilerin Arie Muyed ülkesinde İskenderiye şehrinin kuruluşu hakkında rivayetleri de aynı doğrultudadır (Barthold, 1973, 181). Ebû Dûlef'in (2014, 50) eserindeki notlara göre Herât şehri Nişabur sınırındadır. Bir kısım kişilere göre bu şehir Zulkarneyn¹⁷ tarafından inşa edilmiştir. Sasaniler

¹⁷ Mesûdi (2004, 177)'nin notlarında bazılarına göre Zulkarneyn, Büyük İskender'dir.

döneminde Herât ve Belh bölgesi Horasan olarak adlandırıldığı bilinmektedir (Çetin, 1998, 234).

9. yüzyıl İslam coğrafyacılarından İbn Rüsteh (2010, 210)'in eserinde Herât ile ilgili aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

"Herat büyük bir şehirdir, etrafında binalar vardır. Bu şehrin sınırları dahilinde irili ufaklı dört yüz köy vardır. Bu köylerden kırk yedi tanesi küçük köydür. Bu küçük köylerden her birinin nüfusu, on ile yirmi kişi arasında değişmektedir. Bu köylerin üç yüz yirmi dördü Erha bölgesindedir. Herat ve Bazeğis sınırları arasında, her iki şehrin sınırlarını belirleyen bir dağ vardır. Bu bölgede üç yüz ya da üç yüze yakın köy vardır."

İbn Battûda (t.y. , 734) seyahatnamesinde Herât'ı, Horasan'ın en büyük şehri olarak niteler ve şu ifadelerle yer verir:

"Sonra Herât şehrine ulaştık. Herât, Horasan'daki mamur şehirlerinin en büyüğüdür. Horasan'ın dört büyük şehri var: İkiisi mamur ve canlı; Herât ve Nisâbü'r'dan bahsediyoruz. Diğer ikisi harap ve ıssız; Belh ve Merv'den bahsediyoruz. Herât muazzam bir şehir. Binası çok, halkı temiz kalpli, namuslu ve dindar. Onlar İmam-ı A'zam Ebû Hanife'nin mezhebindedirler; Hak Teâlâ ondan razı olsun. Burası karmaşa ve kötülükten arınmış temiz bir yerdir."

10. yüzyıl İslam coğrafyacılarından İstahri ve İbn Havkal'ın seyahatname notlarına göre Herât şehri Mescid-i Camisi ve hapishanesini içine alan surlarla çevrili bir şehirdir. Güneyde Firûzâbâd, batıda Ziyâd, kuzeyde Saray, doğuda Huşk isminde dört kapısı mevcuttur (Togan, 1988, 449). Şehirde bulunan mimari yapılar balçıktan inşa edilmiştir. Yapı için gerekli olan taş şehirden yarım fersah uzaklıkta olan dağdan getirilmekteydi. O zamanlar dağlarında pek orman bulunmuyordu. Herirûd'un güneyindeki ovada bulunan çalılar yakacak olarak kullanılıyordu (Barthold, 1973, 182).

İstahri, Horasan'ın en büyük şehirlerinden olan Herât için şu ifadelerle yer verir (Ağarı, 2015, 100):

"Herât, etrafında sağlam bir kale duvarı/sûr bulunan bir şehirdir. Etrafi sudur. Şehrin içi bayındırdır/ mamur. Etrafında bir dış mahal bulunur. Şehirde bir kale ve Cuma Mescidi mevcuttur. Hükümet Merkezi şehrin içindedir. Kalenin dışında bulunan Horasânâbâz olarak bilinen yer, şehirden 1/3 fersah kadar uzaktır. Burası Büşenc yolu üzerinde ve Herât'ın batısındadır. Binâları çamurdandır. Yaklaşık 0.5 fersahlık bir alandır. Merkezî şehrin 4 kapısı vardır. Bunlardan ilki, kuzey yönünde ve Belh'e doğru çıkılan Bâbu Serây, bir diğeri batı yönünde

Nisâbûr'a doğru çıkılan Bâbu Ziyâd, bir diğeri güney yönünde Sicistân'a doğru çıkılan Bâbu Fîrûzâbâd, sonuncusu doğu yönünde Gûr'a doğru çıkılan Bâbu Huşk'tur."

Herât, dönemin diğer büyük şehirleri gibi şehristan (asıl şehir), kenar mahalleler rabaz ve kuhendiz yani iç kaleden oluşuyordu. Herât'ın dünyanın dört tarafına açılan kapısı vardı. Kuzey kapısından Belh yolu, Güney kapısından Sîstân yolu, Batı kapısından Nişabur yolu geçmekteydi. Doğu kapısı geçmişten günümüze Dervaze-i Köşk adıyla bilinmektedir. Kuzey kapısı demirden, diğer kapılar ahşaptan yapılmıştı. Batı istikametinde şehre bir fersah uzaklıkta Horasan-âbâd bölgesinde Hükümet konağı (Kasr-ı Emir) bulunmaktaydı. Şehir, iç duvar ve dış duvar ile çevrili olarak inşa edilmişti. Dış duvar ve iç duvar arasında otuz adım aralık mevcuttu. Halk isyanları sırasında bu duvarların yıkıldığı bilinmektedir (İbn Havkal, 2015, 331; Barthold, 1973, 182).

Hudûdü'l Âlem'de (2020, 58) Herât şehri hakkında aşağıdaki ifadeler yer alır:

"Herât'ın merkez camisi bütün Horasan'da yaygın olarak görülmektedir. Şehir dağın eteğine kurulmuştur. Nimeti bol olan bir yerdir. Arap nüfusu oldukça fazladır. Gûr ve Gûzgânân arasındaki sınır bölgesinden gelen büyük bir nehri vardır. Nehrin suyu bölgede kullanılmaktadır. Herât'ta pamuklu eşyalar, manna (Diş budak ve benzeri ağaçlardan sızan koyu tatlımsı bir madde) ve üzüm şurubu üretilir."

El-Makdisi, İbn-i Havkal ve Muhammed El-İdrisi gibi İslam coğrafyacıları Herât şehrini "Horasan'ın Tacı" olarak nitelendirmiştir. Yine Emin Ahmed-i Râzî, Heft- İklim başlıklı eserinde Herât şehrinden "Efsunlu Çiçek Bahçesi" olarak bahsetmiştir. İpek Yolu üzerinde bulunan Herât bölgesi Hindistan, Türkistan ve İran arasında ticarete önemli bir konuma sahiptir. Arkeolojik çalışmalarda elde edilen verilere göre Helenistik, Pers, Arap ve Türk kültüründen pek çok eser günümüze ulaşmıştır (Orhan, 2019, 1-2).

Gümüş Dağı Herât'tan Serahs'a giden yol üzerinde yer almaktadır (İbn Havkal, 2015, 333). Orta Çağ'da Herât evleri genellikle kerpiç evlerdi, bunun yanında ahşap ve tuğla evlerde mevcuttu. Herât bölgesinin bazı merkezlerinde tuğla yapım ve toprak pişirme atölyeleri çok eski dönemlerden beri hizmet

vermekteydi. Örneğin Herât Cuma Cami¹⁸'si inşa edilirken, inşaatın yanında tuğla yapım atölyesi yer almaktaydı (Şahin, 2016, 83).

Maddi durumu iyi olan aileler, ev inşalarında daha çok ahşap ve tuğlayı tercih etmekteydi. Hem ev inşası hemde yakacak olarak kullanılan ahşap malzeme Bâdgîs şehrinde getirilmekteydi. Bâdgîs'ten getirilen ardıç ağaçları çok dayanıklı olup, en çok rağbet gören ağaç türlerinden biriydi. Bu ağaç, toprak yapı içinde ve toprağa gömülü olduğu halde yıllarca çürümüyordu. Orta Çağ boyunca Herât'ta imar ve bayındırlık faaliyetlerinde vazgeçilmez olan bahçeler, zevk unsurunun temelini oluşturmuştur. Devletin ileri gelenleri saray ve konaklarında görkemli bahçeler inşa ettirmiştir. Zagan ve Sefid bahçeleri Moğollardan beri ün salmış, Cihânârâ Sarayı bahçesi, İslam kaynaklarında cennet bahçelerine benzetilmiştir. Bâdgîs, güzel havası ve yeşillikleri özellikle Kiytû yaylasının güzelliğiyle cennet bahçelerine benzetilmekte olup, çoğu hükümdar tarafından yazlık olarak kullanılmıştır (Şahin, 2016, 81-92).

Bu şehrin kayısı, kavun ve kuru üzümü meşhurdur. Bölgede fıstık ağacı ormanları vardı. Fıstık, şerbet için koyu meyve suları, hurma şarabı, değişik türde şekerlemeler, prinç önemli ihraç ürünleri arasındaydı. Orta Çağ boyunca Herât'ta üretilen kumaşlar oldukça ünlüdür. Yarı ipek ve yarı pamuk ile üretilen kapitone kıyafetler, şehir halkı ve göçebeler tarafından rağbet görürdü. Değerli taşlarla süslenen ipekli elbiselerin fiyatı oldukça yüksekti. Demircilik bölgenin vazgeçilmez zanaat dallarından biriydi. Herât'ın içinden ve etrafından sürekli ticaret kervanları geçirdi (Kalkan, 2016, 328).

Herât bölgesi stratejik coğrafi konumu, verimli toprakları, kültürel ve ticari yapısı ile tarih boyunca bölgenin ekonomi merkezlerinden biri olmuştur. Günümüzde Herât şehrinin, Kandahar ve Mezârîşerif şehirlerine ve sınır şehri olan İslam Kale üzerinden İran'ın Meşhed şehrine karayolu bağlantısı vardır. Türkistan ve İran yollarına hakim olması, Horasan dağları ve Afganistan sıradağları arasında yer alan konumu sayesinde bölge askeri bir üs olarak kullanılmıştır. Dönem dönem çatışmalara mekan olan Herât her ne kadar zorluklarla karşı karşıya kaldıysa da değerlerini ve Türk-İslam mimarisiyle büyümlü atmosferini korumayı başarabilmiştir (Orhan, 2019, 1-2).

¹⁸ 1201 yılında Gürlü Sultanı Gıyaseddin Muhammed döneminde inşasına başlanan bu cami hakkında; Selçuk Mülâyim tarafından hazırlanan ve 1998 yılında TDV İslam Ansiklopedisinde yayımlanan, "Herât Cuma Cami" başlıklı çalışmada ayrıntılı bilgiler mevcuttur.

1.5.2. Kâbil

Hindukuş dağlarının güneyinde Hindistan'a giden yol üzerinde Kâbil nehrinin kıyısında kurulan şehrin M. Ö. 1500' lü yıllardan itibaren varlığı bilinmektedir. Deniz seviyesinden yüksekliği 1798 metredir. Dünyanın en önemli geçitlerinden biri olan Hayber Geçidi'nin 160 km doğusunda yer alması bakımından stratejik önemi yüksek bir şehirdir (Kavas, 2001, 28).

Asıl adı "Kâbül" olup, Türkçe'de "Kâbil", Rig Veda'da (Hinduların kutsal kitabı) "Kubha", Batlamyus'un eseri *Kitâbü'l-Coğrafya*'da "Kophen nehri kenarında Kabolitler'in Kaboura şehri" ve Çin seyahatnâmelerinde "Kao-fu" şekillerinde geçer. Kâbil, Arap kaynaklarda ilk defa Câhiliye dönemi şiirlerinde Türklerle özdeşleşmiş olarak "dünyanın en kuzeyindeki ülke" anlamında kullanılmıştır (Kavas, 2001, 28).

Hudûdü'l Âlem'e (2020, 66) göre Kâbil şehri hakkında aşağıdaki ifadeler yer alır: "*Kâbil, sağlamlığı ile ünlü güçlü bir kaleye sahip olan küçük bir şehirdir. Halkı Müslümanlar ve Hintlilerdir. Burada bir put mabedi bulunmaktadır. Bu mabetlerini ziyaret etmedikçe ve mülküniün livası buraya bağlanmadıkça Ginnevc (Qinnauj) racasının mülkü tam değildir.*"

Bâbürnâme başlık eserde Kâbil coğrafyası hakkında aşağıdaki ifadeler yer alır (Bâbü, 1970, 2/197-198) ;

"Kâbil vilâyeti, dördüncü iklimdendir ve mâmürenin ortasında bulunmaktadır. Şark tarafı — Lemganat, Perşâdur (Peşâver) ve Heşnegar ve diğer Hind vilâyetleridir. Garp tarafı — Geryü (Kernûd) ve Gûr'un bulunduğu dağlıktır; şimdi Hezare ve Nekderî kavimlerinin melce ve meskeni bu dağlardır. Şimal tarafı — Kunduz ve Enderâb vilâyetleridir. Hindukûş dağı, bunların ortasındadır. Cenup tarafı — Fermül, Negar, Bennû ve Afganistan'dır. Küçük, fakat uzun bir vilâyettir. Uzunluğu şarktangerba doğrudur. Etraf ve civarı tamamen dağdır. Kalesi dağa bitişiktir. Kalenin cenûb-î garbisinde biraz küçük bir dağ bulunmaktadır. Dağın başında Şah Kâbil bir saray yaptırdığı için, bu dağa Şah Kâbil derler. Bu dağ, Divrin boğazından başlar ve Dih-Yâkub boğazında nihayet bulur. Etrafında iki şer'î kadar yer vardır ve bu dağın eteği tamamen bahçedir. Amcam Uluğ Bey Mirza zamanında, Mirza'-nın atekesi Veys Ateke bu dağın eteğinde bir arık açtırmıştır. Eteğindeki bütün bahçeler bu arıkla sulanmaktadır. Suyun alt tarafında, Gülnike adlı bir mahalle vardır; تنها bir yerdir. Orada birçok defa cünbüş yapılmıştır.

..... Kalenin cenubunda ve Şah-Kâbil'in şarkında bir büyük göl bulunmaktadır. Etrafı bir şer'i kadardır. Şah-Kâbil dağından Kâbil'e doğru, biraz küçük üç çeşme çıkar. İkisi Gülkine civarındadır. Bir çeşmenin başında Hoca Şemû (Hoca Ahmed Şemseddin Canbâz) adlı bir mezar ve diğerinde de Hoca Hızır'ın kademgâhı vardır. Bu iki yer Kâbil ahâlisinin tenezzüh yeridir. Bir çeşme de, Hoca Rüşenâî dedikleri, Hoca Abdussamed karşısındadır. Şah-Kâbil dağından, Akabeyn dedikleri, bir çıkıntı ayrılmıştır. Akabeyn'den başka yine küçücük bir dağ bulunmaktadır. Kâbil kalesinin erki, bu dağın üzerindedir. Büyük kurgan, erkin şimâl tarafındadır. Bu erk, çok yüksek ve iyi havalı bir yerdedir. Bir büyük göl ile Siyah-Seng, Song-Kurgan ve Çâlâk adlarını taşıyan üç çayırın yanındadır. Hepsisi de ayak altındadır. Çayırlar, yeşillik zamanında, fevkalâde güzel görünür. Kâbil'de yazın, Pervân yeli dedikleri, şimâl rüzgârı dâimâ eser. Erkte pencereleri şimâle açılan evler fevkalâde havadardır. Molla Muhammed Tâlib Muammâî, Kâbil erkini tasvir ederken, bir beyti Bediüzzaman Mirza adına bağlayıp okurdu: Kâbil erkinde şarap iç ve arkası arkasına kadeh devret; zira orası hem dağ, hem derya, hem şehir ve hem de sahradır."

Bâbürnâme başlık eserde Kâbil'in iklimi hakkında aşağıdaki bilgiler yer alır (Bâbü, 1970, 2/200-201) ;

"Fevkalâde lâtif havası vardır; dünyada Kâbil kadar havadar başka bir yerin bulunduğu mâlûm değildir. Yazın geceleri örtüsüz yatılmaz. Kışın, gerçi kar ekseriya çok olur; fazla soğuğu yoktur. Semerkand ve Tebriz de iyi havası ile meşhurdur, fakat fazla soğuğu vardır. Etrafında dört güzel çayır bulunmaktadır. Şimâl-i şarkisinde — Song-Kurgan çayırı vardır; Kâbil'den iki kürûh mesafe kadar yerdedir ve iyi bir çayırdır. Otu ata iyi gelir; sineği az olur. Şimâl-i garbisinde — Çâlâk çayırı vardır; Kâbil'den bir kürûh mesafede ve geniş bir çayırdır. Yazın sineği atı rahatsız eder. Garp tarafında — D i v r i n çayırı vardır. Burada iki çayır varsa da, aynı tepenin çayırlarıdır. Bir de — Kuş-Nâdir çayırı vardır ve bu hesapla beş çayır oluyor. Her iki çayır Kâbil'den birer şer'i mesafededir. Küçük çayırdır; fakat otu ata fevkalâde iyi gelir ve sineği yoktur. Kâbil çayırları arasında bu çayırlar gibi çayır yoktur. Şarkında — Siyah-Seng çayırı vardır. Cermgerler kapısı ile bu çayır ortasında Kutluk-Kadem mezarı bulunmaktadır. Yazın sineği çok olduğu için, bu çayıra rağbet azdır. Bu çayıra bitişik bir de — K e meri çayırı vardır. Bununla birlikte Kâbil etrafında altı çayır oluyor; fakat bunların dördü meşhur dur. Kâbil vilâyeti mahfuz bir vilâyettir. Düşmanın bu vilâyete girmesi müşkildir. Belh, Kunduz ve Bedahşan ile Kâbil arasında Hindukûş dağı bulunmaktadır. Bu dağ üzerinden yedi yol aşar. Üç yol Pençhîr'dedir. Biraz yukarıda Havâk (Cevâk) geçidi, ondan biraz aşağıda Tûl ve ondan daha aşağıda Bazarek geçitleri vardır. Bu üç geçitten en

iyisi Tûl geçididir; fakat yolu bir parça daha uzundur. Gâlibâ bu yüzden Tûl diyorlar. En doğru olanı Bazarek'tir. Tûl ve Bazarek, Serâb'a iner. Bazarek geçidi Pârendî adlı köye indiği için, Serâb ahalisi ona Pârendî geçidi der. Biri de, Pervân yoludur."

Bâbürnâme başlık eserinde Kâbil ekonomisi hakkında aşağıdaki bilgiler yer alır (Bâbü, 1970, 2/199-205) ;

"Araplar, Araptan başkasına acem dedikleri gibi, Hindliler de kendilerinden başkasına Horasan derler. Hindistan ile Horasan arasındaki kara yolu üzerinde iki ticaret merkezi vardır; biri Kâbil ve diğeri de Kandahar'dır. Fergana, Türkistan, Semerkand, Buhara, Belh, Hisar ve Bedahşan'dan kervanlar Kâbil'e gelirler; Horasan'dan da Kandahar'a giderler. Hindistan ile Horasan arasındaki yol bu vilâyetten geçer. Fevkalâde iyi bir ticaret yeridir. Tüccarlar, Çin'e veya Ruma gitseler bile, ancak bu kadar ticaret yapabilirler. Kabil'e her sene yedi - sekiz veya on bin at gelir; aşağı Hindistan'dan da on - onbeş veya yirmi bin kervan gelir. Hindistan'dan bir de beyaz elbiselik, ham şeker (kand) şeker ve baharat getirirler. Birçok tüccarlar ona karşı otuz - kırk kazanca râzı olmazlar. Kâbil'de, Horasan, Irak, Rum ve Çin malları bulunur ve burası Hindistan'ın asıl pazarıdır. Kâbil'in sıcak ve soğuk yerleri yakındır. Kabil'den bir günlük yol gidilirse, hiç bir zaman kar yağmayan yere gidilebildiği gibi, nücümü iki saatlik yolda da, hiç bir zaman karı eksik olmayan yere de gidilebilir; yalnız arasıra, kar bırakmayacak kadar, bir yaz gelir. Sıcak ve soğuk iklimlerin meyvaları Kâbil'e tâbi olan yerlerde çok ve yakındır. Kâbil'de ve köylerinde soğuk iklim meyvalarından üzüm, nâr, kaysı, elma, ayva, armut, şeftali, erik, unnap, bâdem ve ceviz boldur. Ben, vişne fidanı getirip diktirdim; iyi vişneler yetişti ve hâlâ inkişaf etmekte idi. Sıcak iklim meyvalarından, portakal, turunç, emlûk ve şeker kamışını Lenigan'dan getirirler. Şeker kamışını getirip ektirmiştim. Çilgûze (bir nevi fıstık) 'yi Nicrav'- dan getirirler. Kâbil etrafındaki dağlıktan çok bal gelir. Arı kovanları vardır. Yalnız Gazne tarafındaki dağlıktan bal gelmez. Kâbil'in rivacı (lârivac) iyi olur. Ayvası ile eriği de iyidir; bâdrengi de iyi olur. Âb-ı Engûr dedikleri, bir nevi üzümü vardır çok iyi üzümdür ve bundan kuvvetli şaraplar yaparlar. Hoca-Hâvend Said dağ eteğinin şarabı sertliği ile meşhurdur; vâkıa

yalnız kulaktan duyarak târif edilir ki, ("şarabın lezzetini sarhoş bilir; akli başında olan ondan ne zevk alır.") Ekini iyi olmaz. İyi olan ziraatı bire on dört veya on beş verir. Kavunu da iyi değildir. Eğer Horasan tohumu olursa, umumiyetle fena olmaz."

.....

"Sıcak iklimle soğuk iklim arasındaki hudut, Bâdem-Çeşme geçididir. Bu geçidin Kâbil tarafında kar yağar; Kuruk-Say ve Lemganat tarafında ise, kar yağmaz. Bu geçitten inince, insan kendini başka bir âlemde zanneder; ağaçlar, otlar, hayvanlar ve ahalisinin örf ve âdetleri tamamen başkadır. Nigenhâr'- da dokuz çay vardır. Pirinç ve buğdayı iyi olur. Portakal, turunç ve narı fevkalâde bol ve iyidir. Adınapûr kurganının altında ve cenup tarafında bulunan bir yükseklikte, 914 (1508 -1509) senesinde, Bağ-ı Vefa adında, bir çarbağ yaptırıldı; kurganla bahçe arasında bulunan suya bakar; portakal, turunç ve narı fevkalâde çoktur. Pehâr Han'ı mağlûp edip, Lâhûr ve Dipâlpûr'u fethettiğim sene, muz getirtip diktirmiştım; iyi tutmuştu. Ondan evvelki sene şeker kamışı da ekilmişti ve iyi yetişmiş idi; bunlardan Bedahşan ve Buhara'ya gönderilmişti. Yeri yüksek, akar suyu eksilmez ve havası kışın müteditir. Bahçenin ortasında küçük bir tepe bulunmaktadır. Bir değirmen işletebilecek kadar olan suyu, bahçenin ortasından ve bu bahçenin içindeki tepe üzerinden, dâimi bir şekilde, akmaktadır; bahçenin ortasındaki büyük çimenlik bu tepenin üzerinde bulunuyor. Bahçenin cenûb-î garbisinde büyük bir havuz vardır ve etrafı tamamen portakal ağaçları ile çevrilmiştir. Nar ağaçları da vardır. Bu havuzun etrafı tamamen çimenle kaplıdır ve bahçenin en güzel yeri, burasıdır. Portakallar sarardığı zaman fevkalâde güzel görünür. Hakikaten güzel bir bahçedir.

Bâbürnâme başlık eserde Kâbil'in vilayetleri ve geçitleri hakkında aşağıdaki bilgiler yer alır (Bâbü, 1970, 2/203-204):

"Becûr, Sevâd, Perşâdur ve Heşnegar önce Kâbil'e tâbi imiş. Şimdi ise, Afgan kavmi yüzünden, bâzıları bozulmuş ve bâzıların da, afgan idâresine girdikleri için, vilâyetlikleri kalmamıştır. Şark tarafı, Lemganat'tır. Bu vilâyet beş tümen ve iki bölükten ibarettir. Lemgan

tümenlerinin büyükçesi, Nigenhâr (Nengenhâr) dır; bâzı tarih kitaplarında Nigenhâr yazılmıştır. Merkezi, Admapûr'-dur. Kâbil'den, şarka doğru on üç yığaç mesafededir. Nigenhâr ile Kâbil arası fevkalâde çetin ve kötü bir yoldur, üç - dört yerde küçük küçük geçitleri ve iki üç yerde boğazları vardır. Hırulcılar ve bütün diğer yol kesici Afganlar yüzünden, bu yol emin değildi ve bu iki şehir arasında mâmure yoktu. Kuruk-Say'm alt tarafındaki Karatu'yu ben imar ettirdim ve bu yüzden, yol emin bir hâle geldi."

Bâbürnâme başlık eserinde Kâbil'de yaşayan halklar ve dilleri hakkında aşağıdaki bilgiler yer alır (Bâbü, 1970, 2/203):

"Kâbil vilâyetinde muhtelif kavimler vardır; dere ve ovalarda — Türk Aymak ve Araplar; şehrinde ve bâzı köylerinde — şartlar; bâzı köylerinde ve vilâyetinde— Peşâî, Perâcî, Tacik, Bereld ve Afganlar ve Gazne dağlarında da, Hezare ve Nekderiler otururlar. Hezare ve Nekderiler arasında bâzı kabileler Moğul dilini konuşurlar. Şimâl-i şarkisindeki, Kettûr ve Gebrek gibi, dağlık arazi, Kâfiristan; cenubu ise, Afganistan'dır. Kâbil vilâyetinde on bir – on iki dil konuşulur: Arapça, Farsça, Türkçe, Moğulca, Hindce, Afganca, Peşâîce, Perâcîce, Geberîce, Berekîce ve Lemganca. Hiç bir vilâyette bu kadar muhtelif kavim bulunduğu ve bu kadar çeşit dil konuşulduğu mâlûm değildir."

Kâbil; kuzeyde Bâmiyan güzergahıyla Türkistan'a, batıda Kândeher güzergahıyla İran'a, güneyinde Hayber geçidiyle Hindistan'a bağlanır. Bu coğrafi konum itibarıyla İran, Türkistan ve Hindistan'ın ortak ticari pazar bölgesidir. Bu ticari yollar nehirlere paralel bir şekilde engebeli yollardan oluşur. Develerin susuzluğa dayanıklı oluşu ve her türlü bitkiyi yiyebilmesi sayesinde ticari malların taşınmasında develer kullanılmıştır (Çiftçi, 2018, 86).

1.5.3. Gâzne

Kâbil şehrinin 145 km güneybatısında yer alan Gâzne şehri, Zâbüllerin yurdu olarak bilinen Zâbulistan bölgesinde Kâbil nehri kenarında kurulmuştur. Denizden yüksekliği 2225 metredir. Arkeolojik kazılardan elde edilen verilere göre M.Ö. kurulmuştur. Kurulduğu bölge Zâbüllerin yurdu olan Zâbulistan'dır. İslam öncesi tarihi hakkında bilgiler yok denecek kadar azdır. Şehrin asıl adı "Genzek" olarak bilinir. İslam kaynaklarında Gâzne ve Gaznîn olarak kullanılmıştır. Gâzne adının İran kökenli bir isimden geldiği düşünülmektedir (Konukçu, 1996, 53).

İbn Haldun (2013, 168) Mukaddime adlı eserinde Gâzne'de şu şekilde bahseder :

"Bu iklimin¹⁹ (kuşağın) sekizinci kısmına gelince, bu kısmın batı ve güneyini Türk milletlerinden Celc'in (Halaçlar) göçebelik ederek dönüp dolaştıkları sahralar teşkil eder. Burası batı tarafından Sicistan'a ve güneyden Hint'ten sayılan Kâbil'in güneyine bitişiktir. Türklerin göçebelik ettikleri bu bölgenin kuzeyinde Gor dağları, Gor bölgesi ve bu bölgenin merkezi Gâzne bulunur. Gâzne Hint'in geçit yeridir. Gor ülkesinin kuzeyinde sınırda Esterâbâd²⁰ bölgesi vardır. Bu ülkenin kuzeyinde bu iklimin bu kısmının sonuna kadar olan yerler, Herât bölgesini teşkil eder. Herât, Horasan'ın orta bir yerindedir."

Hudûdü'l Âlem'e (2020, 66) göre Gâzne : *"Ğazni, bir dağın eteğinde kurulmuş nimeti bol olan bir şehirdir. Ğazni Hindistan'a doğru genişler. Eskiden Hindistan'a ait olmasına rağmen şimdi Müslüman ülkeleri arasındadır. Müslümanlar ve kafirlerin arasındaki sınırda bulunmaktadır. Tüccarların sık uğradığı zengin bir yerdedir."*

Bâbürnâme başlık eserde Gâzne ekonomisi ve halkı hakkında aşağıdaki bilgiler yer alır (Bâbü, 1970, 2/213-214):

"Gazne şehri ve dört-beş köyü bu su ile ve dört-beş köyü de yer altı suyu ile sulanır. Kâbil'in üzümünden Gazne'ninki daha iyidir. Kavunu da Kâbil kavunundan daha iyidir. Elması da iyi olur; Hindistan'a ihraç ederler. Ekini fevkalâde eziyetle elde edilir. Ektikleri her mikdar yerin üstünü her sene tamamen yeni toprakla örterler. Fakat bunun ekininin mahsülü Kâbil'inkinden daha fazladır. Boya - kökü ekerler ve Hindistan'ın her tarafına ihraç ederler. Bu ahalinin en iyi mahsülü boya - köküdür. Göçebelileri, hezare ve afganlardır. Gazne, Kâbil'e nisbetle, dâimâ ucuzdur. Ahalisi hanefî mezhepli, temiz itikatlı ve müslüman bir halktır. Üç ay oruç tutanları çoktur. Âile ve kadınları çok mahfuz ve kapalıdır. Molla Abdurrahman, Gazne'nin ekâbirinden idi. Âlim adamdı ve dâimâ ders verirdi. Fevkalâde dindar, müttakî ve perhizkâr bir adamdı; Nâsır Mirza öldüğü sene vefat etti. Sultan Mahmud'un kabri Gazne

¹⁹ Yedi İklim Teorisi ilk dönem İslam coğrafyacılarının bildiği ve eserlerinde, çalışmalarını kolaylaştırmak amacıyla kullandıkları bir konudur. Kozmolojik yedi iklim teorisi ve coğrafi yedi iklim teorisi olmak üzere teorinin iki farklı kullanımı mevcuttur. İslam coğrafyacılarının Yedi İklim Teorisi'ni eserlerinde kullanma biçimi birbirinden farklı olmuştur. Yedi İklim Teorisi'nin Batlamyus kaynaklı olması ve İbn Hurdazbih'in Batlamyus'a ait "Geographica" adlı eseri tercüme etmesiyle İslam düşünce dünyasına girmesi kuvvetle muhtemeldir (Ağarı, 2016, 195-214).

²⁰ Kuzeydoğu İran'da bugün Gürgân adıyla anılan tarihî şehir. Kuzeyde Türkmenistan'ın Karakum çölüne kadar uzanır (Yazıcı, 1995, 437)

civarındaki mahallelerin birindedir ve sultanın kabri orada bulunduğu için, buraya Ravza derler. Gazne'nin iyi üzümü Ravza'da yetişir. Evlâdı Sultan Mes'ud ile Sultan İbrahim'in kabri de Gazne'dedir. Bu gibi mübarek mezarlar Gazne'de çoktur."

Şehrin kuzeybatısında Bâmiyân bölgesine açılan dört kapısının olduğu bilinmektedir. Bu kapılar Bâmiyân kapısı, Kerden kapısı, Semenân ve Sîr kapısıdır. Bu kapılar dönemin ekonomi ve ticari bakımdan güçlü ülke ve şehirlere açılan kapılardı. Gâzne şehri tarihi İpek Yolu güzergahında olması sebebiyle zengin bir ticaret ve kültür merkeziydi (İbadi, 2018, 68).

1.5.4.Belh

İbn Haldun'un (2013, 69) *Mukaddime* adlı eserinde Horasan şehirlerinden Belh, Amû Derya'nın batı şeridinde bulunmaktadır ve Belh vaktiyle Türk devletinin merkezidir. İbnü'l Fakih'e göre dünyanın kalbi üçtür bunlar; Belh, Dımaşk ve Übülle'dir. Belh şehri Kûhibâba dağının eteğinde Dehâs nehri kenarında kurulmuştur (Güllü, 2007, 5).

Şehrin adı; eski Farsça'da Bâhtriş, Grekçe'de Dehâs nehrinin eski adı olduğu tahmin edilen Baktra (Baktres), Avesta'da Bâhdi (Bahdrî) olarak geçmektedir. Şehrin kuruluşuyla ilgili birçok efsane vardır. Bazı efsanelere göre İran yaratılış efsanelerinde geçen Keyûmers, Belh şehrini kurmaya başlamış ve efsanevi hükümdarların üçüncü olan hükümdar Tahmûras, şehri tamamlamıştır. Diğer bir efsaneye göre şehir yine efsanevi hükümdarlardan Menûçihir b. İrec tarafından yaptırılmıştır. Yine efsanelerde Belh şehrinin Turan hükümdarı Efrâsiyâb'ın başkenti olduğu yer alır (Yazıcı, 1992a, 410).

Avesta metinlerinde Baktria (Belh) bölgesi için Ahura Mazda (iyilik tanrısı) aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır: “*Ben, Ahura Mazda'nın yarattığı dördüncü ser zemin (baş/büyük ülke) ve güzel yurt hoş ve temiz Belh diyarı idi. Ben, Ahura Mazda'nın yarattığı beşinci ser zemin ve güzel ülke Belh ve Merv arasındaki Nisaya'dır.*” Belh şehri için kullanılan “ser zemin” ifadesi şehrin büyüklüğünü ifade etmektedir (Kamalov, 2020, 46).

Belh, Kûhibâba adlı dağın geçit güzergahında önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır. Müslüman yazarlar buraya “Şehirlerin Anası (Ümmü'lbilad)” adını vermiştir. Bu kent, Wei Sülalesi Tarihi'ne göre Eftalitlerin başkenti ve Hükümdar Evleri kentidir (Ergüven, 2011, 59).

Horasan bölgesinin en önemli şehri olan Belh geniş bir tarım havzasına sahipti. Bölgede meyvenin ve hububatın hemen hemen her çeşidi yetiştirilirdi. Üretilen bu hububatlar Horasan bölgesinin tamamına ve Hârezm bölgesine gönderilmekteydi. Susam, badem, ceviz, üzüm, pekmez, incir, kurutulmuş nar tanesi, hayvansal ve bitkisel yağlar, sabun, kibrit, kurşun, deri, boyama işlerinde kullanılan isberek otu başlıca ihraç ürünleriydi. Bölgede kükürt madeninin birçok çeşidi vardı. Belh bizâdisi rağbet gören kıymetli taşlar arasındaydı (Yıldırım, 2022, 174-217-323).

Şehirde yer alan Nevbahar mabedi hakkında İbnü'l Fakîh şu bilgilere yer vermektedir: "Belh'de Nevbahar denilen bir mabet bulunur. Hac için buraya gelinir. Eşbet denilen kubbeli bir yapı vardır. Kâbil ve Çin büyükleri burada hac ederler. Tohoristan'daki Zuvan şehrine 8 fersaktır. Horasan Hz Osman zamanında fethedildiği zaman bu dine son verildi (Güllü, 2007, 9).

İbn Havkal'ın (2015, 338) eserinde Belh hakkında aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

"Belh, tıpkı Merv ve Herât gibi önemli bir şehirdir. Düz bir ovadadır. En yakın dağlar arasında dört fersâhlık mesâfe vardır. Semtleriyle beraber alanı dört fesah karedir. 8550 h. yılında Oğuzların elinde harap oldu. Sonra halkı geri döndü ve şehri harap olan şehre yakın bir yere taşıdılar. Burası da düz bir yerdir. Binaları kerpiçtendir. Kapıları vardır. En meşhur kapısı Nâbehar kapısıdır. Rahbe kapısı, Demir kapı, Hindivân kapısı, Yahûd kapısı, Şişbend kapısı bir de Yahyâ kapısı vardır. Etrafında sur vardır. Bütün bu kapılar bu surdan dışarı açılırlar. Doğusunu, batısını ve güneyini kuşatan mahalleleri çok güzeldir. Cuma mescidi şehrin ortasındadır. Çarşıları ve pazarları Cuma mescidini kuşatır şekildedir. Cuma mescidi bütün zamanlar boyunca Müslümanlarla dolup taşıyan mamur ve bakımlı bir mescittir. Dehaş diye bir nehri vardır. Dehaş on değirmeni idare eden nehir demektir. Bu nehir Nevbahar kapısından geçer. Siyâhcird kadar bütün semtleri sular. Bütün kapılarını kuşatan bağlar bahçeler bostanlar vardır. Şehrin süsü topraktandır. Çok eski ezele bir şehirdir. Her çeşit ticaret malları bulunur. Her çeşit sanat ve sanatkâr vardır. Ticaret için her taraftan buraya yol çıkar. Halkı ilim ehlidir. Edebiyat galebe çalan en önemli ilimlendendir. Üzerinde dikkatle durulan ilim ise fıkıh ilmidir. Bir de anlaşılması zor olan ilimler burada okunur. Burası, çok reis ve çok mümtaz şahsiyetler yetiştirmiştir."

*Hsüan- Tsang'ın Seyhatnamesi'*ne (2011, 59-63) göre Belh ve tapınak (Fu-He):

"Bölge doğudan batıya sekiz yüz, kuzeyden güneye dört yüz li'dir. Kuzeyde Fuch'u ırmağı sınırdır. Başkent çevresel olarak yirmi li büyüklüğündedir. Genel olarak Küçük Wang-she²¹ kenti olarak bilinir. Bu kent çok sıkı korunmasına rağmen az nüfuslanmıştır. Toprak ürünleri aşırı derecede çeşitlidir, suda ve karada yetişen çiçekleri saymak zordur. Hepsi Hinayana mezhebinin dini öğretileri üzerinde çalışan üç bin rahipli yaklaşık yüz tapınak bulunur."

.....

" Na-fu Rahip Tapınağı: [Küçük Rajagriha] kentinin dışında güneybatıya doğru, bölgenin önceki hükümdarı tarafından yaptırılmış olan ve Na-fu olarak bilinen bir tapınak bulunur. Büyük Hsüeh Shan'ın kuzeyinde yaşayan Budizm'in [Sastra] üstatları sadece bu tapınağı kullanır ve saygıdeğer [üstün] işlerine burada devam ederler. [Bugüne kadar bu Sastra üstatlarının yerini alabilecek kimse çıkmamıştır.] Burada nokta nokta değerli taşlarla bezenerek parlatılmış bir Buda yontusu bulunur. Ayrıca bu yontunun bulunduğu sofa [duvarları ve sütunları] da nadir bulunan değerli maddelerle donatılmıştır. Bu da komşu bölgelerin açgözlü Kabile reislerinin burayı neden sık sık soyduklarını [yağmaladıklarını] açıklar niteliktedir. Bu tapınak ayrıca, ruhani etkileri sonucunda tapınağın bulunduğu tüm kutsal alanın korunmasını sağlayan, P'i-sha-men Tanrısı'nın da bir yontusunu barındırır."

.....

" Tapınağın içinde, Buda sofasının güney tarafında, Buda'nın kullandığı [bir tou hacminde ve küp biçiminde] bir banyo teknesi [lavabo] bulunur. Bu banyo teknesinde gözleri bulandıran [kamaştırıcı] farklı renklerde, [değerli] taştan mı yoksa altından mı yapıldığını anlamamanın [söylemenin] zor olduğu süslemeler vardır. Buda'nın yaklaşık bir Ts'un uzunluğunda ve sekiz veya dokuz Fen genişliğinde bir dişi de bulunur. Sarımtırak beyaz bir renktedir; temiz ve parlaktır. Yine Buda'nın, Ka-she bitkisinden yapılmış bir süpürge fırçası bulunur. Yaklaşık iki Ch'ih uzunluğundadır ve çevresel olarak yedi Ts'un genişliğindedir. Sapı değişik değerli taşlarla süslenmiştir. Bu üç kalıntı da, [rahip olanların veya olmayanların,] vaiz ve müritlerin bir araya geldiği toplanma [Upasava] günlerinde altı gün oruç tutularak, bağışlar yapılarak [ve kurbanlar kesilerek] sergilenir. İbadet açısından en yüce inancı gösteren kişi bu

²¹ Bu kent, Wei Sülalesi Tarihi'ne göre, Ya-taların (Eftalitlerin) başkenti Pa-ti-yen (Baktria) diğer adıyla Wang-she (Hükümdar Evleri) kentidir.

nesnelerin ışık saçtığını görür. Tapınağın kuzeyinde iki yüz Ch'ih yüksekliğinde ve elmas kadar sert plasterle kaplı olan ve değerli maddelerle süslenmiş bir Stupa bulunur. Kutsal bir She-li [kalıtı] saklar ve bazı zamanlar harikulade bir ihtişam yayar. Tapınağın güneybatısında [Budistlerin eğitim gördüğü] bir Ching-lu bulunur. Kuruluşu yapıldıktan bu yana uzun yıllar geçmiştir. Burası farklı yörelerden insanların barınağıdır. Ayrıca yeteneklerini apaçık gösterebilen insanlar da vardır. Kutsallıkta Dört Phala derecesine sahip insanların bu kutsallıkta sıralanmasının zor olmasından ötürü, Daha önce Nirvana'ya erişen Arhatlar ölmek üzereyken ruhani yeteneklerini sergilemiştir ve bunları izleyenler de onlara Stupalar yapmıştır ve onları onur içinde yatan rahmetli birer aziz olarak tanımışlardır. Bu Stupalar buralarda birbirlerine yakındır ve sayıları da birkaç yüzü bulur. Bunların yanında kutsal Phala ulaşan ancak henüz herhangi bir ruhani değişiklik gösteremeyen başkalarından da birkaç bin bulunur, onlara hiçbir anma töreni [ve Stupa] yapılmaz. Şimdilerde rahiplerin sayısı yüz kadardır; sabah ve akşam görevlerinde çalşırlar ve hangisinin rahip hangisinin Arhat olduğu hakkında bir çıkarım yapmak zordur."

.....

"T'i-wei Kasabası ve Po-li Kasabası Başkent'in elli li kadar kuzeybatısına gidince Ti-wei kasabasına gelinir. Bu kasabanın kırk li kadar kuzeyinde de Po-li kasabası bulunur. Bu kasabaların her birinde yaklaşık üç Chang yüksekliğinde birer Stupalar bulunur.

.....Kasabanın yetmiş li kadar batısında iki Chang²² uzunluğunda bir Stupa bulunur. Bu Stupa [Buda'dan önceki] Kasyapa Buda zamanında yapılmıştır. Başkentten çıkıp güneybatı yönünde gidildiğinde, Hsüeh-Shan dağının bayırlarına ve Jui-mo-t'uo²³ bölgesine varılır"

Hudûdü'l Âlem'e (2020, 63) göre Belh şehri hakkında aşağıdaki ifadeler yer alır :

"Belh, eskiden Sâsâni kisralarının ikemetgâhı olan büyük ve gözde bir şehirdi. Burada Sâsâni kisralarının harabeye dönüşmüş nakışlı binaları ve harikulade çalşımaları bulunur. Belh, Nevbihâr olarak isimlendirilir. Tüccarların sık sık gidip geldikleri güzel ve zengin bir yerdir. Hindistan'ın ticaret merkezidir. Belh'te Bâmîyan'dan gelen büyük bir nehir vardır. Bu nehir Belh civarında on iki kola ayrılarak şehri boydan boya geçer. Suyu şehrin bölgelerinde tarım için

²² yaklaşık on metre olan Çin'e özgü uzunluk ölçüsüdür.

²³ Jui-mo-t'uo'nun bugünkü Amû Derya'nın güneyinde ve Hindukuş Dağı'nın etoğinde bir yerde olduğu öngörülmektedir ama bu yer olup olmadığı hala tartışılmaktadır.

kullanılır. Belh'te ağaç kavunu, turuç şeker kamışı ve su nilüferi üretilir. Şehrin muhkem bir kale tarafından çevrilen şehristanı vardır. Dış mahallerinde çok sayıda bataklık bulunmaktadır."

Rivayete göre kağıt üretimi ilk olarak Belh şehrinde gerçekleşmiş, daha sonra Bağdat'ta Abbâsî Veziri Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'nin gayretiyle kâğıt yapımına başlanmıştır. Belh şehrinin İslam tarihinde önemi büyüktür. Belh'te tefsir, hadis, fıkıh, tıp, felsefe ve coğrafya gibi ilim dallarında yetişen birçok âlim Dimaşk ve Bağdat başta olmak üzere çeşitli şehirlere dağılarak, İslam kültür ve medeniyetinin gelişmesine öncülük etmişlerdir. Bu durumdan dolayı şehir ; "Dârü'l-fikh" ve "Kubbetü'l İslam" adıyla da anılmıştır.

Arkeolojik kalıntılardan anlaşıldığı üzere eskiden surlarla çevrili görkemli bir şehir olan Belh'in anıt niteliği taşıyan mimari yapılarının çoğu günümüze kadar ulaşamamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri de yapıların kerpiç gibi dayanıksız yapı malzemelerinden yapılmış olması ve zamanla dağılmasıdır. Şehrin surları yüksekliği ve uzunluğuyla eski döneme ait en önemli mimari kalıntılardır. Günümüzde Belh bölgesinin merkezi önemini Mezârîşerif devir almıştır (Yazıcı, 1992a, 410).

1.5.5. Kunduz

Afganistanın kuzeyinde yer alan Kunduz şehri, kuzeyde Amû Derya güneyde Hindukuş dağlarının kuzey yamaçları ile çevrili, Tacikistan ile sınırdaş önemli bir ekonomi şehridir (Devlin vd., 2009, 5). Oldukça verimli ve sulak Kunduz vadisi, güneye doğru Hindukuş dağlarına kadar uzanır. Batısında yer alan Hulm şehrine 113 km uzaklıktadır (Çiftçi, 2018, 182). Şehir, Kunduz nehrinin kıyısında Hanabad nehri ile birleştiği yerin yaklaşık 20 kilometre güneydoğusunda, genellikle Kataghan olarak bilinen bir bölgede 400 metre yükseklikte yer almaktadır (Wörmer, 2012, 7).

Şehrin tarihine ait bilgiler yok denecek kadar azdır. Makedonya kralı İskender'in Hindukuş dağlarını geçtikten sonra ilk fethettiği yer Kunduz olmuştur. 16. yüzyılda bazı savaşlarla anılsa da hakkında kayıtlar oldukça azdır (Çiftçi, 2018, 182).

Hsüan- Tsang'ın Seyhatnamesi'nden anlaşıldığına göre 7. yüzyılda Kunduz kelimesi Çince "Huo" olarak bilinmektedir. İslam kaynaklarında ise Toharistan'ın, başkenti olarak "Velvalic" veya "Valvalic" adıyla geçmektedir.

Hsüan- Tsang'ın Seyhatnamesi'ne (2011, 81) göre Huo (Kunduz) :

"Bölge, Tuh-ho-lo'nun eski toprağıdır. Çevresel olarak üç bin li kadardır, başkent de yirmi li civarındadır. Belirli bir yöneticileri yoktur ve Göktürklerin egemenliğı altındadırlar. Toprakları hizalı ve düzdür. Düzenli olarak ekilir ve bolca hububat üretilir. Çok miktarda ağaç ve çalılık vardır, çiçek ve meyveler de oldukça boldur. İklimi yumuşak ve uygundur. İnsanları doğaldır ve dürüsttür ancak biraz sinirlidir. İnsanlar, doğaları gereğince hızlı ve atulgandır. Pamuklu [veya yünlü] giysiler giyerler. Genel olarak Triratna'ya inanır ve tapınırlar, az sayıdaki insan da ruhlara [batıl inanç tanrılarına] inanır. Yüzlerce rahibi olan on kadar tapınak vardır. Hem Mahayana hem de Hinayana öğretilerini çalışırlar ve her ikisini de uygularlar. Hükümdarları Türklerdendir. Güneydeki Demir Kapı'ya kadar bütün küçük bölgeleri yönetir. [Hükümdar] ikamet ettiği bölgeleri, bir kuş gibi, sürekli değıştirir, sürekli aynı kasabada yaşamaz."

Şehir 13. yüzyıldan itibaren adından söz ettirse de 19. yüzyıla doğru önem kazanmaya başlamıştır (Barthold, 1990, 70). Burhan-ud-din²⁴'in notlarına göre bölgede Afganlar, Tacikler, Türkmenler, Hazaralar, Kırgız ve Kazaklar yaşamaktadır (Jurring, 1939, 17).

1.5.6. Kândehar

Şehrin M.Ö. birinci bin yıl içinde kurulduğu tahmin edilmektedir. Deniz seviyesinden 1000 m. yükseklikte, Hindistan'ı Kâbil'e bağlayan ana yol üzerinde Tarnak nehri havzasında kurulan şehrin stratejik önemi oldukça yüksektir. "Kândehar" adının, Gandhara Hint Krallığı'nın adından geldiğı düşünölmektedir. Şehir birkaç kez yer değıştirmiş, günümüz Kândehar'ın 5 km güneybatısında surlarla çevrili olan "Köhne Şehir" (eski şehir) ilk kurulum bölgesidir ve bugün modern şehirle birleşmiş konumdadır (Özcan, 2001, 293).

²⁴ Hint ulusal ordusunda görev alan Burhaneddin Kushkak, 1923 yılında görevi dolayısıyla Kataghan ve Bedâhşan bölgelerinde bulunmuş ve burada gözlemediğı verilerle *Râhnamâ-yi Qaţaghan ve Badakhshân* başlıklı bir seyahatname kaleme almıştır. Afganistan'da yaşayan Türkler hakkında bilgiler mevcut olan eseri ünlü oryantalist Prof. A. A. Semenov Rusça'ya çevirmiştir. Gunnar Jurring, bu seyahatnameden geniş ölçüde yararlanarak, *On The Distribution Of The Turk Tribes In Afghanistan* başlıklı eserini yazmıştır. Burhaneddin Kushkak seyahatnamesi Farsça olup, kaynak taramalarımızda Türkçe çevirisinin yapılmadığı gözlemlenmiştir. Seyahatname, Afganistan'da yaşayan 20. yüzyıl Türk halkları ve kültürleri hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Resim 4 : Kândehear Kalesi (commons.org.File: Ruins of old Kandahar Cidatel / Erişim: 02.02.2022).

1.5.7.Celâlâbâd

Kâbil'in 117 km doğusunda yer alan Celâlâbâd şehri Pakistan sınırına yakın bir konumda yer almaktadır. 1570 yılında Bâbürlü Hükümdarı Celâleddin Ekber Şah tarafından kurulduğu ve bu vesileyle Celâlâbâd adını aldığı bilinmektedir. Konum itibariyle Hayber Geçidi güzergahı üzerindedir. Hayber Geçidi'ne varmadan önce önemli bir konaklama merkezidir. Geçidin kontrolünü sağlamak için Celâlâbâd'ın kontrolünü elde bulundurmak gerekir, bu açıdan stratejik önemi oldukça yüksek bir bölgedir.

Şehir askeri bakımdan olduğu gibi ticari yönde önemli bir geçiş merkezidir. Tarihi İpek Yolu güzergahında önemli bir konuma sahiptir. Hindistan ve Orta Asya Türk ülkeleri arasında önemli bir tüicaret güzergahıdır. Hareketli ticaret hayatı, şehre olumlu yansımış, cami, mektep, medrese ve mescidler inşa edilmiştir, bu durum şehir halkının iktisadi ve sosyal yaşamına da olumlu yansımıştır (Saray, 1993, 246).

1.5.8. Mezârîşerif

Mezârîşerif Afganistan-Özbekistan sınırında, deniz seviyesinden 380 m. yükseklikte, Hindukuş dağlarının kuzeyinde, Amû Derya'nın 56 km güneyinde kurulmuştur. Uzun yıllar Belh şehrinin gölgesinde kalan şehir, Belh şehrinin giderek önemini yitirmesiyle bugün Belh bölgesinin merkezi konumundadır.

Kurulduğu bölgede şehirleşmeden önce Hoca Hayran (Hayr) adında bir köy bulunmaktadır. Ancak şehir tarihiyle ilgili pek fazla kaynak bulunmamaktadır. Kuzey Afganistan'ın (Afgan Türkistanı) siyasi merkezi konumunda en büyük şehri olup, Afganistan'ın üçüncü büyük şehridir.

Resim 5: Mezarşarif'teki Mescid-i Cuma (<https://www.islamveihsan.com/> Erişim: 01.05.2022).

Sultan Sencer (1136) ve Sultan Baykara zamanında yeniden restore edilen Hz. Ali türbesinin²⁵ burada olduğu bilinmektedir. Şehirde yer alan en önemli tarihi eserlerden biri olan bu türbe, Mavicami adıyla da bilinen Mescid-i Cuma'dır. İslam fetihleri sırasında inşa edilen ilk Mezarşarif türbesinin Moğollar döneminde tahrip edildiği bilinmektedir. 1481 tarihinde yeniden restore edilen türbe şehir gelişimine olumlu katkı sağlamıştır. Cami 20. yüzyıl ortalarında yeniden restore edilmiştir. Türbe ziyaretçi kitlesi, şehri bir ziyaretgâh bölgesine çevirmiş, şehir Mezarşarif adını da buradan almıştır. Ayrıca Şeybâniler döneminde de bazı Özbek sultanlarının buraya defnedildiği bilinmektedir (Turan, 1969, 311; Kurtuluş, 2004, 518-519).

²⁵ Rivayete göre Hz. Ali'nin türbesi daha önce Nəcəf şehrindeydi, ancak hilafet savaşlarının alevlenmesi sebebiyle Ebû Müslim tarafından Hz. Alinin naaşı bu bölgeye getirilmiştir.

1.5.9. Bedahşân

Doğusunda Doğu Türkistan, batısında Kunduz nehri, kuzeyinde Amû Derya, güneyinde Hindukuş dağları yer alır. Dağlık görünüşte yüksek bir yayla olan bölge Afgan Türkistan'ı olarak da bilinir. En canlı ticaret alanı Gökçesu (Kökçesu) vadisidir. Bedâhşân adı ilk olarak 7. ve 8. yüzyıllara ait Çin kaynaklarında Tohoristan'ın bir bölgesi olarak "Po-to Chang-na" şeklinde geçer (Saray, 1992, 291).

*Hsüan- Tsang'ın Seyhatnamesi'*ne (2011, 81) göre Po-Tuo-Chuang-Na (Bedâhşân):

"Eski bir Tu-ho-lo toprağıdır. Çevresel olarak iki bin li kadardır. Bir yamaçlı dağın tepesine [veya uçurumun yanına] kurulu olan başkentleri de altı veya yedi li kadardır. Bölge, dağlar ve vadiler tarafından bölünmüştür, her yanında genişçe uzanan kumlu ve taşlı alanlar bulunmaktadır. Toprağı baklagil ve buğday tarımı için oldukça uygundur. Bolca üzüm, şeftalisi, erik [ceviz ve armut] yetiştirilir. İklimi oldukça soğuktur. İnsanların doğası da acımasız ve öfkeli. Düzensiz bir gelenek anlayışları vardır. [Geleneğinde görgü ve ahlak kurallarına yer vermezler.] Harf nedir bilmezler ya da sanat nedir. [Bilgi ve hüner öğrenmezler.] Aşağılık ve adi görünürler. [Çirkindirler.] Genel olarak yün giysiler giyerler. Az sayıda rahibi olan üç ya da dört tane tapınak vardır. Hükümdarları samimi ve dürüst bir kişiliğe sahiptir. Triratna'ya büyük bir inancı vardır."

Hudûdü'l Âlem'e göre (2020, 67) Bedahşân şehri hakkında ; *" Bedahşân, çok zengin ve tüccarların uğrak yeri olan bir şehirdir. Gümüş, altın lâl taşı ve lacivert taşı madenleri bulunmaktadır. Tibet'ten buraya misk ithal edilir. "* ifadeleri yer alır.

" Bedâhşân", adının nereden geldiğine dair dönem dönem çeşitli tespitler yapılmıştır. İlk sıralar Gökçesu vadisinde çok bulunan "bedahş" adındaki pembe yakuttan geldiği öne sürülmüştür. Daha sonraları ise Sâsânîler'in "bedahş" müfettiş, yüksek yönetici unvanından türetildiği tesbit edilmiştir. Türk hükümdarlarına verilen yangu ünvanından dolayı Bedâhşân'a "Cabgûye'nin ülkesi" ifadesi de kullanılmıştır.

Madenler yönünden zengin olan bölgeden Doğu Türkistan ve Çin'den gelen tarihi İpek Yolu'nun geçmesi bölgede ticareti geliştirmiştir (Saray, 1992, 291). Burhan-ud-din'in notlarına göre Bedahşân'da nüfus karışık olsada Tacik

nüfusu ağırlıktadır. Burada yaşayan Türkler sayıca az olsa da daha zengin, cesur, savaş karşıtı, ticari dürüstlüklerinde kurnaz Tacikleri geride bırakırlar (Jurring, 1939, 24).

1.5.10. Gûr

Herât'ın güneydoğusu ve doğusunda bulunan orta Afganistan'ın dağlık bölgesi, Garcîstan'ın güneyi, Heîrûd, Ferahrûd, Cûzcan ve Murgap nehirlerinin civarındaki topraklara Gûr olarak adlandırılmıştır. Burası Şensebânîlerin (Gûrlular) yurdu olarak bilinmektedir (Sıddıqı, 1996, 207). Gûr ülkesinin kuzeyinde sınırda Esterâbâd bölgesi vardır (İbn Haldun, 2013, 168).

İbn Havkal (2015, 336)'ın eserinde yer alan bilgilere göre:

"Herât bölgesinden Fere'ye Fere'den Daver'e Daver'den Kervan ribatına oradan Gürcistan'a kadar olan yerleri Gûr bölgesini çevreleyen yerlerdir. Gûr'u çevreleyen bütün memleketler Müslümanların memleketleridir. Gûr'daki ve Fas'taki Berğavata kabilelerinden başka İslâm toprağında bir küfür bölgesi yoktur. Sus, Sicilmase ve Mase okyanus denizinin kuşattığı geniş bir toprak üzerindedirler. Gûr'un kölelerinin çoğu Herât'a Sicistan ve çevresine gelir."

Bâbürnâme başlıklı eserde Kâbil'e bağlı bölgelerden birisi de Gûr-Bend bölgesidir. O dönemde geçitlere bend denilmektedir. Gûr bölgesine bu geçitten gidildiği için bölgeye bu ad verilmiştir. Eserde Gûr - Bend vilayeti hakkında aşağıdaki bilgiler yer alır (Bâbü, 1970, 2/210):

"Dere başlarını hezareler işgâl etmişlerdir. Birkaç köyden ibaret ve mahsülü az bir yerdir. Gûr - Bend dağlarında gümüş ve lâcivert mâdenleri olduğunu söylerler. Dağ eteğindeki köyler, başta Mite - Keçe ve Pervân ile sonunda Dürnâme olmak üzere, on iki - on üç köyden ibarettir. Meyvalı köylerdir ve şarapları, diğer yerlerinkine nisbetle, daha kuvvetlidir. Bu köylerin hepsi dağlarda ve dağ eteklerinde bulunduğu için, gerçi vergilerini öderler, fakat haraca bağlı değildirler. Bu köylerden aşağı dağ eteğinde ve dağ ile Bârân suyu arasında, Kürre-i Tâzikân ve Deşt-i Şeyh dedikleri, iki parça düz ova bulunmaktadır. Yazın çikin - tala otu fevkalâde iyi olur. Aymak ve türkler yazın buraya gelirler. Bu dağ eteğinde renkrenk her nevi lâle bulunur. Bir defa saydırdım ve' otuz iki - otuz üç çeşit nâdir lâle çıktı. Bu lâlelerin bir çeşidinden bir az kırmızı gül kokusu gelir; ona Lâle-i Gülbûy derdik; Deşt-i Şeyh'te de muayyen bir yerde bulunur, başka yerde olmaz. Aynı dağ eteğinde ve Pervân'dan bir az aşağıda, sad-berk ("yüz yaprak") lâle bulunur. Bu da muayyen bir yerde, Gûr-Bend boğazının nihayetinde yetişir. Bu iki ovanın

arasında, bir az küçük bir dağ bulunmaktadır. Bu dağda ve dağın başından eteğine kadar Hoca Rîg-i Revân dedikleri, bir parça kumluk saha vardır. Bu kumdan yazın nekkare ve davul sesleri geldiğini söylerler."

20. yüzyılda bu bölge Özbekler, Afganlar, Aymaklar, Tacikler, Hazaralar olmak üzere oldukça karışık bir etnik dokuya sahiptir (Jurring, 1939, 16).

1.5.11. Bâmîyan

Afganistan'ın merkezinde Hazarajat bölgesinin önemli şehirlerinden olan Bâmîyan Kâbil'in kuzeybatısında yer alır. Şibar geçidinden Kâbil'e uzaklığı 231 km, Hajigak geçidinden 182 km'dir (Çiftçi, 2018, 145). Bâmîyan, Kâbil'in yaklaşık 130 km kuzeybatısında, Bâmîyan vadisinde, 2.590 metre yükseklikte (<https://www.britannica.com/place/Bâmîyan>), Hindukuş ve Kûhibâba merkezi arasında yer almaktadır. Dağlık bir bölgede olması büyük bir şehir olmasına engel teşkil etmektedir. İslamiyetten önce Budizm'in merkezi haline gelmiştir (Javıdı, 2019, 34-36).

Avesta'da "bamyâ" kelimesi parlak yüce anlamına gelmektedir. Alexander Burnes, *Travels into Bokhara: Being the Account of a Journey from India to Cabool* başlıklı eserinde Bâmîyan adının "bam" ve "yan" eklerinden oluştuğunu ve "balkon" anlamını taşıdığını belirtmiştir. Yine Burnes, Bâmîyan adının "kayalar üzerinde yükselen mağaralar" anlamına geldiğini ifade etmiştir (Çiftçi, 2018, 145). Eski adı Bâmikan olup, antik çağ Ermeni tarihçisi Mûsa Horenli'nin kitabında Şir-i Bâmikan olarak geçmektedir. Avesta'nın bir bölümünde ve Orta Farsça'da Bâmîyân olarak kullanılmıştır (Javıdı, 2019, 34-36).

Bâmîyan şehri, tarihi kaynaklarda ilk kez M.S. 1. yüzyılda, Çinli tarihçi Yanc Hu tarafından "Hanc" ya da "Han" olarak kaleme alınmıştır. Bâmîyan şehrinin coğrafi konumu ve tarihi hakkında ilk bilgiler, Çinli seyyah Xuan Zang'ın Hsüan-Tsang adlı seyahatnamesinde görülmektedir (Javıdı, 2019, 34-36).

*Hsüan- Tsang'ın Seyhatnamesi'*ne (2011, 65) göre Bâmîyan (Fan-Yen-Na):

"Doğudan batıya iki bin li, kuzeyden güneye üç yüz li'dir. Büyük Hsüeh-Shan'ın ortasında yer alır. [İnsanlar dağların ve vadilerin durumuna göre kenti kurmuşlardır.] İnsanlar duruma göre bölgenin dağlarında veya vadilerinde

yaşarlar. Başkent sarp [ve kayalık] bir yamaçta yer alır ve altı veya yedi li uzunluğunda bir vadi tarafından sınırlanır. Başkent kuzeyde sarp kayalıklara dayanır. Bahar buğdayı, birkaç çiçek ve mey ve yetiştirirler. Büyükbaş hayvancılık için uygundur. Atlar ve koyunlar için otlaklara sahiptir. İklim kışa benzer. İnsanların tavırları sert ve yontulmamıştır [kabadır]. Giysiler genel olarak, bölgeye en uygun düşen maddeler olan, deriden ve yünden yapılır. Edebiyat, geleneksel kurallar ve ticarete kullanılan para Tu-huo-luo bölgesinin aynıdır. Dilleri biraz farklıdır, ancak genel görünüm olarak birbirlerini andırırlar. İnsanları diğer komşu bölgeler arasından, dine olan aşkları sebebiyle hemen göze çarpar. [Dinlerine temiz yüreklilikle inanmaktadırlar.] En yüksek derecedeki insanın Tritatna'ya tapınması ile en alttakinin yüzlerce ruha tapınması arasında içtenlik ve yüreği adama konusunda en ufak bir farklılık yoktur. Tüccarlar gidip gelirken fiyatlarını ayarlamak için ruhani işaretlerle uyum gösterirler [ve dua okurlar]. Eğer iyilerse buna göre davranırlar; eğer ki kötülerse, güçleri yatıştırmak için aranırlar. Yaklaşık [birkaç] bin rahibi olan on tapınak bulunur. Hepsi Hinayana mezhebinin Lokottara-vadin tarikatındandır."

Hsüan- Tsang'ın Seyhatnamesi'nde (2011, 66) ayakta duran ve yatan Buda yontuları hakkında şu ifadeler geçer:

"Hükümdarın oturduğu başkent kuzeydoğusunda, yamacında Buda'nın [taştan yapılmış ve ayakta duran] yontusunun olduğu bir dağ bulunur. Yüksekliği yaklaşık yüz kırk veya yüz elli Ch'ih'tir. Altın tondaki renkleri her yandan parlar ve üzerindeki değerli süslerin parlaklıkları göz alıcıdır. Bu noktanın doğusunda bölgenin önceki hükümdarı tarafından inşa edilmiş olan bir tapınak bulunur. Tapınağın doğusunda ise metalik kayalardan [veya pirinçten] yapılmış [ve ayakta duran], yüz Ch'ih yüksekliğinde bir Şakya Buda yontusu bulunur. Farklı parçalardan eğilerek birbirine geçirilmiştir [ve bütün bir vücut oluşturulmuştur], şimdiki hali bitmiş halidir. Kentin on iki veya on üç li kadar doğusunda bir tapınakta uyur pozisyonda bir Buda yontusu bulunur. Bu yontunun Nirvana'ya erişmiş vaziyette olduğu rivayet olunur. Yontu, yaklaşık bin Ch'ih uzunluğundadır. Bölgenin hükümdarı, ne zaman burada Moksha toplantısını yapsa bölgesinin hazinesini, tüm malını, çocuklarını, karısını hatta kendi bedenini [sadaka olarak] kurban ederdi [veya bağışlardı]. Sonra memurları Budist rahiplerden tüm bunları bedeli karşılığında satın alarak görevlerini yerine getirirdi. Hükümdar bunu görev olarak sayardı."

Hsüan- Tsang'ın Seyhatnamesi'nde (2011, 67) Hsiao Ch'uan Tse Tapınağı hakkında şu ifadeler geçer :

"Uyur pozisyonundaki Buda yontusunun olduğu tapınağın güneybatı yönünde iki yüz li kadar gittikten sonra, doğuda Büyük Hsüeh-Shan'ı geçince oradaki kaynaklardan beslenen, bir ayna kadar berrak olan ufak bir su birikintisine [Hsiao Ch'uan Tse'ye] varılır. Çayırklar yeşil ve parlaktır. Burada Buda'nın ve Pratyeka Buda'nın dışının olduğu bir tapınak vardır. Bu Buda Kalpagra'nın²⁶ başlangıcında yaşamıştır. Dişler de beş Ts'ung uzunluğundadır ve dört Ts'ung'dan dardır. Ayrıca, Chin-lun Wang'ın (Altın Tekerli Hükümdar'ın)²⁷ da bir dişi vardır. Üç Ts'ung uzunluğunda ve iki Ts'ung yüzey genişliğindedir. Yüce bir Arhat olan, ellerinde sekiz veya dokuz Sheng hacmi tutabilen Şanakavasa'nın da [demir] dilenme kutusu buradadır. Sözü edilen ünlü kişilerce bırakılmış olan bu üç aziz nesne yeşil altınla kaplatılmış ve mühürlenmiş bir kutuda saklanır. Ayrıca burada Şanakavasa²⁸'nin dokuz parça Şanaka'dan dokunmuş bir Sanghati kaftanı bulunur. [Koyu kırmızı renkte olup] She-no-ki bitkisinin kabuğundan yapılmıştır. Şanakavasa, Ananda'nın bir öğrencisiydi. Önceki varoluşunda rahiplere, yağışlı mevsimin [veyaVarşika dönemini tamamlama] sonucu olarak Şanaka bitkisinden dokunmuş giysisini bağışlamıştı. Doğumlarda ve ölümlerde, bütün bu meziyetli işlerin hepsinde beş yüz yıl boyunca sadece bu giysiyi giymiştir. En son doğumu da bu giysiyle olmuştur. Doğumundan sonra vücudu gelişmeye başladıkça kaftanı da genişlemişti. Ananda tarafından keşiş yapıldıktan sonra da bu kaftan dini bir giysiye dönüştü, tam olarak Samaneralığa²⁹ atandığı zaman da tekrar bir dokuz parçadan oluşan bir Samghati'ye dönüşmüştür. Nirvana'ya ulaşmak üzereyken, bir Samadhi şekline girmiştir. Gerçek bir yok oluşla karşı karşıya gelmiştir ve Kaşaya kıyafeti de kendine vasiyet olunan Şakya kanunları ortaya koyulana kadar bu şekilde kalacaktır. Bu kanunların bozulmasından sonra bu giysi de çürüyecektir. Şimdilerde rengi, şimdiki sadakatın az olmasından ötürü solmaya başlamıştır ve yıpranmıştır. Bu da bu söylentiye doğrulamaktadır."

Bâmiyân'ı ziyaret eden başka Çinli seyyah Houei Tche Ao ise şehir hakkında şu bilgileri vermektedir (Javıdı, 2019, 34-36) : "Yünlü, deri ve yapraklı gömlek giyerler. Bâmiyân'ın üretim ürünleri koyun, at ve pamuktur.

²⁶ Budizm'e göre evren; madde dünyası, duygu dünyası, maddesiz dünyadan oluşmuştur. Kalpagra, duygu dünyasıdır ve dünyanın ilk biçimlendiği dönemdir (Ergüven, 2011, 65).

²⁷ Budizm'e göre; Altın Hükümdar dünyanın dört bir yanını, Gümüş Hükümdar dünyanın doğu, güney ve batısını, Bakır Hükümdar dünyanın güney ve doğusunu, Demir Hükümdar güneyine hükmetmektedir (Ergüven, 2011, 67).

²⁸ Budizm'de önemli bir kişiliktir. Doğuşundan Nirvana'ya ulaşınca kadar kendirden yapılmış Şanaka giysisiyle dolaşır (Ergüven, 2011, 67).

²⁹ Samanera kelimesi ölümlü dünyanın derdinden kurtularak, Bhikşu olma derecesine ulaşmış, rahiplere uygulanan yeni yasalarıdır (Ergüven, 2011, 67).

Bütün millet, kavim başkanları ve padişâh, kendi canlarını vatan için verir. Dindar insanları ve tapınaklar çok fazladır. İki ana tasavvuf ve mukaddes tarikatı vardır, diğer tarikatlar da bu ikisinden birini takip eder."

Kaynaklara göre Bâmîyan şehri, 9. ve 10. yüzyılda Belh şehrinin yarısı kadardır. İstahrî, Bâmîyan şehri için; herhangi bir savunma tesisinin olmadığı ve bir tepe üzerine kurulu, Belh şehrinin yarısı kadar sulak bir şehir olduğunu belirtmiştir.

Mukâddisî (10. yüzyıl Arap tarihçisi) Bâmîyan şehri için "Al-Lahûm" adını kullanmıştır. Mukâddisî şehrin; Sind'in hazinesi, Horasan'ın ticaret merkezi olduğunu, iklim olarak soğuk olduğunu belirtmiştir. 10. yüzyıl kaynaklarından anlaşıldığı üzere Bâmîyan'da Cuma Cami adlı mimarının olduğu, zengin pazarlarının, şehrin dört kapısına doğru yayıldığı bilinmektedir. Yine aynı yüzyılda Bâmîyan'da Lakhrâb, Basghûrfand, Sakîwand gibi bazı yerleşim yerleri yok olmuştur (Çiftçi, 2018, 155).

Yine 10. yüzyıl eseri olan *Hudûdü'l Âlem*'e göre Bâmîyan (2020, 64): "*Bâmîyan, Gûzgânân ve Horasan sınırları arasında bir bölgedir. Burada bol tarım yapılır. Bâmîyan Padişahına Şir denilir. Kenarından büyük bir nehir geçen şehirde taştan yapılma iki put bulunmaktadır. Bunlardan birinin adı Kırmızı Put, diğerinin adı Beyaz Put'tur.*"

Yine 10. yüzyıl bilgini olan Zekeriya el-Kazvinî; Bâmîyan'da yer alan heykel ve altın evden, sınır bölgelerinde yer alan sülfür ve civa madenlerinden bahseder. 13. yüzyıl bilgini tarihçi, coğrafyacı ve seyyah Yâkût el-Hamavî' de Bâmîyan'da bulunan heykellerden bahsetmiştir (Çiftçi, 2018, 155).

Hindistan ticaret yolu üzerinde olan Bâmîyan şehri, Moğol saldırılarına kadar önemli bir güzergaha sahip olmuştur. Yâkût el-Hamevî, Mû'cemü'l-Buldân adlı eserinde şehrin Ya'kûb Saffârî tarafından yıkıldığını belirtmekte ancak dönemin diğer coğrafi eserlerinde bu konuyu destekleyen bilgilere rastlanmamıştır. Sâ mânîler ve Gâznelilerin sikke bastırdığı şehirlerden biride Bâmîyan olmuştur. Çok eski zamanlarda Bâmîyan'ın dağları etrafında Turan³⁰

³⁰ Turan adı, İran'ın doğusundan uzak bölgeler ve Tur kavimlerinin ikametgâhını ifade etmek için kullanılmıştır. Bu konuda Ebû Ca'fer Muhammed bin Mûsâ el-Hârizmî, Mefâtihu'l-Ulûm kitabına göre; Ceyhun nehri veya Amû Derya, İranlılar tarafından Turan'ın sınırları olarak belirtilmiştir (Javidî, 2019, 34-36).

kavimlerinde Sâyin adlı bir halkın yaşadığı rivayet edilmektedir. Sâyin kabilesinin Avesta'nın Farvârdin Yaşt kitabında bahsi geçer ve bu kitapta Fravâşilerinden dolayı övülmektedirler (Javıd, 2019, 34-36).

1.5.12.Hulm (Taş Kurgan)

Belh şehrinin 78,7 km doğusunda yer alır. Çorak ve dağlık bir bölgenin eteğinde, deniz seviyesinden 1800 metre yükseklikte yer alır. İslam coğrafyacıları tarafından Tohâristan bölgesinde kabul edilmiştir. Huen-Tsang'ın seyahat notlarına göre yaklaşık on manastırın olduğu Hulm'da beş yüz Budist keşiş yaşamaktaydı ve on manastır vardı (Çiftçi, 2018, 170).

*Hsüan- Tsang'ın Seyhatnamesi'*ne (2011, 59) göre Ho-Lin (Taş-Kurgan veya Hulm) çevresel olarak sekiz yüz li, başkent ise beş veya altı li kadardır; beş yüz rahipli on kadar tapınağı vardır. Batıya doğru gidince Fu-he (Belh) bölgesine gelinir. *Hudûdü'l Âlem'e* (2020, 64) göre Hulm: "Hulm, Tohâristan ve Belh arasında bir dağın eteğinde bozkırda bulunmaktadır. Burada bir nehir vardır. Ülkenin vergisi sulamanın büyüklüğüne göre zorla toplanmaktadır. Hulm çok tarım yapılan bir yerdir."

İslam orduları Kuteybe bin Müslim (695-715) kumandanlığında, Türk ordularını yenerek, Hulm ve yakın çevresini, Mâverâünnehir bölgesinin idaresini ele geçirmiştir. 19. yüzyılın ilk yıllarında Dürrani Devleti'ne bağlı olup, sonraki on yılda Özbeklerin Katağan kolundan Kunduz beyi Mir Murad'ın güçlenmesiyle Kâbil'den bağımlı koparmıştır. Şehir, 19. yüzyılın ilk yarısında yer değiştirmiştir. Yeni Hulm eski Hulm'un 6,5 km. kuzeyinde yer almaktadır (Çiftçi, 2018, 170).

1.5.13.Tâlekan

Tâlekan şehrinin batısında Kunduz şehri, doğusunda Lataband dağları bulunur. Kunduz nehrine 270 km, Kunduz şehrine 70 km uzaklıktadır. Güney Türkistan olarak bilinen bölgenin Bedehşan sınırı olarak kabul edilir. Kuruluş tarihi hakkında kaynaklarda yeterli bilgilere ulaşılmamıştır. 7. yüzyılda 5 km büyüklüğünde olduğu bilinmektedir (Çiftçi, 2018, 190-192). *Hsüan- Tsang'ın Seyhatnamesi'*ne (2011, 64) göre Ta-La-Chien (Talkan): "Doğudan battıya yaklaşık bş yüz li, kuzeyden güneye elli veya altmış li'dir. Başkent çevresel

olarak on li'dir. Batıda Po-la-ssu'ya³¹ komşudur. Fu-he bölgesinden yüz li kadar güneye gidince Chieh-chih'e gelinir"

8. yüzyılda Abbâsîlerden Ebu Müslim ile Emevi kuvvetleri arasında bölgede savaş yaşanmıştır. 9. yüzyılda Tâlekan oldukça önemli ve ünlü bir şehirdir. Şehirde bulunan evler pişmiş tuğladan inşa edilmiştir (Çiftçi, 2018, 190-192).

1275 yılında Tâlekan'a gelen Marco Polo'nun Seyahatnamesi'nde (t.y., 49); şehirde tarımsal ürünlerin satıldığı büyük bir pazar olduğu, şehrin güney kesimlerinde çok zengin ve kaliteli tuz yatakları olduğundan bahsedilmektedir. Tuz yatakları aynı zamanda ülke ticaretini de canlı tutmakta, ülkenin dört bir yanından tüccarlar Tâlekan'a gelmektedir.

1603 yılında Tâlekan'a gelen Bento de Gois'in notlarına göre; önceleri önemli bir yerleşim yeri olan şehrin artık harebeleştiği ifadeleri görülmektedir. Abbâsî dönemi savaşları, Cengiz Han istilas ve bölgede yaşanan diğer savaşlar nedeniyle kasaba görünümüne bürünmüştür. Şehir 17. Yüzyılda Bedehşan kabilelerinin egemenliğinde, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Mir Murad Bey'in hâkimiyeti altına girmiştir. Tâlekan, 18. ve 19. yüzyıllardaki şehirleşme ile yeniden gelişme göstermiştir birlikte eski günlerine dönmeye başlamıştır (Çiftçi, 2018, 190-192).

Burhan-ud-din'in notlarına göre şehirde yerleşik ve göçebe Özbekler, Tacikler, Hazaralar, Afganlar ve diğer etnik gruplar mevcuttur. Kullanılan dil ağırlıklı olarak Farsça'dır. Elphistone, Tâlîkan'ın küçük ama savaşçı bir Türk kabilesi tarafından ele geçirildiğini bildirmiştir. Tacikler burada üretim ve ticaretle uğraşmaktadırlar (Jurring, 1939, 20).

1.5.14.Ferah

Ferah nehrinin doğu yakasında kurulan şehir, Herât'ın 273 km güneyinde yer alır. Adını Ferah nehrinden almıştır. Askeri olarak stratejik önemi yüksek bir şehir olup, şehri kontrol eden idare Herât ve Kândehear arasında çok önemli bir konuma sahip olmuştur. Ferah şehri aynı zamanda Sîstân bölgesinin kuzey girişinin kontrolünde de önemli bir yere sahiptir.

Ferah Afganistan'ın en tarihi şehirlerindendir. Rivayete göre şehir Şehname'de bahsedilen Feridun tarafından imar edilmiştir. Makedonyalı

³¹ Sasaniler

İskender şehrin idaresini ele geçirdikten sonra “Prophthasia”³² adlı bir kale ve şehir inşa etmiştir (Çiftçi, 2018, 160).

1.5.15. Kapisa

Kapisa Afganistan’ın kuzeydoğusunda yer alır. Güneyde Kâbil, kuzeyde Panjshir, doğuda Laghman, batıda Parwan eyaleti yer alır (<https://www.mindat.org/loc-30598.html/> Erişim: 09.03.2022). Hakkında ilk bilgilere M.Ö. 5. yüzyılda Hintli bilgin Pânini’nin yazılarında görülür. Kelime aynı zamanda ünlü bir Kapisa şarabı anlamına gelir. Kapisa şehri, Apollodotus I ve Eucratides’in Greko-Hint sikkelerinde *Kavisîye* olarak da geçmektedir. 1939 yılında yapılan arkeolojik çalışmalara göre Kapisa şehrinde şarap ticaretine özgü kalıntılar çıkarılmıştır. Kapisa’nın üzüm ve şarapları o kadar ünlüdür ki eski Hint edebiyatına konu olmuştur (Yule, t.y., 155). Mahabharata destanında, şehirde köleliğin yaygın olduğuna dair bilgiler mevcuttur, (<https://www.marefa.org/> Erişim: 03.09.2022).

Hsüan- Tsang’ın Seyhatnamesi’ne (2011, 67-69) göre Chia-Pi-Shih (Kapisa):

"Bu bölgenin çevresi dört bin li'yi aşkındır. Kuzeyde Büyük Hsüeh-Shan (Hindikuş)'a bitişiktir. Hei-ling dağı ise diğer üç tarafında sınırlanır. Ülkenin başkenti on li'yi aşkın genişliktedir. Her çeşit tahılı üretir. Meyve ve ağaçları çok çeşitlidir. Shen atları burada beslenir ve ayrıca Yu-kin adında kokulu kök de [veya Hint safranı veya lale veya karanfil] vardır. Burada ayrıca ticareti yapılan nesnelerin tüm parçaları bulunabilir. İklim soğuk ve rüzgârlıdır. İnsanlar kaba ve serttir [huysuzdur]. Dilleri tekdüze [adi] ve kabadır. Evlilikleri karmakarışıktır. Onların yazıları, edebiyatları Tu-huo-luo (Toharistan) bölgesindeki gibidir. Ancak gelenekler, davranış kuralları, yaygın dil ve din oldukça farklıdır. Giysiler için pamuklu ve yünlü kumaşlar kullanırlar. Onların giysileri kürk [veya deri] ile işlenmiştir. Ticarete altın ve gümüş madeni paraları kullanırlar. Ayrıca görünüşte küçük bakır paraları da kullanırlar. Pulları [ve para motifleri] diğer ülkelerden farklıdır. Hükümdarı Su-li soyundandır. Zeki bir karakterdir. Yürekli, kararlıdır [atılgandır ve hiddetlidir]. Gücüyle komşu bölgeleri korkutmuştur ve ona yakın bölgeyi bağımlı hale getirmiştir. İnsanlarını sevgiyle değerli tutar. İbadette Triratna'ya çok büyük saygı duyar. Her yıl on sekiz Ch'ih yüksekliğinde gümüş Buda yontusu yaptırır ve aynı zamanda fakire ve sefile yardım edeceği ve yaşlılara

³² Sezme ve öncü anlamlarına gelir.

(dullara ve yakınıni kaybetmişlere) çare bulacağı zaman Moksha Pancaparişad adı verilen kurulunu toplar."

1.5.16. Büst

Herât'ı Kandeher'a bağlayan güzergah üzerinde yer alan Büst şehri, Afganistan'ın güneybatısında yer alan Hilmend nehrinin Ergendâb kolu ile birleştiği bölgenin aşağı sol mecrasında kurulmuştu. Hilmend nehri hem taşımacılığa hem de her türlü tarıma elverişli olduğu için şehir verimliliği ve güzelliğiyle bilinirdi. Orta Çağ boyunca Bağdat ve Hindistan Yolu üzerinde geçiş temin etmiş, İpek Yolu üzerinde önemli bir ticari rol oynamıştır.

Günümüzde yerini Leşkergâh şehri almıştır. Afganistan'ın Leşkergâh-ı Bâzâr köyünde şehrin harabeleri bulunmaktadır. Dr. Schlumberger'in keşfi ve Fransız Arkeoloji heyetinin kazıları sonucunda on dört kilometrekarelik bir alanda eski saray duvarlarını içeren tarihî kalıntılar ortaya çıkarılarak, korumaya alındı. Bu kazılarda bulunan kalıntıların, Abbasiler Devleti'nin mimari özellikleri görülmüştür.

İbn Hibbân ve Hattâbî ile şair Ebü'l-Feth Ali b. Muhammed el-Büstî gibi birçok alim ve muhaddis Büst şehrinde yetişmiştir (Yazıcı, 1992b, 495).

1.6. Etnik Yapı

Afganistan nüfusunu oluşturan etnik gruplar; Peştunlar, Tacikler ve Türklerdir. Ülkenin güneyinde Hintli Arî toplulukları (Saray, 1997, 21-24), güneydoğusunda Peştun halkı, güneybatısında Beluçlar, kuzeyinde Tacikler, Özbek ve Hazara Türkleri yoğunlaşmıştır (Genelkurmay Başkanlığı, 2009, 14). Son yıllarda yapılan araştırmalara göre Afganistan nüfusu yedi büyük etnik gruptan oluşmaktadır. Bunlar Peştunlar, Tacikler, Hazaralar, Özbekler, Oymaklar, Türkmenler ve Belûcilerdir. Peştunlar, ülke nüfusunun büyük çoğunluğu oluşturduklarını iddia etselerde, araştırmaların çoğu Peştun nüfusunun ülke nüfusuna oranını yüzde 40-45 olarak göstermiştir. Günümüzde ülkenin güney ve doğusunda Peştunlar, kuzeydoğu ve batıda Tacikler, kuzeybatıda Hazaralar ve Özbekler yaşamaktadır (Barfield, 2011, 55-56).

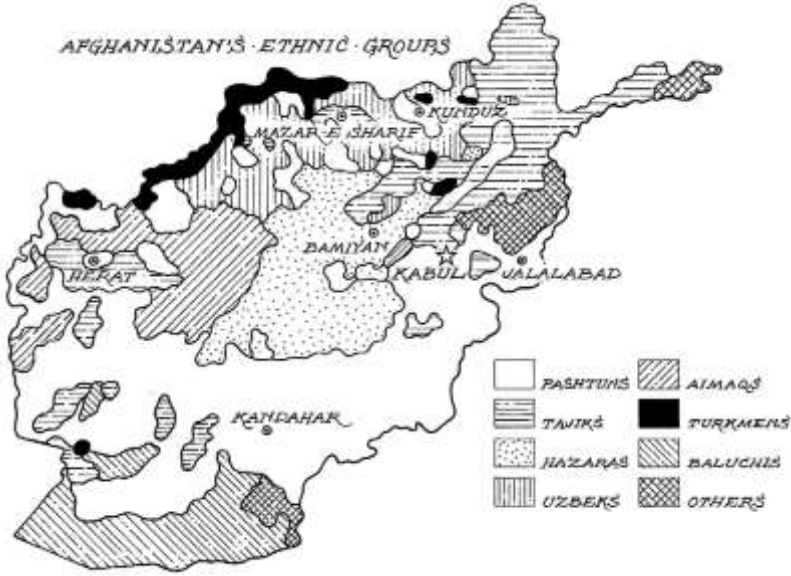
Afganistan nüfusunun heterojen etnik bileşimine rağmen, ülkedeki genel etnik ve siyasi durum, nüfusun çoğunluğunu oluşturan Peştunlar ve Tacikler tarafından belirlenmektedir. Peştunlar Süleyman Dağları uzantısında göçebe

sığır yetiştiriciliği ile uğraşırken, Tacikler Kandahar ovasında tarımla uğraşmışlardır.

Afganistan topraklarında ortalama otuz civarında dil konuşulmaktadır. Bunlar arasında İran, Hint-Aryan, Türk ve Nuristan (Dard) dilleri bulunmaktadır. Hindukuş dağlarının sırtları Afganistan'da iki ana dilin, yani Peştuca ve Dari dilinin konuşulduğu alanın dağılım bölgesinin sınırını oluşturur. Ülkede farklı etnik grupların olması ulus bilincini önlediği gibi farklı mezhep ve din anlayışları da çatışma ve bölünmeleri artırmakta genel anlamda birlik sağlanamamaktadır. Örneğin, Afganların atası olduğuna inanılan Qays'ın, Peştunlara anne tarafından akraba olanla baba tarafından akraba olma mevzusu bile Peştun kabileleri arasında düşmanlık ve çelişkilere neden olmuştur. Kabileler arasında otlaklar, arazi parçaları, sulama suyu vb. nedeniyle sürekli bir kan davası vardır (Ladygina, 2018, 2).

Bu konuda Amerikalı antropolog Thomas Barfield şu ifadelere yer verir (Siddique, 2012, 3) : "*Afgan etnik grupları, kendilerini hiçbir zaman, siyasi birlik veya ulus-devlet gerektirecek, baskın bir ortaklığa ve tarihe sahip sabit milliyetler olarak görmediler. Bunun yerine, Afganistan'daki etnik köken esasen milliyetçidir, etnik gruplar benzer ekonomik ve siyasi çıkarılara sahiptir, ancak ortak bir ideoloji veya ayrılıkçı özlemleri yoktur.*"

Heterojen bir etnik yapıya sahip olan Afganistan'da 19.yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında yeni bir iskan politikası uygulanmıştır. 62000 Peştun aile ülkenin kuzey ve orta bölgelerine yerleştirilmiştir. Bu iskan politikası sonucunda Özbek ve Taciklerin yaşadığı Khanabad ve Kunduz ilçelerinde birçok köy, Aybak, Taşgurgan, Khoja-Nahru ve Çattagan, Badakhshan Peştunlar tarafından doldurulmuştur. Diğer taraftan Afganistan'ın kuzeyinde yer alan toprakların dağılımı Peştunlar lehine değişmiş ve verimli toprakların yaklaşık %10'luk kısmına Peştunlar sahip olmuştur (Ladygina, 2018, 2).

Harita 8 : Afganistan coğrafyasında etnik grup dağılımları (Barfield, 2011, 57).

1.6.1. Afgan Adının Kökeni

“Afgan” adı, Hindukuş bölgesinin eski sakinleri olan Assakan (Asvakan) adından türemiştir. Assakan kelime anlamı olarak atlı, süvari, at yetiştiricisi anlamına gelmektedir. Bu adın Arrian’ın Assakenoi’si Asvakan’dan türediği bilinmektedir. Afgan adının tarihsel süreçte Peştunlar için kullanıldığı görülmektedir. Kuzeyde Kâbil nehrine yerleşmiş olan Asvaka kabilesinin, bölgede sözü geçen, cesur ve güçlü bir kabile olduğu bilinmektedir. Bu kabile Büyük İskender’in savaş kollarına karşı güçlü bir direniş göstermiştir (Majumdar, 2003, 99; Kieffer, 1982, 481); (Jayaram, www.hinduwebsite.com, /Erişim: 19.11.2022)

Afganistan kelimesinin sonunda yer alan “-stan eki”, Farsça’da “-yeri” anlamına gelen bir ektir. Dolayısıyla "Afganistan" adı "Afganların ülkesi" anlamına gelmektedir (<https://www.bilgipedia.com.tr/Erişim: 19.11.2022>).

Afgan kelimesini dil yapısı olarak ele alan tarihçiler, bu kelimenin "Avehen, Avecen, Apehen" kelimeleri ile eş anlamlı olduğunu ve "vurmak, öldürmek, savunmak, atmak" anlamlarına geldiğini öne sürmüşlerdir.

Avesta'da "Evgane, Aveghane, Apeğene, Apeğane" olarak geçen kelimeler ve Sanskritteki "Aveghne, Aveghane ve Epeghane" kelimeleri de "atmak, savunmak ve savaşmak" anlamına gelmektedir. Sonuç olarak bu kelimeler savaşçı ve cesur halk manasında kullanılmıştır (Karadeniz, 2012, 60)

R.M. Mahmadshev "Afganistan adının" Tacikçe inleme, ağlama, bağırma anlamına gelen "Afgan" kelimesinden geldiğini bildirmiştir (Ladygina, 2018, 3). Afgan adına ilk kez M.S. 3.- 6. yüzyıl Hin-İran kaynaklarında "Avagana" veya "Abgân" kelimeleri olarak görülmektedir. Çinli Budist gezgin *Hsüan- Tsang Seyahatnamesi*'nde ve ünlü İranlı şair Firdevsi'nin *Şahname*'sinde, Awgaanlardan bahsedilmektedir. Bu eserlerde yer alan "Abgân" veya "Awgaan" kelimelerinin Paşver - Kandahar bölgesinde yaşayan dağlı kabileleri tabir eden sosyolojik bir terim mi yoksa bir halk mı olduğu tam çözülememiştir. Orta Çağda "Afgan" kelimesi olarak telaffuz edilmeye başlanan bu kelime, bazı araştırmacılara göre eskiden Hindistan'ın kuzeyini teşkil eden ve Herodotos'un Paktia olarak bahsettiği bölgede yaşamakta olan Pakhtun- Patan (Peştun) halkını ifade eder. Orta Çağ sonrasında Afgan ve Peştun kelimelerinin aynı anlamda kullanılması, diğer taraftan Peştun halkına karışan ve onların dilini benimseyen Türk kökenli (Halaç, Galzay aşiretleri gibi) ve farklı etnik topluluklara da Afgan denilmeye başlanmıştır (Sivrioğlu, 2017, 21-22).

6. yüzyılda bir Hint müneccimi, Himalaya dağlarının eteğinde yaşayan "Ugan" adında bir Kabileden bahsetmiştir. Bir kısım araştırmacıya göre "Avgin" ve "Ugan" kelimelerinin Arapça yazılışı aynıdır. Arap alfabesinde okunuş hatasından dolayı "Ugan" kelimesi İslam kaynaklarında "Avgin" olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ünlü yazar ve şair Güney Türkistan'lı Erges Uçkun'a göre "Avub", avgan", "kelghan" kelimeleri zamanla "Afgan" şeklini almıştır ve bu kelime Türkçe bir kelimedenden türemiştir (Zıyayı, 2004, 2).

10. yüzyıldan itibaren Hindistan ve İran arasındaki dağlık bölgeye yerleşmiş kabilelere, genel olarak Afgan tabiri kullanılmıştır. Antropolojik verilere göre belirgin bir Afgan genetiği yoktur. Esas olarak Türk-İran tipi ve güneydoğuya inildikçe İndo- Aryan tipinin ağır bastığı kabileler Afgan olarak bilinmektedir (Yazıcı, 2011, 1-2).

Tarih araştırmacılarının bir kısmı Afgan adında bir halkın olmadığını, bu adın Ahmet Han Durani önderliğinde 18. yüzyılda kurulan ve Peştunların hakim olduğu Afgan devletine İngiliz ve İranlıların vermiş olduğu, siyasi bir ad olduğu çoğu araştırmacının ortak görüşüdür. Bu topraklar çok eski tarihlerden bu yana Türk yurdu olup, Afgan halkının bir kısmı 19. yüzyıldan sonra kendilerini Peştun olarak adlandırmıştır. Günümüz Afganistan topraklarında yaşayan tüm halk, Afganlı olarak adlandırılmakta ve bu ad altında diğer halklar asimile edilmeye çalışılmaktadır (Zıyayı, 2004, 2).

20. yüzyıla gelindiğinde Afgan kelimesinin sadece Peştunları ifade etmesi liderleri rahatsız etmiş, 1977 Anayasası ile Afganistan sınırları içerisinde yaşayan tüm halk (Tacik, Özbek, Hazara, Türkmen v.b.) Afgan olarak nitelendirilmiştir (Sivrioğlu, 2017, 21-22).

1.6.2. Peştunlar

Peştunların, Afganistan'a kuzeyden gelerek Süleyman dağları etrafına yerleştikleri bilinmektedir. Daha sonra kuzeyden kalabalık kitleler halinde gelen Halaç Türklerinin de bölgeye gelmesi üzerine halkın etnik yapısı sentezlenerek bugünkü Peştun halkı oluşmuştur (Saray, 1997, 21-21). Peştunların Süleyman Dağları ile Sind nehrinin batısında yaşadıkları, 13. yüzyılda Hindistan'a göç ederek, bir kısmının Horasan, Afganistan'ın güneyi ve Belúcistan'ın kuzeydoğusuna yerleştiği bilinmektedir. Daha sonra bir kısım Peştun halkı 15 ve 16. yüzyıllarda Kâbil, Kândehar ve Peşaver'e yerleşmiştir (Karadeniz, 2017, 68).

Göçle gelen yeni halk kitlesinin Hint asıllı yerli halk ile karışmaları üzerine "Patan" adı verilen halk oluşmuş, bu halk Hint asıllı yerli halkın konuştuğu Paştu dilini benimsemiştir. Halaç Türkleri ve Patan halkı karışımından ortaya çıkan Peştunlar günümüzde Afganistan'ın en büyük topluluğunu oluşturmaktadır (Saray, 1997, 21-21).

10. yüzyıl İşlam tarihçileri ve coğrafyacaları, Horasan'ın doğusunda ve Hindukuş Dağlarının bulunduğu bölgede yaşayan Afgan kabilelerini Peştun olarak adlandırmıştır. Hintliler, Peştunlar için "Putan" kelimesini kullanmıştır. Bu halkların konuştuğu dil genel olarak İran'ın doğusunda konuşulan dille benzerlik gösterir. Tarihçilerin bir çoğu araştırmalarında, Afganistan'ın batısında yaşayanlar için Afgan Herât, Kândehar ve Pakistan sınırında dağlık

bölgelerde yaşayanlar için Peştun tabirini kullanmıştır. Afganlı tarihçiler ise her iki tabiri de birbirinin yerine kullanmıştır (Karadeniz, 2017, 68).

Peştunlar kendi içlerinde Abdalî, Galzaî ve Koçiler olarak üç gruba ayrılır ve ülkenin güney ve güneydoğusunda yaşarlar (Temizyürek vd., 2016, 159) Bir kısmı yerleşik, bir kısmı göçebe hayatı sürmekte olan yaklaşık altmış Kabileden oluşurlar. Günümüzde %99'u Sünni Müslümandır (Dursun, 1998, 1.50). Türkçe konuşan kabilelerin yanısıra Abdalî ve Gılcaylarında Türklükle sıkı ilişkisi olduğu bilinmektedir. Bu iki Kabile yaylak-kışlak yaşam tarzını, Türk kültür, gelenek ve göreneklerini devam ettirmektedir (Yazıcı, 2006, 32).

Peştunlar, bağımsızlığına düşkün savaşçı özellikleriyle bilinirler. Kabileler arası dayanışma güçlüdür ve misafirperverlerdir. Yaşadıkları coğrafyanın ağır şartları nedeniyle ulaşım imkanının olmadığı dağlık alanları yurt olarak seçmişlerdir. Bu durum Peştunların izole bir hayat sürmesini ve tarih boyunca kendine özgü kültürel yapılarını korumalarını sağlamıştır. Günümüzde İslam ve Peştun töresi (Peştunvali) karışımında otontik bir kültür hakimdir. Bu otontik kültür 19. yüzyıldan beri oryantalistlerin ve seyyahların dikkatini çekmiştir. Özellikle Avrupalı seyyahlar Peştunlara hayran kalmak ya da küçümsemek arasında gidip gelmişlerdir (Erden ve Sivrioğlu, 2019, 27).

Peştunlar ataerkil bir yaşam tarzını benimsemişlerdir. Özellikle göçebe yaşam tarzlarını devam ettiren Kabileler, Kabile yapılarını ve arkaik kültür özelliklerini korumuşlardır. Göçebe yaşam genellikle hayvan sürülerinin yönetimine ve askeri çatışmalara dayanmaktadır. Göçebelerin savaşçı özellikleri, ekonomik ve manevi olarak varlıklarını devam ettirmelerinin vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu nedenle her Peştun çocukluğundan itibaren gerçek bir savaşçı olarak yetişir ve çok iyi silah kullanır. Bu eğitim esnasında kız erkek ayrımı yapılmamaktadır. Bu konuda A.B. Orishev; “Peştunlarda, kadınlarında cesur olma ve erkeklerle eşit şartlarda savaşlara katılma şartına tabi olduğunu” belirtiyor. Savaşçı özellikleri, Peştunların doğuştan gelen bir niteliği değil, yaşam biçimlerinin oluşturduğu kültürel niteliğidir. Silahlı müfrezeler arasında öğretilen bir disiplin vardır ve ihlal durumunda ağır cezalar uygulanır. Bazen ölüm cezası bile olabilir. Kandahar'ın güneyinde ve Süleyman Dağları uzantısı boyunca yol kesen Peştun aşiretleri uzun yıllardır bu bölgede yaşamakta olup, soymaktan, öldürmekten veya esir almaktan kaçınmadan, yolcu ve ticari kervanların önünü kesmiştir (Ladygina, 2018, 3).

Peştunlar nüfus olarak dünyanın en büyük etnik gruplarından biridir. Kaynaklarda kökenleri ve soyağaçları hakkında çok yetersiz verilere ulaşılabilmektedir. Bu konuda yazılı belgelerden daha çok sözlü gelenekler mevcuttur. Bu sözlü gelenekler arasında Peştunların İskender'in askeri oldukları, Yahudi kökenli oldukları, Âri ırkına mensup oldukları gibi rivayetler olsa da bu teoriler kesin ve net olarak belgelerle doğrulanamamıştır (Khan ve Ahmad, 2013, 402).

19. yüzyılda etnolojik çalışmaların hız kazanmasıyla, birçok Asya halkı gibi Peştunların da kökenleri konusu tartışmalara konu olmaya başlamıştır. 20. yüzyıl başlarından itibaren Peştunların kökeni hakkında etnoloji, tarih, dilbilim vb. disiplinlerle temel oluşturularak bir takım teoriler ortaya konulmuştur. Bu teoriler arasında “Benî İsrail” ve “Aryan Teorisi” baskın gelmektedir. Bu teoriler kadar kabul görmede, Peştunların bazı boylarının Türk ve Yunan kökenli olduğuna dair iddialar da mevcuttur (Erden - Sivrioğlu, 2019, 27).

Peştunlar üzerinde son zamanlarda bir dizi genetik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan bir tanesi de Peştun kökeninin, Halaç ve Burusholar ile beraber Büyük İskender'in askerlerin soyundan geldiği varsayılarak, yapılan bir çalışmadır. Avrupa, Makedonya ve Peştunlar çevresinde yapılan bu çalışmaya göre bu üç nüfustan Yunanlılara en uzak olan grup Peştunlardır.

Güney Afganistan ve Kuzey Afganistan Peştunları arasında Hindukuş sıradağları sınır çizgisi kabul edilerek yapılan bir çalışmada Kuzey popülasyonunun genetik olarak heterojen, Güney popülasyonu ise genetik olarak homojen göstermiştir. Güney Afganistan Peştunları üzerinde yapılan diğer bir çalışmaya göre Güney Afganistan ve Hindistan Peştunları birbirlerine oldukça yakın benzer özellik gösterirken, Kuzey Afganistan Peştunlarından oldukça farklıdır. Bu çalışma sonucunda Peşaver, (Pakistan) ve Kuzey Afganistan'dan Peştunları arasında yakın bir benzerlik olduğu gözlemlenmiştir. Dahası Güney Afganistan ve Hindistan Peştunları Kuzey Afganistan ve Pakistan Peştunlarından oldukça farklı gen özelliklerine sahiptir (Khan - Ahmad, 2013, 403).

1.6.2.1. Benî İsrail Teorisi

Afgan halkının menşei konusu, günümüzde kesinleşmemiş bir tartışma konusudur. Peştunların menşeinin İsrailoğullarına dayandığı iddiası ilk olarak

Babür şahı Şah Cihangir'in saray hizmetlisi Nimetullah Harevi'nin ortalama 1612 yılında tamamladığı Mahzen-i Afgani (Makhzan-i Afgani) başlıklı eserinde geçmektedir (Erden - Sivrioğlu, 2019, 28). İran ve Afgan tarihçiler tarafından Şah Cihangir'in münşisi Nimettullah'a göre yorumlamış, bazı Batılı tarihçilerde bu durumu onaylamıştır (Yazıcı, 2011, 1-2 ; Cheung, 2017, 31). Bu teoriye göre Peştunlar Yahudilerin kayıp on kabilesinden gelmektedir. Teori etnolojik, biyolojik ve tarihi kanıtlarla desteklenmeye çalışılmıştır.

Makhzan-i Afgani, döneminde yazılan birçok eser gibi Kitab-ı Mukaddes³³ geleneğine bağlı olarak, dünya tarihini rivayetlere bağlı olarak başlatmaktadır. Buna göre Davud Peygamber'den önce İsrail'in kralı olan Saul'un (Tâlût) Yeremiah adlı oğlunun Afghana adında bir oğlu vardır. Davud Peygamber iktidarı ele aldıktan sonra Afghana'ya İsrail ordusunun başkomutanlığını vermiştir. Afghana'nın soyu onun ölümünden sonra da İsrail krallığında saygın konumunu korumuştur. Fakat Buhtunnasır (Nabukadnezar) İsrail Krallığını yıktığı zaman Yahudiler Gâzne, Ghor, Kâbil, Kandahar bölgelerine bir kısım Yahudi de Mekke bölgesine sürgün edilmiştir. Bundan dolayı Mekkeliler, Arap yarımadasında bulunan Yahudileri “Afghana'nın çocukları” olarak adlandırmıştır. Hatta büyük İslam komutanı Halid b. Velid'in (592-642) ailesi de aslen Afghana'nın soyundan geldiği bilinmektedir.

Rivayete göre Halid b. Velid İslamiyet'i kabul eder ve Buhtunnasır zamanında Afganistan'a sürülen akrabalarına bir mektup göndererek onları da İslam dinine davet eder. Mektup, Peygamber Saul'ın 37. göbekten torunu olan Qays'a ulaşır. Bunun üzerine Qays, Hz Muhammed ile tanışmak için Medine'ye gider ve burada Müslüman olur. Hz.Peygamber tarafından adı Abdürreşid olarak değiştirilir. Bundan sonra Qays ve Halid b. Velid'in emrindeki Afganlar İslâm'a büyük hizmetlerde bulunur. Bu hizmetlerinden dolayı onlara “gemilerin omurgası” anlamına gelen “Patan” denilmeye başlanır. Daha sonra Abdurreşid (Qays) Afganistan'a dönerek İslâmı yaymak için savaşmıştır. Bu rivayete göre Peştunların ataları olarak bilinen “Patanlar” Abdürreşid'in üç oğlu Batan, Sarban, Ghurghuş soyundan gelmektedir. Tarih araştırmacılarının bir kısmı bu rivayetin gerçekle alakası olmadığını

³³ Ahd-i Atık ile Ahd-i Cedid'den oluşan Hristiyan kutsal kitabı ve Yahudilerin de kutsal kitabını kapsayan yazılar koleksiyonuna verilen isim (Harman, 2002, 75)

savunmuştur. Örneğin; Sir Percy Cykes, *History of Percia* adlı kitabında bu teoriye değinmiş ve bu teorinin edebi bir ürün olduğu savunmuştur.

Makhzan-i Afgani kitabında yer alan bu rivayetin daha sonraki dönemler de çeşitli eserlerde tekrarlandığı görülmektedir. Örneğin ünlü Peştun yazar Afzal Khan Khattak'ın 1708 yılında kaleme aldığı *Taarekh-e Murassa* başlıklı eserde, Hafız Rahmat Khan'ın *Khulaasat ul Ansaab* başlıklı eserinde bu teori olduğu gibi tekrarlanmıştır. 19. yüzyılda özellikle İngiliz araştırmacılar arasında Afganistan tarihine yönelik ilgi artmıştır. Assurların, İsrail Krallığını yıktıkları zaman bölgeden sürdükleri ve kendilerinden bir daha haber alınamayan Kayıp on kabilenin torunlarının Peştunlar olduğu öne sürülerek, bu teori biraz daha ilginç hale gelmiştir.

Henry W. Bellew (1834- 1892) *The Races of Afghanistan* başlıklı eserinde Peştunların, Peygamber Ezra kitabında adı geçen on sürgün Kabileden olduğuna inanıldığı yer almaktadır.

Diğer taraftan Benî İsrail teorisine yapılan eleştiriler, neredeyse teorinin ortaya çıkması kadar eskiye dayanır. Makhzan-i Afgani kitabının İngilizce çevirisini yapan Bernhard Dorn (1805-1881) James W. Spain (1926-2008) ve Olaf Caroe (1892-1981) gibi Afganistan araştırmacıları bu teorinin, gerçekçi belgelere dayanmayan bir iddia olduğunu savunmuştur. James W. Spain (1892-1981) Peştun kabileleri arasında uzun zaman geçirdikten sonra bu teoriyi “amatör İngilizleri etkisi altına alan fantastik bir düşünce” olarak tanımlamıştır. Yine Olaf Caroe bu hikayenin Arapça ve İbranice belgelerde yer olmadığını, 17. Yüzyılda üretilmiş bir senaryo olduğunu ileri sürmüş, ayrıca bu durumu soylarını Troyalılara dayandıran Romalılara benzetmiştir.

Özellikle Orta Çağ'da toplumlar, prestijlerini artırmak adına kendi kökenlerini, Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen Peygamberlerin soyuna çeşitli rivayetlerle bağlamıştır. İsrail'in Kayıp on kabilesinin torunları olduğunu iddia eden yeryüzünde birçok topluluk bulunmaktadır. Bilimsel olarak tam kanıtlanamamasına rağmen Benî İsrail teorisi Peştunlar arasında oldukça yandaş bulmuş ve Afganistan emirlerinden Şir Ali Han (1863-1878) bile Yahudi soyundan gelmekle övünmüştür. Diğer taraftan Peştunlar arasında hiçbir şekilde Yahudi kökenli grupların olmadığı kabilelerde mevcuttur (Erden ve Sivrioğlu, 2019, 31).

1.6.2.2. Aryan Teorisi

Aryan teriminin; Sanskrit dilini konuşan insanların ana ülkesi olan Aryana'dan türetiltiği ve bu halkın tarımsal bir kelime olarak kullandığı "sabanı sürmek veya sürmek" anlamına gelen "Ar" kökünden türetiltiği bilinmektedir (Crawford, 1861, 268). "Aryan (Âri)" kelimesi Sanskritçe de soylu anlamına gelmektedir. Aryanların anayurdu Avesta metinlerinde "Aryana Vaejah" olarak geçmektedir. Hint-Avrupa dilleri üzerine yapılan yoğun araştırmalar neticesinde Avesta'nın, Hint-İran dillerinin kadim bir üyesi olduğu anlaşılmıştır. Elde edilebilen en eski Avesta metni, 1278 tarihli olduğu için bu dilin ne kadar geçmişe uzanabileceği tartışma konusu olmuştur.

M.Ö. 5000-4000 yıllarında Hint-Avrupa dilini konuşan kavimlerin anayurtlarından tüm dünyaya dağıldıkları bilinmektedir. Tarihsel süreç içerisinde bu kavime mensup ailelerden Baltık, Germen, Yunan, Latin ve Slav dillerini konuşan kolları Avrupa kıtasını yurt edinirken, Hint-İran (Aryan) dil grubunu konuşanlar, İran ve Hindistan bölgesini yurt edinmiştir. Bilim dünyasının Aryanlar ya da Hint-İran adını verdiği topluluğun bir kısmının, Hindistan'ın kuzeyine M.Ö. 2000-1500 yıllarında yerleştiği öngörülmektedir. Bu dağılıma rağmen birbirlerine oldukça uzak konumda olan Hint-Avrupa dillerinde bugün bile ortak noktalar bulunmaktadır.

Anadolu'da Hitit arşivlerinden elde edilen Aryan dilinin en eski yazınsal kanıtları ilginç bir şekilde ne Hindistan ne de İran'da bulunabilmiştir. M.Ö. 15. yüzyıla ait bu yazılı belgelerde Mitanniler ve Hititler arasında yapılan bir barış antlaşması ve Mitannili at terbiyecisi Kikkuli'nin raporunda Hint-Âri dilinin orijinal metinleri yer almaktadır. Bu metinlerde Sanskritçenin en eski metinleri olan Vedalarda kullanılan kelimelere rastlanmaktadır.

Tarihi belgelerde Aryanlardan ayrıcalıklı ve yüce bir şekilde bahsedilmiştir. Örneğin; "biz Aryan uluslarına mutlu bir yerleşim alanı veren (...) geniş otlaklara sahip Mithra'ya içki adağı sunarız." Yine Pers hükümdarı Darius (M.Ö. 522-486)'a ait *Nakş-i Rüstem* yazıtında; kendisinin Viştaspa'nın oğlu bir Pers, Aryan soyundan bir Âri olduğunu söylemektedir. Günümüz İran devletinin adı Aryan kelimesinden türemiştir (Sivrioğlu, 2013, 1143-1144).

Aryanlar tarih sayfalarında ilk olarak M.Ö. 2000 li yılların ortalarında görülmektedir. Bu tarihte Kuzey Mezopotamya'da Hint- Aryanların aristokrat

bir hanedanı olan Hurri Mittani imparatorluğunun hüküm sürdüğü bilinmektedir. Hint-Aryanların bireysel grupları doğuya Hindistan'a gitmek yerine İran üzerinden Bereketli Hilal'e, dil ve kültür olarak kısa sürede asimile oldukları Hurrilerle birlikte geldikleri bilinmektedir. Bunlar, M.Ö. 15./14. ve hatta belki de 13. yüzyıllara ait çivi yazılı kayıtlarda kanıtlanmıştır.

Çoğu bilim adamı, Orta Asya'yı, yani kabaca eski Sogdiana, Chorasmia ve Baktria'nın Doğu İran bozkırlarını ve bunların kuzeyindeki bitişik bölgeyi (aşağı Volga ve Kazakistan arasındaki) göçebe Proto-Aryanların orijinal yaşam alanı olarak kabul etmektedir. Hint-Aryanların M.Ö. 2000 civarında Proto-Aryan anavatanlarını terk ettiği öngörülmektedir. R. Ghirshman'a göre iki grup halinde göç eden topluluğun ilki Kuzey Mezopotamya'ya, diğerinin Kuzey Afganistan'a ve Hindukuş üzerinden Hindistan'a geçtiği bilinmektedir

M.Ö. 2. binyılın ortalarında, ilk Hint-Aryanların Hindukuş dağlarının geçitlerini geçerek kuzeybatı Hindistan'a (Pencap ve bitişik bölgeler) nüfuz ettikleri ve bu halklardan oluşan düşman gruplarını yendikten sonra daha da yayıldıkları bilinmektedir. Bu göç dalgası hakkında Vedik metinlerde (Dāsa veya Dasyu) Hint alt kıtası ve daha önceki yaşam alanlarına giden yollarına dair hiçbir belgesel veya arkeolojik kanıt yoktur, ancak biraz farklı lehçeler konuşan birkaç göçmen dalgası halinde geldikleri öngörülmektedir (<https://iranicaonline.org/articles/aryans>)

Kast sisteminin kökenini açıklamaya yönelik çalışmalarda Hindistan'ın eski tarihine bakıldığı zaman bu sosyal sistemin yükselişi hakkında anlatılan rivayet, Aryanlar olarak adlandırılan uzaylı bir halkın alt kıtayı işgal ettiği çağda başlamaktadır. Buna hikayeye göre Aryanlar olarak adlandırılan halk M.Ö. 1500 civarında Hindistan'ı işgal ettikten sonra yerli Dravidlerin kültürlerini, dillerini ve dinlerini kendi içlerinde sentezlemiştir. Hint tarihi hakkındaki çoğu çağdaş ders kitabı hala Aryanlar ve onların Hindistan'a istilası (veya göçü) hakkında bir bölümle başlamaktadır. Benzer şekilde, kast sisteminin standart tanımları hala Aryanlar ve Dravidyanlar arasında bir ayırım fikrini içerir (Keppens, 2015, 63).

Peştunların Aryan soyundan oldukları teorisi nispeten bilimsel kanıtlara dayalı olarak açıklanabilmektedir. Aryan teorisine göre günümüzde Hint-İran ve Avrupa dilleri konuşan insanlar ortak bir kökenden gelmektedir. Sir William

Jones (1746-1794)'un Avrupa dilleri ile Sanskrit dili arasında ortak noktaları keşfetmesiyle beraber Aryan Teorisi'nin ilk adımları atılmıştır. Bu teoriye göre Aryanların anavatanı Orta Asya, Afganistan'dır. Aryanlar tarihi bilinmeyen bir zamanda dünya üzerinde çeşitli bölgelere dağılarak farklı uygarlıklar kurmuştur (Erden - Sivrioğlu, 2019, 32).

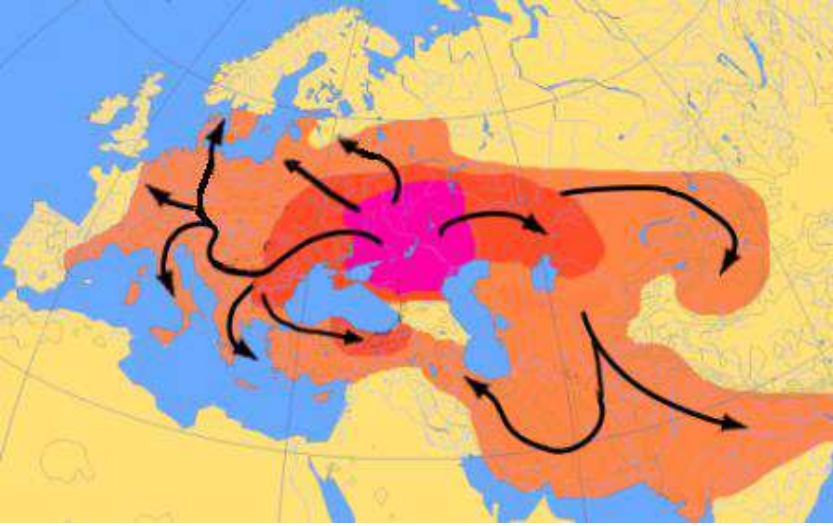
Hindistan'da 18. yüzyılda keşfedilen Avestik ve Sanskritçe metinler Hint-İran dilleri ile Avrupa dilleri arasında belirgin bir akrabalık olduğunu ortaya çıkarmış ve Hint- Avrupalılar teorisi oluşturulmuştur. "İndo-Germenler", "Hint-Avrupalılar" "Aryanlar" veya "Âriler" adı verilen topluluğun binlerce yıl önce ileri düzey bir medeniyet kurduğu ve bu medeniyeti göçlerle dünya yaydığı düşünülmektedir. Âri ırk teorisi kurucularından olan Kont Arthur de Gobineau (1816-1882), Ârilerin anavatanının Özbekistan (Sogdiana) olduğunu savunmuş ve Orta Asya'yı tüm medeniyetin beşiği olarak kabul etmiştir. Bu görüş zamanla birçok araştırmacı tarafından da benimsenerek, Aryanların anavatanı Orta Asya ve bugünkü Afganistan topraklarının kuzeyi belirlenmiştir.

Lorenzo Burge de *Pre-Glacial Man and The Aryan Race* (1887) başlıklı eserinde M.Ö. 15.000 tarihlerinde Aryanların atalarının Orta Asya'da ortaya çıktığını ve burada gelişmiş ileri düzey bir medeniyet kurduklarını, Buzul çağının bitmesiyle Aryanların dünyanın çeşitli bölgelerine göç ettiğini ve ileri medeniyetlerini dünya üzerine yaydıklarını belirtmiştir. Yine Rudolp von Ihering, *The Evolution of the Aryan* başlıklı eserinde Orta Asya'nın Aryanların anavatanı olduğunu belirtmiştir. Tekerlekli savaş arabalarını ilk kez kullanan, metalürjiyi geliştiren, atı evcilleştiren Aryanlar ileri düzey teknolojileriyle göç ettikleri her yerde kolayca idareyi ele almıştır. Ünlü arkeolog Gordon Childe, *The Aryans* (1926) başlıklı eserinde; doğuştan zeki olan Aryanların tekerleği demir çağı medeniyetini, metalürjiyi göçlerle yeryüzüne taşıdığını savunmuştur.

Charles Morris, *Aryan Race its Origin and its Achievements* (1888) başlıklı eserinde; " bedensel yeteneklere sahip ama düşünsel zekâsı geri olan Zenciler ve Mongoloid ırkların aksine Aryanların mimari, teknolojiyi felsefeyle birleştirebilen bir yeteneğe sahip olduğunu " belirtmiştir. 1900 yıllarına ait tarih müfredatı hakkında Joseph Ripley şöyle yazmıştır; "okul günlerimizde çoğumuz Asya'nın Avrupa halklarının anası olduğunu düşünecek biçimde

yetiştirildik. Bize ideal insan ırkının Himalaya yaylalarından çıkıp kültürünü sağa sola saçarak barbar batıya doğru hareket ettiği söylendi" (Erden - Sivrioğlu, 2019, 33).

Diğer taraftan Aryan teorisinin, İngilizler tarafından Hindistan'da hüküm sürebilmek için uyarladığı öngörülmektedir (Baghele, 2020, 2). Teorinin Hindistan'ın sömürge yönetimini meşrulaştırmaya hizmet ettiği bilim adamları arasında tartışma konusu olmuştur (Keppen - Roover, 2014, 51).

Harita 9 : Orta Asya'da varsayılan alan (pembe) Aryanların çeşitli bölgelere dağıldığı yer. Bu Aryanlar Eski Hindistan'ı işgal etmiştir (bugünkü Afganistan, Pakistan, Hindistan, Sri Lanka, Bangladeş, vb.) (Baghele, 2020, 2).

Hindistan'ın eski tarihini yorumlamak ve genel olarak değerini düşürmek için kullanılan ana fikirlerden biri, Aryan istilası teorisidir. Bu hesaba göre, Hindistan, M.Ö. 1500 civarında Orta Asya'dan göçebe açık tenli Hint-Avrupa kabileleri tarafından işgal edilerek, fethedilmiştir. Burada daha önce ve daha gelişmiş bir koyu tenli uygarlığı olan Dravidianları devirmişlerdir. Bu Aryan-öncesi uygarlığı olan "İndus vadisi kültürü" (ilk yerlerinin çoğu İndus nehri üzerinde olduğu için) büyük kentsel kalıntılarla kanıtlanmıştır. Aryan teorisi, eski Hindistan'ın ve Hint-Aryanların orijinal kutsal metinleri olan "Vedaları" medeniyetsiz yağmacıların ilkel şiirlerinden biraz daha fazlasına dönüştürmüştür. Aryan teorisinin zorlayıcı nedenleri ne edebi ne de arkeolojik

değil, politik ve diniydi, yani bilimsel değil önyargılı bir teori olduğu öngörülmektedir (Keppen - Roover, 2014, 51).

Türk tarihçiler tarafından da ilgi göre Aryan teorisi 1932 yılında düzenlenen I. Türk Tarih Kongresinin en önemli konularından biri olmuştur. Kongrenin açılış tebliğini yapan Afet İnan; " *Orta Asya'nın medeniyetin beşiği olduğunu Avrupalı âlimlerin de kabul ettiğini; ancak bu medeniyeti oluşturan gerçek Ârilerin Türkler olduğunu*" savunmuştur. İnan'ın savunmasına göre "Ari", "er", "ir", "arı", "arınmak", "er" gibi kelimeler Türk diline özgü kelimelerdir ve hiçbir Avrupa dilinde yer almaz. Aslında bu savunma çok daha eskiye dayanır ve 1870 yılında yayımlanan Mustafa Celaledin (Konstanty Borzecki) Paşa'nın *Eski ve Modern Türkler* kitabında da aynı ifadeler yer almaktadır. Türkçe'nin Avrupa dillerinin kökü olduğu tezini ispatlamak ve *Türk Tarih Tezi*'ni desteklemek amacıyla *Güneş Dil Teorisi çalışması hazırlanmıştır*. 1932 yılında Türk Dil Kurumu kurularak, *Yafet Dilleri Tezi* ile tanınan Sovyet dil bilimci Nikolay Marr, Hilare Barenton, Kvergiç, Sir Denisson Rosa, gibi bilim adamları Türkiye'ye davet edilmiştir. Bu bilim insanlarının Türkçe-Sümerce ile Hint-Avrupa dilleri arasında güçlü bağlar olduğunu savunan tezleri desteklenmiştir (Sivrioğlu, 2015a, 4-7).

Bu teori sadece Avrupa'da değil kendilerini Aryanların torunu olarak gören Hindistan, İran ve Afganistan gibi ülkelerde de ilgi görmüş, özellikle Afganistan Aryan teorisinde kaynak ülke olarak görülmüştür. M. Witzel ve G. Gnoli gibi önde gelen İranologlar, Aryanların kutsal ülkesi olarak kabul edilen Aryāne Vaeja'nın Afganistan olduğunu savunmuşlardır. Yine Herodot Tarihi'nde Afganistan'ın batı bölgeleri Aria ülkesi olarak adlandırılmaktadır. Aryan teorisi Afganistan'da en çok destek gören teori olmuştur. Teori özellikle 20. yüzyılda resmi destek görmüş, birçok resmi kuruluş Aryan adını almıştır.

Peştun dilinin Hint-İran dil ailesine yakın olması, Peştun halkı arasında sarışın mavi gözlü insanların olması bu tezinin kanıtları olarak görülmüştür. Peştu dilinin İranî dillerininmi yoksa Hintçeninmi bir kolu olduğu 19.yüzyıl boyunca tartışma konusu olmuştur. Bu konu üzerine yapılan araştırmaların önünde en büyük engel olarak, yazılı Peştu dilinin 16. yüzyıldan geriye takip edilememesidir. Diğer taraftan Peştucanın ses değerleri Sanskrit dillerine göre İranî dillere daha yakındır ve bu dilin İranî dillere yakın olduğu görüşü daha çok rağbet görmektedir. Dil bilimcilerin birçoğu Peştucayı, Hint-Avrupa dil

ailesinin Hint-İran kolunun İranî diller kısmına yerleştirmiştir. Dilbilgisi kuralları genel olarak Farsça'yı andırsa da kendine özgü kuralları olan Peştuca her ne kadar Türkçe ve Arapça'dan etkilense de arkaik söz varlığı Hint-İran dil grubuna ait olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak Peştunluk bir ırk değil ve etno-kültürel bir tanımdır ve birçok halk zaman içerisinde Peştunlaşmıştır. Farklı kökenlerden gelen halkların birbiri içinde erimesi ile oluşmuş kozmopolit özellikler taşır. Örneğin günümüzde hala Türkçe'ye has birçok özelliğini koruyan Türk kökenli Halaçların bir kısmı da günümüzde kendini Peştun olarak tanımlamaktadır. Genetik araştırmalarda Peştunlar arasında Ortadoğu genine rastlanmakla beraber Peştunların soyunun farklı halklara dayandığı görülmüştür. Yine araştırmalarda Arap-Samî halklarında yaygın olarak görülen özelliklere de nadiren rastlanmaktadır. Örneğin 2012 yılında 8706 Peştun arasında yapılan bir araştırma da Samî halklarında fazlasıyla görülen J1M267 sadece bir denekte görülmüştür.

Aryan teorisi başlangıçta arkeolojik ve dilbilimsel belgelere dayalı olarak hazırlanmış, fakat daha sonra siyasi yönde kanalize edilerek, Avrupa'nın siyasi ikliminde farklı anlamlar kazanmıştır. Aryan ya da Ari ifadesi Hint-Avrupalılar yerinde daha çok ırkçı kesimler tarafından tercih edilen bir anlatım olmuştur. Nitekim günümüzde de güncelliğini koruyan bu teori eskiye oranla daha objektif etnolojik, epigrafik, arkeolojik belgelere dayalı şekilde araştırmalara konu olmaktadır (Erden - Sivrioğlu, 2019, 32-35).

1.6.2.3. Abdalîler

Afgan kabilelerinin en geniş grubunu teşkil eder. “Abdalî” adının Abdal bin Terin bin Şerafeddin bin Serahben bin Kays'dan geldiği bilinmektedir. “Evdel” ve “Avdal” kelimeleri ile aynı anlamı taşır. Abdalî, Abdal³⁴'a bağlı anlamına gelmektedir. Ayrıca “Abdalî” “şefkatli yoldan anlamına gelir ve bu adı Çeştiyye fırkasının piri ve Abdalîlerin atası Hoca Ahmed Abdal (M. 966)'dan almıştır. Abdalîlerin, M.Ö. 1000- 500 yılları arasında Bakteria göçü

³⁴ Tasavvuf ilminde kendisini Allah yoluna adayan, dünya işlerinden elini ayağını çekmiş, evliya zümresi anlamına gelir. Ayrıca abidal kelimesi erkek şamanların lakabı olarak Yakutça'da kullanılır (Uludağ,1988, 59).

sırasında İran'ın güneydoğusuna Sind, Kâbil ve Hilmend nehirleri arasına yerleştiği bilinmektedir (Karadeniz, 2017, 68- 69).

Fuad Köprülü'ye göre çok eski tarihlerden bu yana Kândehear bölgesinde yaşayan Abdalîler, Eftalit devletini kurmuş Kalaçlar (Halaç) gibi Türk soyundan gelmektedir. Fakat Kalaç bakiyesi Türkler zamanla dillerini kaybetmiş, yerli halkın dilini benimsemiştir. Doğu Türkistan'da Abdalîlerin varlığından ilk kez F. Grenard bahsetmiştir. Grenard, Keria yakınlarında 50 hane, Şencen yakınlarında 7-8 hane hanenin Abdallara ait olduğunu belirtmiştir. Daha sonra aynı bölgenin Paynap köyünde yaşayan Abdallar hakkında, Ünlü sinelogs Pelliot bir araştırma yayımlamıştır (Uludağ, 1988, 62).

Abdalîler Barekzai, Popelzai, Alizai, İshakzai, Nurzai, Elikuzai ve Açekzai olarak kendi aralarında yedi kabileye bölünmüştür. Abdalîlerin Barekzailerden Muhammedzazai kabilesi, Ahmet Şah Dürrani liderliğinde Herât'ta bağımsız devlet kurmuş ve yaklaşık iki yüzyıl idareyi (1747-1978) elinde bulundurmuştur (Karadeniz, 2017, 69-70). Abdalların, Akhunların üç önemli kabilesinden biri olduğu yapılan araştırmalarla ortaya konulmuştur (Yazıcı, 2006, 32).

1.6.2.4. Galzaylar

Galzay (Gılcai/Gılzai/Galci/Galcay) halkı içinde farklı etnik gruplarda bulunmaktadır ve Halaçlardan geldikleri kesin olarak ispatlanmamıştır (Yazıcı, 2006, 34).

İstahri'nin 10. yüzyılda kaleme aldığı Mesâlik başlıklı eserinde Halaçlar hakkında aşağıdaki ifadeler yer vermiştir :

“Halaçlar Türklerden bir sınıf olup, eski zamanda Hind ve Sicitan bölgeleri arasına Gûrluların arkasına gelip yerleşmişlerdir. Halaçlar hayvan sahibi olup, gelenek, kıyafet ve dil bakımından Türkler gibidirler.

.... Kabul ve Vahhan hududunda ve Huttal'ın arkasındaki yerleri Hindistan'a kadar Halaç diyarı saydık.”

Bu ifadelerle göre bugün Galzayların yaşadığı bölge Halaç ülkesi olarak tanımlanmıştır. İbn Hurdâzbih (2008, 39), Halaçların yaşadığı bölge olarak Ceyhun (Âmû Derya) nehrinin batısını belirtmiştir.

Hudûdü'l-âlem'de Halaçlar hakkında aşağıdaki ifadeler yer alır :
 "Türkân'dan Halaç kavmi olan Halluh Hududundan Zâbülistan hududuna kadar yayılmış ve Gaznin sahrasındaki bazı nahiyelerde mukimdir. Havanın sıcaklığı nedeniyle renkleri değişmiş, siyaha meyil olmuştur. Ve dilleri de değişmiş, orada yaşayan cümle taifenin dillerini konuşur olmuştur."

Bu cümlelere göre Halaç Türkleri daha 10. yüzyılda dillerini kullanmayı bırakmış, çevre halkın diline yönelmiştir. Yazarı bilinmeyen ve 982-983 yılında yazıldığı öngörülen *Hudûdü'l-âlem*'i yayımlayan V. Minorsky, "Afgan kabilesi olarak bilinen Ghalzailer, Khalaj Türkleridir" ifadelerini kullanmıştır (Yazıcı, 2006, 40).

*Târih-i Firişte*³⁵ başlıklı eserde Kalaçlar, Cengiz han'ın damadı Kalaç Han'ın soyundan gelmektedir. Esere göre Kaliç Han eşiyle geçinemiyor, fakat Cengiz Han'ın korkusundan onu bırakamıyordur. Cengiz Han Celâlaeddin Hârezmşâh'ı mağlup ederek bölge idaresini ele geçirince, burada 30.000 aile bırakarak, Gûr ve Garcistan bölgesinin idaresini damadı Kaliç Han'a vermiştir. Esere göre Gûrluların Hindistan'ı ele geçirmesiyle beraber Khiljilerin bir bölümü Dehli'ye göç ederek buraya yerleşmiştir. Mando sultanı Mahmud Khilji ve Delhi sultanı Celale'd-din Khilji, Kaliç Han neslinden gelmektedir.

Afganistan'ın önemli tarihçilerinden Abdulhay Habibî Halaçlar için; ".. ve Halacî, bugünkü Afgan Gılcı kavmidir ki Gâzne Hududunda yaşamaktadırlar." ifadelerini kullanmıştır (Yazıcı, 2006, 40-45).

L. Lockhart, Galzayların bir bölümünün kendi menşelerini Hz. Nuh'a bağlarken, bir bölümünün ise Halaç Türklerine bağladığını belirtmiştir. H.W. Bellew, Galzayların Halaçlardan geldiğini savunmuştur (Karadeniz, 2017, 71). Bu görüş gerçeğe daha yakın ve tutarlı görülmektedir. Çünkü Galzayların yerleştikleri Hilmend ve Tarnak nehirlerinin güneyinden Pencap bölgesine kadar uzanan bölgelerde, Gâzne, Kandahar ve Kâbil bölgelerinde 15. yüzyıla kadar Halaçların adı geçmektedir. Bu yüzyıldan itibaren Halaç adının kullanılmadığı, bu bölgede yaşayanların Galzay olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Ayrıca Kalaç kelimesinin Gılcay/Gılcî/Galac/ Galcı olarakta

³⁵ Firişte, *Gülşen-i İbrâhîmî (Târih-i Firişte)* başlıklı eseriyle ünlenmiştir. II. İbrâhîm Âdilşah, Mîrhând'ın *Ravzatü's-şâfâ* adlı eserinin bir nüshasını Firişte'ye vererek Hindistan'ın geniş bir tarihini kaleme almasını istemiştir. Firişte otuz iki kadar eserden faydalanarak, *Gülşen-i İbrâhîmî*'yi kaleme almıştır (Nizami, 1996, 133).

ifade edilmesi, Halaç adının Gılcı/Hılcı/Hılc/Hilac olarak ifade edilmesi tesadüf olarak görülmemektedir (Yazıcı, 2006, 34).

Longworth ve H.G. Raverty, V.V. Barthold ve V. Minorsky'nin çalışmalarını öne sürerek, Halaçların Karluklardan geldiğini ve Isık Gölü civarına yerleştiklerini dolayısıyla Galzayların Halaçlara mensup olmadığını savunmuşlardır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Galzayların Halaç Türklerinden geldiğini savunmuştur. Bu halkın Gâzneliler döneminde gelerek devlet hizmetinde bulunduğunu savunmuştur. Pavel Hurne, Galzayları Gâzne ve Kâbil halkı olarak belirtmiştir. Abbas Kadıyani Galzayları, Kândeher'da göçebe hayatı süren İran kavimleri olarak nitelendirmiştir. L. Dames, Gâzne ve Gûr ordusunda çok sayıda Halaç olduğunu, bunlardan olan Galzayların Türk kültür unsurlarını taşıdığını belirtmiştir. Zeki Velidi Togan, Galzayların kendi aralarında Türklükleriyle övündüğünü, "Khalaci-Khilci" adlarını kullandıklarını belirtmiştir (Karadeniz, 2017, 71-72). Galzayların içinde Erselan vb. Türkçe isim taşıyanlar bulunmaktadır (Akyüz ve Toplu, 2017.). Faruk Sümer, Galzayların Halaçlardan gelmediğini savunmuştur (Karadeniz, 2017, 71-72).

Galzayların Turan ve Buran adlı iki büyük kabileden oluştuğu daha sonra Türkî, Sehak, Vardek, Endurî, Süleymanheyl, Asturyanî, , Hudheyl, Miheyl, Kendî, İbrahimheyl, Aliheyl, Metî, Hutekî (Hotak), Nasrî, Tuhî, Bahtiyarî kabilelerine ayrıldığı bilinmektedir. Görüldüğü üzere kullanılan adların Türk adları olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca -heyl eki Arapça da ordu, asker, kabile, mürit, yıllık anlamlarını taşıırken, Türkçe de bu anlamlarda -gil eki kullanılmaktadır (Yazıcı, 2006, 45).

Bazı araştırmalara göre Akhunların veya Gâznelilerin bakiyeleri, bazı araştırmalara göre Halaç Türklerinin bakiyeleri olduğu kabul edilen Galzaylar, sonuç olarak Peştunlaşmış en büyük kabilelerden birisidir (Saray, 1997, 22).

1.6.3. Tacikler

Tacikler İran asıllı bir topluluk olup bazı kaynaklarda Arap asıllı olarak görülmektedir. Afganistan'da çok eski yıllardan beri yaşamakta olup, Türklerden sonra en büyük etnik grubu teşkil etmektedirler. Genellikle Herât çevresinde, Kâbil etrafında Kûhistan bölgesinde, üst Amu-Derya Vadisi ile Hindukuş dağlarının kuzey doğu kısımlarında yaşamaktadırlar (Saray, 1997,

21-22). Tarihte çeşitli kavimler için Tacik kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Önceleri Araplar daha sonraları Acemler için Tacik tabiri kullanılmıştır. *Kutadgu Bilig ve Dîvânü lugâti't-Türk'te* Tacik “İranlı” anlamında kullanılmıştır.

V. V. Barthold'a göre Tacik kelimesi bir Arap kabilesinin adı olan Tay'dan gelmektedir. İran tarihi uzmanı H. Ritter'e göre M.Ö. 301-122 yıllarına ait *Tan-Kiao* adlı Çince yazılı kaynaklarda “Tiodji” ismiyle Tacikler hakkında bilgiler yer almaktadır. Sadreddin Aynî'ye göre Farsça ve Arapça Orta Çağ kaynaklarına dayanarak, 8. yüzyıldan itibaren Orta Asya ve Horasan'da tarihin en eski dönemlerinden beri yaşayan ve Farsça konuşan halklar için Tacik kelimesi kullanılmıştır. Aynî'ye göre Tacik adı “toc (taç)” kelimesinden türemiştir. Tacikler arasında özellikle dağlık kesimlerde bu kökten türetilmiş Tociddin, Tocak, Tockurbon Tocbaht gibi isimler yaygın olarak kullanılmaktadır. Aynî'nin bu fikrini S. Nefisî, M. S. Andreev, Babacan G. Gafurov, A. A. Semenov, Ritter ve A. M. Mirzoev gibi bilim adamlarınca desteklenmiştir. Günümüzde ise Tacik adının “toc” dan geldiği ortak araştırmacıların ortak görüşüdür (Türkoğlu, 2010a, 351-352).

Tarihsel olarak Farsça konuşan İranlıların doğu kolu olarak kabul edilen Tacikler, en genel anlamıyla İranlılar olarak da tanımlanabilir. Doğu'nun Antik çağların Semerkant merkezli Sogdluları onların atalarıdır. Arap fetihlerinden önce beş yüzyıldan fazla bir süre İpek Yolu ticaretinin ve kültürünün başlıca temsilcileri olmuşlardır. Tacikler ilk resmi devletlerini Samaniler olarak tanımaktadır. Tacikler ve Özbekler - ortak bir etnik temelde oluşan halklardır. Kültürel Tacik halkının hazineleri aynı zamanda Özbek halkının da malıdır (Foltz, 2019, 1).

Resmi Tacik tarihleri ve tarihçileri, Taciklerin milletleşmesinin ve devlet kurmasının başlangıcını Sâ mânîler Devleti döneminde yani 9. ve 10. yüzyıllarda başladığını öne sürmektedir. Diğer taraftan bazı araştırmacılar Tacik halkının oluşumunun 9.-10. yüzyıllarda zaten tamamlanmış olduğunu savunmaktadır. Tacik arkeolog ve tarihçi N. Negmatov, Sâ mânîler döneminde ve öncesinde Orta Asya'nın İranca konuşan tüm halklarını tanımlayarak, Tacik tarihi hakkında benzer bir iddiada bulunmuş ve bu insanların etnik olarak ilişkili olduğu Orta İran ve Yeni Farsça dil gruplarının dillerini ve lehçelerini konuştuğunu belirtmiştir.

Tacikistan Devlet Başkanı Emomali Rahmon, Ghafurov³⁶ un çalışmalarını en gurur verici ifadelerle överken şu ifadelere yer verir :

" Tacik devlet tarihinin ilk sayfasının Sâmânîler Devletinin kurulmasıyla birlikte yazıldığını düşünmenin yanlış olacağını tekrar tekrar vurgulamak zorunda kaldım. Sâmânîler döneminden çok önce, Tacikler zaten bir dizi devlet kurmuşlardı. Taciklerin, medeniyetin temellerini bu eski topraklarda atmış olan Orta Asya'nın en eski halklarından biri olarak tanınmasına şaşmamak gerek... Taciklerin binlerce yıl öncesine uzanan bir tarihi vardır. "

Tacik ve Türk halkları ortak bir tarih ve kültürel ilişkiye sahiptir. Halkın dilsel, kültürel ve genetik karışımıyla Tacik veya Özbek kültürü kesinlikle birbirinden ayıramaz duruma gelmiştir. 10. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Türklerin Türkistan'a ilerleyip oradaki Türk nüfusunu artırarak ve İran kültürünü yok etmeye çalışan düşüncelere tedbirli yaklaşmak gerekir. Çünkü Türkler bu yüzyıllarda şehirlerin büyümesi için çaba harcarken, Fars dili ve kültürüne de yakından ilgi göstermiştir. Örneğin John Armstrong'un belirttiği gibi Osmanlı Devleti yükselişinden önce, bütün Türk rejimleri saray dili olarak Farsçayı kullanmışlardır.

10. yüzyılda İranlılar ve Türkler arasında yerleşik ve göçebe yaşam kültürü aşağı yukarı aynıdır. Türk halklarının (Özbekler dahil) ve İran halklarının (Tacikler dahil) ideal görünümüne ilişkin klişeler çok farklıdır; bununla birlikte, yerleşik Orta Asya nüfusu o kadar uzun süredir birbirine karışmıştır ki, özellikle ovalarda ve aşağı vadelerde yaşayanlar olmak üzere, Tacikleri tek başına fiziksel görünüm açısından Özbeklerden tam olarak ayırt etmek imkansızdır. Taciklerin Türklerle benzer bir çok fiziksel özelliklerivardır ancak dağ sakinleri Türk halklarıyla daha az dilsel ve fiziksel özelliklere sahiptir. Karma evlilikler neticesinde Orta Asya'da yaşayan çok sayıda Özbek'in ataları İranlı iken, izole dağ topluluklarının dışında yaşayan Taciklerin bazıları Türk soyuna sahiptir (Nourzhanov - Bleuer, 2013, 27-34).

Tacikler, Türkmenler, Kırgızlar, Kazaklar, Karakalpaklar gibi Orta Asya halkların tarihi, Tacik halkının tarihi ile ortak paydalara sahiptir. Tacik halkının tarihi araştırılırken bu husus göz ardı edilmemelidir.

³⁶ Bobojan Ghafurov Tacik tarihçisi, akademisyen.

Orta Asya halklarının geleneksel bağları, özellikle yakından ilişkili olan Tacikler ve Özbekler ortak bir etnik temelde oluşan halklardır. Taciklerin kültürel hazineleri aynı zamanda Özbek halkının da malıdır. Bu halkların Antik çağ öncesi, Orta Çağ tarihi bile oldukça yakından ilişkilidir, bu nedenle Taciklerin tarihi üzerine bir araştırma ve Orta Asya'nın tüm halklarının tarihine dayalı, kardeşçe işbirliğe dayalı, derin tarihsel çalışmalar Asya halkları için önem arz etmektedir (Ghafurov, 2020, 3)

Afganistan'da Tacikler ülkenin kuzeyinde (Tahar, Bedâhşan, Kunduz, Samangan, Mezârîşerif ve Belh bölgelerinde), merkezî kısmında (Bomian, Parvan, Gûr, Kâbil ve Herât bölgelerinde) ve güneydoğusunda (Paktiya, Kândehear, Logar, Farah) yaşamaktadır. Afganistan'ın ikinci resmî dili Tacikçe olup, Tacikler ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel hayatında önemli bir yere sahiptir (Türkoğlu, 2010a, 351-352). Farsça'nın farklı bir kolu olan Dari Farsça'sı konuşmaktadırlar. Taciklerin %99'u Sünni mezhebine bağlıdır (Temizyürek vd., 2016, 159). Diğer taraftan Dağ Tacikleri, İran'ın resmi mezhebi olan Şiiliğe mensuptur. Günümüzde Dari lehçesi Afganistan'da oldukça yaygındır. Hatta farklı etnik grupların birbirleriyle anlaşmak için kullandığı ortak dil olarak kullanılmaktadır (Çınarlı, 2012, 75).

1.6.4. Türkler

Afganistan'da Peştunlardan sonra en fazla nüfusa sahip olan Türklerdir. Türkler daha çok ülkenin kuzeyine yoğunlaşmıştır. Burası Güney Türkistan olarak da bilinir. Türk nüfusu içerisinde en büyük grubu Özbek Türkleri daha sonra Türkmenler teşkil eder. Kazaklar, Kıpçaklar, Kırgızlar, Avşarlar, Karluklar, Tatarlar, Hazaralar, Karakalpaklar ve Kızılbaşlar ülkede yaşayan diğer Türk topluluklardır (Jarring, 1939, 11; Saray, 1997, 21-21).

Kûh-Daman bölgelerinde, Kûhistan ve Kâbil vadisinin kuzeyinde küçük Türk toplulukları, Fayzabad bölgesinde ana vatanı Doğu Türkistan olan Uygurlar, Herât ve Kâbil arasında Şîi Türkleri yaşamaktadır (Genelkurmay Başkanlığı, 2009, 14). Ayrıca Gâzne ile Herât etrafında küçük bir grup olan Çağatay Türkleri yaşamaktadır (Saray, 1997, 24).

Afganistan Türkistan'ı Katağan ve Türkistan olmak üzere iki bölgeye ayrılır. Katağan adı bir Özbek aşiretinden gelmektedir. Türkistan bölgesinin

merkezi Şibirgan, Katağan bölgesinin merkezi Kunduz'dur. Türkler genellikle tüccarlık, sanatkarlık, çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşmaktadır.

Afganistan Türklerinin çoğu örf adet ve geleneklerini yıllarca muhafaza etmişlerdir. Fakat bir kısım Türkler asimile olmuştur. Kalaçlar, Avşarlar, Kızılbaşlar ve Aymaklar gibi Türk boylarının bir kısmı Farsça konuşmaya başlamıştır. Kazaklar ve Kırgızlar kendi lehçeleri ile Türkçe dilini kullanırken, diğer Türklerin çoğu Özbek Türkçesi kullanmakta olup, Türk boyları arasında Özbek Türkçesi ortak lehçe olarak kullanılmaktadır (Fevzi, 2012, 1). Zeki Veli Togan; Afganistan ve Hindistan bölgelerine yerleşen Türklerin bu bölgelere gelmeden önce de Fars kültüründen etkilendiklerini, aydın sınıfın Farsça dilini kullandığını ve Farsça mükemmel eserler verdiklerini belirtmiştir (Şahin, 2016, 1149).

1.6.4.1. Özbekler

“Özbek” kelimesi, Cengiz Han'ın en büyük oğlu olan Cuci Han'ın hanedanından Özbek Han'ın (1312-1347) soyundan gelmektedir. Hamdullah Kazvini, Tarihi Güzide başlıklı eserinde 1335 yılı Kasım- Aralık ayında Kafkasya'da harekette bulunan Özbek Han'ın askerlerine Uzbekiyan, Cuci ulusuna da Mamlakat-i Uzbekî yani Özbek memleketi olarak nitelendirmiştir. Zeki Velidi Togan Altın Orda zamanında Özbeklerin Mangıt, Kazak ve Nogaylara ayrılmalarından önce Özbek kabilelerini 92 ayrı isimle zikretmiştir (Kara, 1999, 1).

Cuci Han'ın milleti Bozkır kültürüne sahip Moğol ve Türk boylarından oluşmaktaydı. Moğolların sayısının Türklere göre daha az olduğu ve çoğunluğunun Türk dilini benimsediği bilinmektedir. Bozkır geleneği olarak halk, genellikle tanınmış bir idareci veya kumandanın adını alırdı. Özbek Han Cuci Han'ın haleflerinden olup, Cuci Han'ın milletin dört şubesi Özbekler olarak adlandırılmıştır (Alpargu, 2007, 119).

Diğer bir teze göre Özbek adı etimolojik olarak Türklerin atası kabul edilen Oğuz Beg'den gelmektedir. Bu teoriye göre Özbek/Uzbek kelimesinin kökenini Oğuzlar için kullanılan “Uz” kelimesi teşkil eder (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017, 155).

Afganistan’da yaşayan en kalabalık Türk boyu Özbeklerdir. Türklerin büyük bir kısmı Afganistan’ın kuzeyi yani Güney Türkistan’da (Afgan Türkistanı) yaşamaktadırlar. Kendilerine has Özbek şivesi konuşurlar ve Sunnî’dirler. Kendi aralarında Kâbililere ayrılırlar. Büyük çoğunluğu şehir ve köylerde yerleşik hayat sürer. Ancak yarı konar-göçer yaşam tarzı süren Özbeklerde vardır. Sanat, zanaât, ticaret, ziraat ve hayvancılıkla uğraşırlar (Jarring, 1939, 52; Merçil, 1979, 12).

1.6.4.2. Türkmenler

11. yüzyıldan itibaren Oğuzlar genel olarak Türkmenler olarak adlandırılmıştır. 10. yüzyıldan itibaren Mâverâünnehir boylarında İslamiyet yayılmaya başlamış ve Seyhun boylarında yaşayan Oğuzlar arasında İslamiyeti benimseyenler Türkmenler olarak adlandırılmıştır. Bazı Arapça ve Farsça kaynaklarda Oğuzlar Türkmenlerden bir topluluktur ifadesi yer almakta, 13. yüzyıldan itibaren Oğuz adını taşıyan bir topluluk görülmemektedir.

Kaynaklarda Türkmen adının nereden geldiğine dair görüşler değişmektedir. Buna göre “Türk” adı ile Farsça “mân” kelimesinin birleşiminden oluşmuştur ve Türk’e benzer anlamını taşır. Bîrûnî ve Kâşgarlı Mahmud eserlerinde bu düşünceyi desteklemiştir. Tarihçi İbn Kesîr’in öne sürdüğü diğer görüşe göre Türkmen adı “Türkü’l-îmân”dan gelmektedir. 15. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Mehmed Neşrî’de eserlerinde bu görüşü desteklemiştir. Günümüzde bazı kaynaklarda Türkmen adının ikinci hecesi olan –men ekinin “kocaman/azman” anlamlarına gelen mübalağa eki olduğu ve bu adın “öz Türk” anlamını taşıdığı öngörülmektedir (Sümer, 2012, 608).

Türkistan’da Türkmenlerin esas temelini teşkil eden Türk unsuru tarih verilemeyecek kadar eskiye dayanmaktadır. Türkmenler Hazar Denizi ötesinde Türkmenistan çöllerinde; Kara Dağ, Küpet Dağ ve Badgis’in kuzeyinde, Amû Derya kıyılarında, Khıyvanm çöllerine bitişik yerlerde yaşıyorlardı (Togan, 1981a, 73). Türkmenlerin özvatanı olan Türkistan’ın güneyi bugünkü Afganistan’a dahildir (Merçil, 1979, 13).

Millattan önceki çağlarda Alan ve As gibi Aryanî kavimlerle komşuluk yapan Türkmenler “Masagıt” heyetini teşkil etmişlerdir. Arap ve İran tarihçilerinin yaptığı araştırmalarda; Oğuzların ölümlerini Amû Derya’ya iple asıp, suya defnettikleri ve bu nehri kutlu saydıkları kayıtlarda geçmektedir. Bu

araştırmalar göstermektedir ki Türkmen-Oğuzlar tarihi tespit edilemeyecek eski çağlardan beri Amû Derya havzasında yaşamaktadır (Togan, 1981a, 73).

Türkmenler, Özbeklerden sonra en kalabalık nüfusu oluşturur. Diğer Türk boyları gibi Afganistan'ın kuzeyinde yaşarlar (Jarring, 1939, 35). G. Jarring'in araştırmalarında Meymene ve Andkhoy bölgelerinde yaşayan Karama Türkmenlerinden bahsetmiştir. Ayrıca Belh, Seymene, Akçe, Devlet Aba, Taşkurgan, Kunduz ve Herât şehirlerinde Türkmen nüfus yoğunluğu mevcuttur (Jarring, 1939, 36; Merçil, 1979, 13). Afganistan'da Teke, Çovdur, Alili, Sarık, Salur, Ersarı³⁷, Yemreli ve Yomut gibi Türkmen kabileleri mevcuttur (Jarring, 1939, 35 ; Şahin, 2016, 1147; Togan, 1981a, 74).

Türkmenler genelde Batı Türkçesi şivesi ile konuşurlar (Merçil, 1979, 13). Tarım, hayvancılık ve ticaretle uğraşan Türkmen halkı ürettikleri halıların ticaretiyle de meşgul olmaktadır (Temizyürek vd., 2016, 160). Türkmenler Kıpçak, Çağatay gibi başka boylarla karışmışlar ancak kendilerine özel örf ve adetlerini devam ettirmişlerdir (Togan, 1981a, 71).

Günümüzde Türkmenler özellikle Ekim Devrimi'nden sonra bugünkü Türkmenistan toprağı olan Lebap, Çarçöv ve civarına yerleşmişlerdir. Halk arasında buraya önceden yerleşen Türkmenlere oturumdar, Ekim devriminden sonra gelenlere vatani Türkmenler denilmiştir. Oturumdar Türkmenler yaklaşık bin yıldan beri Kuzey Afganistan'da yaşamaktadırlar (Şahin, 2016, 1147).

1.6.4.3. Kırgızlar

Kırgız adına ilk kez M.Ö. 203-201 yıllarına ait Çinli tarihçi Sima Tsıyan'ın notlarında “Ko-k” olarak rastlanır. Göktürkçe ve Uygurca metinlerde “Kırgız” olarak geçmektedir. Kaşgarlı Mahmud bu adı “Kırkız” olarak kullanmıştır. Arapça ve Farsça kaynaklarda “Hır-hız/Hir-hiz” diye kullanılmıştır. Atâ Melik Cüveynî “Kır-gız,” Kır-kız”, “Kırk-kız” Ebülğazi Bahadır Han ise *Şecere-i Terâkime*'sinde “Kir-giz”, “Kır-gız”, “Kır-kız” olarak kullanmıştır. Tunguz, Moğol ve Kalmuk kaynaklarında “Burugut/Burut” kelimelerinin Kırgızlar olduğu öngörülmektedir.

³⁷ Ersarılar 16.yüzyılda yaşamış olan Türkmen hanı Ersarı Babanın soyuna dayanmakta olup, Türkmen boylarının büyük çoğunluğu Ersarı boyuna mensuptur. Ersarılar Gara- Bekevül, Güneş ve Uludepe olmak üzere üç alt gruba bölünmüştür. Bu alt grupların her biri sayıları 5-12 arasında değişen küçük oymaklardan oluşur. Türkmenler göçebe bir hayat tarzı sürmekteyken, 20. yüzyıldan itibaren yerleşik yaşama geçmeye başlamışlardır (Şahin, 2016, 1147).

Radlov, Yenisey ve Orhon yazıtlarından yola çıkarak, Kırgız adının kırk ve yüz sayılarını ifade ettiğini “kırk grup” anlamına geldiğini belirtir. L. Ligeti, D. Banzarov, S. M. Abramzon eski Türkçe’de yer alan -ız çokluk ekinin, sayı ifade eden kırk kelimesine eklenmesiyle oluştuğunu ve “Kırk-ız” ın “kırk boy/kırk oymak” anlamına geldiğini belirtir. Z. V. Togan bu adın “Kırk-er” anlamına geldiğini belirtir. Bilim adamların ortak görüşü ise Kırgız adının kırk sayısı ile bağlantılı olduğu ve Kırgızların kırk boydan oluştuğudur (Türkoğlu, 2019, 62).

Kırgızların, M.Ö. 2.-1. yüzyıllarda Tannu-Ola ve Tanrı Dağları arasında bulunan bölgede “Kien-Kun” adında bağımsız bir devlet kurdukları bilinmektedir. Bu devletin yıkılmasıyla Kırgızlar uzun yüzyıllar göçebe hayat sürdürmüşlerdir. Çinliler tarafından 6. yüzyıl ortalarından itibaren “Hakas” olarak adlandırılmışlardır (Kara, 2013, 26). Kırgızların ortaya çıkışlarından 13. yüzyıla kadar Sibiry’a da, Yenisey (Kem) Nehri civarlarında yaşadıkları bilinmektedir. R.R. Arat, Kırgızların Tanrı Dağlarının (Tien-Shan) doğusu ile Tannu-ola (Sayan/Kögmen) dağlarının arasındaki bölgede yaşadıklarını belirtmiştir. İslam coğrafyacılardan Yakut El-Hamavi, Avfi, İdrisi, İbn-Havkal, İstahti, El-Belhi’nin eserlerinde ve *Hudüdü’l Âlem* adlı eserde, Kırgızların yaşadığı bölge olarak Yenisey Nehri civarı tarif edilmiştir (Tansü, 2018, 11).

Hudüdü’l Âlem’e (2020, 50-51) göre Kırgız bölgesi; doğuda Çin ve Doğu Okyonusu, güneyde Toğuzguz sınırları, Karlukların bazı bölgelerine, batıda Kimak ülkesine sınırdadır. Kuzeyinde aşırı soğuk nedeniyle meskun olmayan bölgeler mevcuttur. Bu ülkeden bol miktarda kürk, misk, hadeng ağacı, halenc ağacı, hutudan yapılmış bıçak sapları getirilir. Melikleri “Hakan” olarak adlandırılmıştır. Kanun tanımaz ve savaşçı özelliklere sahiptirler. Hayvancılık ve meracılıkla geçinirler. Göçebe ve avcı bir toplumdur.

Kırgızların nüfus yoğunluğu Pakistan, Tacikistan ve Afganistan sınırlarının kesiştiği bölgede Vakhan koridorundadır (Çınarlı, 2012, 77). Burhan-un-din notlarına göre büyük Pamir yaylası ve küçük Pamir yaylasında iki bine yakın Kırgız Türk yaşamaktadır, çok iyi avcılardır ve Buhara desenli kürk mantolar üretirler (Jurring, 1939, 17-70.). Kırgızlar genelde hayvancılıkla meşguldürler ve konargöçer bir yaşam sürerler. Pamir yaylasında yerleşik yaşama geçmiş nüfus mevcuttur (Merçil, 1979, 16).

Günümüzde Kırgız Türkleri Issık Gölü civarında, Talas, Çu ve Tekes ırmaklarının yukarı bölgesinde Pamir, Altay, Tanrı Dağlarında yaşamaktadırlar. Kırgızların bir kısmı Oyrat, Cungar, Kalmuk baskılarından dolayı Altay dağlarının kuzeyindeki yerleri 1700 lü yıllarda terk ederek, Tanrı dağlarına göç etmişler, daha sonra bu bölgede Hokand Hanlığına bağlanmışlardır (Kara, 2013, 26). Kırgızların bir çoğu da Çin baskısına dayanamayıp, Doğu Türkistan'ı terk etmek zorunda kalmıştır (Saray, 1997, 24).

1.6.4.4. Kazaklar

Orta Asya'da Hazar denizinden Çin sınırına kadar uzanan topraklarda yaşayan Kazakların ne zaman ortaya çıktıkları konusunda kesin bilgiler mevcut değildir. Araştırmacıların ortak görüşü ise Özbek Ebülhayr Han'ın liderliğinden ayrılan bir grup topluluğun, Talas ve Çu nehirleri arasında hakimiyet kurmasıyla Kazak halkının müstakil bir topluluk olarak oluştuğudur. Nitekim Kazak kelimesi; “kendi başına buyruk hareket eden yiğit, cesur, bekâr” anlamına gelmektedir. Bu topluluk zamanla Hazar bölgesinin kuzeyinden Altaylara kadar uzanan geniş bir alanda hakimiyet kurmuştur. Kazak adının 15. yüzyılda kullanıldığı bilinmektedir. İlk Rus seyyahları Kazak halkını önceleri Kırgız-Kazak (Kaisak) olarak adlandırmıştır. 19. yüzyıldan itibaren ise Kırgız adını kullanmışlardır (Hitchins, 2002, 131).

Afganistan'da Kazakların büyük çoğunluğu Hanabad ve Bağlan bölgelerinde yaşarlar. Tüccarlık ve işçilikle uğraşırlar (Merçil, 1979, 17) Özbek Türkçesine yakın bir Kazakça konuşurlar. Kazakistan'ın nüfusunu artırma politikası nedeniyle günümüzde Kazakların birçoğu Kazakistan'a göç etmiştir (Temizyürek vd., 2016, 161)

1.6.4.5. Karakalpaklar

Karakalpaklar 6. yüzyıldan itibaren Peçenek, Kıpçak ve Oğuz gibi Türk boylarının karışmasıyla meydana gelmiş bir topluluktur. Karakalpak ismi bu topluluğun giyim tarzlarının bir parçası olan kara kalpaktan (bir tür başlık) gelmektedir. Oğuzlar, Selçuklu liderliğinde İran üzerinden Anadolu ve Ortadoğu'ya doğru yayılırken Karakalpakların bir kısmının bunlara katıldığı, topluluğun büyük çoğunluğunun ise Aral Gölü civarında kaldığı bilinmektedir. İlk dönemleri hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz bu topluluk Ural

dağları ve Aral gölü arasında yayılarak yaşamışlardır. 11. yüzyılda Kuman ve Kıpçak akınları sonucunda çoğalarak Selçukluların idaresi altına girmişlerdir.

Karakalpak topluluğu ilk kez 11. yüzyıl Rus günlüklerinde, “Çerniye Klobutsi” adıyla zikredilmektedir. Peçenek ve Oğuz karışımı bir boy tarihi kaynaklara göre bu adla zikredilmektedir, ancak bu bilgilere rağmen 16. yüzyıldan önce Karakalpak adının bu şekilde kullanıldığı tespit edilememiştir. Kuman ve Kıpçak gibi Türk boylarının akın ve yağmalarından muzdarip olan Kiev Rus knezleri Karakalpaklardan destek almış, bunun karşılığında bu topluluğa Ukrayna topraklarında yer alan Dinyeper nehri civarını vermiştir. Karakalpakların, 10-13. yüzyılları arasında İslam dinini kabul ettikleri öngörülmekte olup, Hanefi mezhebini benimsedikleri bilinmektedir (Taşağıl, 2001, 426-427).

Afganistan’ın kuzeyinde yaşayan Karakalpaklar daha çok Özbek kimliğiyle bilinirler (Merçil, 1979, 17). Diğer Türk dillerinden gelen kendilerine has bir Türkçe konuşurlar. Burhan-ud-din notlarına göre Celâlâbad bölgesinde yoğunlaşmışlardır (Jurring, 1939, 70).

1.6.4.6. Aymaklar

“Aymak” kelimesi, Türkçe “oymak” kelimesinin karşılığıdır. Tacikleşmiş Moğol ve Türk kökenli bir topluluktur. Çar Aymaklar olarak da bilinen bu topluluk Taymeni, Cemşidi, Firuzkûhi ve Teymuri adlı dört oymaktan meydana gelmiştir. Bu oymaklardan üçü Caferi- Şii mezhebini benimsemiş olup, Teymuriler Sünni’dir. Günümüzde büyük çoğunluğu Sunni mezhebini benimsemiştir. Aymaklar Özbekçe ve Farsça dilini kullanır. Uzun yıllar göçebe hayatı süren Aymaklar günümüzde yerleşik yaşama geçmiştir (Akyüz ve Toplu, 2017, 2-3; Temizyürek vd., 2016, 160).

1.6.4.7. Afşarlar

Afşarlar, 18. yüzyılda Afganistan’ı idare eden Nâdir Şah’ın askerlerinin soyundan gelmektedirler. Türkmen kabilelerinden Afşar boyuna mensup olan Nâdir Şah 1736 yılından itibaren bölgede hakimiyet kurmuştur. Kâbil, Herât ve bazı kasabalara Türk askerleri yerleştirmiştir ve Kızılbaşlardan on iki bin kadar askerini Kâbil’de bırakmıştır. Afşarların büyük çoğunluğu Darî Farsçası ve Peştunca dili kullanmakta olup, milli kimliklerini tam olarak koruyamamıştır.

Nüfus yoğunluğu olarak Andhoy, Herât ve Kâbil bölgelerinde yaşarlar. Genel olarak ticaretle uğraşırlar (Jarring, 1939, 76; Temizyürek vd., 2016, 160).

10. yüzyıldan itibaren İslamiyet'i kabul etmeye başlayan göçebe Türkmen oymakları İslam dini ile kendi inanç ve geleneklerini, kendilerine özgü bir şekilde sentezlemiştir. Kızılbaş adı eski Türklerde kullanılan kırmızı başlıkla ilgili olduğu bilinmektedir. Kırgızların İçkilik oymaklarından birinin adı Kızılbaş olup, Afganistan'da da Şiî halkın bir bölümü Kızılbaş olarak bilinmektedir (Üzüm, 2002, 546).

Kızılbaşlar genelde kırmızı renkli bir başlık kullanırlar ve Afganistan Türkleri içinde Şiî olan tek Türk grubudur. Nüfuslarının büyük çoğunluğu Kâbil'de, bir kısımda Hazaracat bölgesinde bulunan Flodi vadisinde yaşamaktadır. Bir kısmı Darice, bir kısmı Batı Türk lehçesi dili kullanır. Darice dilini kullananlarda milli kimliklerini unutmamıştır (Çınarlı, 2012, 77).

1.6.4.8. Karluklar

Karluklar Gök Türkler, Uygurlar, Karahanlılar ve Gâzneliler Devleti gibi büyük Türk devletlerinde önemli roller üstlenmiş bir topluluktur. Toharistan bölgesinde Karluk adı, 710 yılından itibaren İslam kaynaklarında görülmektedir. 710 yılında Bedâhşan'da Eftalit Tarkan'ı Nizek'in emrinde olan bir Karluk yabgusu kaynaklarda görülmektedir. Yine kaynaklara göre 737 yılında Arap kumandanı Esed'e yenilen Türgiş kağanı Su-lu, Toharistan'da Karluk yabgusunun yanına sığınmıştır. Yine Feyzabad yakınlarında Vascirt olarak bilinen bölgede 809 yılında Karlukların adı geçmektedir. 10. yüzyılda İbn Rüsteh, Karlukların Amû Derya'nın bir kolu olan Vahşab bölgesinde yaşadıklarını belirtmiştir. Fergana bölgesinde yoğunlaşan bu topluluk, Doğu Özbekistan'ı yurt edinerek, Kuzey Afganistan'a doğru uzanmışlardır.

Hudûdü'l Âlem başlıklı eserde Belh ve Hilend bölgelerinde Karlukların varlığından söz edilmektedir (Taşağıl, 2014, 84). *Hudûdü'l Âlem*'e (2020, 51-52) göre:

"Karluk ülkesinin doğusu Tibet'in bazı bölgeleri, Yağma ve Toğuzğuzların sınırları, güneyi Yağmaların bazı kısımları ile Mâverâünnehir bölgesi, batısı Ğuz sınırları, kuzeyi Tuhsilerin, Çiğillerin ve Toğuzğuzların sınırlarıdır. Burası Türk ülkelerinin zengin ve en güzel ülkesidir. Kaynak suları ve ılıman bir iklimi vardır. Oradan çeşitli kürkler getirilir. Karluklar medeni insanlara yakındır.

Hoş huylu ve sosyal insanlardır. Eskiden Karluk beylerine “Yabgu” denilmekteydi. Karluklar avcılık, tarım ve hayvancılıkla uğraşırlar. Savaşçı özelliklere sahiptirlerdir.”

Kataghan ve Bedâhşan’da Karlukların arkaik özellikleri mevcut olup, bunun yanı sıra Afganistan’ın diğer bölgelerinde de Karluk Türkleri bulunmaktadır. Karluklar 13. yüzyılda Hindistan’ın fethi için Emir Timur’un Moğol ordusu içinde bulunmuştur. Emir Timur’un geride bıraktığı askerlerden bir kısmında Karluklardır. Karlukların bir kısmı Hazara (Hazara-i Karluk) olarak adlandırılan gruba dahil olmuştur (Jurring,1939, 72).

Karluklar Afganistan’da yaşayan en eski Türk boylarındandır. Kunduz, Samangan, Tahar ve Faryab şehirlerinde yaşamaktadırlar. Özbekçe’yi en düzgün konuşan Türk topluluğu olarak bilinirler (Temizyürek vd., 2016, 160).

1.6.4.9. Hazaralar

Afganistan’ın merkezinde dağlık bir bölge olan Hazaracat’ta yaşayan Hazaralar Caghuri, Oruzgani ve Behsud olmak üzere üç gruba ayrılırlar. Dağlık bir bölgede yaşamaları sebebiyle Hazaraların kendilerine özgün bir kültür oluşturmalarına ve daha izole yaşamalarına neden olmuştur. Aralarında Sünni ve İsmaili olmakla beraber daha çok Şîi mezhebine bağlıdırlar. Konuştukları dil Türkçe ve Moğolca kelimelerin de karıştığı Darice ağırlıklı olup, bu dil “Hazaragi” olarak adlandırılır (Ferdinand, 1959, 8-10; Çınarlı, 2012, 78).

13. yüzyılda buraya yerleşen Moğolların torunu oldukları düşünülmektedir. (Daha önce bahsettiğimiz gibi Emir Timur’un 13. yüzyılda geride bıraktığı askerlerden bir kısmı Türklerden oluşmaktaydı). Türk kabilesi olan Aymaklarla ve Türklerle kültürleri hemen hemen aynıdır (Jurring, 1939, 79). Hazaraların kökeni hakkında farklı görüşler olsada en çok kabul göreni bölgede bulunan Orta Asya’da Moğol, Türk ve Tacik karışımından oluşan bir halk olduğudur. Son yapılan araştırmalara göre Hazara Oymak gruplarının tamamıyla Türk oldukları anlaşılmıştır. Hazara Oymakları daha çok Sunnî mezhebindedir (Saray, 1997, 215; Ferdinand, 1959, 8-10). Hazaralar genel olarak “Mir” ve “Seyyid” olarak iki elit gruba ayrılır. Mirlerin sosyal statüleri genelde arazi sahibi olmalarına bağlıdır. Seyyidilerin soyunun İslam Peygamberi’nden geldiğine inanılır ve dine dayalı son derece etkili bir gruptur (Çınarlı, 2012, 78).

Peştunlarda olduğu gibi kendi içlerinde kabilelere ayrılırlar. Kabileler genelde “Day (gün)” başlığıyla gruplandırılmıştır. kabile adlarının neden “gün” başlığıyla başladığı konusunda çeşitli rivayetler vardır. Tarih yazıcılarına göre Day tüm Hazaraların atasıdır ve ve tüm Daylar onun soyundan gelmektedir. Hazaralara göre “günsüz bir Hazara, günsüz bir Afgan gibidir”. Belirli bir kabileye bağlı olmak bu açıdan önem taşır (Ferdinand, 1959, 13-14). Bu boylardan; Day Zengi, Day Kalan, Day Çopan, Day Kundi ve Day Hata en kalabalık boylardandır. Buldukları bölge de toprak verimsizdir ve geçimlerini daha çok tarım ve hayvancılıkla sağlarlar (Temizyürek vd., 2016, 160).

1.6.4.10. Halaçlar

Kelime olarak “Halaç” ilk kez 7. yüzyılın son çeyreğine ait iki Baktria belgesinde geçer. Amû Derya'nın güneyinde Samingan eyaletinde bulunan her iki belgede de Halaç ifadesi “Xalaso” yani “Halaso” olarak geçmektedir. Bu kelime 699 yılına ait belgede genç bir kadını ifade ederken, 700 yılına ait belgede bir Türk soylusunun temsilcisi ve Halaç halkının prensesini ifade etmektedir. Bu belgeye ait tercüme şu şekildedir:

“Bu mühürlü belge 478 (M.S. 700) yılı ikinci yeni yıl ayında yazıldı. Şimdi ben, Kutlug Tapaglıg Bilge Sevüg”ün odalığı Halaç (halkının) prensesi, Kadagistan ladyisi, büyük Türk prensesi Bag aziyas tarafından, tanrı Kamird”den, rahip, Bek”in oğlu Kamird-far”ın aracılığıyla, hasta ve ölmek üzere olan kraliyet soyundan yetimin hayatı için, ondan sonra sizden, Tanrı Kamird”den büyük bir kudret ve mucize benim tarafımdan görüldü, ondan sonra ona hayat ve sıhhat veren siz... Ve ben, Bag aziyas, büyük Türk prensesi, Kutlug Tapaglıg Bilge Sevüg”ün odalığı, Halaç halkının prensesi, Kadagistan ladyisinin bu mukavelesi, ... de yapıldı.”

Yine Baktria belgeleri arasında yer alan 720 yılına ait Brahmice bir sikkede Kâbul hükümdarı için “Hitivira Kharalaca” tabiri kullanılmıştır. Bu bilgilere göre “Hitivara” ünvanının Batı Türkistan ve Tohâristan bölgesinde bulunan Aşina soyundan gelmeyen hükümdarlara verilen “İlteber” ünvanıyla eş anlamlı olduğu ve “Kharalaca” kelimesinin, Halaçları ifade ettiği ilim adamlarının vardığı ortak sonuçtur. Bu sonuca göre sikke üzerinde yer alan yazı “ Halaç İlteberi” anlamına gelmektedir.

Türk kaynaklarında Halaç ismi Oğuz Kağan Destanı, Divan-ı Lûgat-ı Türk, Şecere-i Terakime, Yazıcızade Ali Oğuznamesi'nde geçmektedir. Halaçların Türk olup olmadığı bir takım araştırmalara konu olmuştur. Türk oldukları Brahmanice metinlerde geçmektedir. Bunun yanında Oğuz Kağan Destanı'nda Halaçların Türk olduğuna dair aydınlatıcı metinler mevcuttur. Oğuz Kağan Destanı'nın hem Uygurca hem Farsça metninde "Kalaç" (Halaç) ismini alan bey tıpkı "Kanglı" "Kıpçak", "Karluk" isimleriyle adlandırılan beyler gibi Oğuz Kağan'ın ordusuna mensuptur (Bayburtluoğlu - Tezcan, 2019, 633-642).

5. yüzyılda Karluk konfederasyonunun içinde yer alan Halaçlar, Tiyen-Şan dağlarının kuzeyi ve Issık Gölü'nün güney ve batısında bulunan bölgeyi ele geçirerek, Karluklardan zamanla ayrılmışlar, Gâzne ve Kândeher arasındaki bölgeye yerleşmişlerdir. Oğuznâmelerde ve Kâşgarlı Mahmud'ın Divân-î Lûgât-ı Türk adlı eserinde de bu durum teyid edilmiştir. Kâşgarlı Mahmud, Kalaçların Oğuzlardan ayrılarak, Amû Derya nehrinin güneyinde yer alan Save çevresi, Garcîstan ve Sicistan bölgelerine yayıldıklarından bahsetmiştir. Oğuz ana külesinden çok eski tarihlerde ayrıldığı düşünülen Kalaçlar, Karluk ve Yağma kabileleriyle beraber Oğuzların 24 kabilesinin dışında olan Türkmenlerin üç boyundan biridir (Yazıcı, 2006, 35-36).

Kaynaklarda Herirûd havzasında Gûr ve Gâzne taraflarında Arap hükümdarlığının güçlü olduğu dönemde Oğuzların konusu ele alınırken, Kâbil hükümdarlarının bunlardan vergi yerine köle aldığı ve Horasan şehirlerinin koyun ve atlarını temin etme görevinin Halaçlar, Oğuz ve Gûrlara ait olduğu zikredilmektedir. Halaç ve Karluk gibi boyları içine alan Türkmen topluluklarını içinde Oğuz (Guz, Uz) adını taşıyan bir grup, Sırderya'nın kuzeyinde Kara-Tav (Qaraçuq), Ulu- Tav sınırında bir grup güneyde Astrabad sınırında yaşayanları çok eski tarihlerden beri buralarda siyasi bir zümre olarak varlığını sürdürmüştür (Togan, 1981a, 74).

J. Marquart'a göre 6. yüzyıla ait bir Süryani kaynağında bahsi geçen Türk menşeli Kholas, Halaçlara mensuptur. Hârizmî'nin 10. yüzyıla ait eserinde Halaçlar, Eftalitlerin (Akhunlar) devamıdır. Akhunların Maverâünnehir'den Afganistan içlerine kadar uzandığı Kuzey Hindistan'ı ele geçirdiği bilinmektedir. Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* adlı eserinde Halaçlardan (Harluc) Türk bir kavim olarak bahsetmiştir. İstahrî, *Mesâlik* başlıklı eserinde

Halaçların çok eski tarihlerden beri Hindistan-Sicistan arasında bulunan bölgede yaşadıklarını ve dil kültür bakımından bu halkın Türk olduğunu belirtir.

İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* başlıklı eserinde Halaçları, Orta Asya steplerinde Karluklara komşu bir Türk kabilesi olarak belirtir. *Hudûdü'l-âlem*'de Gâzne, Belh, Büst, Tohâristan ve Cûzcân'da koyun sürülerine ve otlaklara sahip Halaçlar topluluğunun yaşadığı belirtilmiştir. Elde edilen verilere göre Halaçlar, 10. yüzyıldan çok önce Amû Derya nehrinin batı ve güneyine geçerek, Afganistan'ın güney kısımları ve İran'ın doğusuna yerleşmiştir (Konukçu, 1997, 228; Hudûdü'l Âlem, 2020, 67).

1.6.4.11. Gûrlular

Gûr bölgesinde yaşayan yerli halk Gûrlular olarak adlandırılmıştır (Öntürk, 2018, 131-132). *Hudûdü'l Âlem*'de (2020, 65):

"Ğur dağlarının arasında bir eyalettir. Engebeli bir ülkedir. Padişahına Ğur-Şah denilir. Bu padişah gücünü Guzgânân emirinden alır. Eskiden Ğur eyaleti kafir idi. (Günümüzde ise) gerçekten halkın büyük çoğunluğu Müslümandır. Çok sayıda kasaba ve köy onlara aittir. Bu eyaletten köle, zırh, zırhlı elbise, güzel silahlar getirilir. Halk kötü huylu, asi ve cahildir. İnsanlar beyaz ve esmerdir."

Gûrlu halkının menşei çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Batılı tarihçilerin çoğu Gûrlular hakkında bilgilere, Dow ve Briggs *Târih-i Firişte* başlıklı eseri İngilizce'ye tercüme ettikten sonra ulaşmıştır. Bu İngilizce tercüme eserde Yusuf Hikmet Bayur birçok hata tespit etmiştir. Örneğin eserin orijinalinde Gûrluların Afgan olarak bahsi geçmezken, Dow ve Briggs'in hazırladığı terümede Gûr adının yanına Afgan kelimesi ilave edilmiş, bazı paragraflarda Gûrluları Afgan gösteren ifadeler yer verilmiştir. Buna bağlı olarak Batılı tarihçilerde bu tercüme eseri bu konuda referans almıştır.

Tabakât-ı Nâsırî'ye göre Gûrlular Devleti'nde ilk yetkin kişi olan Emîr Bencî'nin babasının adı Naharan onun babasının adı Vermiş, onun babasının da Vermişan olduğunu yazmaktadır. Yusuf Hikmet Bayur'a göre Bencî adının Türk adı olup olmadığı tereddüt konusu olsada Vermiş ve Vermişan adları kesinlikle Türk adlarıdır. Bu konuda Salim Cöhce'de *Tabakât-ı Nâsırî*'yi kaynak göstererek Gûrluların Türk kökenli olduklarını savunmuştur (Öntürk, 2018, 131-132). Cöhce'ye göre Gûrlular her ne kadar kendileri efsanevî

Şensâbânî Hanedanına bağlamak istesede Türk menşei olduklarına dair kuvvetli deliller vardır (Cöhce, 2002a, 1199).

1.6.5. Belûciler

" Belûc (Baloç / Baluc)" kelimesi klan federasyonu ve beşyüz kabileyi içerir. Bu kabileler ortak, nesnel ve öznel kimlikleri olduğunu savunurlar. Bu kimlik ortak din, dil, kültür ve geleneklerini kapsamaktadır. Menşeleri konusunda araştırmacılar farklı görüşler öne sürmüştür. Pottinger ve Dames, Belûçların M.Ö. 11. yüzyılda Mir Celal Khan liderliğinde Lashari, Houth, Rind, Korai ve Jato adlı beş büyük kabileyi birleşerek oluştuğunu savunur. Ancak bu tez belgelerle kanıtlanamamıştır. Diğer taraftan Celal Khan, Belûç halkı tarafından kurucu baba olarak görülmektedir. Rawlinson Belûçların menşelerinin Arap-Semitik kökenli olduğunu, Harrison Hint-Aryan kökenli olduklarını belirtmiştir. Pottenger farklı bir yaklaşımla Belûçların Türkmen olduğunu belirtmiştir.

Bir rivayete göre Beluçların kökeni, Hz Ali döneminde Halep'e dayandırılır. Bu rivayete göre Hz. Ali'nin amcası bir peri ile evlenmiş ve onun nesli Belûçların atası kabul edilmiştir. Belûçlar İslam dinini benimsemiştir ve ağırlıklı olarak Sunnî mezhebine bağlıdırlar. Günümüzde Beluçlar Afganistan'ın küçük bir bölgesinde, İran'ın Belûcistan ve Sîstân Eyaleti'nde, Pakistan'ın Belûcistan Eyaletinde yaşamaktadırlar (Aybala, 2019, 5910). Belûcistan bölgesi Behistun ve Persepolis'teki çivi yazılarında eski Persçe kitâbelerde Maka, Herodot'ta Mekia (Mykia), olarak geçmektedir. Bu kaynaklara göre bölgenin ilk sakinleri Hint-Ârî kökenli oldukları sanılan Makalar'dır. Bölge, klasik kaynaklarda Gedrosia adıyla anılmaktadır.

Çoğunluğu Hint-Ârî ırklara mensup olan çeşitli Belûcî-Peştü kabilelerinden oluşan Belûçlar, mücadelelerle dolu bir tarih ve zengin bir kültür mirasına sahiptir. Genellikle dağlık ve çöl bölgelerde, göçebe yaşam tarzı sürmüşlerdir. Konuştukları dil kuzeybatı İran dil grubuna bağlı Kürtçe'ye yakın bir dildir. Belûci dili, farklı lehçelerle oluşmuş, üç lehçeye ayrılmış ortak bir dildir.

Belûciler, 16. ve 18. yüzyıllar arasında biri Sind'de diğeri Kelât'ta olmak üzere iki bağımsız devlet kurmuştur. Bu devletlerden Kelât Hanı Nâsır Han

Belûc (1750-1795), Afgan şahları Dürrânîler'e bağlı olduğunu ilân etmiştir (Qureshi, 1992, 427).

II. BÖLÜM

AFGANİSTAN'DA TARİH ÖNCESİ ve TARİHİ DÖNEMLER

2.1. Tarih Öncesi Dönem

Arkeoloji araştırmalarına göre Afganistan coğrafyasının “Taş-Bakır-Bronz-Demir Çağı” kronolojik sıralamasına uymadığı, bölge bu dönemleri sırasıyla yaşamış olsa da bu durumu kanıtlayacak yeteri kadar kalıntıya ulaşamadığı görülmektedir. Diğer taraftan Bronz Çağı hakkında önemli kalıntılar çıkarılmıştır (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017, 34-38). Fransız Arkeoloji Heyeti 1922 yılında, Çin'den Roma'ya kadar uzanan İpek Yolu güzergahında ve Türkistan'dan Hindistan'a giden kuzey-güney yolu güzergahında önemli arkeolojik merkezler tespit etmiştir.

Bagram, Hadda, Bâmîyan, Ay Khanum ve Sorkh Kotal bölgelerinde yapılan kazılarda önemli sonuçlar elde edilmiştir. Aynı heyetin 1933-1963 yıllarında, Daniel Schulumberger başkanlığında yaptığı kazı çalışmalarında Leşker-i Bazar, Ay Khanum ve Sorkh Kotal bölgelerinde Helenistik, Greko-Baktriana, İndo-İskit, Kuşan, Pers, Sasani, İslamî dönem, Gâzneli ve Selçuklu dönemlerine ait önemli bilgiler elde edilmiştir. M.Ö. 4. -6. yüzyıla ait birçok eser önemli müzelere gönderilmiştir (Yazıcı ve Özman, 2015, 3).

Afganistan'ın Neolitik döneme Mezopotomya, Hindistan ve İran gibi çevre bölgelerle eş zamanlı girdiği görülmektedir. Yapılan kazılar sonucu M.Ö. 8000 yıllarında Afganistan'da tarım yapıldığı, domuz, köpek, keçi, koyun gibi hayvanların evcilleştirildiği görülmektedir. Yerleşik yaşama geçiş ekonomik ve sosyal yapıyı etkilediği gibi dini yapıyı da etkilemiştir. M.Ö. 1830-1430 yıllarına ait olduğu saptanan, Dara-i Kur adlı mağarada yer alan mezarlarda, evcil keçilerle beraber gömülmüş çocuk kemikleri tespit edilmiştir. Bu durum o dönem halkın yerel keçi kültürüne inandığını göstermektedir (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017, 36-38).

Türkistan'ın birçok bölgesinde ve Namazgâh Tepe'de yapılan kazılarda da görülen dağ keçisi kültürünün, Kandahar yakınlarındaki Morasi Ghundai'de görülmesi Türkistan ile bu bölge arasındaki kültürel ilişkilerin çok eski tarihlerde başladığını göstermektedir (Yazıcı - Özman, 2015, 5).

Aryanların bölgeye gelişiyle beraber din ve kültüründe değiştiği görülmektedir. Aryanların ataerkil bir yapıda olduğu, erkek gökyüzü ve savaş tanrılarına inandığı bilinirken, Bronz Çağı dönemini kapsayan kazılarda “ana tanrıça kültü” görülmektedir. Özellikle Kuzey Afganistan'da yer alan ve “Bactria-Margiana Archaeological Complex (BCAM)” olarak adlandırılan kültür bölgesinde, sayısız ana tanrıça kültü elde edilmiştir. Aryanların bölgeye gelişinden sonra İran, Hindistan ve Afganistan'da ana tanrıçaya tapmanın yerini Mihtra ve İndra gibi gökyüzü, yıldırım ve savaş tanrıları almıştır. Ana tanrıça heykellerinin çoğu kaçak kazılardan elde edildiği için çıkarıldıkları bölge tam olarak tespit edilememiştir. Ancak büyük çoğunluğunun, Kuzey Afganistan'ın kuzey vilayetlerinde özellikle Belh bölgesinden çıkartıldığı öngörülmektedir.

Birçok dil bilimci ve Afganistan, Hindistan ve İran'da Aryanlardan önce Elam ve Dravid halkının ortak ataları olan proto-Dravidlerin yaşadıklarını düşünmektedir. Özellikle Bronz Çağı'na ait arkeolojik kalıntılar ve mezar kültürünün, Elâm ve Harappa uygarlıklarıyla benzerlik göstermesi bu teoriyi desteklemektedir. proto-Dravidlerin torunları günümüzde Güney Hindistan ve Sri Lanka'da yaşamakla birlikte, Afganistan'da da Dravid dili özelliklerine sahip bir dil kullanan 200 bin kadar Brahui yaşamaktadır. Afganistan coğrafyasında hiçbir zaman kültürel bir bütünlük görülmemektedir. Özellikle Hindukuş dağlarının kuzey ve güneyi daima farklı kültürel özellikler taşımıştır. Arkeolojik verilerden elde edilen sonuçlara bakıldığında; Kuzey Afganistan'dan elde edilen veriler Türkmenistan ve Tacikistan'da görülen höyüklerle benzerlik gösterirken, güneyinden elde edilen veriler Harappa kültürü ile benzerlik göstermektedir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 40-43).

2.1.1.Arkeoloji Çalışmaları

Afganistan'ın güneybatısında yer alan Sîstân bölgesinde, Fransız Arkeoloji Enstitüsü Dr. Rene Ghirsmann başkanlığında, 1936 yılında kazı çalışmalarına başlanmış ve Nad-ı Ali bölgesinde yer alan bir çöküntüde yapılan kazılar sonucunda Millattan Önce birinci binli yılların ortalarına ait olduğu

düşünülen Geç Bronz Çağı ve Erken Demir Çağı'na ait değerli kalıntılara ulaşılmıştır (Dupree,1967, 11). Daha sonra 1949-1950 yıllarında Amerikan Tarih Tabiat Müzesi Arkeoloji Bölümü Dr. Walter A. Fairservis başkanlığında Louis B. Dupree ve Henry W. Hart Kandahar, Farah ve Sîstân çevresinde çalışmalarını yoğunlaştırmış, bu çalışmalarda değerli buluntuların yanısıra Kandahar ve Sîstân'ın tarihine yönelik önemli verilere ulaşılmıştır. Hilmen nehrinin kuzeyinde yer alan Çehar Burçak ve Kala-i Feth bölgelerini kapsayan yüzey araştırmaları yapılmıştır. Bu heyet daha sonra güneye Deşt-i Zireh'e geçmiş ve Hamun-ı Sîstân'ın çıkışında yer alan Shela nehrini takip ederek, Sîstân'ın Registan bölgesinde çöküntü kayalıklarda önemli bir prehistorya merkezini tespit etmiştir (Yazıcı - Özman, 2015, 3-4).

Afganistan'ın güneybatısında yer alan bu prehistorik yerleşim alanları (Fairservis, 1961, 37-67; Yazıcı - Özman, 2015, 5); "*Ghagha-Shahr, Kok-ı Zal, Chihil Dukhtaran (Kırk Kız), Şahrîstan, Atash-Kadah ya da Ateşgâh, Kala-ı Sam, Zahidan, Kala-ı Timur, Mil-i Kasımabad, Ghala-Tappa (Kale Tepe), Bibi Dost, Burc-ı Afgan, Karku-Shah, Tell 1-5, Peshawarun, Post-ı Gao, Kala-ı Bayan, Chakansur, Saliân, Taht-ı Rüstem, Nad-ı Ali, Ghulghula, Sar-ı Tar, Kala-ı Feth, Char Burçak, Hauzdar, Kunder, Ahur-ı Rüstem, Pay-ı Kash-ı Rüstem, Machi, Kalat-ı Gird, Kalat-ı Taghaz*" bölgeleridir.

Amerika adına Louis Dupree, Sîstân ve Kândeher'da arkeolojik araştırmalarını sürdürmüştür. 1950 yılında Kandahar yakınlarında bulunan Morasi Ghundai bölgesinde höyükler incelenmiş ve bu kazılarda M.Ö. 4000 ve M.Ö. 1000 yılının ortalarını kapsayan dönem aralığında Kalkolitik- Bronz çağına ait veriler elde edilmiştir. Bu kazılardan elde edilen bilgilere göre o dönemde halk, yaylak kırsak yaşam tarzıyla yarı göçebe yaşamış, hayvancılık ve çiftçilikle uğraşmıştır (Yazıcı - Özman, 2015, 5; Dupree, 1972, 11).

1950-1960 yıllarında Amerikalı ve İtalyan arkeologlar, Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Aybak (Samangan) bölgesinde yer alan mağaralarda, M.Ö. 100000 ve 30000 yıllarına ait olduğu anlaşılan taş aletler bulmuşlardır (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017, 34). Carleton S. Coon, günümüzde Samangan olarak bilinen Aybek yakınlarında yer alan Kara Kemer mağarasında, 1954 yılında bir kazı çalışması gerçekleştirmiş ve burada dört kültür katmanı keşfetmiştir. Bu katmanlar en alttan yukarıya doğru; birinci katmanda biçimsiz taş endüstrisi, ikinci katmanda Paleolitik Döneme ait "Aurignacian" taş bıçak

endüstrisi, üçüncü katmanda şekilsiz taş endüstrisi ve dördüncü katman olan en üst katmanda Mezolitik döneme ait mikrolit taş aletler bulunmuştur. Radyokarbon testlerine göre Aurignacian dönemi M.Ö. 32.000 lere kadar, Mezolitik dönem M.Ö. 10.500 tarihlerini kapsamaktadır.

Kâbil Müzesi uzmanlarından Abdul Rauf Wardak ve Louis Dupree, Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Badahşan'da Meymene'nin batısına doğru uzanan sıradağ eteklerinde arkeolojik değeri olan yüzün üzerinde mağara, yüz elli kadar höyük buldular. Afganistan'ın prehistoryası ile ilgili Hindukuş eteklerinden Türkistan düzlüklerine uzanan bölgelerde, nehir vadilerinde aynı kültür özelliklerini taşıyan beş ana bölge tespit edildi, bunlar :

1- Hazar Gusfand (/Bin Koyun), Dere-i Kur ve Badahşan'ın batısında yer alan Çenar-ı Gunjuskan köyünde yer alan mağaralar.

2- Taşkurgan bölgesinin doğusunda yer alan mikrolitlerle örtülü tümsekler.

3- Mezârîşerif bölgesinin güneyinde yer alan Ak Kupruk (/Ak Köprü) kalesine yakın bir bölgede, Belh nehri yamaçlarında yer alan kaya barınakları

4- Ak Kupruk'un güneydoğusunda kurumuş dere yataklarında yer alan üzeri kuartz taşı ve çakmaktaşı parçaları kaplı olan Dere-i Çakmak ve Dere-i Dadil bölgesi.

5- Meymene bölgesinin güneyinde ve doğusunda Bel- Çerağ yakınlarında yer alan kireç taşı tepeleri.

Afganistan'ın kuzeyinde yer alan bu prehistorik alanların yanısıra Bonn Üniversitesi'nden Dr. Klaus Fischer ve Dupree, Herât'ın 260 km doğusunda Hindukuş dağlarının batısında Kala-i Şakrak civarında buldukları bir tümsekte kazı çalışmalarını sürdürdü. Bu bölgede yer alan höyüklerden iki ayrı döneme ait çanak çömlek çıkartıldı. Bu dönemlerden ilki (muhtemelen Eftalit dönemi) Kuşan-Sasani kültürlerini barındırırken, ikinci dönem İslami döneme aittir. Kala-i Ahingaran ve bölgenin genelinde yapılan kazılarda yaygın olarak ele geçirilen boyalı seramikler, İndus vadisinde bulunanlarla benzerlik göstermektedir. Bu durum kültürel etkileşimin varlığını işaret etmektedir (Dupree, 1972: 8-9).

1975 ve 1979 yılları arasında Dupree ve ekibi Takhar vilayetinin kuzeydoğusunda yer alan Shortugai sitesinde Bronz Çağı'na ait M.Ö. 3. ve M.Ö. 2. Bin yıllarına ait olduğu düşünülen araç ve gereçler çıkarttı. Kalıntılar arasında Harappa tüccarına ait bir mühür bulundu. Bu ticari mühür, İndus vadisi ile Shortugai bölgesi arasında çok eski tarihlerden beri ticaret yapıldığını ve bu bölgenin ticari yolların kesişme noktası olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde İndus vadisinde yapılan arkeoloji çalışmalarında, Badehşan bölgesine özel bir taş olan Lacivert taşının bulunması da çok eski çağlardan bu yana Hindistan ve Afganistan arasında ticarî ağın geliştiğini göstermektedir (Yazıcı - Özman, 2015, 5).

1977-1978 yıllarında yapılan kazı çalışmalarında Taşlı III olarak adlandırılan bölgede yapılan çalışmalardan elde edilen bulgulara göre Afganistan Bronz Çağı döneminde, Türkistan'da kent toplumunu yaşayan en önemli yerleşim merkezlerinden biridir (Yazıcı - Özman, 2015, 12). Çalışmalar sonucu elde edilen verilerde yeni bir kültür de görülmektedir. Halk at kemiklerini yakıp ölüleriyle birlikte gömmüştür. Bu veriye göre Aryanların M.Ö. 1800-1500 yıllarında Afganistan'a yerleştiği öngörülmektedir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 36-38).

2.1.1.1. Ak Kupruk, Dere-i Kur ve Deşt-i Nawur

Lous Dupree, Mezârîşerif'in güneyinde bulunan Hindukuş dağlarında Ghar-i Mar mağarasında bir kaya sığınağında kazı çalışmalarına başlamıştır. Burası Ak Kupruk kasabası yakınlarında yer alan Belh Nehri'nin yüksek bir bölgesinde yer almaktadır (Fairservis, 1956, 111).

1962 yılı ve 1965 yılı yaz aylarında, L. Dupree ekibiyle beraber Ak Kupruk (Ak Köprü) bölgesinde; AK I olarak adlandırılan Yılan Mağarası (Ghar-i Mar), AK II olarak adlandırılan At mağarası (Ghar-i Esb), AK III olarak adlandırılan bir açık hava yerleşkesi ve AK IV olarak adlandırılan Kafatası mağarasında (Skull Cave) kazı çalışmalarını sürdürür (Dupree, 1967, 14; Dupree, 1972, 9-11). Bu çalışmalar neticesinde son Demir Çağ'ından M.S. 6. yüzyıla kadar uzanan kültürel kalıntılara ulaşılır. Kuprikan endüstrüsü olarak adlandırılan AK II ve AK III'den çıkarılan taş aletler kırmızımsı ve kahverengimsi renkte olup, daha kolay işlenebilir taşlardır. Bu çalışmalarda

yaban koyunu, geyik, sığır, at, yaban keçisi, çakal ve tilki kemikleri görülmüştür (Dupree, 1967: 21).

Amerikalı arkeolog L. Dupree, Afganistan ve Çin sınırında yaptığı kazı çalışmalarında, bölgenin en eski insanın kemiği olduğu öngörülen 30000 yıllık Neanderthal çenesi çıkartmış, Ak kupruk bölgesinde çakıl taşlarıyla soyut olarak şekillendirilmiş ve muhtemelen doğurganlığı sembolize eden “ana tanrıça” figürü, kemik aletler, M.Ö. 15000 yıllarına ait olduğu düşünülen çakmaktaşıdan yapılmış bir insan yüzü çıkartılmıştır. Bu insan figürünün Asya kıtasında bulunmuş, en eski insan portresi, tasviri olduğu düşünülmektedir (Dupree, 1967, 21; Dupree, 1972, 69).

Resim 6 : Asya Kıtası'nın en eski insan tasviri (Dupree, 1980, 273).

Bu kazılar sonucunda Afganistan'da ilk kez mezarlar görülmüş ve o dönem insanının kullanıldığı araç ve gereçler gün yüzüne çıkarılmıştır. AK IV kazısında Lapis Lazuli (lacivert taşı), akik taşı, boncuklarla süslenmiş bronz ve gümüş takılar, süslemeli aynalar, demirden çeşitli araç gereç, mızrak, hançer benzeri silahlar, at koşum takımları, çanak çömlekler çıkarılmıştır. AK I mağarasının yukarısında ise tahrip edilmiş bir Buda tasviri bulunmuştur (Dupree, 1972: 11-12).

Dere-i Kur bölgesinde yapılan kazılarda Orta Paleolitik döneme ait olduğu bilinen bir kafatası ve Homo Sapiens iskeleti bulunmuştur. Bu iskeletin

bulunmasıyla beraber Kuzey Afganistan bölgesinin taş çağı teknolojisiyle bir temsilcilik üstlendiği, özellikle de doğuda modern Homo Sapiens bölgelerinden biri olduğu düşünülmektedir. Dere-i Kur bölgesinde Orta Paleolitik döneme ait kuartz, çakmaktaşı, kireçtaşı, yeşimtaşı ve sarı taştan üretilmiş çeşitli araç gereçler bulunmuştur (Dupree, 1967: 16-18).

L. Dupree ve Richard S. Davis ekibi 1976 yılında Deşt-i Nawur bölgesinde birtakım çalışmalar gerçekleştirmiştir. Etrafı dağlarla çevrili olan Deşt-i Nawur, Gâzne vilayetinin batısında dağlarda yer alır. Su kaynağı bol, volkanik-tektonik çöküntü alanı olan bölge ortalama 3.100 metre yükseklikte bulunmasına rağmen oldukça verimli bir ovadır. Bölgede yapılan çalışmalarda obsidyen taşından yapılmış çok sayıda araç gereç ve alet bulunmuştur (Yazıcı ve Özman, 2015, 11).

2.1.1.2. Mundigak

1951-1958 yılları arasında Fransız arkeoloji heyetinden Jean-Marie Casal ve ekibi, Morasi Ghundai bölgesinin ortalama 50 km kuzeyinde yer alan Mundigak'ta yeni bir yerleşim yeri tespit etmiştir. Bölgede yapılan çalışmalar sonucunda köy yerleşmesine ait küçük bir tarım topluluğuna ait kalıntılar çıkartılmıştır (Dupree, 1967, 12). Elde edilen bulgulara göre Bronz Çağı en önemli yerleşim yeri Kandahar civarında yer alan Mundigak'tır. Mundigak'ta M.Ö. 4000 yıllarında küçük bir köy kurulmuş ve bu köy M.Ö. 2000 yılları başında, şehir diyebileceğimiz nüfus ve tabakalaşmaya dönüşmüştür. Yapılan kazılar sonucu 1.6 m yüksekliğinde sütunları bulunan saray ve tapınaklar gün yüzüne çıkartılmıştır. Kazılardan elde edilen sonuçlara göre toplumda bir tabakalaşma mevcuttur. Ölülerini yan yatırıp bacak ve kollarını yan yatırarak (Hocker Pozisyonu) gömmüşlerdir. Bu ölü gömme adetine İran, Mezopotomya gibi bölgelerde de rastlanması, Bronz Çağı toplumları arasında kültürel etkileşim olduğunu göstermektedir. Dini inançları hakkında tam bir bilgi elde edilmesede, kilden yapılmış hayvan, insan figürleri, ana tanrıça heykellerine rastlanmıştır. Boyalı toprak kaplar, sabuntaşından mühürler, bronz ve bakırdan süs eşyaları, ayna, mücevher vb. kültürel kalıntılar çıkartılmıştır. Mundigak halkının, İran'da bulunan Tepe Hisar ve diğer çevre bölgelerin halkıyla ticaret yaptığı bilinmektedir. Halk ziraat ve hayvancılıkla uğraşmıştır (Fairservis, 1956, 130, Yazıcı ve Özman, 2015, 6; Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017, 36-38).

Yapılan ilk çalışmalarda Morasi Ghundai köyü ve Mundigak'ın birbirini tamamlayan iki yerleşim yeri olduğu düşünülmüş, ancak sonraki analizlerde Morasi Ghundai köyünün tarım ve hayvancılıkla uğraşan yarı göçebe bir toplum olduğu, Mundigak'ın ise bir tarım köyü iken ilerleyerek, İndus vadisindeki uygarlık ile bağlantılı olarak kentleşen bir yerleşim alanı olduğu tespit edilmiştir (Dupree, 1972: 7).

2.1.1.3. Tilla Tepe

Belh ve Akça bölgeleri arasında yer alan 33 höyük üzerinde, 1969 yılında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu kazılarda Bronz Çağı'na ait ve M.Ö. 2300-1700 tarihlerini işaret eden iki yerleşim yeri tespit edilmiştir. 1973 yılında Afgan – Sovyet arkeoloji heyeti, Belh köyünün Kumli köyünde Amû Derya boyunca arkeolojik çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalardan elde edilen bulgulara göre M.Ö. 7 ve 6. yüzyılları ve Demir Çağı'nı işaret eden kültürel kalıntılara ulaşılmıştır. Bu arkeolojik çalışma, Afganistan'ın kültürel zenginliğiyle dünya çapında şöhret kazanacağı ilk basamak olmuştur (Yazıcı - Özman, 2015, 12).

Tilla Tepe kazıları 1977-1978 yıllarında da devam etmiş, Taşlı III olarak adlandırılan bölgede depolar, halka ait binalar ve daire biçiminde geniş bir yapı bulunmuştur. Bu yapı 6 m yükseklikte tuğla platform üzerinde inşa edilmiş anıt yapı niteliğindedir. 10 m yükseklikte hendeklerle çevrili ve dikdörtgen şeklinde inşa edilmiş bu yapının, köşelerinde dairesel kuleler yer almaktadır. Yapı içerisinde koridorla çevrili iki salon yer alır ve salonların birinde sunak kalıntısına rastlanmıştır. Tilla Tepe'nin birkaç kez yeniden inşa edilmiş bir ateş tapınağı olduğu öngörülmektedir. Dikdörtgen şeklinde olan tapınağın dört etrafı "T" planlı kulelerle çevrilidir. Victor Sardini, başka yerleşim yerlerinde de uygulanan bu sembolün kutsal bir sembol olduğunu savunmuştur (Sardini, 2015, 286; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 36-38).

Harita 10: Tilla Tepe konumu ([https:// wiki/Tepe_Tillya_Tepe](https://wiki/Tepe_Tillya_Tepe) , /Erişim: 05.06.2023).

Tilla Tepe’de Ahemeniş İmparatorluğu döneminde birkaç evden oluşan küçük bir köyün olduğu, M.Ö. 1. binin ortalarında ise burada yaşamın sona erdiği öngörülmektedir. Ahemeniş döneminde yapının orjinaline sadık kalarak restore edildiği düşünülmektedir. Burada yer alan mezarlarda bulunan kalıntılar özellikle seramik vazolar, yakın bir bölge olan Yemşi Tepe ile benzerlik göstermektedir. Tilla Tepe’de bulunan mezarların Yemşi Tepe’de yaşayan soylu bir kraliyet ailesine ait olduğuna dair kanıtlar elde edilmiştir. Ayrıca mezarlar daha basit mezarlarla kıyaslandığında defin işlemlerinin gizli yapıldığı öngörülmektedir. Kazılar esnasında toplam yedi mezar bulunmuştur (Sardini, 2015, 286). M.Ö. 1. binyılın sonlarından itibaren kuzey Baktria’da Tilla Bulak’ta da (Bişkent, Özbekistan) ve yakınlardaki diğer yerleşim yerlerinde izole tepeciklerde benzer gömülme gelenekleri görülmüştür (Petersan, 2017, 2). Tipik bir göçebe usulü mezarı özelliğine sahip olan dört numaralı mezar bir erkeğe aittir ve bu mezar çukurunun kenarında bir hayvan derisine sarılı bütün halde bir at kafatası ve bir kaç bacak kemiği bulunmuştur (Sardini, 2015, 286).

1978 yılında Tilla Tepe’de yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu M.Ö. 100 ve M.S. 200 yıllarına ait 20.000 den fazla altın obje ve muhteşem eserleri içeren kültürel kalıntılara ulaşılmıştır. Elde edilen bulgular sonucu Baktriana Devleti’nin çöküşü ve Kuşanlar Devleti’nin yükselişi hakkında bilinmezliklerin

birçoğu gün yüzüne çıkartılmıştır. Tilla Tepe hazinesi, Afganistan'ın Erken Demir Dönemi çağının görkemli tarihini büyük ölçüde aydınlatmıştır. Bölgede yapılan kazılarda ince işçilikli seramikler, çakmaktaşı ve çeşitli süs eşyaları çıkartılmıştır (Yazıcı - Özman, 2015, 12).

Tilla Tepe hazinesi, 1989 ve 1992 yıllarında devlet başkanlığı yapan Dr. Necibullah'ın emriyle Merkez Bankası altı gizli kasasına saklanmış ve on beş yıl boyunca sır olarak kalan hazinenin yerini sadece birkaç kişi bilmiştir. 1900'lü yıllarda Taliban ve Mücahitler, Tilla Tepe hazinesine el koymak istemiş fakat tüm aramalara rağmen hazine bulunamamıştır. 1989 yılında Kızılordu tarafından götürüldüğü ve hazinenin kaybolduğu iddia edilmiştir. Bu sayede hazine uzun yıllar korunabilmiştir. 2004 yılında Afgan uzman ve yabancılar bu hazineye ulaşmıştır (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017, 55).

Tilla Tepe hazinesi dünyanın en büyük altın koleksiyonu olarak güncel haberlerde de dikkat çekmektedir. Hazine ülkenin kimliğini ve tarihini temsil etmektedir. Bu açıdan 2021 yılında Afganistan'da idareyi ele alan Taliban 20.000'den fazla altın barındıran hazinenin ülke dışına çıkarılmaması için ciddi önlemler alacağını kamuoyuna duyurmuştur. Taliban Kültür Komisyon başkan yardımcısı Ahmadullah Wasig, Tilla Tepe hazinesinin önceden cumhurbaşkanlığı sarayında sergilendiği ve halihazırda yerinin bilinmediğine dair bir açıklama yapmıştır (ntv.com.tr.; mandegardaily.com/Erişim: 12.07.2022).

Resim 7 : Tilla Tepe kazılarında çıkarılan işlemeli altın taç (https://enmedia/File:Tillya_Tepe_crown.jpgErişim:05.03.2022).

2.2. Tarihi Dönemlere Giriş

Afganistan ve çevresinde Demir Çağı'na dair izler çok belirgin değildir. M.Ö. 1800 yıllarında Bronz Çağı medeniyetinin sona ermesinden, M.Ö. 9. yüzyılda Perslerin ortaya çıkışı arasında geçen 1000 yıldan uzun bir süreye dair tarihi bilgiler yok denecek kadar azdır. Bunun nedeni olarak öngörülen, Aryan göçleri sırasında yaşanan kargaşa ortamıdır. Bu dönem aralığına ait bilgiler daha çok rivayetlerden elde edilmektedir ve bu rivayetler es geçilmeyecek kadar önem arz etmektedir.

Afganistan'ın M.Ö. 7. yüzyılda tarihi çağlara girildiği düşünülmektedir. Hindistan gibi civar bölgelere nazaran, tarihi çağlara daha geç girdiği bilinmektedir. Afganistan'a ait ilk yazılı kaynaklar M.Ö. 330-30 yıllarına denk gelen Helenistik Çağa denk gelmektedir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 47). Orta Asya'da kurulan ilk devletler ve halkları konusunda bilgilere ulaşabileceğimiz ilk yazılı kaynaklar; Çin yıllıkları, antik Yunan tarihçilerinin kaleme aldığı yazılar, Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan Avesto, Pers İmparatoru Kral Dara'nın Ariyaca, Aramca ve Elamca dilinde M.Ö. 519 yılında yazdırdığı Behistun Kitabesi vb. kitabeler önemli bilgiler içermektedir.

M.Ö. 2. bin yılları ve M.S. 4. yüzyılları arasında Orta Asya'da, iki nehir arasında şekillenen devlet oluşumları görülmektedir. Antik dönemde ilk teşkilatlanma süreci burada inşa edilen devletlerin etkileşimiyle devam etmiştir. Millattan Önce Orta Asya siyasi haritasında Baktria, Parfiya, Sogdiana, Fergana ve Hârezm gibi devlet örnekleri görülmektedir. Orta Asya'da devletçiliğin oluşum dönemleri aşağıda sıralanmıştır (Kamalova, 2020, 40-41) :

"1. M.Ö. II. bin yıl ikinci yarısı, Güney Özbekistan'da embriyonal şekilde teşkilatlanmış karakterine sahip kuruluşların ortaya çıkması ile tanımlanmıştır. Çarkuton arkeoloji kalıntıları bu döneme ait ana kaynak konumundadır.

2. M.Ö. I. bin başı-M.Ö. 539'de Baktria, Sogdiana ve Hârezm gibi tarihî şehirlerin teşkil olma süreci, siyasi hâkimiyetin oluşumu.

3. M.Ö. 539 – M.Ö. 330 arası, Ahamenişler istilası sebep Orta Asya Ahamenişler hükümlerliği altına girdiği için yerel devletçilik gelişiminde duraklama.

4. M.Ö. IV.-M.Ö. II. yüzyıl, Makedonyalı Büyük İskender'in istilalarıyla Helenistik siyasetin hükümranlık dönemi. Bu devirde yerel devletçilik yeniden canlanmaya başlar."

2.2.1.Pers İmparatorluğu

Persler, tarihi kaynaklarda "Parsalar", "Furslar" olarak da görülmektedir. Perslerin yaşadığı topraklar, M.Ö. 9. ve 7. yüzyıl Asur kaynaklarında Fars coğrafyası olarak adlandırılmıştır. Daha önce Elamlıların idaresinde olan bu coğrafya daha sonra Asurlulara bağlanmıştır. Asurluların baskılarına dayanamayan Persler, siyasi bir birliktelik oluşturarak Pers İmparatorluğunun temellerini atmıştır. Pers İmparatorluğunun kurulduğu Parsa bölgesi, günümüz Fars eyaletine denk gelmektedir. İran'ın yüksek yaylalarını kapsayan coğrafyasının sınırları kuzeyde Hazar Denizi, batıda Zağros dağları, güneyde Basra Körfezi ve doğuda İndus'a kadar uzanmaktadır.

Pers Devleti kurulduktan kısa bir süre sonra sınırları, çok hızlı bir şekilde genişlemiştir. İndus vadisi, Orta Asya, kuzey Yunanistan, Anadolu, Yakın Doğu, güney Mısır'a kadar yaklaşık iki yüzyıl kadar Pers hakimiyetinde kalmıştır. Dolayısıyla Pers İmparatorluğu kozmopolit bir yapıya sahiptir. Persler farklı kültür ve etnik unsurları bir arada barındırmış, Antik Çağ'ın ilk siyasi birliğine oluşturmuştur.

Harita 11: Ahameniş İmparatorluğu'nun sınırları (<https://commons.wikimedia.org/113179532/> Erişim: 27.06.2022).

Hemedan pazarından satın alınan altın bir plakanın üzerinde Persçe yazan bilgilere göre Perslerin etnik kökeni, Ahameniş (Akamenid) sülalesine dayanmaktadır. Yine I. Dareios'un kendi hayatını aktardığı Persçe yazılmış Behistun yazıtında : "*Ben Dareios, büyük kral, kralların kralı, Perslerin kralı, halkların kralı, Viştapa'nın oğlu, Arsames'in torunu, Akamenid (...)*" ifadeleri yer almaktadır.

Kaynaklarda Perslerin siyasi bir varlık olarak ortaya çıkışı M.Ö. 559 yılı olarak gösterilmekte, ancak kaynak analizlerinde Pers tarihinin Ahameniş'den daha önceki bir dönemde başladığı düşünülmektedir. "Pers" adının ilk kez görüldüğü vesika, Babil diliyle yazılmış bir silindirde geçmektedir. Silindir üzerindeki yazılar II. Kyrosa aittir. Silindir üzerinde yer alan yazılarda, Fars şehri olan Anşan'da kurdukları hakimiyetten daha önce de kral olan atalarından bahseden II. Kyros, bu şekilde krallığını meşrûlaştırmıştır (Yılmaz - Ayarığ, 2020, 414).

Resim 8 : II.Kyros'un silindir üzerinde metni

(<https://tarihkurdu.net/buyuk-kiros-silindiri-iran.html/> Erişim: 02.02.2022).

Afganistan'ın Ahameniş hükümdarı Büyük Kyros (II. Kyros) (M.Ö. 559-530) döneminde Pers idaresi altına girdiği bilinmektedir. Pers hükümdarı I. Dara'nın, Nakş-i Rüstem ve Behistun yazıtlarında günümüz Afganistan'ı oluşturan, Baktria ve Aria gibi bölgelerin satraplıklarında yer almaktadır (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 47). Araştırmalara göre Pers egemenliği süresince Orta Asya Sogdiana, Baktria ve Margina olmak üzere üç satraplığa bölünmüştür. Baktria bölgesi, Orta Asya'da II. Kyros'un egemenliği altına giren siyasi, ekonomik ve askeri yönden en güçlü olan bölgedir. Bölge hakkında o dönemi kapsayan ayrıntılı bilgiler mevcut olmamakla beraber bölgenin doğu İran ve Orta Asya'nın merkezi olduğu bilinmektedir.

Herodotos'un II. Kyros'un önde gelen düşmanları olarak, Baktria halkını nitelenmesi bu bilgiyi doğrular niteliktedir (Karaketir, 2015, 60).

II. Kyros'un Orta Asya üzerine iki sefer düzenlediği bilinmektedir. Her iki Orta Asya seferi sırasında izlediği güzergah ve elde ettiği bölgeler hakkında, kaynak yetersizliğinden dolayı bilinmezlikler söz konusudur. Makedonyalı İskender'in Orta Asya'ya doğru sefere çıkışında, II. Kyros'un izlediği güzergahı kullanmış olabileceği ihtimali, araştırmacıların üzerinde durduğu bir konudur (Mallowan, 1985: 407). II. Kyros birinci Orta Asya seferini Hindistan'a ulaşmadan sonlandırmak zorunda kalmıştır. Bu sefer neticesinde Hyrcania, Cadusia, Parthia, Aria, Derbicia, Margiana, Bactria (Baktria), Chorasmia, Gandhara, Drangiana, Sattagydia ve Arachosia ele geçirerek, İmparatorluğunun sınırlarını Orta Asya'ya kadar genişletmiştir (Karaketir, 2015, 58).

II. Kyros ele geçirdiği bölgelerin idaresine akrabalarını, komutanlarını ve Pers soyluların arasından seçtiklerini yerleştirmiş, yanlarına yardımcı komutanlar vermiş, tehlike anında Pers ordusundan takviye kuvvetler göndermiştir. Satrapların denetimi yıllık olarak spasakalar (kralın gözü/kralın kulağı) olarak adlandırılan kraliyet görevlileri tarafından yapılmıştır (Karaketir, 2015, 52).

Ahemeniş İmparatorluğu idaresini kabul eden Baktria Devleti, Pers hükümdarı tarafından atanan satraplarla idare edilmekteydi. Örneğin I. Dara döneminde Pers kökenli Dadarşih satraplığa atanmıştır (Kamalov, 2020, 42). Baktiria Satrapları, Med ayaklanmasında Pers hükümdarı yanında yer almıştır. Yine Pers hükümdarı III. Dara ve Büyük İskender'in yaptığı savaşta hükümdar III. Dara kaçarken yanında kalan son süvariler Baktria kuvvetleri olmuştur. III. Dara bu kuvvetlerle Baktria satraplığına sığınmış, fakat Bakteria satrapı Bessus, III. Dara'yı öldürmüş, cesedini İskender'e göndermiştir (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017, 49).

Kvint Kursi Ruf'un aktardığı bilgilere göre; "Baktrialılar, çok çevik, fitraten sert, Perslerin şatafat ve şımarıklığını hoş görmezlerdi". Baktria bölgesi sık sık isyanların yaşandığı bir coğrafya olmuştur. İsyen hareketlerden biri Pers hükümdarı I. Artakserks (M.Ö. 462- 424) döneminde yaşanmıştır. Bu dönemde

büyük bir isyan çıkmış, yerli kabileler bir süre bağımsızlığını elde etmiş, fakat çok sürmeden Ahamenişler idareyi geri almıştır. (Kamalova, 2020, 42)

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Baktria bölgesi, Pers İmparatorluğu'nun sürgün bölgesidir. Sorun yaşadıkları halkları bu bölgeye sürgün etmişlerdir. Örneğin Libyalı bir kabile olan Barkaları Baktria'ya sürmüşlerdir. Yine Milatos'u kuşattıklarında sorun çıkaran halkın oğullarını hadım etmekle, kızlarını Baktria'ya sürmekle tehdit etmişlerdir. Dolayısıyla Baktria bölgesi o dönemde de etnik çeşitliliği fazla olan bir bölgedir (Sivrioğlu -Türkoğlu, 2017, 48; Olmstead, 1948, 149).

2.2.2. İskitler (Sakalar)

Arkeolojik kazılar ve yazılı kaynaklarda İskitlerin yayıldığı coğrafya hakkında bilgiler mevcuttur. Arkeolojik buluntulara göre İskitler, M.Ö. 1. bin yıl içinde Tuna Nehri'nden Çin'in batı sınırına kadar uzanan geniş bir alana yayılmışlardır. İskitlerin yaşadığı coğrafya Antik Çağ'da belli bir siyasi sınıra sahip değildi, ancak yayıldıkları alan coğrafi hatlarla tespit edilmiştir. Coğrafi sınırları doğudan batıya doğru Nanşan ve Tiyen-Şan sıradağları, Amû Derya, İran Platosu oluşturmaktaydı. Bu sınırları Kafkas Dağları, Karadeniz, Karpatlar ve Tuna Nehri'nin oluşturduğu doğal sınırlar takip ediyordu. Behistun Kitabesi, Darius Kitabesi'nde İskitlerin yaşadığı coğrafya hakkında bilgiler mevcuttur.

Yazılı kaynaklara göre İskitlerin, Asya sınırındaki bataklık arazide yaşayan İskitler ve ovalıkta yaşayan İskitler olmak üzere iki gruba ayrıldığı bilinmektedir. Herzfeld; İskitler vatanının Fergana Ovası olduğunu, Strabon; Hazar Denizi civarında yaşayan İskitlerin "Dahalar", daha doğuda yaşayanların ise Massaget ve İskitler olduğunu savunmuştur. Hekataios; Karadeniz İskitleri, Hazar Denizi'nin doğusunda geniş düzlükte yaşayan Massagetler ve daha da doğuda yaşayan Sakai Amyrgioi olmak üzere üç gruba bölmüştür. Ptolemaios'a göre; İskitler ülkesi Sogdiana Dağlarının arkasından başlamaktadır. Hoten ve Maralbaşı'nda bulunmuş olan Sakaca el yazılarında, günümüz Doğu Türkistanı'nda İskitlerin yayılmış olduğu bilinmektedir. Hazar Denizi'nin batısından başlamak üzere Tuna Nehri'ne kadar Karadeniz'in kuzeyindeki alanda kadar İskitlerin yayıldığı bilinmektedir.

İskitler giyim tarzları ve buldukları coğrafyaya göre adlandırılmıştır (Durmuş, 2008, 7- 9). I.Darius'un Behistun Kitabesi'nde yer alan bilgilere göre

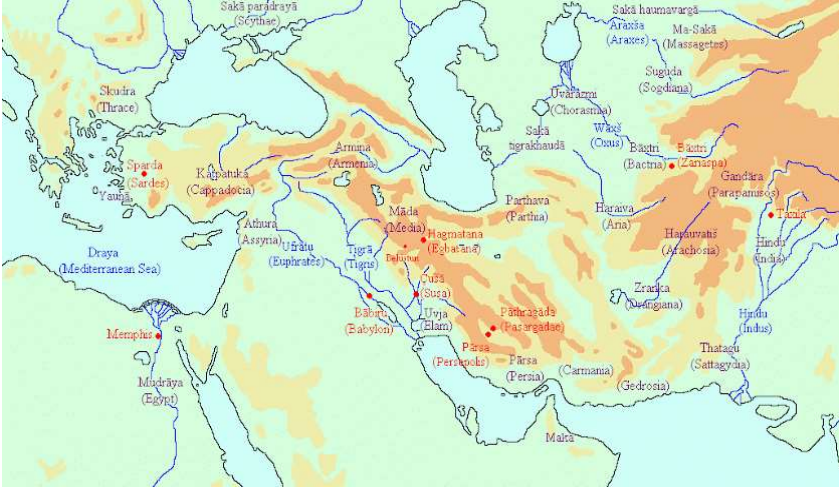
İskitler; Haoma (Saka Haumavarga), Denizin Ötesindeki İskitler (Saka Paradraya) ve Sivri Başlıklı İskitler (Saka Tigrakhauda) olarak üç büyük kabileye bölünmüştür. Kaynaklarda Massagatlar olarak geçen kabilenin İskitlerin Tigrakhauda kolu olduğu bilinmektedir. Göçebe bir yaşam tarzı süren İskitlerin yaşadığı coğrafya kesin çizgilerle belirlenememekte olup, Persler döneminde Seyhun nehrinden Çin'e kadar uzanan bölgede yaşadıkları bilinmektedir. Strabon'a göre Seyhun nehri, İskitler ve Persler arasında sınır bölgesidir. Massagetlerin yaşadığı bölge olarak Herodotos Aras nehri civarını, Yunan tarihçi Arrianos Sogdiana'nın doğusunu belirtmiştir (Karaketir, 2015, 74).

Pers kralı I. Darius' un M.Ö. 5.yüzyılda çivi yazısı ile yazdırdığı ve İskitler hakkında önemli bilgiler yer alan Behistun Kitabesi'nde Darius'un şu sözleri yer almaktadır (Karaslan, 2019) : "*Saka ordusunun sınır dışı edilmesiyle, Saka ülkesine sivri başlık taşıyan Sakalar'a karşı hareket ettim.'ya yürüyüşle vardıktan sonra, orada ordumla nehirleri geçtim. Orada çok olan Sakaları yendim. Bir kısmını tutukladım. Esirleri zincire vurdurdum ve öldürttüm. Sakunkha adlı liderlerini yakalayarak bana getirdiler. Orada başka ileri gelenlerini de tutukladım.*"

İskitlerin kökeni konusu tartışma konusu olup İran, Slav, Ural-Altay ırkına mensup olduklarına dair üç görüş mevcuttur. Slav ırkına mensup oldukları konusu Rus araştırmacılara ait olup, bu tez özellikle Herodotos ve Hippokrates'in eserlerinde yer alan bilgiler başta olmak üzere yok denecek kadar az kanıtı sahiptir (Yılmaz, 2015, 38). Araştırmacıların bir kısmı dili kanıt olarak göstererek, İskitlerin İran kabilelerine mensup olduğunu belirtse de, bu konu tam olarak ıspatlanamamıştır. Nitekim A. Akişev'in bu konuda yaptığı araştırmalarına göre göçebe halklara dayanan devletlerin, diğer kabilelerle dil ve kültür olarak kaynaşmalar yaşadığı bilinmektedir. Dolayısıyla Türk lehçelerinde İran ve Tohar kelimelerine rastlandığı gibi İskit kaynaklarında da çok sayıda Türkçe kelime mevcuttur (Buryakov, 2002, 425).

Ural-Altay nazariyesinin 19. yüzyıldan itibaren en çok kabul gören tez olduğu görülmektedir. Bu konu çok yönlü olarak ele alınmıştır. Ünlü çivi yazısı uzmanı Mortdman, Sivri Başlıklı ve Haoma olarak adlandırılan İskitlerin Türk kökenli olduğunu ıspatlamaya çalışmıştır. Nienuhr, Grote, Kiepert, Mins, Franke, Ruben gibi bilim adamları İskitlerin Ural- Altay ırkına mensup

olduğunu savunmuştur. Huntingford ise İskitlerin Tatar ve Moğol ırkına mensup olduğunu savunmuştur. Araştırmacıların genel görüşü İskitlerin, Orta Asya kökenli atlı bozkır kavimleri olduğu ve dil, din yaşam tarzı olarak Türk ırkıyla yakından bağlantılı olduğu yönündedir (Yılmaz, 2015, 38).

Harita 12: Harita üzerinde Saka Paradraya, Saka Haumavarga ve Massagetler (www.livius.org/art/articles/place/ Erişim: 02.02.2022).

2.2.2.1. İskit Kraliçesi Tomris Hatun II. Kyros'a Karşı

II. Kyros Yeni Babil Krallığı'nı ele geçirip, Mezopotamya'da Pers idaresini kurduktan sonra Mısır'a yönelmiştir. Ancak bu sıralarda İskitlerin, Pers imparatorluğu'nun kuzeydoğusuna (Belh bölgesinin kuzeyine) yaptığı yıpratıcı saldırılar, İmparatorluğun Chorasmania (Günümüz Özbekistan toprakları) ve Sogdiana (Günümüz Semerkant, Buhara, Hocent, Keş bölgelerini kapsayan alan) sınırlarını tehdit etmeye başlamıştır. Bunun üzerine II. Kyros Orta Asya üzerine ikinci bir sefer düzenleme gereği duymuştur (Herodotos, 1973, 122; Frye, 1983, 95; Karaketir, 2015, 73).

İskitlerin büyük kabilelerinden biri olan Massagetlerin kraliçesi Tomris, eşi öldükten sonra idareyi ele almıştır. II. Kyros, M.Ö. 530 yılında Massagetlere karşı sefer düzenleyerek, Seyhun nehrinin ötesine geçmiş ve bu bölgede Kyropolis adında bir garnizon şehri kurmuştur. II. Kyros ve Massagetler mücadelesi hakkında en kapsamlı bilgiler, Herodot tarihinde yer almaktadır (Karaketir, 2015, 75). Herodotos'a göre; Babil'in idaresini ele geçiren II.

Kyros, Massagetlerin idaresini de ele geçirmek için Kraliçe Tomris'e elçi vasıtasıyla evlilik teklif etmiş, Kraliçe Tomris'in bu teklifi reddetmesi üzerine II. Kyros ordusuyla Aras Nehri üzerine sefere çıkmıştır. II. Kyros Aras nehri üzerinde bir köprü inşa ederek, bu köprü vastasıyla nehrin karşı tarafına geçmiş, daha sonra Tomris'e elçi göndererek, Massaget bölgesine gireceğini bildirmiştir. Daha sonra II. Kyros Aras nehrini geçerek, Massaget topraklarına girmiştir. II. Kyros danışmanlarının da önerisiyle kraliçe Tomris'e tuzak kurmuş, Pers askerlerine içkili bir yemek ziyafeti düzenlemiştir.

Ziyafeti gören Tomris'in oğlu ve komutasındaki ordusu, Pers askerlerini öldürerek bu ziyafete konmuştur. İçtikleri şarabın etkisiyle sızan Massaget askerlerinin üzerine Pers ordusu harekete geçmiştir. Massaget askerlerinin bir bölümü öldürülmüş, bir bölümü de esir alınmıştır. Bu sırada Tomris'in oğlu Spargapises de Perslere esir düşmüştür. Kraliçe Tomris, II. Kyros'a elçi göndererek, oğlunu ve askerlerini serbest bırakmasını aksi takdirde onu kana doyuracağını bildirmiştir. Esir olmaktansa ölmeyi tercih eden Tomris'in oğlu Spargapises, ani bir hareketle kendini öldürmüştür. Bunun üzerine iki taraf arasında şiddetli bir savaş yaşanmış, savaş, II. Kyros'un ölümü ve Massagetlerin zaferi ile sonuçlanmıştır. Savaş sonunda kraliçe Tomris, II, Kyros'un cesedine ulaşarak, kafasını kan dolu bir tulumun içine gömmüştür (Herodotos, 1973, 123-127).

Resim 9 : Pers askerleri (solda) İskitlere karşı savaşıyor

(https://commons.wikimedia.org/Achamemenid.soldieragainst_s/Erişim:02.05.2022).

Resim 10 : Peter Paul Rubensin çizdiği "*Tehmire (Tomris) Efsanesi*" eserinde Tehmire'nin (Tomris'in) Fars hükümdarı Kiro'sun başını kan dolu kaba düşürmesi (<https://commons.wikimedia.org> /Erişim: 22.06.2022).

Görüldüğü üzere Sogdiana bölgesinde hakimiyet kuran İskitler, dönem dönem Baktria bölgesini istila ederek, dönemin büyük gücü Pers İmparatorluğu'na büyük mağlubiyetler yaşattır.

2.2.3. Sosyo-Kültürel Hayat

Ahemeniş İmparatorluğu kuruluşundan I. Darius dönemine kadar halk dili ve resmi dil olarak Elamca'yı kullanmıştır. Büyük taş yazıtlar Elam dili ile yazılmış, bunun yanında Akadca dili de kullanılmıştır Mezopotamya'nın fethinden sonra Aramice dili, İmparatorluğun resmi ve ortak dili olarak kullanılmıştır. Bu dil farklı halkların birbirini anlaması için bir araç olmuş ve büyük İmparatorluğu bir arada tutmuştur (Saul, 1987, 1).

M.Ö. 1200 ve 600 yılları arasında Afganistan coğrafyasında Zerdüş dini doğmuş ve bu coğrafya, yeryüzünün en önemli gelişimlerinden birine sahne olmuştur. İnananları tarafından "Mazdayesna" olarak adlandırılan bu din, Zerdüş Spitama'ya Tanrı Ahura Mazda tarafından tebliğ edilmiştir. Bu din tek tanrılı bir dindir ve çok tanrılı inanca sahip Aryanları, "Ahura Mazda" olarak

adlandırdıkları tek bir tanrıya inanmaya davet etmiştir. Ahura Mazda'nın tebliği "Avesta" başlıklı kutsal kitapta toplanmıştır. Avesta metinleri önceleri sözlü olarak dilden dile dolaşırken, M.S. 3. yüzyılda yazıya aktarılmıştır. Avesta, insanları kötülükten uzak olmaya davet etmekte, kurban törenlerinde kan akıtmak yerine ateşe odun atmalarını tavsiye etmektedir.

İnananları Zerdüş'tün, M.Ö. 628-551 yılları arasında yaşadığını söylemektedir. Fakat Zerdüş'tün metinlerinde geçen toplumsal manzara, erken Demir Çağı dönemini çağrıştırmaktadır. Yunanlı ve Romalı yazarlar "Zoroaster" olarak adlandırdıkları Zerdüş'tün Baktria (Kuzey Afganistan)'da doğduğunu, Müslüman yazarlar ise Zerdüş'tün İran ve Azerbaycan civarında doğduğunu sonrasında Baktria'ya göç ettiğini belirtmişlerdir. Roma, Yunan, İran ve Arap kaynaklarında, Baktria'nın hükümdarı Kral Viştaspa'nın bu dini kabul eden ilk kişilerden olduğu ve onun müritliği sayesinde bu dinin tüm Afganistan coğrafyasına yayıldığı bahsi yer almaktadır (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 47).

Persler, dinleri gereği Zeus adlı Tanrı'ya inanmaktaydı. Zeus tanrısal bir gökkubbe olarak görülmekteydi. Zeus'a kurbanlar adanır, bu kurbanlar dağ başlarında kesilirdi. Kurbanlar aya, güneşe, suya, toprağa ve ateşe adanırdı (Herodotos, 1973, 92) Ayrıca Avesta'nın en eski bölümü olan Gathalarda, Zerdüşlüğün kutsal koruyucusu olarak Kral Viştaspa methedilmiştir. Gathalarda adı geçen Kral Viştapa'nın Baktria kralı olduğu bilinmektedir (Karakter, 2015, 59).

Perslerin Tanrı heykeli ve tapınakları yoktu, bu tarz dini inanışlara da sıcak bakmıyorlardı. Puta tapanları akli sağlıklı olmayan insan olarak görmekteydiler. Persler Yunanlılar gibi Tanrı'yı insan olarak tasvir etmemekteydi. Ancak Perslerin daha sonraları Aphrodite³⁸'ye inandıkları bilinmektedir. Aphrodite; Araplar Alilat, Persler Mitra, Asurlular Mylitta olarak adlandırılmıştır (Herodotos, 1973, 92).

II. Kyros, Babil'de esir olan Yahudilerin esaretlerine son vermiş, Yahudiler Kudüs'e giderek, Nabukadnezar'ın yıktığı tapınağı yeniden inşa etmişlerdir. Nabukadnezar, Kudüs Tapınağı'ndan alarak Marduk Tapınağı'na götürdüğü değerli eşyaları Kudüs Tapınağına geri getirip Yahudilere teslim

³⁸ Aşk, güzellik ve arzu tanrıçası

etmek zorunda kalmıştır. Görüldüğü üzere Ahameniş İmparatorluğu'nda dikkate değer bir din hoşgörüsü görülmektedir. Büyük Kyros çeşitli bölgelerde yer alan kutsal tapınakları restore edilmesine katkı sağlamıştır (Eph'al, 1988, 151).

Persepolis'te askerler sivri başlıklı şapka, boyunlarına bağladıkları fular, kısa dar ceketler, uzun pantolonlar, engin ayakkabılar giyerdi, sakalları kürek şeklindeydi. Üzerlerinde kuşaklarına bağlı hançer ve yay taşımaktaydılar. Persapolis'te bir kabartmada görüldüğü gibi üst rütbeli bir görevli tarafından taşınan savaş baltası bulunmaktaydı. Baktria askerleri İranlıların büyük çoğunluğu ve Medlerin kullandığına benzer bir şapka kullanıyordu. Kafalarını çevreleyen başlıkları çok sivri değildi. Üzerlerinde yaylar, kısa mızraklar bulunmaktaydı. Bıyıkları kıvrık, sakallar belli bir noktada kısa kesilmişti. Genelde kısa tunik, bol pantolon ve kısa çizmeler giyerlerdi (Olmstead, 1948, 240).

Persler için doğum günleri özel bir gündür. Doğum günlerinde özel et yemekleri pişirilir. Yolda karşılaşanların selamlaşma şekli statülerine göre değişmektedir. Bu durum toplumda statü farkı olduğunun bir göstergesidir. Persler diğer uluslardan kendilerini çok daha kutsal görmüşlerdir. Diğer milletlerden en önem verdikleri komşu bölgelerdir. Uzak bölgelerde ki ülke halklarına daha az önem verirler. Erkek çocukları beş yaşından yirmi yaşına kadar ok atmak, ata binmek ve doğru konuşmak konularında terbiye edilir. Bir kişinin halk içindeki değeri savaştaki cesareti ve çocuk sayısının fazlalığı ile belirlenirdi. Çokluktan kuvvet doğacacağına inanılırdı, bu nedenle Kral çok çocuk doğuranlara ödül verirdi. Persler için yalan ve borçlu kalmak en büyük ayıplanma nedenleriydi (Herodotos, 1973, 92-95).

Resim 11 : Ahameniş İmparatorluğu'ndan kalan Amu Derya (Ceyhun/Oxus) nehrinde bulunmuş altından yapılmış, bir savaş arabası modeli (<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=18869637>/Erişim: 22.06.2022).

2.2.4. Ekonomi

Herodotos'a göre Perslerin 12. Satraplık bölgesi Baktria bölgesiydi. Herodotod tarihinde yer alan bilgilere göre Ahameniş İmparatorları, Baktria bölgesinden Kuruş ve oğlu Kambiz'in hükümranlık yıllarında (M.Ö. 530-522) vassal devletlerden vergi almamış, bunun yerine daha çok hediye kabul edilmiştir (Kamalov, 2020, 42). Kaynaklara göre Baktria satraplığı, Pers hükümdarına 360 talant gümüş vergi ödemekteydi ve Hint satraplığından sonra İran'ın doğusunda en fazla vergi veren satraplıktı. Horasan, Aria (günümüz Herât) ve Parthia bölgelerini kapsayan 15. Satraplık ise 300 talant vergi ödemekteydi. Bu rakamlardan anlaşıldığı üzere Baktria bölgesi oldukça zengin işgücü ve sermayeye sahipti (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 47). Baktria'dan Persapolis'e develer üzerinde tekstil ürünleri, bardak ve kase benzeri ürünler getirilmekteydi (Olmstead, 1948, 240).

Pers İmparatorluğu'nda savaş sonrası idaresinin ele geçirildiği bölgelerde düşman ve asi halkların, köle olarak alınıp satıldığına dair kanıtlar bulunmaktadır. Hatta Persler idare sistemi ve vergilendirme yeniliklerin

yanında eski Yakın Doğu'da özel köle satışlarını kayıt altına alan ve bunları vergilendiren ilk devlet olabilir.

Resim 12 : Darius Vazosu³⁹ na göre (M.Ö. 340-320) bir Abax veya Abacus üzerinde hesaplama yapan Achaemenid vergi toplayıcısı (<https://stringfixer.com/tr/> Erişim: 22.06.2022).

Pers İmparatorluğu'nda "Dareikos" denilen para birimini basılmaktaydı. Perslerin topladıkları vergi gelirlerini eritip, yeniden para birimi olarak basıp kullandığı Herdotos'un notlarında geçmektedir. Ahamenişler döneminde vergi yanında, tarım ve ticaret devletin başlıca gelir kaynaklarıdır (https://stringfixer.com/tr/Achaemenid_art/Erişim: 22.06.2022). Baktria bölgesi M.Ö. 3000 yılından itibaren Mezopotamya ve Orta Asya ekonomik ilişkilerinde önemli rol oynamıştır. Yeraltı kaynakları bakımından oldukça zengin bir bölgedir. Özellikle Lapis Lazuli taşı oldukça rağbet görmektedir. Yeraltı kaynaklarının zenginliğinin yanısıra verimli topraklara da sahiptir (Karaketir, 2015, 59).

İmparatorluk içinde Kral yolu ve Büyük Horasan yolu güzergahı ticaret bakımından büyük önem arz ediyordu. Büyük Horasan yolu Mezopotamya'nın verimli ovalarından başlayarak Zagros dağlık bölgesinden İran platosuna,

³⁹ "Darius Vazosu" 1851 yılında Canosa di Puglia yakınlarında bulunmuştur. Vazo 1.3 metre yüksekliğinde olup, çevresi 1.93 metredir. Günümüzde Napoli'de Museo Archaeologico Nazionale müzesinde sergilenmektedir (https://stringfixer.com/tr/Darius_Vase/).

Afganistan üzerinden Orta Asya Semerkand, Merv ve Ferghana bölgelerine doğru uzanmaktaydı. Bu ticaret yolları üzerinde Cyropolis gibi sınır şehirlerin inşa edilmesiyle bu yol üzerinden, ülkeler arasında sosyo kültürel etkileşim arttı ve Doğu ile Batı arasındaki ticaretten, yüzyıllarca büyük kar elde edildi. Bu yol güzergahı Abbâsiler döneminde onarılarak resmileştirildi, ünlü İpek Yolu'nun önemli bir parçası haline geldi (https://stringfixer.com/tr/Achaemenid_art/Erişim: 22.06.2022).

Altın Yolu Ahemeniş İmparatorluğu'nun en büyük yollarından biriydi. Bu yol sayesinde İran'ın başkentine Baktria ve Sogd'dan altın, gümüş, inşaat taşları ve renkli tuzlar taşınmaktaydı. Baktria ve İran üzerinden Sibirya altını da taşınmaktaydı (Buryakov, 2002, 422).

Resim 13 : Üzerinde Dareikos'un olduğu Pers İmparatorluğu parası (<https://commons.wikimedia.org/> Erişim: 22.06.2022).

Resim 14: Baktriya Satrabı'ndan Khulmi valisine deve bekçileri ile ilgili mektup, M.Ö. 353 (https://stringfixer.com/tr/Achaemenid_art/Erişim: 22.06.2022).

2.2.5. Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Afganistan'da yapılan arkeolojik kazılara göre Kândehar yakınlarında bulunan Şehri Kôhne, Belh bölgesinde bulunan Altın Tepe, Nimruz bölgesinde bulunan Sorkh Dağ Tepe (Kızıl Tepe), Pers dönemine ait yerleşim merkezleridir. Yine Kâbil yakınlarında Çaman-ı Huzurî'de doğu satraplıklarında oldukça nadir rastlanan Pers sikkeleri bulunmuştur (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 49).

İran'ın batısında yer alan Hamadan'da 1930 yılında bulunan altın tablet üzerine yazılmış "Ariaramnes Yazıtı", altın tablet üzerinde "Arsemes Yazıtı", İran'ın güneybatısında yer alan Persepolis'e 78 km uzaklıkta olan alanda taş sütun üzerine yazılmış "Kyros Yazıtları", yukarıda bahsi geçen "Kyros silindiri", Behistun'da bulunan "Dareios Yazıtları", Persapolis sarayı milletler kapısında bulunan "Kserkses Yazıtları" ve "I. Artakserkses Yazıtları", Hamadan'da "II. Dareius Yazıtları" ve "II. Artakserkses Yazıtları", "III. Artakserkses Yazıtları" bu yazıtlar içerisinde yer alan "Pasargad Yazıtları", "Taht Cemşid Yazıtları", "Naqş-ı Rostam Yazıtları", "Sus Yazıtları", "Behistun Yazıtı", günümüz İran coğrafyasında yer alan Perslerden kalan kültürel kalıntılardır.

Resim 15 : 2006 yılında Unesco Dünya Mirasi Listesi'ne alınmış, Behistun Yazıtları'ndan bir görüntü (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Behistun/> Erişim: 05.01.2022).

İmparatorluğa bağlı diğer bölgelerde Dareios'un Süveyş kanalında bulunan Dareios Yazıtları, Mısır da bulunan çeşitli vazo ve araçlar üzerinde yer alan yazılar, Romanya'nın kuzeybatısında yer alan Gherla bölgesinde bulunan kırık bir çömlek parçası üzerindeki yazılar, Van gölü üzerinde bulunan Kserkses kaya yazıtı, mühürler, Babil'de bulunan yazıt parçaları diğer önemli yazıtlardır. Bu yazıtlarda yazı dili olarak eski Pers dili, Elam ve Babil dili olarak üç dil kullanılmıştır (Muslu, 2019, 24-87). Bu yazıtlar günümüz Afganistan coğrafyasında yer almasada, Afganistan tarihine dair siyasi ve kültürel bilgiler içermektedir. Örneğin İmparator Xerkes'in saltanatının başında hazırladığı yazıtta Kâbil'in kuzeyinde Baktria'da bir takım iç huzursuzluklar görüldüğünden bahsetmektedir (Olmstead, 1948, 231).

I. Darius'un Susa'da inşa ettiği yüz sütunlu Kraliyet Sarayı, Taht-ı Cemşid ve Nakş-ı Rüstem mezarları Pers mimarisinin en güzel örneklerindedir. Yine yazıtlarda yer alan bilgilere göre I Darius, saray inşası için Lübnan'dan sedir kerestesi, Gandara ve Carmania'dan Tik ağacı, Sardeis ve Baktria'dan altın getirtmiştir (Olmstead, 1948, 168).

Fars eyaletindeki Morghab Ovası'nda yer alan Pasargadai antik şehri, UNESCO tarafından 2004 yılında Dünya Kültür Mirası listesine dahil edilmiştir. Aşınmalara rağmen bölgede en iyi korunmuş yapı II. Kyros'un anıt mezarıdır (Karatekin, 2015, 88).

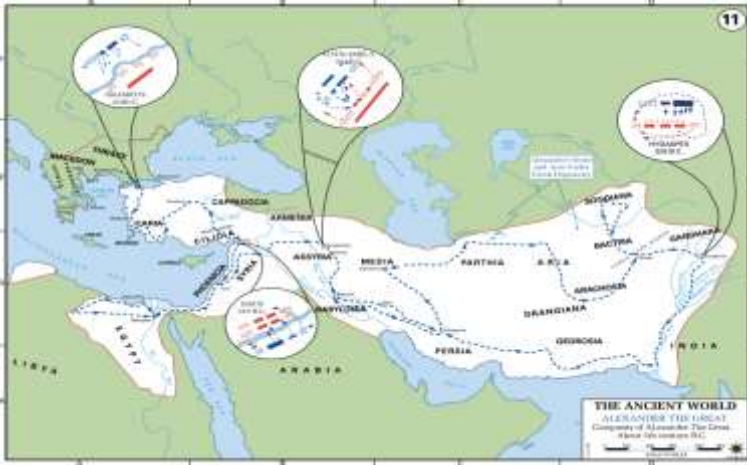
2.3. Makedonya İmparatorluğu

2.3.1. Makedonyalı Büyük İskender ve Pers İmparatorluğu'nun Çöküşü

II. Kyros vasiyetinde Parthia, Carmania, Chorasmia ve Bakteria bölgelerinin satraplığını küçük oğlu Tanyoksarkes'e, üveyoğullarından Megabernes'i Barcanialılara, Spitakes'i Derbiklere satrap olarak tayin etmiştir. Herodot'a göre II. Kyros'ölümüyle yerine oğlu II. Kambises (M.Ö. 530-522) geçmiştir (Karakterir, 2015, 58). Orta Asya'ya tamamen hakim olmayı hedefleyen II. Kyros bu hedefine tam ulaşmadıysa da bugünkü Afganistan'ın büyük bir kısmını Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın büyük bir kısmını ele geçirmiştir (Karakterir, 2015, 79).

Pers İmparatorluğu'nun son hükümdarı III. Darius olmuştur. III. Darius döneminde, II. Philippos'un M.Ö. 359 yılında kurduğu Makedonya Krallığı ülke sınırları genişleyerek, güçlü bir krallığa dönüşmüştür. II. Philippos'un bundan sonraki hedefi Yunanistan'ın idaresini ele geçirip, daha sonra Pers İmparatorluğu'na son vermektir. Makedonya kralı II. Philippos'un istediği fakat gerçekleştiremediği Asya seferi için Büyük İskender lakabı ve adıyla bilinen oğlu Alexandar hazırlıklara başlar.

II. Philippos'un M.Ö. 336 yılında bir suikast sonucu öldürülmesinin ardından oğlu Büyük İskender tahta geçer. Büyük İskender babasının hedeflerini gerçekleştirme doğrultusunda M.Ö. 334 yılında Perslere karşı bir sefer düzenler ve çok güçlü bir donanma ve orduyla harekete geçer. Çanakkale Boğazı'nı (Hellespontos) rahat bir şekilde geçen İskender, Anadolu'da Efes'e kadar ele geçirir. Anadolu'ya hakim olan İskender bundan sonra Yunan halkının Perslerle işbirliği yapmaması için bir takım önlemler alır. Bu amaçla Çanakkale Boğazı'nı geçtikten sonra Perslere karşı bir sefer düzenler. İki ordu Biga Çayı ve İssos'ta savaşır. Pers ordusu her iki savaşı da kaybeder, İssos Savaşı'nın ardından Büyük İskender Suriye, Mısır ve Filistin'i ele geçirir. Daha sonra Persleri tamamen ortadan kaldırmak amacıyla Suriye üzerinden Mezopotamya'ya doğru hareket eder. M.Ö. 331 yılında gerçekleştirilen Gaugamela Savaşı'nda Persleri yenerek "Asya Kralı" ilan edilir.

Harita 13 : İskender'in Seferi ve Persler'le yaptığı savaşların yerlerini gösteren harita (<http://www.ancient.eu/image/130>/Erişim: 06.05.2022).

Bu yenilgi sonucu III. Darius Babil'e sığınmak zorunda kalır. Hemadan, Susa ve Persepolis kapılarını Büyük İskender'e açar. III. Darius, akrabası olan Baktria satrapı Bessus tarafından M.Ö. 330 yılında katledilir. III. Darius'un ölümü Pers İmparatorluğunun sonu olup, Perslerin yüzyıllarca hüküm sürdüğü uçsuz bucaksız topraklar, bu savaştan sonra Büyük İskender'in idaresi altına girmiştir (Arrian, 1884, 8-182 ; O'brien, 1992, 88; Tarn, 1979, 45-57; Muslu, 2019, 17-18).

Resim 16 : Büyük İskender ve III. Darius mücadelesini anlatan mozaik Pompeii'deki Faun Evi'nin sahibi için yapılmıştır; sanatçı bilinmiyor. Arkeoloji Müzesi (https://en.wikipedia.org/wiki/Alexander_Mosaic, Museo/Erişim: 06.05.2022).

2.3.2. Büyük İskender Dönemi

Aslında Büyük İskender'in niyeti Pers hükümdarı III. Darius'u öldürmek değil esir almaktı. Baktria satrapı Bessus'un III. Darius'un akrabası ve taht varisi olması olayların akibetini değiştirdi. Büyük İskender onları takip etmekteyken Bessus, Nabarzanes, Barsaentes ve yandaşları Darius'u kapalı bir arabada uzun bir süre taşıdı. Daha sonra yaralayarak, yolda bıraktılar. İskender, Darius'un cesedine ulaştığında kısa bir süre önce yaralarından dolayı ölmüştü. Büyük İskender, Darius'un naaşını Persopolis'e kraliyet mezarlığına gönderdi. Bessus, III. Darius'u öldürerek imparatorluk nişanlarını ele geçirdi ve IV. Artakserkes ünvanını alarak, Baktria ve Sogdiana satraplıklarında kral

Artakserkses olarak kabul edildi. Bessus yerli prensler Dataphernes, Oksyartes, Spitamanes ve Katanes'in destekleriyle bir ordu oluşturdu. Baktrialı birlikler bu ordunun en büyük gücünü oluşturuyordu. Büyük İskender hükümdar III. Dara için büyük bir cenaze töreni düzenledi. ve Darius'un katillerinin peşine düştü (Arrian, 1884, 182-185; O'brien, 1992, 107; Tam, 1979, 57-61; Yılmaz, 2021, 141).

Büyük İskender'in Baktria'dan Sogdiana'ya doğru hareket yolu, İpek Yolu ticari yolların sabit hatları ile örtüşmektedir (Buryakov, 2002, 423). Büyük İskender öncelikle III. Darius'un Elburz'a sığınmış olan askeri birliklerinin üzerine yürüdü. Bazı yerel kabilelerden oluşan saldırıları kolayca bertaraf etti. Rhidagnus (Neka) nehri kıyısında mola verdi. Burada Nabarzanes, Büyük İskender'e bir elçi göndererek; Bessus ile iş birliği yapmaktan vazgeçtiğini, kral İskender'in affına sığındığını bildirdi. Parthia ve Hyrkania satrapı Phrataphernes ve oğulları Sissines ile Pharismanes Büyük İskender'in güvenini kısa sürede kazandı. Birçok tehlike anında gösterdiği destekle, bu güvene layık olduğunu ispatlayan Phrataphernes, satraplık görevinde kaldı. Doğu Elbruz halkı direniş göstermeden teslim oldu. Dağlık Tapuria bölgesi satrapı Autophradates itaatini bildirdi ve görevinden alınmadı. Bundan sonra Pers satraplarının ard arda Büyük İskender'e itaatlarını bildirdikleri görülmektedir.

Büyük İskender'in krallığı herkes tarafından kabul gördü. Halkın itaatini gören Kral, daha merhametli ve uzlaşmacı yaklaştı. Pers askerlerinin birçoğunu ordusuna aldı. Zadrakarta'da yaklaşık on beş gün kaldı ve burada yarışlar düzenleyip kurbanlar kesti. Elbruz'dan Parthia'ya doğru giderken, Aria bölgesi sınırında Susa satrapı Satibarzanes Büyük İskender'i karşıladı ve ona itaat yemini etti. Büyük İskender, Bessus'u yakalamak amacıyla yoluna devam etti. Daha önce Susa'dan ilerisine gitmeyen Büyük İskender rehber heyeti oluşturdu (Yılmaz, 2021, 143).

2.3.2.1. Büyük İskender'in Baktria ve Sogdiana İsgaline Karşı Bessus'un Direnişi

Bessus Pers krallığında hak iddia ederek, Büyük İskender'e meydan okumakta ve uzak doğu satraplarının kendini destekleyeceğini düşünmekteydi. Büyük İskender Susa'dan Kopet sıradağları etekleri boyunca Baktria'yı batıdan

işgal etmeyi planladı. Kendisi ve ordusu Pers kıyafetleri giyindi. Büyük İskender'in Baktria işgali sırasında Aria satrapı Satibarzanes, Anaksippos ve kırk mızraklı süvarisini öldürerek, isyan çıkarttı. Satibarzanes, Aria halkını silahlandırmış ve ordusunu Bessus'un ordusu ile birleştirmişti. Bu durumu öğrenen Büyük İskender, Baktria güzergahından ilerlemekten vazgeçip, ordusunu güçlendirerek, iki gün içerisinde yüzyirmi kilometre yolu aşarak Artakoana'ya ulaştı.

Satibarzanes ise başkent civarında tepede ve ormanlık bir alanda yer alan kaleyi savunması üzere bir birlik bıraktı ve 2.000 süvariyle doğuya kaçtı. Ormanlık alanda kastten çıkartıldığı düşünülen yangın sonucunda kaleyi savunan birlik dağıldı. Satraplık Büyük İskender'in idaresi altına girdi ve bölge idaresi yine bir Pers soylusu olan Arcaces'e verildi. Büyük İskender Bessus'a doğru ilerlerken arkasında hiçbir tehlike bırakmadan yol aldı. Bundan sonra Aria'nın güneyinde Bessus taraftarı olan, Barsaentes ve satraplıkları olan Drangiana ve Arakhosia üzerine yürüdü. Barsaentes, III. Darius yenik düştüğünde onu ölümcül olarak yaralayan komploculardan biriydi. Büyük İskender, Barsaentes'in denetimi altında olan Zarangia'ya doğru giderek sarayın olduğu mevkiye vardı. Barseantes kaçarak İndus Nehri batısına Hintlilere sığındı. Hintliler onu esir alarak Büyük İskender'e gönderdi ve idam edildi.

M.Ö. 330 yılı sonbaharında Drangiya'nın merkezinde, Büyük İskender'in en yakın dostları ve koruması Demetrios'unda bulunduğu bir grup, Büyük İskender'in idaresinden memnun değildi ve O'na suikast düzendiler. Suikast tuzağından haberdar olan Kebalinos, Büyük İskender'in sarayına gelerek, Kral'ın yakın dostu Philotas'a susikasta karşı Kral'ı uyarması gerektiğini söyler fakat Philotas Kral'a konuyu açmaz. Bunun üzerine Kebalinos bir yolunu bularak Kral'ın huzuruna çıkar ve suikast tuzağından bahseder. Sonrasında suikastçılar ölümle cezalandırılır (Arrian, 1884, 192-195; Yılmaz, 2021, 144- 145).

Baktria istilasına devam eden Büyük İskender M.Ö. 329 yılı bahar aylarında Hindukuş'u kuzeyden geçerek, Amû Derya'nın ağzına doğru giden güzergahı Havak Geçidi'ni (3.548 m) kullandı. Büyük İskender'in bu coğrafyaya yabancı olması, Hindukuş'un kuzey yamacının karla kaplı olması dolayısıyla bu yolculuk zorlu bir geçiş oldu. Diğer taraftan Bessus, 7000 kadar

Baktrialı ve Daalar (Tanais Nehri civarında yaşayan bir halk) ile güçlü direnişine devam ediyordu. Bessus birlikleriyle beraber Büyük İskender'in geçtiği güzergahlarda bulunan ekin ve gıdaları ortadan kaldırarak, onun ordusunu güçsüz bırakmaya çalıştı, ancak engeller Büyük İskender'i durduramadı. Büyük İskender'in yaklaştığı haberini alan Bessus, Amû Derya'yı kayıklarla geçtikten sonra kayıkları yaktı ve askerleriyle beraber Sodgiyana'dan geride olan Nautaka'ya çekildi. Sodgiyana'nın atlı askerleri, Daalar, güçlü direnişçi Spitamanes ve Oksyartes'in askerleri Bessus'un yanındaydı. Büyük İskender bilmediği bir coğrafyada dağ geçitlerinde zorlu koşullarda ilerlemişken, Bessus yanındaki birliklerle beraber bu durumu fırsata çeviremedi.

Bessus, Büyük İskender'in batıda yer alan geçitlerden geleceğini tahmin ederek, Onu Taşkurgan bölgesinde bekledi. Fakat Büyük İskender, Onu şaşırtarak doğudan ilerledi ve Kunduz bölgesini ele geçirdikten sonra kuzey yönde Amû Derya'ya yaklaştı. Bessus bu durum karşısında oldukça afalladı. Büyük İskender'in etrafını kuşatmasından korkarak, Nautaka'ya çekilmek zorunda kaldı. Bessus savaşa girmeden Baktria'dan vazgeçti.

Büyük İskender Drapsaka bölgesinde askerleriyle dinlendikten sonra Baktria bölgesinin iki büyük şehri olan Baktria (Belh) ve Aornos'a doğru ilerledi ve iki şehrin idaresini direniş görmeden ele geçirdi. Aornos kalesine Androkles oğlu Arkhaelaos'un komutasında bir birlik bıraktı. Pers subayı Artabazos'u Baktria valisi olarak atadı. Büyük İskender'in bundan sonraki hedefi Amû Derya'yı geçmek oldu. Büyük İskender nehrin karşısına geçmeden önce hizmet etmeyecek durumda olan ve yaşlı Makedonyalıları, Thessialı gönüllüleri evlerine gönderdi. Nehri geçmek oldukça zor görünüyordu. Nehir oldukça derin olup, genişliği 1.200 metre kadardı. Akıntı hızı ve nehir tabanı kazık çakıp, köprü yapmaya uygun değildi ve tabanı kumlu ve kaygan bir yapıya sahipti. Ayrıca kereste temini konusunda da sıkıntı vardı. Bunun üzerine Büyük İskender çadır örtüleri ve hayvan derilerini toplatıp, içini çalı çırpı ile doldurarak su geçirmeyecek şekilde çevreleterek diktirdi. Şişme bot tarzı ouşturulan bu araçlarla, Amû Derya'yı ordusuyla beraber beş gün içerisinde geçti.

Diğer taraftan Bessus'un geri çekilmesi ortalığı sakinleştirmede. Durumdan haberdar olan isyancı Baktria halkı Sodgiyana satrapı Spitamanes

ile birleşti. Bu sırada Mısır satrapı Ptolemaios, Bessus'u yakalatarak Büyük İskender'e teslim etti. Büyük İskender, Bessus'u Ektabana'ya göndererek, Pers asilzadelerinden oluşan bir mahkemeye verdi. Mahkeme ise vatan haini sıfatıyla idamına karar verdi (Arrian, 1884, 199-203; O'brien, 1992, 124; Tarn, 1979, 70; Yılmaz, 2021 149-150)

Doğudaki eyaletleri ard arda ele geçiren Büyük İskender Kral Dareius'un intikamını almak gerekçesiyle Bessus'u öldürerek, kendini Pers İmparatorluğu'nun gerçek mirasçısı ilan etmiştir. Bundan sonra Büyük İskender'in Pers soyluları ve Makedonya soyluları arasında denge kurduğu ve Kyros ve Ahemeniş geleneğini sürdürdüğü bilinmektedir (Yılmaz, 2021, 69-141; Muslu, 2019, 17-18).

Gaugamela Savaşı sonrasında Büyük İskender hükümdarlığını herkese kabul ettirerek, Pers İmparatorluğu hazinesini ve orduyu kendine bağlamıştır. Makedonyalılardan kurtulmayı umut eden Pers asilzadeleri, itaattan kaçan ordunun bir kısmı bertaraf edilmiştir.

2.3.2.2. Spitamanes ve Türkmen Kabilelerinin Büyük İskender'e Direnişi

İran soyundan yüksek rütbeli bir asilzade olan Spitamanes, Bessus'un akrabasıydı. Büyük İskender karşısında başarılı bir direniş gösteren korkunç bir düşman olmuştu. Bessus'un yerine mücadeleyi devir alan Spitamanes, Büyük İskender'in arkasından Sogdiana ovasında büyük bir isyan çıkarttı. Bu isyan kanlı bir şekilde bastırıldı, fakat Spitamanes davasından vazgeçecek gibi görünmüyordu. Birlikleriyle beraber ard arda isyan teşebbüsünü tekrarladı. Daha da ileri giderek yanında yer alan Türkmen birlikleriyle Makedonya'yı kuşattı. Bu kuşatma üzerine Büyük İskender, Yaksartes'den yardımcı kuvvet istedi. Türkmen birlikleriyle hareket eden Spitamanes, 600 kişilik bir orduyla Büyük İskender'in kuvvetlerini dağıttı. Bu durum üzerine Büyük İskender, birlikleriyle beraber hızlı bir şekilde hareket etti ve Hocend'den Semerkant'a kadar olan 290 km yol üç günde aşarak Makedonya'ya doğru hareket etti. Bu haberi alan Spitamanes, Türkmen birlikleriyle beraber kuzeye doğru Türkmen ülkelerine doğru kaçtı. Çünkü Büyük İskender'in ordusu oldukça kalabalık ve güçlüydü. Büyük İskender, Türkmen birliklerini bir süre takip etti. Ancak

Sogdiana bölgesinde isyan çıkınca geri dönüp isyanı bastırmak zorunda kaldı. Daha sonra Baktria'ya çekilerek, burada ordugah kurdu.

Büyük İskender ordusunun bir kısmını General Krateros'un emrine verdi ve yeni bir hareket üssü oluşturdu. M.Ö. 328 yılı ilkbaharında ordusunun geri kalanını alarak, Sogdianaya doğru hareket etti. Burada Sogdiana'yı tam kontrol edebilecek şekilde ordusunu beş kısma ayırdı. Yerli Prenslerin kalelerini dağıtmak amacıyla Buhara'nın dağlık bölgelerine askerlerini dağıttı. Daha sonra 18 ay Semerkand'da üs kurdu. Burada geçirdiği zaman içerisinde civar bölgelerden toprak alma politikası yürüttü. Bu hareketi yerli direnişçi sayısını artırdı. Büyük İskender Spatamenes'e birlik olma teklifinde bulduysa da olumsuz cevap aldı.

Büyük İskender, bugünkü Tacikistan civarında yeni bir şehir tesis etmek üzereyken Spitamenes 7000 kişilik ordusunu genişletip, Sogdiana ve Baktria'da ayaklanma hareketlerini güçlendirdi. Arianos'un aktardığı bilgilere göre; Büyük İskender Kyropolis sınır şehrine, güçlü isyancıların sığındığı haberini aldı. Bunun üzerine Büyük İskender harekete geçerek, Kyros'un M.Ö. 530 yılında sınır şehri olarak kurduğu, yedi şehrin merkezi olan Kyropolis'i kuşattı. "Cyreschata" adıyla bilinen bu şehir hakkında ilk bilgilere Claudius Ptolemaios (Batlamyus) da rastlanmaktadır. Batlamyus'a göre bu şehir Seyhun Nehri kıyısında kurulmuştur. Kyropolis şehrinin surları diğer şehirlerden daha sağlam ve yüksek surlarla çevriliydi. Şehrin kolay ele geçirilmeyeceğini anlayan Büyük İskender, bölgeye gelerek burada manicıklar kurdu (Arrian, 1884, 208; Tarn, 1979, 68; Karaketir, 2015, 75).

Şehirler yağmalandı ve askerlik yaşına gelmiş tüm gençler öldürüldü. Kyropolis şehirleri ve Memacenler olarak bilinen kale Büyük İskender'in bu saldırısına karşı şiddetle direndi. Şiddetli geçen çatışmalar esnasında Büyük İskender ensesine isabet eden bir taşla bilincini yitirerek ağır yaralandı. Daha sonra Makedonyalı mühendisler tüneller kazarak isyancı şehirleri dağıtmayı başardı. Daha sonra olabilecek isyanlara karşı önlem almak için isyan çıkan her şehirde askerlik çağına gelmiş erkeklerin öldürüleceği, çocuk ve kadınlarının köleleştirileceği halka duyuruldu. Bölgede, güneşte kurutulmuş tuğlalarla 6 km uzunluğunda bir duvar örüldü. Otuzdan fazla İskenderiye şehrinin arasına katılmak üzere "Alexandreia Eskhate" şehrinin temelleri atıldı. Bölgede isyan bastırılrsa da civar bölgelerde isyanlar devam etti (Yılmaz, 2021, 153)

2.3.2.3. Spitamanes ve İskitlerin Büyük İskender'e Direnişi

İskitler, isyan hareketlerine katılmak üzere kalabalık süvariler halinde Alexandria Eskhate şehrinin önünde toplandı. Diğer taraftan Spitamenes'te Semerkand'a saldırmış, bölgede kalede yer alan Makedonya garnizonunu kuşatmıştı. Bu haberleri alan Büyük İskender kuzey sınıra dönerek, burada inşasına başladığı şehri yirmi günde tamamladı. Amacı bu şehre Grek-Makedon halkı iskan ederek, esir aldığı Sogdiana halkıyla beraber nüfuzunu güçlendirmektir, aynı zamanda burada kuzeyden gelen göçebe saldırılarına karşı güçlü bir kale oluşturuldu.

Büyük İskender şehrin inşasını tamamladıktan sonra isyanlara karşı harekete geçti. İskitler nehrin karşı tarafında bulunuyordu. Karşı tarafa geçmek için deriden salları ve tahta kayıklar hazırlattı. Teknelere yerleştiği mancınıklarla İskitlere karşı saldırıya geçti. Panikleyen İskit halkı kıyı bölgesini boşalttı. İskender'in hafif piyade askerleri kıyıya çıktı. Ardından falanks piyade askerleri, süvarilerin geçişini kolaylaştırmak için köprü başını genişletti. İskitler, Büyük İskender ordusuna karşı klasik bozkır savaş tekniği olan çembere alma taktiği uyguladı. Bu taktik karşısında bocalayan ordusuna karşı Büyük İskender müdahale etti. Süvari ve piyadelerini bir araya aldı ve arka tarafa okçu ve mızrakçıları yerleşti. Bu şekilde göçebe isyancıların vur kaç taktiğini önlemiş oldu. Savaş sonunda oldukça kayıp yaşayan İskitler kaçmak zorunda kaldı. Bu sırada Büyük İskender içtiği pis su yüzünden rahatsızlandı. Daha önce aldığı yarasında tam iyileşmemişti. Buna rağmen İskitleri 15 km yol kadar takip etti. Bu mücadele sonrasında Hazar kıyılarında yaşayan İskitler itaat altına alınmış oldu. İskitler Büyük İskender'e bir elçi göndererek affına sığındı. İskitler itaat altına alındıktan sonra Sogdiana'nın kuzeyi sakinleşti ve Büyük İskender güneye yöneldi.

Diğer cephede Semerkand'ı savunan ordusuna Andronikos, Karanus ve Menedemos komutanlığında takviye kuvvet gönderdi. Spitamenes kale kuşatmasını kaldırarak, Zeravshan Vadisi boyunca batıya çekilmek zorunda kaldı. En batıda yer alan İskit birliklerinin Spitamenes'e katılmasıyla olayların akıbeti değişti. Spitamenes yorgun, aç ve perişan atlarına rağmen Makedonya birliklerine pusu kurmaya karar verdi. Verilen mücadelede Spitamenes Sogdiana'nın kraliyet sarayına geri çekildi. Farnukhes komutasındaki Makedon ordusu Spitamenes'i takip ederken, Spitamenes ordusuna 600 İskit

atlısı katıldı. Zorlu geçen çatışmalar sonucunda Makedon ordusu asker kaybı verdi ve zaman zaman geri çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra Polytimetos Nehri'ne (bugünkü Özbekistan'a akan nehir) doğru çekilmek zorunda kaldılar. Komutan Karanus, diğer komutan Andromakhos'la eş zamanlı hareket etmedi ve birliğini güvenliğe alabilmek için nehrin karşı tarafına geçmeye çalıştı. Nehrin karşısına panik halde geçen askerlerin birçoğu dik kıyılardan sulara yuvarlandı. Bu durumu fırsat bilen İskit ordusu her yönden dörtнала gelerek, Makedonya ordusunu bertaraf etti. Askerlerin bir çoğu suda boğularak öldürüldü. Sağ kalan küçük bir bölük nehirdeki küçük bir adaya sığınmak zorunda kaldı. Fakat bu bölükte Spitamenes'in gazabından kurtulamadı. Spitamenes'in ordusu ve İskitler adayı kuşatarak kalan askerleride öldürdüler.

Polytimetos Nehri'nde yapılan bu savaş, Büyük İskender'in yaşadığı en ağır ve en kanlı yenilgi olmuştur denilebilir. Bu savaşta yaklaşık 350 askerinin sağ kurtulduğu, 2500 askerinin kılıçtan geçirildiği bilinmektedir. Ölen askerlerin büyük çoğunluğu Makedon değil ücretli askerdi. Büyük İskender sefer sırasındayken kaval kemiğinde çatlak oluştu, beyin sarsıntısı geçirdi. Spitamenes bu savaşta çevik, değişken, nizami üstün bir savaş taktiği uygulamıştır.

Büyük İskender Sirderya'yı geçmek üzereyken bu yenilginin haberini aldı ve derin bir üzüntü yaşadı. Son sürat yola koyuldu ve üç günde yaklaşık 300 km yol alarak, dördüncü günün sabahına doğru Semerkand'a vardı. Büyük İskender'in yaklaştığını duyan Spitamenes ve birliği hızla şehri terk etti. Büyük İskender arkalarından yol aldı. Savaş alanında durakladı ve ölümlerini defnettirdi. Polytimetos Nehri'nin bittiği yerden ötede çöl başlıyordu, buradan geri döndü ve geçtiği şehirlerin çoğunu yaktı yıktı. Halk kalelere sığınmak zorunda kaldı. İskitlerle ve Spitamenes ile birlikte hareket eden birçok halkı özellikle erkekleri öldürttü. Binlerce sivil halk kılıçtan geçirildi, binlercesi köleleştirildi. Peukolaos komutasında 3000 kişilik birliği Sogdiana'da bıraktı ve kışı geçirmek üzere Amû Derya'yı geçerek Baktria bölgesine döndü (M.Ö. 329/328).

Bundan sonra Büyük İskender'in ordusunda zamanla bir azalma olduğu, Spitamenes'e karşı verilen mücadelenin sonuçsuz kaldığı bilinmektedir. Bunun üzerine İskender Yunanistan'dan Antipater komutasında 8000 paralı asker, Suriye ve Küçük Asya'dan Asandros ve Nearkhos komutasında 11000 asker

takviyesi aldı. Ordusunu bağımsız birliklere ayırarak Sogdiana'yı ele geçirmek üzere Baktria'da bulunan İskitler ve Hârezmlilerle ittifak oluşturdu. Kışın sonuna doğru Amû Derya'yı geçerek, Sogdiana'da oluşan isyanı bastırmak üzere kuzeye doğru ilerledi. M.Ö. 328 yılı ilkbaharında Perdikkas, Hepaestion, Artabazos, Koinos ve Ptolemaios'un komutasındaki birliklerle ve daha sonra Semerkand'da birleşen bağımsız beş ordu grubuyla Amû Derya ve Polytimetos Nehri arasındaki bölgeyi işgal etti. Diğer ayaklanmaları bastırmak üzere Semerkand da ordusuna yeni bir görev dağılımı yaptı. Komutan Hepaestion'a ele geçirilen bölgelerin korunması ve düzenlenmesi görevini verdi. Koinos'u Spitamenes'e karşı batıya gönderdi. M.Ö. 328 yılının sonlarına doğru Spitamenes yakalanarak, başı Büyük İskender'e teslim edildi. Bir kısım Sogdiana'nın ileri gelenlerinden bir bölük, teslim olmayıp, ele geçirilmesi imkansız gibi görünen kayalıklara sığındı (Arrian, 1884, 210-238 ; O'brien, 1992, 125-127; Tarn, 1979, 66-73 ; Yılmaz, 2021 153-156).

Spitamenes bir halk kahramanı olarak birçok tarih kitabı sayfalarında yerini almıştır. Yurdunun bağımsızlığını şerefi gibi gören birçok Asyalı lider tarih sayfalarında görülmektedir. Yunan tarihçisi Arrian'a göre; Paratikan liderliğinde Baktria'nın kuzeyinde gerçekleşen isyan, Spitamenes ayaklanması bastırıldıktan sonra da devam etmiştir. Bunların yanısıra Katan, Avstan isimleri İskender'e karşı mücadele veren savaşçı yiğitler olarak anılmaktadır. M.Ö. 327 yılında Krater'in komutasında Makedonyalılara karşı verilen mücadelede Katan helak olmuş, Avstan esir düşmüştür (Kamalova, 2020, 43).

2.3.2.4. Büyük İskender'in Baktria Prensesi ile Evlenmesi

Büyük İskender ilk evliliğini Baktria Prensesi ile gerçekleştirdi. İran satraplarından Oxyartes, dağların tepesinde kurduğu sarp bir kalede oturuyordu. Büyük İskender kalenin teslim olması için Oxyartes'e haber yolladı. Oxyartes teslim olmadı ve şu cevabı verdi; “kanatların varmı”. Büyük İskender tüm askerlerini toplayarak, kalenin tepesine kim çıkarsa o askere on iki talent altın, ikinci askere on bir talent, üçüncü askere on talent vereceğini söyledi ve on ikinci askere kadar vereceği para miktarını sıraladı. Ödüle talip olan 300 asker ip ve demir kazıklarla güçlkle kaleye doğru tırmandı. Tırmanma esnasında 30 asker düşerek öldü. Kalede oturan satrap bu duruma çok afalladı ve Büyük İskender'e teslim olmak zorunda kaldı. Büyük İskender, Satrap'ın Roksana adlı kızıyla evlenmek istediğini bildirdi. Bu evlilik

diplomatik olduğu kadar Roxsana'yı da çok beğenmişti. Oxyartes kızının evliliğine onay verdiği gibi Büyük İskender ile iş birliğine girdi. M.Ö. 327 yılının ilkbaharında Makedonya geleneklerine göre düğün yapıldı. Bu evlilik Baktria ve Sogdiana'nın işgal sürecinde son nokta oldu. Büyük İskender babasının izinden giderek fethettiği bölgeden kendine bir eş seçti ve fethettiği bölgenin efendisi olduğunu da vurgulamış oldu.

Büyük İskender Makedonya gelenekleri ve Yunan geleneklerini uzlaştırmak için de çaba sarfetti. Baktrialı prenses Roxsana ile yaptığı evlilik de halkların kaynaşması yolunda atılan bir yoldu. Çünkü halk tarafından yabancı bir kral olarak anılmak değil, halkının Onu her yönden resmen benimsediği bir kral olmak istiyordu. Bu yüzden Baktria'dan ayrılmadan önce iki çatışmaya daha girmek zorunda kaldı. Bundan sonra Büyük İskender, Orta Asya fethini tamamlamak üzere Hindistan'a yöneldi. Hayber Geçidi'ni ele geçirdi ve ordusunu karşıya geçirebilmek için İndus Nehri üzerinde köprü inşa ederek Pencap bölgesine indi (Arrian, 1884, 239-242; O'brien, 1992, 135; Tarn, 1979, 75-76; Yılmaz, 2021, 157-168).

2.3.2.5. Büyük İskender'in Vefatı

M.Ö. 356 yılında Makedonya'nın Pella kasabasında doğan Büyük İskender özel hocalar tarafından özel eğitim alarak yetiştirilmişti. Özellikle hocası Aristo'nun eğitim hayatında özel bir yeri vardır. Aristo'dan dil, edebiyat, siyaset ve felsefe üzerine dersler aldığı bilinmektedir. Bazı kaynaklara göre İskender, tevhid inancını yaymak için kendini mücahit görmüştür. Ona göre akıl sahibi kişiler puta değil, tek bir Tanrı'ya tapardı. Makedonya tahtına oturduğu ilk gün halkın huzurunda şu konuşmayı gerçekleştirdi; " ... *Sizin kralınız rabbine en çok itaat edendir; ben size Allah'tan korkmayı, itaatten ayrılmamayı ve cemaate bağlılığı emrediyorum ...* "

Kuran-ı Kerim'de (el-Kehf 18/83-99) geçen Zülkarneyn'in hayat hikayesiyle İskender'in hayat hikayesinin birbirine benzemesi sonucu Büyük İskender'in Zülkarneyn olduğu düşüncesini doğurmuştur⁴⁰. İskender'in hayatı,

⁴⁰ Aristo'nun hocası olan Platon'un hocası Sokrates'in tek Tanrı'yı savunma uğruna öldürülmesi ve Aristo'nun Büyük İskender'in hocası olması İslam kaynaklarında doğruluk payı olabileceğini de düşündürülebilir.

İslam Edebiyatı'nda destan niteliğinde birçok esere konu olmuştur. Genel olarak İskendername olarak adlandırılan bu eserlerde Zülkarneyn'in kişiliği İskender'in hayatına sindirilmiştir. İskendernamelere göre İskender İran asıllı bir Yunan prensidir. Yedi yaşına kadar Aristo'nun eğitimi altında yetişmiştir. Tahta geçen İskender halkını yönetirken Sokrates, Platon (Eflatun) ve Aristo'nun ilkeleriyle idare etmiştir. Rivayete göre rüyasına giren bir melek O'na kılıncı vermiş, İskender ordusuyla beraber Allah'ın kılıcıyla dünyayı fethetmeye karar vermiştir.

Bazı İslam kaynaklarına göre Büyük İskender, İran'ı ele geçirdikten sonra Mecusiliğe bağlı din adamlarını öldürmüş ve bu dine ait tüm kitapları yakırmıştır. Arap Yarımadası'nı ele geçirdikten sonra Mekke'ye dönerek Kabe'yi tavaf etmiştir. Bundan sonra Cidde'den Mağrib seferine çıkmış, Kayrevan'dan Kudüs'e dönerek burada vefat etmiştir. Naaşı altın bir tabuta konarak İskenderiye şehrine gönderilmiştir. Rivayete göre tabutunun başında Hint, Yunan, İran halklarından olmak üzere otuz filozof birer vecize ile İskender'i anlatmıştır. Yirmi sekiz filozofun konuşmasının ardından karısı Rüşeng ile annesi son konuşmayı yapmış ve naaşı İskenderiye⁴¹'ye gönderilmiştir. Mesûdi'nin Mürûcü'z - Zeheb adlı eserine göre mezarı hala burada mevcuttur.

Bazı kaynaklara göre ise İskender ahlaki yönü zayıf, içkiye düşkün değişken bir karaktere sahiptir. Mücahitlik konusunun, bazı dindar zümreler tarafından uydurulduğu savunulmuştur (Mesudî, 2004, 1177-183; Kaya - Ünver, 2000, 556-559). Büyük İskender hayatının son yıllarını aşırı alkol alıp, uyumakla geçirdi. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Büyük İskender humma hastalığına yakalandı ve sık sık nöbetler geçirdi. Bu süreç içerisinde dini görevlerini yerine getirdi ve tanrılara kurban sundu. Diğer taraftan askerlerinin idaresine yön vermeye devam etti.

Ölüm döşeğinde son kez askerleriyle vedalaşarak onları selamlamıştır. Büyük İskender, Babil'de M.Ö. 323 yılında Haziran ayı başlarında 32 yaşında hayatını kaybetti. Yeraltında bulunan Büyük İskender Mezarlığı, kubbeli kutsal türbe olarak yüzyıllarca ziyaret edildi. Ziyaretçiler arasında August ve Roma imparatorları da vardır. Türbenin yeri bugün tam olarak bilinmemektedir.

⁴¹ Büyük İskender'in Mısır'da kurduğu şehir

Öldüğünde karısı Roksana, IV. Alexander'a hamileydi. Rodoslu Memnon'un eski karısı Barsine ile olan ilişkisinden de Heraklas adında iki-üç yaşlarında bir oğlu vardı. Ardından yaşanan taht mücadeleleri sonucunda I. Selevkos İran'da idareyi ele aldı. I.Selevkos önderliğinde İran'da yeni bir hanedanlık kuruldu. Babil, Baktria ve Sogd bölgelerinin idaresini ele geçiren Büyük İskender'in ölümüyle Makedonya İmparatorluğu dörde bölündü ve İskender'in komutanlarından Selevkos, Selevkos Devleti'ni kurdu (Frye, 1983, 144; O'brien, 1992, 135-214 ; Yılmaz, 2021, 199-202; Muslu, 2019, 17-18).

2.3.3.Selevkos Krallığı Dönemi

Büyük İskender'in ölümünden sonra anlaşmazlığa giren komutanları idari ve mülki yönetimi bölüşmek üzere M.Ö. 320 yılında Asi (Orontes) nehri civarında Triparadeisos kasabasında bir toplantı düzenledi. I. Selevkos toplantı öncesinde İskender'in önde gelen komutanlarından Perdikkas'ın katline destek verdi. Bunun sonucunda Babil satraplığına sahip oldu. Komutan Antipatro'nun başkanlığında yapılan toplantıda Makedonya İmparatorluğunun baş hükümdarı Antipatro, Frigya hükümdarı Antigonos, Mısır hükümdarı Ptolemaios seçildi. Antipatros'un M.Ö. 319 yılında ölmesiyle Antigonos baş hükümdar oldu.

Dört idareye bölünen Makedonya İmparatorluğu'nun, Batı Anadolu'dan Hindistan'a kadar olan bölge hakimiyetini komutan I. Selevkos aldı. I.Selevkos, Babil'i alarak M.Ö. 312 yılında buraya yerleşti ve sınırlarını genişletmeye devam etti. Selevkos'un Babil'de yükselişi, Antigionus'un doğu sınırını tehdit etti. Bunun üzerine iki taraf arasında mücadele baş gösterdi. Antigionus oğlu Makedonyalı I. Demetrius ile Selevkos'a karşı verdiği mücadelede yenildi. Selevkos Babil'de hakimiyetini güçlendirdi. Büyük İskender'in kurduğu İmparatorluğun doğu bölümünde idare I. Selevkos'un hakimiyeti altındaydı.

Selevkos, M.Ö. 305 ve 303 yıllarında Maurya hükümdarı Çandragupta ile savaşmak zorunda kaldı. Çandragupta, Büyük İskender'in bıraktığı Yunan satraplarının bir kısmını idaresi altına aldı ve Hindistan'da Selevkos'a rakip çıktı. Appian'a göre; Selevkos, İndus'u geçti ve Kızıldeniz'in kralı Maurya (Sandrocottus) ile savaştı. M.Ö. 305 yılında yapılan antlaşmaya göre Selevkos 500 savaş filini ve askeri yardım karşılığında Afganistan'ın güney ve doğusunu teşkil eden Kâbil, Kândehar bölgelerini Maurya idaresine bıraktı. Afganistan'ın

kuzey bölgeleri yine Yunan satraplarında kaldı. Çandragupta, Selovkos'un kızıyla evlendi ve iki taraf arasındaki antlaşma bu evlilikle pekiştirildi. Bu siyasal ayırım kültürel bir bölünmeye yol açmadı.

Yunan idaresinde olan bölgelerde Hint tapınakları olduğu gibi Maurya idaresinde bulunan Kandahar gibi yerlerde Hint tapınakları mevcuttu. Kandahar'da bulunan son derece önemli üç adet Aşoka yazıtı göstermektedir ki bölgenin idaresi Chandragupta'dan sonra Aşoka'ya geçmiştir. Çandragupta'dan sonra gelen hükümdar Aşoka, Yunan kültürünü korumaya devam etti (Tarn, 1940, 84-94; Frye, 1983, 151; Dupree, 1980, 285; Strootman, 2013, 6119-6120; Yıldırım - Temizkan, 2017, 118; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 34).

Büyük İskender'in komutanları arasında yaşanan savaşlar arasında M.Ö. 301 yılında gerçekleşen İpsos Savaşı en önemli savaşlardan biridir. Bu savaş sonucunda Küçük Asya ve Trakya'da Lysimakhos, Mısır'da Ptolemaios, Makedonya'da Kassandros, Ön Asya'da Selevkos hakimiyet kurdu. I. Selevkos bu savaş sonucunda oldukça güçlendi. Farklı halkları içinde barındıran Selevkoslar Devleti'nin hakimiyeti Ege Denizi'nden Hindistan' a kadar ulaştı (Appian, 2017, 209, Frye, 1983, 151-152, Yıldırım - Temizkan, 2017, 120).

Genişleyen sınırların idaresinde zorlanan I. Selevkos, krallığını güçlendirmek için Baktria'lı eşi Apama'dan olan oğlu I. Antiokhos'u, M.Ö. 294 yılında ikinci kral ilan etti. I. Antiokhos döneminde Baktria bölgesi, Orta Asya'nın en önemli merkezlerinden biriydi (Albayrak, 2019, 446). II. Antiokhos döneminde Selevkoslar Devleti ve Ptolemaios Krallığı arasında İkinci Suriye Savaşı⁴²'nin (M.Ö. 260-253) yaşanması nedeniyle Selevkos topraklarında iç isyanlar baş gösterdi. Bu isyanlardan birinde baş gösteren Partlar, İran Platosu'nda bağımsızlığını ilan etti (Albayrak, 2019, 446).

Selevkoslar Devleti'nin çöküşünde en büyük etken M.Ö. 3. yüzyıl ortalarında İran'a hakim olan Parthlardı. Part İmparatorluğu'nun kurucusu I. Arşak'tan dolayı Arşak İmparatorluğu olarak ta bilinir. I. Arşak kendisini Ahmaniş İmparatorluğu'nun varisi ilan etti. I. Arşak, İran'ın kuzeydoğusunu ve kuzeybatısını Mezopotamya'yı Selevkoslardan alarak, ülke sınırlarını büyük ölçüde genişletti. Part İmparatorluğu Mezopotamya, günümüz Afganistan'dan

⁴² "Suriye Savaşları" ayrıntılı bilgi için bakınız; Appian, 2007, 105-237

batı Pakistan'a kadar uzanan toprakları kapsıyordu. Batıda Selevkoslar, kuzeyde İskitlerle mücadele etmek zorunda kalan Parthlar, batıya doğru genişledikçe Ermenistan Krallığı ve Roma Krallığı'yla da mücadele etmek zorunda kaldı. Bu siyasi ortamda Selevkoslar hükümdarlığında 3. Suriye Savaşı (M.Ö. 246-241) yaşanmaktaydı. Parth Devleti, Baktria satrapı I. Diodot'un isyanını destekledi ve bağımsızlığını ilan etmesine izin verdi (Brosius, 2006, 84- 85; Daryaee, 2012, 179).

M.Ö. 190 yıllarında Büyük Antioh idaresinde Rum ordusu ve Selevkos'un ordusu Magnesie bölgesinde (Manisa) savaştı ve savaş Selevkos'un yenilgiyle sonuçlandı, bu savaş sonrası Selevkoslar Devleti idaresi oldukça zayıfladı. Doğudaki tüm eyaletler Selevkosların hakimiyetinden çıktı. Diğer taraftan Suriye'de siyasi karmaşa ve savaş mevcuttu. Ermenistan kralı güneyinde gelişen iç çatışma ve savaşları fırsat bilerek Suriye'yi işgal etti. Selevkoslar Devleti, Ermeni hükümdarları Mithridates ve Tigranes tarafından yıkıldı. Selevkosların tamamen son bulması ise bir yüzyıldan fazla sürdü (Frye, 1983, 171-172; Kamalov, 2020, 44).

2.3.4. Grek – Baktria Krallığı Dönemi

Avesta'da Baktria ülkesi için; “bayrakları her zaman yükselen güçlü ülke” ifadeleri yer almaktadır. Baktria Devleti Türkmenistan, Kuzey Afganistan, batı Tacikistan, güney Özbekistan (günümüzde Surhandarya, Kaşkadarya, Zarafşan bölgeleri) ve Sirderya ırmağının üst kısımlarını ihtiva eden antik bir ülkedir. Merkezi Baktr (Belh) bugünkü Afganistan'ın Mezarışerif vilayetine yakın mesafede bir mevzi şehri olup, o dönem Baktra/Balhika/Bahdi olarak bilinmektedir. Baktria Devleti'nin, kuruluş ve yükseliş dönemlerini anlatan bilgiler yok denecek kadar az olup, çoğu rivayetlerden ibarettir (Kamalov, 2020, 41-46).

Selevkos İmparatorluğu'nun oldukça geniş topraklara sahip olması idareyi zorlaştırmış, bu açıdan İmparatorluk merkezinden uzak olan satraplar daha bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Pers hanedanından I. Arşak'da bağımsız hareket etmeye başlamış, daha sonra M.Ö. 250 yıllarında Margiana (Margu), Baktria ve Sogdiana valisi I. Diodot kendini kral ilan ederek, Selevkos Devleti'ne karşı bağımsızlığını ilan etmiştir. Magnesie Savaşı'ndan sonra

Grek- Baktria Devleti'nin sınırları genişlemiş ve daha da güçlenmiştir (Frye, 1983, 163-171; Kamalov, 2020, 43-45).

I. Diodotus öldükten sonra idareyi oğlu II. Diodotus aldı. II. Diodotus'un da Part idarecileriyle ittifak halinde olduğu bilinmektedir. Daha sonra Sogdiana satrapı olduğu öngörülen Magnezya kökenli Yunan Euthydemus, II Diodotus'u devirerek M.Ö. 230-220 yıllarında Grek- Baktria Krallığını yönetti. Euthydemus döneminde devlet sınırları Fergana'ya kadar uzanmaktaydı. Euthydemus M.Ö. 210 tarihlerinde Selevkos hükümdarı III. Antiochos'un saldırısına maruz kaldı. Euthydemus 10.000 atlıyı komuta etmesine rağmen savaşı kaybetti ve geri çekildi. Devlet üç yıl Selevkosların kuşatması altında kaldı.

M.Ö. 206 tarihlerinde Euthydemus'un oğlu Demetrius hükümdar ilan edildi. Euthydemus oğlu Demetrius'u Antiochos'un kızıyla evlendirdi. Selevkos ordusu bu şekilde Baktria'dan ayrıldı. Bundan sonra Grek-Baktria Devleti sınırları oldukça genişledi ve batıda kuzeydoğu İran bölgelerine kadar yayıldı. Kuzeyde Sogdiana ve Fergana'yı kontrol altına alıp, Kaşgar ve Urumçiyeye seferler düzenlendiler. Batı ve Çin arasındaki ilk iletişimi sağladıklarına dair belgeler bulunmaktadır. Mauryan İmparatorluğu'nun devrilişini fırsat bilen Demetrius, M.Ö. 180 tarihlerinde Hindistan'ı işgal etti. Demetrius'un doğu Hindistan'a kadar ilerlemiş olabileceği öngörülmektedir.

Demetrius'un generali ve Selevkosların müttefiki Eucratides, II. Diodotus'u devirerek iktidarı ele geçirdi. Eucratides'in M.Ö. 170-145 yılları arasında süren krallığı boyunca Grek- Baktria sınırları oldukça genişledi ve kuzey Hindistan'a ulaştı. Pencap civarında pek çok Hint darphanesinde para bastırıldığı bilinmektedir. Eucratides, Hint Yunan kralı I. Menander'e mağlup oldu, ardından Part kralı I. Mithridates'in saldırısına uğradı ve yenildi. Bu yenilgi sonucunda I. Mithridates, Taberistan ve Horasan bölgelerin idaresini ele geçirdi. M.Ö. 140 tarihinde Saka ve Partyalılar Baktria bölgesini işgale başladı. Bu dönemde "Eucratideia" olarak da bilinen "Ai Khanoum" devletin başkentiydi. Eucratides'in ölümünden sonra Devlet'in oldukça zayıfladığı bilinmektedir. Yüceçiler M.Ö. 120 tarihlerinde Baktria bölgesinin güneyine doğru ilerlediler. Son Grek Baktria kralı I. Heliclos Baktria'yı terk etmek zorunda kaldı (Doumanis, 2019, 64; Baumer, 2020, 289; Roy, 2016; Albayrak, 2019, 446); (Encyclopedia Iranica: Euthydemus, www.archive.com); (www.

Perseus.tufts.edu, Polybius Histories, Antiochus Moves from Bactria Through Interior Asia); (www. Perseus.tufts.edu, Polybius Histories, Antiochus Engages the Bactrian); (www. Perseus.tufts.edu, Strabo Geography/Erişim: 11.08.2022).

Grek- Baktria Devleti sınırları Euthydem, Demetri ve Eakradit döneminde Baktria, Sogdiana, Arahosiya ve Araya bölgelerini kapsamaktaydı. İç isyanlar sonucunda Sogdiana bölgesi M.Ö. 2. yüzyılın sonu ile M.Ö. 1. yüzyıl başında bağımsızlığını ilan etti. Devletin diğer bölgelerinde de benzer hareketler baş gösterdi. Diğer taraftan Çin baskısına dayanamayan Hunlar, M.Ö. 2. yüzyıl sonlarına doğru kuzey Çin'den batıya doğru ilerlemeye başladı ve Doğu Türkistan ile Yedisu bölgesinde göçebe hayatı sürdüren Vusunlar ve Yueçiler⁴³ (Toharlar) batıya doğru göçe zorlandı. Bu durum sonucunda Vusun ve Yueçiler, Baktria ve Sogdiana bölgesine akınlar düzenledi. Bölgede İskitler ve diğer başka kavimlerle kaynaşarak, başta Sogd bölgesi, M.S. 128 yılından sonra Grek-Baktria Devleti'ne bağılı diğer bölgeleri Hint nehrine kadar ele geçirdiler. Böylece Grek-Baktria devleti yerine Yueçiler yani Kuşanlar devleti (M.S. 1-4. yüzyıl) kurulmuş oldu (Kamalov, 2020, 44-45).

⁴³ Mete Han'ın Çin imparatoru Wenti'ye yazdığı mektupta yer alan bilgilere göre Hun adıyla anılan yirmi sekiz kabilenin içerisinde Vusunlar ve Yueçiler de yer almaktadır. Gök Türklerin ana vatanında Orta Tanrı Dağları ve Işık Gölü civarı olması dolayısıyla Vusunlar, Gök Türklerin atalarının bir kısmını oluşturmuştur (Durmuş, 2002, 1216-1222) Vusunlar, Çin kaynaklarında Wu-sun/Husung olarak geçer. Çin ittifakıyla beraber 5. yüzyılın sonuna kadar İpek Yolu güzergahı üzerinde güçlü bir devlet kurmuşlardır. Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesinde yaşayan Hunlar (Hsiung-nu) tarafından mağlup edilen Vusunlar, uzun bir süre Hunlara vergi ödedi. Daha sonra M.S. 160 yılında göçe zorlandı. Vusunlar Yedisu bölgesine geldiği zaman yerli Sakların yanında Yueçi kabilesinin büyük bir bölümü buraya yerleşmişti. Vusunların gelenekleri Hunlarla aynıdır. Hun topluluğuna bağılı olan Vusunlar güçlendikten sonra bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Bundan sonra Vusunlar Hunların düzenlediği kurultaylara katılmamıştır. Hun hükümdarı Mete Han tahta geçince onlara Yueçilere hücum ederek mağlup etmiştir. Hunlar Yueçi hükümdarını öldürmüş ve onun kafatasından içki kadehi yapmışlardır. Baktria bölgesine gelen Vusunlar, mağlup edip onları kendilerine tabi ettiler (Ekrem, 2002, 1176-1178) (Yatsenko, 2002, 1205-1206). Yueçilerin batıya kayması ile Orta Asya, Batı Türkistan, Afganistan ve Hindistan'ın kuzeyinde büyük bir kavimler hareketi başlamıştır. Tanrı Dağları'nın batı kesimlerinde oturan Sakalar, Yueçilerin öncesinden güneye doğru kaçmışlar ve Afganistan ve Hindistan'ın kuzeyinde bazı yeni devletler kurmuşlardır. Vusunların Yueçilere yaptığı baskın ile bu kavimler göçü daha da dalgalanıp Orta Asya'nın etnik yapısını büyük çapta değişikliğe uğratmıştır (Ekrem, 2002, 1176-1178).

Harita 14: Grek Baktria Krallığı ([http://wikipedia.org/wiki/dosya:Greco-Baktria Krallığı/Erişim: 22.07.2022](http://wikipedia.org/wiki/dosya:Greco-Baktria_Krallığı/Erişim:22.07.2022)).

2.3.5. Sosyo-Kültürel Hayat

Büyük İskender, “Büyük” sıfatı ile dünyanın sayılı büyük imparatorluklarından birini kurdu. O, insanlar arasında ırk, dil, din ayrımını ortadan kaldırarak, Eskiçağ dünyasında “Dünya Devleti” kurma ideolojisine sahipti. Bunun için yerine göre Pers geleneklerine göre merasimler düzenledi. Ele geçirdiği bölgelerde Helen kültürünü yayma politikası uyguladı. Bunun için ilk olarak Perslilerin gelenek ve göreneklerini benimsedi ve halka yakın bir politika uyguladı. Doğu halklarının dini ve milli değerlerine önem verdi. Kültürel kaynaşma sağlamak amacıyla Baktria prensesi Roxsana ve daha sonra M.Ö. 324 yılında III. Darius’un kızı Stateira ile evlendi. Ayrıca binlerce Makedonyalı’yı da Pers kadınları ile evliliğe teşvik etti (Yılmaz, 2021, 211; Diakov ve Kovalev, 2008, 421).

Pers İmparatorluğu sınırları içerisinde birçok farklı etnik unsuru barındırmaktaydı. Halk gelenek görenek, din, dil, kültür konusunda oldukça renkli bir yelpazeye sahipti. Ordusunu eğitim ve talimle disipline eden Büyük İskender, Perslerin savaş usullerini, dil, din, edebiyat, felsefe, örf ve adetlerini de mercek altına aldı (Yılmaz, 2021, 72). Büyük İskender döneminde Orta

Asya halklarının sosyal hayatı, Helenizm'den oldukça etkilendi. Kral, Orta Asya halklarını kendine bağlamak için onlara önemli görevler verdi. Bölgede Makedonya Krallığı'na bağlı yeni krallıklar kuruldu. Bu krallıklar Yunan dil ve kültürünü Orta Asya'ya taşıdı. Antik dünyada Helenistik dönem etkisi diğer halklar tarafından da benimsenmişti. Helenistik kültür anlayışının kendine has özelliklerinden biri hümanizm diğeri bilimselliktir. Ekonomik yönden ileri olan bölgelerde Grek bilim ve tekniği oldukça ilerledi. Doğu ve Yunan devletleri arasındaki ekonomik ilişkiler kültürlerin karşılıklı etkileşimini sağladı (Yılmaz, 2021, 211-213; Diakov - Kovalev, 2008, 454-458). Büyük İskender ilim ve bilime oldukça önem vermiştir. Astronomi, felsefe ve tıp kitaplarının Grekçe'ye çevrilmesini sağlayarak, yanında götürdüğü ilim ve sanat adamlarıyla beraber sosyal ve fen bilimlerinin ilerlemesine, gelişip yaygınlaşmasına katkı sağladı (Kaya - Ünver, 2000, 556-559).

Büyük İskender'in fetihleri sonucu Yunan dili Hindistan ve Orta Asya'ya yayıldı. Bugün nasıl İngilizce orta İranlı bir sınıf tarafından benimsendiyse o zamanda Yunanca belli bir kesim tarafından benimsenmişti. Aremice İran platosunda devam ederken, Yunanca Büyük İskender ve haleflerinin dili olarak daha yaygındı (Frye, 1983, 145). Yunanlılar için, dünyanın her yeri Yunan vatanydı. Yunan dili konuşmayan tüm topluluklar barbar olarak görülmekteydi. Bunun yanında Asya kültür unsurlarının Helenleştiği gibi Yunan kültür unsurları da Doğu'nun kültüründen etkilendi. Büyük İskender'in politikası sonucu her iki kültür kaynaştı (Diakov ve Kovalev, 2008, 454). Özellikle din konusunda Yunanlılar Asya'da kabul gören tüm ilahları benimsedi. Helenizm aynı zamanda din aleminin birleşmesini de sağladı (Yılmaz, 2021, 213).

Büyük İskender gittiği yerde yerel adetleri benimseyerek, Med kıyafetleri giydi. İran ve Baktria'dan topladığı 3000 genç askere alınarak, Yunan kültürü ile eğitildi. Böylece yerel halkla Yunan Makedonya yöneticileri arasında bir bağ oluşturmaya çalıştı. Araştırmalara göre Büyük İskender'in fetihlerinden kültürel ve demografik olarak en çok etkilenen bölge Sogdiana ve Baktria bölgesidir.

Afganistan'da kurduğu şehirlere savaşamayacak durumda olan askerlerini, paralı muhafızlarını ve yerli halktan bazı toplulukları yerleştirdi. Alexandria Caucaso şehrinde 3000 Makedon askeri, 7000 Baktrialı'nın iskan

edildiği bilinmektedir. Bu bölge Büyük İskender Devleti sınırları içinde en çok en çok garnizon kurulan ve en çok askerin toplandığı bölge olmuştur. Örneğin Baktria satraplığında 10.000 piyade, 3000 süvari kuvvet bırakılmıştı (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 50).

Büyük İskender'in başlattığı kaynaşma politikası arkasından gelen komutanlar tarafından da devam etti. Yunanlılar akın akın Asya ülkelerine ve Mısır'a yerleşti. Helenizm dil, din ve ırk gözetmeksizin birçok ülkeyi ve medeniyeti etkisi altına aldı. Grek- Makedonya kültürü tüm ülkelerde hakim bir kültür oldu. Büyük İskender ordusuyla beraber dünya tarihsel dönüşümünü başlatan bir kültür ordusu gibiydi (Yılmaz, 2021, 215-257). Helenleşme süreci sadece Doğu'nun Batılılaşma süreci değildi, Doğu ve Batı kültürünün kaynaşma sürecini de oluşturdu.

Helenistik dönemde binlerce Yunan Makedon halkı gelip, Afganistan'a yerleşmiştir. Bu açıdan Afganistan halkının genetik analizlerinde Yunan Makedon izler görülmesi gayet doğal bir sonuçtur. Günümüzde Afgan aydınlarının bir kısmı, Nuristan (eski Kâfiristan) bölgesinde yaşayan Kalaş halkının Büyük İskender döneminde Afganistan'a yerleşen Yunan ve Makedonların torunu olduğunu savunmaktadır. Kalaş halkının 19. yüzyıla kadar koruduğu Pagan inancı ile Yunan mitolojisi arasında benzer özellikler mevcuttur. Kalaş halkının konuştuğu dil eski Yunanca'dan izler taşımaktadır. Bunun yanında Antik Çağ Yunan ve Makedon iskeletleriyle yapılan genetik analizlerde, Kalaş halkıyla %20-40 benzerlik gösterdiği bilinmektedir. Kalaş halkının genel olarak açık tenli ve renkli gözlü olmasıda Yunan halkıyla benzerlik göstermektedir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 56).

Selevkos Krallığı'nın Ege'den Afganistan, Pakistan'a kadar uzanan toprakları oldukça geniş yelpazeli etnik renkliliğe sahipti. Büyük İskender döneminde başlanan, etnik birlik beraberlik politikası bu dönemde uygulandı. Helenizm Orta Asya, Yakın Doğu ve Orta Doğu'da dalga dalga genişledi. Ticaret ve mesleki amaçlarla yüzlerce şehir kuruldu (Bidmead, 2004, 143). Kurulan yeni kentlere Yunan ve Makedon ailelerin iskanı Selevkoslar döneminde de devam etti. Asya içlerine yerleşen Yunanlılar "katoika" olarak adlandırılmaktaydı. Afganistan'a yerleşen Yunan halkı sayısı tam olarak bilinmemekle beraber sayılarının on bin civarında olduğu öngörülmektedir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 51).

Tohar vilayetinde kurulan Ay Hanum sitesi, burada kalabalık bir nüfusun yaşadığının kanıtıdır. Kentte 5000-6000 kişi kapasiteli bir tiyatro mimarisi keşfedilmiştir. Kentte bir kütüphane olduğu da öngörülmektedir. Ay Hanum'da bulunan tiyatro, kütüphane, okul ve benzeri mimari kalıntılar, dönemin sosyal hayatı ile ilgili ipuçları da barındırmaktadır. Örneğin tiyatro izleme bölümlerinde aristokrasi sınıfı için bir bölüm ayrılmıştır. Bu durum toplumda tabakalaşma olduğunun göstergesidir. Arkeolojik kazı çalışmalarında Aristoteles'e ait bir diyalogun yer aldığı papirüs parçası gün yüzüne çıkartılmıştır. Bu vesikaya göre Aristoteles'in öğrencilerinden Kıbrıslı filozof Klearhos, burada kurulan bir lise de ders vermektedir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 53; Albayrak, 2019, 450).

Kentte bulunan Yunanca yazıtlarda, şehrin ileri gelen ailelerin adı saptanmıştır. Oxus'un karşı kıyısında Taht-ı Sengin'de bulunan Phrygia-Lydia yerel tanrısı Marsyas heykelinden elde edilen ipucuna göre buraya yerleşen göçmenlerin bir kısmının kökeninin Anadolu'daki Menderes vadisinden olduğu tahmin edilmektedir. Aramice ve Runik harflerle yazılmış iki kitabeden anlaşıldığı üzere bölgede sadece Yunanlılar ikamet etmemektedir. Runik yazıların bir kısmı çözülememiş, bugün hala gizemini korumaktadır. Uzmanların bilinmeyen dil yazı grubu olarak adlandırdığı bu yazı stili sadece Baktria bölgesinde değil, Türkistan'da Alma Ata, Issık Göl ve Merv gibi bölgelerde geniş bir coğrafyada rastlanmaktadır. Orhun Yazıtları'nı andıran bu yazı stilinin Kuşanların ataları olan bir Saka kabilesine ait olduğu düşünülmektedir. Bir kısım araştırmacı bu yazıtları Afganistan'da Proto- Türk varlığının kanıtı olarak savunmuştur (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 53).

Arkeolojik kazılar sonucunda farklı itikatlara bağlı tapınaklar görülmüştür. Helenizm, Bakrtia Krallığı döneminde de etkilerini sürdürdü. Bölgede Zerdüş dininin yanısıra Yunanların çok Tanrılı dinleri de ilgi görmeye başladı (Kamalov, 2020, 42-45). Afganistan'a Budizm Maurya hanedanı hükümdarlarından Aşoka (M.Ö. 273- M.Ö. 232) döneminde girdi, fakat asıl başarısını Kuşanlar Devleti döneminde kazandı (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 61). Aşoka tarafından yazılmış olan "Aşoka Yazıtları" hükümdarın koyduğu yasalar, yaşamı, idealleri, başarıları ve dönemi hakkında önemli bilgiler içermekle beraber toplumun ahlaki değerlerini yükseltmek amacıyla yazılmış Dharma öğretisidir. Bu öğretiye göre aile hayatın merkezindedir ve erdemli

davranış, dini ritüellerden daha önemlidir. On İkinci Kaya Fermanı'nın tamamı insanların birbirine saygısını geliştirmeye, diğer din ve mezheplere olan hoşgörüyü yöneliktir (Kayalı - Hakman, 2021, 5-7).

Diğer taraftan Helen kültürü Baktria ve Sogd ülkelerine gelişmişlik düzeyi kattığı kadar sosyal bir gerilikte getirdi. Baktria halkı M.Ö. 550- M.Ö. 330 yıllarında ciddi bir sosyal ve siyasal değişime uğradı. Boylar arasında oluşan sınıflaşmalar, köle cemiyeti, asilzadelerin verimli topraklara el koyuşu kültürel bir düşüşte yaşattı. Özellikle M.Ö. 329-M.Ö. 327 yıllarında gerçekleşen Makedonya yenilgisinden sonra birçok kentsel ve kırsal alan harabeye döndü. Baktria Krallığı döneminde daha önceki dönemlerde görüldüğü gibi İskitler gibi kalabalık topluluğa mensup yerli kabileler bağımsızlığını elde etmek için sürekli isyan çıkarttığı görülmektedir (Kamalov, 2020, 42-45).

2.3.6. Ekonomi

Büyük İskender, Persleri idaresi altına aldıktan sonra oldukça zengin bir hazine devraldı. Kıymetli madenleri sikke basımında kullandı. İmparatorluk genelinde vergiler önemli bir gelir kaynağıydı. Ekonomik olarak Doğu satraplarının bağımsız olduğu öngörülmektedir. Tarım, hayvancılık, ticaretle uğraşan halktan vergi toplama işleri daha önce olduğu gibi idari satraplara aitti. Daha önce kullanılan sikkeler tedavülden kaldırıldı, yerine İskender Sikkesi kullanıldı.

Ticareti geliştirmek için ulaşım ağına önem verdi. I. Darius'un başlattığı yol onarım çalışmalarını devam ettirdi ve yeni yollar yaptırdı. I. Darius zamanında oluşturulan posta teşkilatını korudu ve geliştirdi (Yılmaz, 2021, 239-240). Pers topraklarında özellikle Yahudiler ticaret konusunda ileriydi. Vassal ülkelerin sömürülmesi Helenistik hükümdarların ekonomik ve kültürel hayatta gelişmelerini sağladı. Arabistan, Küçük Asya, Orta Asya, Çin, Akdeniz, Hindistan gibi ülkeler arasında ticaret akışı oldukça gelişmişti (Yılmaz, 2021, 213).

Büyük İskender'in Asya fethinden sonra Doğu ve Batı arasında sosyal ve ticari ilişkilerin daha çok geliştiği bilinmektedir (Kaya - Ünver, 2000, 556-559). Büyük İskender dönüş yolu güzergahında ordusunu üçe böldü. Kendisi kıyı kenarından, ikinci bir bölük Kirman vadisinden, üçüncü kol denizden

gitmiştir. Böylece Büyük İskender, aynı zamanda ticaret yolu olarak üç güzergah belirlemiştir. Orta Asya seferi sonrasında; Anadolu'da Hellespontos boğazı, Ege bölgesi ve kıyıları, Mezopotamya, Doğu Akdeniz, Mısır, Mezopotamya, Zagros geçitleri, Karya, Likya, Pamfilya, Kilikya, Hazar kıyıları, Afganistan, Hindukuş geçitleri, kuzeyde Hokand'a kadar olan bölge, İndus Havzası'ndan Lahor'a kadar olan bölge, İndus Havzası'nın kara ve deniz ticareti denetimi gibi önemli ticaret güzergahları Büyük İskender'in denetimi altına girdi.

Bu ticaret güzergahlarından Avrupa'da olmayan çeşitli Asya bitkileri Avrupa'ya taşındı. Avrupa'dan Asya'ya insan göçü yaşanırken, bitki göçü de gerçekleşti (Doğaner, 2008, 50-54). Büyük İskender maden alanında uzman kişileri yanına alarak, altın ve gümüş bulmak için maden kazıları da yaptırdı. Fakat bu kazılarda çoğunlukta tuz yatakları çıkartıldı. Hemadan'da (Ektebana) ateş kuyuları olarak adlandırılan petrol kuyularına büyük ilgi gösterdi. Hemadan halkı şelaler yakarak, petrol zenginliğini Büyük İskender'e sergiledi (Doğaner, 2008, 50-51).

Diğer taraftan M.Ö. 329-327 yıllarında Baktria'da Büyük İskender'e karşı verilen mücadelede birçok yerleşim yeri harabeye dönüşmüştür. 327-325 yıllarında gerçekleştirilen devrimler ülke ekonomisine zarar vermiştir (Yılmaz, 2021, 215).

Selevkoslar dönemine ait olduğu bilinen Ay Hanum sitesinden çıkarılan kalıntılara göre Afganistan bu dönemde Akdeniz dünyası ve Hint alt kıtası ticaretinde önemli bir rol üstlenmiştir. Ay Hanum sitesinde ele geçirilen sikkelerin % 40'ı, M.Ö. 2. yüzyılda hüküm sürmüş Selevkos krallarına aittir. Selevkoslar döneminde altın çağını yaşayan Ay Hanum kenti, kalıntılardan anlaşıldığı üzere idari ve mali bir merkezdir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 53).

Yunan tarihçileri Baktria bölgesini "Bin Şehir Ülkesi" olarak nitelenmiştir. Bu ifadeyle Baktria'da şehir medeniyetinin diğer ülkelerden daha üstün derecede olduğunu belirtmektedir. Baktria bölgesi zengin madenlere sahip olması etkeniyle madencilik, silah teknolojisi, kuyumculuk, dokumacılık ta oldukça ileriye gitmişti. Baktria bölgesinde üretilen araç gereç ve ziynet eşyaları Avrupa, Hindistan, Çin ve Fars ülkelerinde oldukça rağbet görmekteydi. Baktrialıların maden işlemeciliğinde oldukça ileri olması, ilk demir para

basımında bu bölgede olması ihtimalini düşündürmekle beraber kesin kanıt sağlayan veriler mevcut değildir. Arkeoloji çalışmaları sonucu Baktria hükümdarlarının, kendi adlarına darp ettiği çok sayıda sikke bulunmuştur.

Tarım ve hayvancılık Baktria bölgesinin vazgeçilmez ekonomi kaynağıdır. Kvint Kursi Ruf bu konu hakkında şu ifadelerle yer verir: “ Baktria tabiatı zengin ve rengârenktir. Bazı yerlerinde çok sayıda bağ-bahçeler ve üzüm bağları bulunur ve tatlı meyvelerle doludur. Verimli topraklarda buğday yetiştirilir, kalan yerler otlaklardan oluşmaktadır ”. Diğer taraftan Devlet'in iç politikasında siyasi istikrarsızlıklar olması, Yunan ülkelerinden maddi ve manevi destek alınamaması Baktria Devleti'nin uzun vadede siyasi ve iktisadi açıdan zayıflamasına neden oldu ve Baktria Devleti içerisinde isyanlarda artış görüldü (Kamalov, 2020, 42-45).

Resim 17 : Yunan yazılarıyla “Euthydemus Kral (bağımsız)” ifadeleri yer alan sikke (<https://strinfixer/GrekBactria/Erişim: 12.08.2022>).

2.3.7. Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Büyük İskender, Afganistan seferi sırasında birçok şehir kurdu. M.Ö. 330 yılında günümüz Herât şehrinde “Alexandreia Aria”, M.Ö. 329 yılında günümüz Kandahar veya Gâzne bölgesi civarında “Alexandreia Araxosia”, günümüz Begram'ın (Kapisa) olduğu yerde “Alexandreia Caucaso” şehirlerini kurdu (Frye, 1983, 146-147; O'brien, 1992, 125; Tam, 1979, 61-65). İskender, Herât şehrinde kaleler inşa ettirdi. Herât'da yer alan Kûhendiz Kalesi'nin Büyük İskender döneminde inşa edildiği bilinmektedir (Şahin, 2013, 8).

Büyük İskender tarafından M.Ö. 330 yılında temeli atılan Herât Kalesi, kare planlı olup, eski şehrin kuzey ucunda yer alır. İskender Kalesi ve Kale-i İhtiyaruddin olarak da bilinmektedir. Moğol istilasında tahrip olan kalenin,

M.S. 14. yüzyıldan itibaren yeniden inşa edildiği öngörülmektedir. Sokak seviyesinden 30 metre yükseklikte olan kale, 250 metre kadar doğudan batıya doğru uzanır. On sekiz kulesi vardır ve duvarları iki metre kalınlığındadır. Günümüz görüntüsünün büyük çoğunluğu 1415 yılında Sultan Şahruh döneminde inşa edilmiştir. 1950 yılında yapılan restorasyon çalışmalarıyla yok olmaktan kurtarılmıştır (Farmani, 2019, 62).

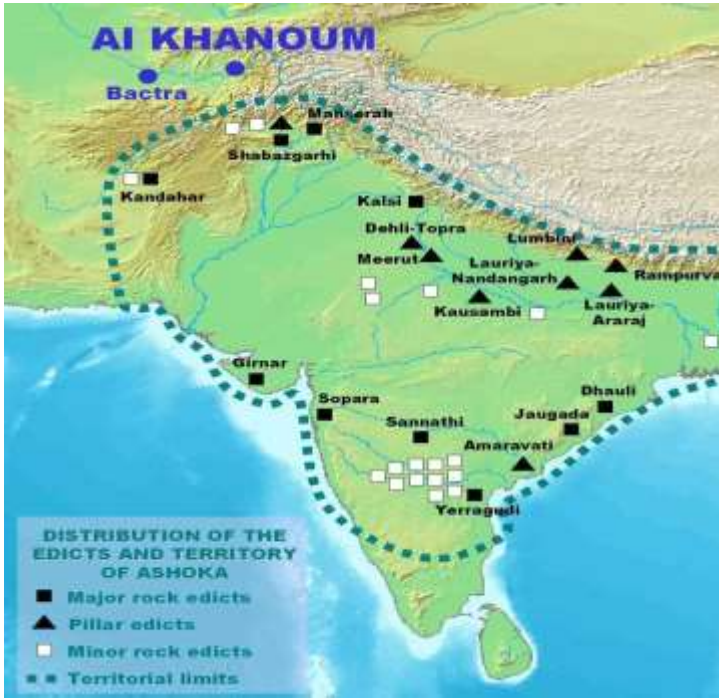
Resim 18 : Herât Kalesi

([tps://www.trthaber.com/haber/dunya/afganistanin/](https://www.trthaber.com/haber/dunya/afganistanin/) /Erişim: 02.05.2022).

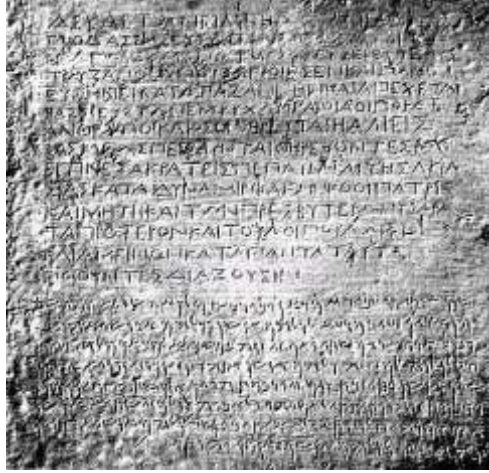
1958 ve 1963 yıllarında yapılan kazı çalışmalarında kral I. Aşoka'ya ait olduğu tespit edilen yazıt, Aramice ve Yunanca olmak üzere iki dilde yazılmıştır. Bir diğer Aşoka yazıtı, 1969 yılında Danielle Bourgeois ve Jean tarafından Qargha (Kâbil, Karga gölü civarı) ve Laghman ili arasındaki bölgede yapılan kazı çalışmalarında bulunmuştur (Dupree, 1980, 287; Sivrioğlu, 2015b, 63).

Bu dönem sosyo-kültürel başlığında da bahsettiğimiz Aşoka Yazıtları, Hint kralı Aşoka tarafından kaleme alınan, Hint mimarisi ve mühendisliğinin dikkat çekici bir eseri olup, doğal kayalara oyulmuş paha biçilmez yazılardır.

Aşoka Yazıtları, on dört yazıttan oluşmakta olup, sekiz farklı yerde bulunmuştur. On Dört Kaya Fermanları (Büyük Kaya Fermanları/Kalinga Yazıtları), Kalinga bölgesinde iki farklı yerde Caugada ve Dhauri'de tespit edilen yazıtlardır. Küçük Kaya Fermanları on farklı bölgede tespit edilmiş yazıtlardır. Yedi Sütun Fermanları, orjinali Topra'da bulunan yedi sütundan oluşan yazıtlardır. Günümüzde bu sütunlar Delhi bölgesine taşınmıştır (Kayalı - Hakman, 2021, 4-5).

Harita 15 : Aşoka Yazıtları'nın bulunduğu noktalar
(<https://hindistanzezi.com/budist-kral-ashoka/>Erişim: 22.09.2022)

Resim 19 : Kandahar’da bulunan ve Kral Aşoka tarafından yazıldığı bilinen iki dilli (Yunan ve Aremice) kaya yazıtı (M.Ö. 25) Kalıntı günümüzde Kâbil Müzesi’nde sergilenmektedir (<https://strinfixer/GrekBactria/Erişim:12.08.2022>).

1877 yılında Vahş ve Panc nehirlerinin Amû Derya ile birleştiği bölgece keşfedilen Amû Derya hazinesinde 46 buluntu içerisinde 179 altın ve 7 gümüş işlemeli madeni araç gereç Baktria Devleti kalıntıları arasındadır. Bu hazine Baktria sınırında Taht-ı Sangin şehrinde bulunan bir tapınağa aittir. Buluntular bugün Londra British Müzesinde yer almaktadır (Kamalov, 2020, 42).

2.3.7.1. Ai Khaunom (Ay Hanum) Kenti

Afganistan’ın kuzeydoğusunda doğal bir savunma hattı olarak kurulan Ay Hanum kenti, Helenizm kültürünün Orta Asya’da cereyan ettiği en önemli kentlerden biridir. Kent ilk kez İskoçlu kaşif John Wood tarafından 1838 yılında ziyaret edildi. Paul Bernard başkanlığında Fransız Arkeoloji Heyeti tarafından 1965-1978 yılları arasında bölgede ilk sistemli kazılar gerçekleştirildi (Martinez Séve, 2014, 18).

Ay Hanum kentinin keşfinden önce Afganistan’da Yunanlıların varlığı, yazılı kaynaklar ve Helenistik sikkeler vasıtasıyla biliniyordu. Ay Hanum kentinin keşfi, Afganistan’da Helenistik devrin gerçek bir panoramasını gözler önüne serdi. Ay Hanum sitesinin I Antiokhos döneminde gelişmeye başladığı bilinmektedir. DAFA tarafından 1963- 1978 yılları yapılan kazılarda Yunan mimarisine benzer tiyatro sahnesi, gymnasium (lise), Akdeniz usulü taban

mozaiklerine sahip villalar, Korinth tarzı 118 adet sütunu olan avlu ortaya çıkarıldı (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 53).

Ay Hanum kentinin güneyinde Kokça nehri, batısında Amû Derya yer alır. Kentin etrafı surlarla çevrilidir. Kent; Yukarı Şehir, Aşağı Şehir ve Ara Teras olarak üç bölüme ayrılmıştır. Yukarı Şehir'de açık havada ibadet yapılan bir alan ve askeri binalar ve surlar mevcuttur (Martinez Séve, 2014, 118). Aşağı şehirde anıtsal kamu binaları tapınak, tiyatro, lise, saray, iki mozole ve cephanelik yer almaktadır. Aşağı Şehir dikdörtgen bir plana sahiptir. Mezopotamya ve İran saraylarıyla benzerlik gösterir.

Sarayın güneybatı tarafında iki yerleşim yerinde bulunan evler, Grek-Baktria evleriyle aynı özellikleri taşır. Evlerin içinde Grek tarzı banyolar, merkezde oturma odası ve koridora bağlanan odalar, tabanlarda Doğu tarzı mimari desenler mevcuttur, duvarda süslemeler görülmez, özel mobilyalar çok azdır, evlerin önünde mahalleye bakan bir avlu yer alır. Mutfaklarda çanak çömlek, ocaklar mevcuttur, mutfak eşyalarının bir kısmı Grek tarzda üretilmiştir. Güneş saatleri, tezgah ağırlıkları, mürekkep kapları dikkat çekici buluntulardandır.

Sarayın idari işlerinin yürütüldüğü odaların tabanı çiçek ve deniz yaratıkları figürleriyle donatılmıştır. Bu teknik, Yunanistan'da M.Ö. 4 ve M.Ö. 3. yüzyıllarda kullanılan bir tekniktir. Sarayda bulunan yatak odalarında Grek usulü hamamlar yapılmıştır. Sarayın doğu ve batı tarafında hazine binaları yer alır. Girintili Niş Tapınağı'nda şarabın dağıtımıyla ilgili Aramice yazılmış çömlek parçaları görülmüştür. Hazineerde depolanan ürünlerin bir kısmının Hindistan'dan getirildiği bilinmektedir.

Kentin ana tapınağı olduğu bilinen "Giritli Niş Tapınağı" Grek tapınak modellerine benzemez, daha çok Pers mimarisine yakındır. Aşağı şehrin ortasına inşa edilmiştir. Tapınağa adını veren girintili nişler, dış duvar boyunca uzanır. Tapınak yaklaşık 20 km² lik bir alana kurulmuştur. Tapınağın iki yanında Grek tarzı küçük ibadethaneler yer almaktadır.

Yapının en erken mimarisinin M.Ö. 4 yüzyılda oluşturulduğu bilinmektedir. Tapınağın arka cephesinde otuz iki adet seramik vazo yerleştirilmiştir. Tapınağa sonradan ilave edilen iki ibadethane ana kült heykeli bulunmuştur. Heykelden kalanlar eller ve ayaklardan ibarettir. Sol

ayakta sandalet üzerinde motifler mevcuttur. Tapınakta yazı bulunamadığı için bu kült heykelin Pers tanrısı Ahura Mazda'mı yoksa Grek tanrısı Zeus'mu olduğu tam olarak bilinmemektedir. Tapınakta fildişi eşyalar, topraktan kadın, erkek ve hayvan figürleri bulunmuştur. Bulunan en ilginç buluntulardan biri de Kybele imgesi yaldızlı gümüş madalyondur.

Resim 20 : Kybele imgesi yaldızlı gümüş madalyon (Yiğit, <https://docplayer.biz.tr/225826969>).

Aşağı şehirde yer alan diğer önemli bir tapınak “Kineas Temenosu” dur. Tapınakta bulunan yazıya göre bu tapınak Kineas’a adanmış bir tapınaktır. Burada aynı zamanda bir mezar olduğu bilinmektedir. Akropol’de İran ve Grek Baktria özelliklerine sahip tapınakta, yüksek bir yapı mevcuttur. Bu yapı üzerinde güneşe kurban sunmaya yönelik bir sunak mevcuttur. Bu yapıdan çok az kalıntı günümüze kadar ulaşsa da kuzey duvarlarının Girintili Niş Tapınağı’na benzer mimari yapıya sahip olduğu bilinmektedir. Ay Hanım kent surları dışında yer alan bir toplu mezarlık alanında üst düzey bir aileye mensup mezara rastlanmıştır. Ölen kişilerin isimleri lahitlerin yanlarına bırakılan çömler üzerine yazılmıştır. Sarayın kuzeyinde surlar içinde yer alan mezarlar Grek tarzındadır. Mezar taşları üzerinde yazılan yazıdan anlaşıldığı üzere mezar Kineas’a aittir. Kineas’ın şehrin ileri gelen ilk liderlerinden olduğu tahmin edilmektedir. Ai Khanoum kentinin, M.Ö. 50 tarihinden Kuşanların istilasında yıkıldığı bilinmektedir (Martinez Séve, 2014, 265-281; Albayrak, 2019, 446).

2.4. Kuşanlar Devleti

Kuşanların menşei tartışma konusu olup, antropoloji, dil, ırk, sikke vb. buluntulardan oluşturulan çıkarımlara göre İran, Moğol, Hint Tibet, İskit ve Türk menşeli olduklarına dair çeşitli görüşler vardır. Hint ve Tibet görüşü çok taraftar bulmamıştır. İskit menşei olduklarına dair görüşü K. Enoki savunmuştur. Bazı dilbilimcilerin yaptığı araştırmalara göre Toharca⁴⁴ (Hint-Avrupa dil ailesinin eski bir diyalektiği) ile Kuşan dili arasında bağlantı vardır. Nitekim Araplar, Afganistan'a geldiklerinde ülkenin kuzeyinde yer alan bölgelere Toharistan adını vermiştir. Bazı araştırmacılara göre ise Kuşanlar Tohar değil, İrani bir halktır. Deşt-i Nawur, Sorkh Kotal, Kara Tepe, Ay Hanum, Dalverzin Tepe gibi antik bölgelerde yapılan kazılarda ele geçirilen Kuşan yazıtları, eski dil Farsça ile benzerlik göstermektedir.

E. Schultz, Wilson, Bhandarkar, S.Lévi, F. Hirth, J. Keneddy gibi araştırmacılar, Kuşanların Türk olduğunu savunmuştur. Kalhâna adlı yazarın 12. yüzyılda yazdığı Keşmir tarihçesinde (Rajatarangînî) Kuşan hükümdarı Kanişka'nın Türk (Turuşka) kökenli olduğunu yazmıştır. Buna göre Kuşanlar tıpkı Gâzneliler ve Selçuklular gibi resmî yazışmalarda İranî bir diyalektik kullanmış olabilir. Yine bazı geleneksel Hint kaynaklarında Kuşanlar (Turuşka) Türk olarak geçmektedir (Tezcan, 1996, 346-353; Tezcan, 2002, 1234-1235; Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017, 60; Mızrak, 2014, 377-390).

Diğer taraftan Orta Asya'da yaşayan tüm göçebe kavimlerin, fiziksel özellikleri, kılık kıyafetleri, gelenekleri birbirine benzemektedir. Örneğin M.Ö. 6. yüzyıl İran metinlerinde yer alan İskitlerin fiziksel özellikleri ve kıyafet tasvirlerinin benzeri Kuşanların fiziksel özellikleri ve kılık kıyafetlerinde görülür. Millattan Sonra atlı göçebe hayatı sürdüren tüm bozkır kavimlerinde de Kanişka heykelinde görülen özellikler, paralarda sikkelerde bulunan tasvirler benzer özellikler gösterir (Tezcan, 2002, 1237).

Kaynak yetersizliğinden dolayı Grek Baktria Devleti'nin yıkılışı ile Kuşan Devleti'nin kuruluşu arasındaki zaman dilimi tam olarak

⁴⁴ Toharlar, M.Ö. 2. yüzyıldan M.S. 8. yüzyıla kadar Afganistan'dan Çin'e kadar geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017, 60).

bilinememektedir. Tilla Tepe kazısından çıkarılan materyaller bir nebze de olsa bu zaman dilimini aydınlatmıştır (Sarianidi, 2015, 292-293). Daha önce bahsettiğimiz üzere Sarianidi'nin yönettiği Sovyet arkeoloji heyeti, (M.S. 1. yy) Kuşanlar dönemi hükümdar ailesine ait olduğu düşünülen beş erkek, bir kadın mezarı tespit etti. Tilla Tepe mezarlarında görülen defin geleneğinin, Sibirya ve Altay Hunlarının defin geleneğiyle benzer özellikler gösterdiği ve Mongloid izler taşıdığı tespit edilmiştir (Tezcan, 2004, 1234). Tilla Tepe kazılarında Kushan kabilelerine ait buluntuların benzerleri, Amu-Derya nehrinin sağ kıyılarında özellikle Tulkhar (Günümüz Tacikistan sınırları içerisinde) mezarlık alanında bulundu. Yine benzer materyallere, Orta Asya'nın Mâveraünnehr bölgesinde özellikle Buhara'da rastlanıldı. Tilla Tepe'de kazılarında elde edilen bazı nesnelerin tarzıyla, Sibirya Hayvan üslubu arasında yakın benzerlikler görülmüştür (Sardiani, 2015, 292-293).

Kuşan krallarının kronolojik sıralaması tam olarak tespit edilmese de krallığın kurucu hükümdarının Kujula (M.S. 30-38) olduğu bilinmektedir. Kujula'nın ardından Vima ve Vima Kadphises (M.S. 95- 127) adları hükümdar olarak geçer. Kuşanların en büyük hükümdarı olarak I.Kanişka'nın M.S. 127-140 yıllarında hüküm sürdüğü bilinmektedir. Daha sonra Vaşışka (140-160), Huvişka (160-190), I. Vasudeva (190-230)'nın hükümdarlık yaptığı bilinmektedir. II. Kanişka (230-24) Kuşanlar Devleti'nin son hükümdarıdır (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 60).

Kral Kanişka kurduğu ve varislerinin devam ettirdiği Birinci Kuşan Sülalesi devletin merkezi olarak İran topraklarında yoğunlaşırken, Kral Kaphidides'in kurduğu İkinci Kuşan Sülalesi devletin merkezi olarak Kâbil'in aşağı vadisi ve Taxila (Revalpindi) bölgesinde yoğunlaştı (Dames, 1993, 150).

2.4.1. Kuşanların Baktria Bölgesine Gelişi

Çin baskısına maruz kalan Hun kabileleri, M.Ö. 2. (yaklaşık M.Ö. 175 yılları) yüzyılın sonlarına doğru kuzey Çin'den batıya doğru ilerledi. Bu kabilelerden göçebe hayatı süren Vusun ve Yueçiler (Toharlar) Doğu Türkistan ve Yedisu bölgesinden batıya doğru göçe zorlandı. Baktria ve Sogdiana bölgesine akınlar düzenleyen Vusun ve Yueçiler bölgedeki diğer kabileler ve İskitlerle birleşerek Sogd bölgesini ele geçirip, Grek Baktria Devleti'ne son verdiler (Tezcan, 2002, 1228; Togan, 1981b, 46; Ligeti, 239-240; Roux, 2004,

59-60; Frye, 1983, 450). Göçebe yaşayan Yüe-çiler yaklaşık M.Ö. 129 lu yıllarda Amû Derya bölgesinde yerleşik yaşama geçmeye başladı. Yerleşik yaşama geçişle beraber yüzyıl kadar geçen bir süreç sonrasında Baktria bölgesi denetim altına alınarak, imparatorluğa doğru yol alındı (Sharma, 2002, 126).

En az 30-50 yıl kadar dünya güç dengelerini elinde bulunduran Kuşanlar Devleti, döneminin en büyük dört devletinden biridir. İlk devlet oluşumlarını Amû Derya'nın kuzeyinde kuran Büyük Yüeci yani Toharlar, M.Ö. 100 yıllarında nehri geçerek, Baktria bölgesine geldiler. Kuşanlar burada beş beyliğe bölündü. Kuşanlar, hükümdar Heraus (Miaos) liderliğinde bu beş beyliğin en güçlüsü olduğunu ispat etti (Narain, 2002, 1300; Sharma, 2002, 126). Çince kaynaklarda “Kuei-shuang” adıyla geçen Kuşanlar, Baktria bölgesinde hakimiyet kuran ve yine Çin kaynaklarında Yüechiler olarak geçen kabilenin beş krallığından birini tanımlar. Bu beş krallıktan biri olan Kuşanların diğer kabileler üzerinde hakimiyet kurarak güçlenmesi sonucu Kuşanlar Devleti'nin kurulduğu öngörülmektedir (Liu, 2002, 139; Runion, 2007, 46 ; Tezcan, 2002, 1232).

Hükümdar Heraus'un büstü, kendi adına basılmış sikkesi ve iktidarı elinde bulunduran ünvanı olduğu ele geçirilen buluntulardan tespit edilmiştir. Ancak Kuşan Devleti'nin tam olarak temeli Kujula Kadphises'in diğer beylikleri hakimiyeti altına alması ve Baktria'nın ele geçirilmesinden bir yüzyıl sonra gerçekleşecektir.

2.4.2.Kuşanlar Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Süreci

Kuşanlar Devleti kurulduktan sonra üç zaman aralığında farklı özellikle görülür. M.S. 1.yüzyıldan yaklaşık 2. yüzyılın ilk 20 yılında Kujula Kadphises, Vima Kadphises ve I. Kanişka dönemlerini kapsar. Bu dönemde Baktria, Sogdiana, Keşmir ve Pencap' a kadar uzanan bölgenin hakimiyetini elde ettiler. Hükümdar Kujula döneminde Kâbil, Keşmir, Baktria ele geçirildi. Kâbil de ticari hayat zenginliğiyle oldukça cezbediciydi.

Çin yıllıklarına göre Kuşanlar Devleti'nin başkenti “Lan Shih” (Ch'ien)'dir ancak buranın neresi olduğu tam olarak tespit edilememiştir. Başkentini klasik Batı kaynaklarda görüldüğü üzere Belh (Baktria) bölgesi olduğu tahmin edilmektedir. Hükümdarın idare merkezinin Baktria'nın doğusu olduğu öngörülmektedir (Narain, 2002, 1300-1301; Sharma, 2002, 126).

Kuşanlar, Partlardan Kâbil ve çevresini alarak topraklarını genişletti ve konumunu güçlendirdi. Kuşanlar, M.S. 30 yılından itibaren Afganistan'ın kuzeydoğusunda hakimiyet tesis ettiler. Bu dönem de güney Afganistan'ın Parthların egemenliğinde olduğu öngörülmektedir. Herât ve batı Afganistan idaresinin Kuşanlarda olduğu tam tespit edilememiştir (Bakır - Badakoğlu, 2019, 131 -132).

M.S. 2. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayıp, 3. yüzyıl ortalarına kadar yine I. Kanişka, varisleri Vaşiska, I. Huvişka, II. Huvişka, I. Vasudeva dönemlerini kapsar. Kanişka hanedanının en güçlü yönetici olarak bilinir. Bu dönemde Kuşanlar Devleti'nin sınırları; Pamir dağları üzerinden kuzeyde doğu Orta Asya'nın içlerine, batıda Sogd ülkesinden doğuda Bihar'a, Güney Asya'da Vindhya's'a kadar genişledi (Narain, 2002, 1300; Sharma, 2002, 126).

Harita 16: Kuşan İmparatorluğu sınırları ([https://tr.wikipedia.org/wiki / Kuşanİmparatorluğu](https://tr.wikipedia.org/wiki/Kuşanİmparatorluğu) / Erişim: 02.02.2022).

Kuşanlar Sogdiana'yı ele geçirdikten sonra Parthlar ve İskitlerle savaşarak, hakimiyet alanlarını güney ve batı yönünde genişletti. Sogdiana'yı ele geçirdikten sonra güneye doğru ilerleyen Kuşanlar, Hayber Geçidi

üzerinden Hindistan bölgesine girdi (Bakır - Badakoğlu, 2019, 131 -132). Hükümdar Kanişka yaklaşık yirmi üç yıl saltanat sürdürdü. Partları mağlup ederek, kuzey Hindistan'ı tümüyle hakimiyeti altına aldı. Daha sonra başkenti Baktria bölgesinin merkezi Belh'den Gandhara'de Peşaver şehrine taşıdı. Kuşanların Türkistan'da sınırları muazzam bir şekilde genişledi. Bu sınırlar tam olarak bilinmemekte, ancak Doğu Türkistan'dan Hazar kıyılarına kadar uzanan sahayı kapsadığı öngörülmektedir. Hükümdar Kanişka'dan sonra tahta geçen oğlu Vanişka, sonrasında Huvişka döneminde önemli bir olay görülmemektedir (Cöhce, 2002 b, 1289).

M.S. 3. yüzyılın ilk çeyreğinden 4. yüzyıl ortalarını kapsayan dönemde Kuşan hükümdarları ülkeyi karmaşıklığa sürükledi. Bu dönem hükümdarları ve Daivaputra Şah-ı Şehinşah'ın Baktria, Peşaver ve Güney Asya'nın çeşitli bölgelerinde yer alan "Samudragupta Allahabad" yazıtlarında adı geçmektedir. Bu dönemde Kuşan Devleti'nin zayıfladığı ve parçalandığı bilinmektedir (Narain, 2002, 1300).

II. Kanişka hükümdarlığından sonra Kuşanlar Devleti zayıflayarak Sasanilere tabi olarak varlıklarını bir süre daha sürdürdü (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 60). Kuşanlar Devleti sınırları, Pencap bölgesine çekildi. Bu durumu fırsat bilen Sasani hükümdarı I. Şapur (241-272) Kuşanları mağlup ederek, Pencap bölgesinin kuzey topraklarını ele geçirdi. Diğer taraftan Hun kabilelerinden Chionitaler ve Akhunlar, Kuşanlar üzerine yıpratıcı saldırılar düzenledi. Akhunlar 385-420 yılları arasında Amû Derya'yı geçerek, Kuşan hükümdarı Kitolo'yu mağlup etti ve Peşaver bölgesine püskürttü. Akhunlar bir süre sonra Belh bölgesine hakim olarak, Afganistan ve kuzey Hindistan'daki Kuşan beyliklerine teker teker son verdiler (Cöhce, 2002b, 1289).

Resim 21 : Dokuma kilim üzerine işlenmiş mızraklı Yüceçi askeri (Sergey, 2012, 46).

2.4.3.Sosyo-Kültürel Hayat

Kuşanlar Baktria bölgesine geldiğinde burada Helenistik kültür etkisi devam etmekteydi. Yunan kültürü izleri, tamamen silinmemekle beraber zamanla geri plana çekildi (Liu, 2002, 140). Kuşanlardan önce Helenistik sikkeler ve kötü kopyaları kullanılırken, Kuşanlar dönemi sikkelerin üzerinde göçebelerin kıyafetlerini andıran kıyafet ve uzun çizme giymiş, ayakta duran hükümdar tasvirleri görülmektedir. Kuşan sikkelerinde Yunanca, Baktriaca ve Hint (Prakrit) dillerinin birlikte kullanıldığı bilinmektedir. Görüldüğü üzere Yunanca bölgede hakim bir değilken, diğer yöresel dillerden biri haline gelmiştir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 61)

Kennedy'in Kuşanlar dönemine ait heykel, sikke ve buluntularda, özellikle hükümdar Kanişka'nın başsız heykelinde ulaştığı tespitlerde, Kuşanların Türkistan'da yaşayan Türklerin temsili olduklarını savundu. Kennedy'e göre Kuşanlar, sivri kafatası, çıkı elmacık kemikleri, uzun ve geniş burunlarıyla Türklerin fiziksel özelliklerini taşır. Hükümdar Kanişka'da aynı fiziksel özelliklere sahip, büyük bir Türk kabilesine mensup olan Tocharilere mensuptur.

F. Pugaçenko'nun yaptığı araştırmalara göre Halçayan sarayında bulunan pişmiş toprak ile yapılan tasvirler, Kuşanların ilk yabgusu olan HIAOY (Heraus) 'un bastırıldığı sikke üzerindeki tasvirlerle benzer özellikler gösterir. Amu Derya nehrinin kuzeyinde bugün Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Halçayan sarayının, Kuşanların kuzeydeki sarayları olduğu bilinmektedir. Yine Kuşanların başkenti olduğu bilinen Dalverzin tepede bulunan heykelciklerin, Kuşan hükümdarının ailesine mensup kişiler olduğu bilinmektedir. İskit ve Kuşanlar Baktria bölgesinde görüldükten sonra at üzerinde savaşçılar, pişmiş toprak üzerine tasvir edilmiştir. Bu tasvirler, Baktria bölgesi Kuşan hakimiyetine girdikten sonra bütün Baktria şehir harabelerinde görülmektedir.

Kuzey Baktria bölgesinden çıkarılan arkeolojik buluntularda da Kuşanlar tipik Türk özellikleri taşır. Kuşan savaşçıları (Tezcan, 2002, 1236) :

"Sol tarafta asılı duran kınındaki uzun kılıçlar..., ayak bileklerine kadar bacaklarını örten şalvar veya kumaş pantolonlar..., birbirine tamamen uygun botlar ve, bir omuzdan öbürüne atılan geniş bir kayış olan muhtemelen bir pelerin giyerler... Bazan da sağ ellerinde kısa bir kılıç, sol ellerinde, bir

yıldırımı tasvir eden, kabartma bir arması olan oval bir kalkan tutarlar. Güney Asya'nın sıcak iklimine rağmen Kuşan hükümdarlarının Kanişka örneğinde olduğu gibi en azından resmîyette, ata binmenin bir özelliği olarak bozkır tarzında: Pantolon, ceket ve bot giydikleri görülmektedir."

Kuşanlar döneminin en önemli özelliklerinden biri Budizm'in yayılmasıdır. İlk tarih araştırmalarında Budizm'in I Kanişka döneminde kabul edildiği öne sürülse de sonraki araştırmalar göstermiştir ki, Budizm II. Kanişka (230-240) döneminde resmi din olarak kabul edildi ve asıl başarısını yakaladı. II. Kanişka döneminde Tirmiz ve Baktria Budist rahiplerin uğrak yeri oldu. Bu dönemde Kuşan halkı arasında yükselen Brahman sınıfa karşı II. Kanişka'nın Budistleri kayırdığı gibi bir ihtimal söz konusu olsa da Budizm resmi bir din olarak halka dayatılmamıştır. Hindistan'dan doğan Budizm Afganistan'ın doğu hattı boyunca yayıldı ve bu yol vasıtasıyla Orta ve Uzak Asya'ya doğru yayıldı.

Diğer taraftan halk arasında güneş, ay tapımları, Mazda dini, İran/Parth tanrıları, Yunan tanrıları da oldukça rağbet gören dinler arasında yerini korudu. Yine Neolitik dönemden itibaren görülmeye başlanan Ana Tanrıça kültleri de varlığını sürdürmüştür. Kapisa (Bergam)'da yerel bir ana tanrıçaya tapıldığı bilinmektedir. Akdeniz coğrafyasında görüldüğü gibi İran ve Afganistan'ta da bağdaştırıcı gelenekler görülmektedir. Örneğin Zeus ile Ahura Mazda, Mithra ile Helios, Verethraghna ile Herakles'in aynı Tanrı olarak kabul edildiği bilinmektedir. Arkeolojik araştırmalar sonucu elde edilen tapınak buluntuları Kuşanlar Devleti'nin, dini açıdan oldukça hoşgörülü olduğunu göstermektedir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 61; Sivrioğlu, 2015b, 63-64).

Kuşanlar güney ülkeler üzerinden Helenistik ülkelere geçerek, kültürlerini zenginleştirmişlerdi. Toharlara ve Kuşanlara göre şarap yüksek kültürün bir göstergesiydi. İçki ziyafetlerinden görüntüler Kândeher'da bulunan Budist sanat eserleri üzerinde görülmüştür. Aslında Budizm, sarhoşluk yapan şeyleri doğru karşılayan bir din değildir. Fakat bağıcılık ve şarap, medeniyet unsurlarından görüldüğü için eserlere yansımış olabileceği düşünülmektedir (Liu, 2002, 142).

Kuşanlar döneminden önce Baktria toplumunda ayrımcılık ve tabakalaşma mevcutken, Kuşanlar döneminde konik yapılı, sınıf ayrımına dayanmayan ama seviyelendirilmiş bir toplum oluştu. Kuşanlar toplumunda

tüm insanlar akraba ve toplumun bir üyesi olsa da bazılarının ataları üstündür. Anıtlarda Kuşan hükümdarı için “Tanrı’nın oğlu” ifadesinin kullanımı ve bazı sikkelerde görülen ünvanlar bu durumu açıkça göstermektedir (Narain, 2002, 1302; Liu, 2002, 140-141).

Kuşan Devleti sınırları içerisinde yaşayan halk farklı etnik kimliklere sahipti. Kuşan ordusu Hintli, Çinli, İranlı askerlerden oluşuyordu. Kuşanlar Devleti etnik, sosyolojik ve sosyal bakımdan heterojen bir topluma sahipti. Halk varlık içindeydi. Kral ve soylular zevk-ü sefaya düşkündü (Sharma, 2002, 125-129).

Kuşan halkı çok iyi at kullanabilen, onurlu, savaş ve ticaret başarısı oldukça yüksek bir halktı. Kuşanlar Devleti toplumu ataerkil özelliklere sahip bir toplumdur. Hükümdarlık babadan oğula geçerdi. Çin elçisi Chang-Chien (Zhang Qian) bu dönemde Baktriyalıların kadına çok değer verdiğini, hatta önemli bir karar alınacağı zaman erkeklerin mutlaka eşlerine danıştıklarından bahsetmiştir. Chang-Chien’in notlarında Yüecilerin yüz ila iki yüz bine yakın okçu askeri olduğu bilinmektedir. Hanshu⁴⁵’da yer alan bilgilere göre Yüecilerin 400. 000 nüfusu, 100.000 askeri, 100. 000 hane evi vardı. Buna göre nüfusun neredeyse yarısı ve savaşabilen tüm erkekler okçudur (Narain, 2002, 1302; Liu, 2002, 140-141).

2.4.4. Ekonomi

Kuşanların ekonomisi göçebe konumdayken hayvancılığa dayanmaktaydı. Bunun yanında mineral, maden işleme ve ticaretiyle ilgilenmişlerdir. Çin kaynaklarına göre Kuşanların ilk göçlerinden önce bir dağdan yeşim taşı çıkarttığı bilinmektedir. Özellikle ak yeşim taşı diskleri o dönemde bin altın parçasıyla aynı değere sahipti. Yüeciler bu işi o kadar iyi yapıyordu ki bölgede tekel oluşturmuşlardı. Bunun yanında Yüeciler at yetiştiriciliğinde de oldukça iyiydi. Yüecilerden yeşim taşının yanısıra at temin ediyor bunun karşılığında Çin ipeği veriyordu. Yüeciler ipek karşılığı o kadar at satmışlardı ki Yüeci atlarının şanı, civar bölgelerde ve tüm Orta Asya’da duyuldu (Enoki vd., 1994, 166; Liu, 2002, 138; Bakır - Badakoğlu, 2019, 131-132). Kuşanlar Hindistan’dan gelen kıymetli taşları, Çin ipeklerini

⁴⁵ M.S. 111 yılında Batı Han Hanedanı’nın M.Ö. 223 ve M.S. 23 yıllarını kapsayan tarih çalışması.

Himalayalar çevresinden gelen kıymetli malları Roma'ya ihraç ediyor, Akdeniz'den de şarap ithal ediyordu. Roma dan alınan ithal ürünler, Kızıldeniz vasıtasıyla taşınıyordu (Liu, 2002, 142). Begram Kapisa antik şehrinde Fransız arkeologlar Hint fildişi, Çin malı cilalı nesnelere, Roma camı, Yunan bronz heykelticiler, alçı madalyonlar vb ürünler çıkardı. Çıkarılan materyallerden anlaşılacağı üzere Kuşanlar Doğu ve Batı ticaretine güçlü bir ivme kazandırmıştı (Frye, 1983, 264).

M.S. 1. yüzyıldan itibaren yıpratıcı iç ve dış saldırılar yüzünden ekonomi de zayıflamaya başladı. Bu gerileme öncelikle para arzıyla kendini gösterdi. Kuşan Devleti ekonomiyi zekice düzenledi. Yüceçiler paradan fazla anlamadıkları halde ekonomiyi canlı tutmak adına önceki paraları taklit ettiler. Bol miktarda para basarak ticari girişimlerini geliştirdiler (Narain, 2002, 1302-1303). Kuşanlar, Baktria bölgesine yerleştikten sonra İlk Kuşan hükümdarı olarak bilinen Hiaoy ve Kujula Kadphises'in sikkeleri, Baktria kralı Eucratides (M.Ö. 171-145)'in kullandığı sikkelerinin taklidiydi. Hiaoy ve Kujula'nın kullandığı paraların üstünde görülen "Kuşan" isminde sikkeleri basan hükümdarın olduğu öngörülmektedir (Tezcan, 1996, 253-271; Tezcan, 2002, 1233; Frye, 1983, 250).

Bin şehrin ülkesi Baktria bu dönemde de ticarete oldukça meşhurdur. Kuşanları ziyarete gelen Çin elçisi Chang-Chien'in notlarına göre Baktrialıların savaş becerisi düşük ama ticaret zekaları oldukça yüksekti. Şehir ve köylerde surlarla çevrili zengin pazarlar vardı. Bölgede ulusal ve uluslararası ticaret yapılmaktaydı. Yüceçiler Doğu'dan Baktria bölgesine yeni bir dünya getirmişti (Narain, 2002, 1302-1303). Yüceçiler Baktria ve Sogdiana bölgesine yerleştikten sonra da Çinlilerle iletişim halinde kalarak ticaret yapmaya devam etmiştir.

Chang-Chien'in doğu-batı yönünde yaptığı seyahat ve imparatora sunduğu raporda; Çin ipeği ve bambusunun, Hindistan üzerinden gittiği ve el değiştirdikçe malların fiyatının arttığı, batıya doğru üç ticaret yolunun uzandığı ifadeleri yer almaktadır. Buna göre İpek Yolu ticaretinin bu dönem açıldığı ve güneye doğru genişleyen Kuşanların, İpek Yolu ticaretini ilk başlatanlar olduğunu öngörülmektedir. Kuşanların aynı zamanda İpek Yolu kontrolünü sağlamaya çalıştıkları bilinmektedir. Kuşanların M.S. 1. yüzyıldan itibaren

Romayla da ticari ilişkiler kurduğu bilinmektedir (Liu, 2002, 138; Bakır - Badakoğlu, 2019, 131 -132).

Kuşanlar Orta Asya'yı, Güney Batı Asya, Orta Doğu, Kuzey Hindistan'ı Afganistan ve İran'ın bir kısmını kapsayan büyük bir imparatorluk kurdu. Bu kadar büyük bir coğrafya da hakimiyet kurması, Japonya, Çin'den Roma İmparatorluğuna kadar uzanan yollarda, önemli ticari ve ekonomik avantajlar sağladı (Buryakov, 2002, 423). Afganistan coğrafyasının ticaret yoluyla dünyanın uzak noktaları arasındaki ticari ilişkiler gelişti. Kuşanlar, Çin ve Hindistan'ın Roma ile ticaretinde aracılık yaptılar. Zamanla önemi artacak olan İpek Yolu ticaretini de desteklediler (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 61). II. Kadphises ve Kanişka'nın hükümranlığı döneminde Roma ve Hindistan arası kara ve deniz ticaret yolu kontrol altına alındı (Cöhce, 2002b, 1289).

Arkeolojik buluntulardan anlaşıldığına göre Kuşan Devleti'nde akıp giden bir şehir ekonomisi mevcuttur. Devlet'in ekonomik yönden zengin oluşu sanatkarlar ve tüccarlar tarafından yapılan bağışlara ve dini hediyelere yansımıştır (Narain, 2002, 1302-1303).

Resim 22 : Arka yüzünde Budha tasviri olan I. Kanişka sikkesi (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Kuşanİmparatorluğu/Erişim:02.02.2022>).

2.4.5. Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Afganistan kazılarında elde edilen buluntular göstermektedir ki, Budizm etkisini sanatsal ve kültürel faaliyetlere oldukça dikkat çekici ve başarılı yansıtmıştır. Buddha heykeli tasvirinin ilk kez bu bölgede yapıldığı görülmektedir. Önceleri insan tasviri yapmaktan kaçınan sanatçılar, Helenizm'in yayılmasından sonra İran ve Yunan tanrı heykelticiklerini örnek alarak Buddha figürleri yapmaya başladı. Bu figür sikkeler üzerinde de

kullanıldı. Zamanla Hint ve Yunan sentezinden oluşan özgün bir Budist sanat ekolü gelişti (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 64).

Arkeolojik çalışmalara göre Kuşanların önemli yerleşim yerleri Afganistan'da Begram Dilberdzhin, Amû Derya'nın kuzeyinde Dalvarzin Tepedir. Arkeolojik çalışmalarda Belh şehrinin 40 km kuzeydoğusunda bulunan Dalvarzin Tepe yerleşim yerinde hem Dioscurois hem de Budist tapınağı ortaya çıkartıldı. Sorkh Kotal'da Mazda dini tanrısı Aoşa için bir tapınak tespit edilmiştir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 61; Sivrioğlu, 2015b, 64-65). Bu tapınaklarda Kuşan hükümdarlarına ait büstler bulunmuştur. Kanişka'ya ait olduğu bilinen büst hem Mat'ta hemde Sorkh Kotal'da görüldü. Yazıtı göre Sork Kotal'da bulunan tapınak Kanişka döneminde inşa ettirilmiştir. Mat'ta bulunan diğer iki heykelin kime ait olduğu tespit edilemese de yazıtlardan da yola çıkarak kral Vima Kadphises ve Huviska'ya ait olduğu öngörülmektedir.

78. Sorkh Kotal. The staircase, 55 meters high, 2nd century a.D. Photo: Délégation Archéologique Française en Afghanistan

79. Sorkh Kotal. Inscription in square Greek script in limestone tablet. Photo: Délégation Archéologique Française en Afghanistan

Resim 23 : Sorkh Kotal ve Greekçe yazılmış tablet (Dupree, 1980, 293).

Sork Kotal tapınağında Helenistik Baktria özellikleri görülür. Burada bulunan yedi yazıttan biri Grek dilinde, diğer diller yerel Prakrit tarzında yazıldığı görülmektedir. Sorkh Kotal'a oldukça yakın bir bölgede Rabatak'ta bulunan yazıt; bir tapınağın inşası ve tanrı ve krallarının buraya yerleşmeleri ile ilgilidir (Liu, 2002, 144-145; Sharma, 2002, 126; Frye, 1983, 249). Rabatak Kitabesi, II. Kanişka dönemine ışık tutan bir yazıttır. II.Kanişka'nın Ara'da yer alan kitabesinde; "Maharajasa Rajatirajasa Devaputrassa Kaisarasa" yani Büyük Kral, Krallar Kralı, Tanrının oğlu ve Caesal efsanesi kayıtları yer alır (Sharma, 2002, 125).

Kuşanlar dönemi Budha heykelleri genellikle ayakta duran ve at kullanan insanları tasvir eder. Celalabad'a yakın bir konumda yer alan Ahin-Posh da kutsal eşyalar ve Kuşan sikkeleri bulunmuştur. Kuşan hükümdarlarının maddi yardım yaptığı ve adaklar sunduğu ele geçirilen kalıntı ve yazıtlarda tespit edilmektedir. Yazıtlara Kuşan dönemi idari yapısına ait bilgiler daha az olup, çok sayıda dini yazıt tespit edildi. Bu yazıtlarda kamu kurumları, hayır işleri, dini işler, Kuşan idarecileri ve soylularından bahsedilmiştir. Yazıtlara göre dini zenginlik gelişen ticareti ve şehir hayatını birlikte getirdi ve halk arasında herhangi bir dini nitelikli isyan yaşanmadı (Liu, 2002, 144-145).

Kuşanlara ait olduğu tespit edilen sikkeler üzerinde görülen hayır işleri su kuyuları, çeşme, tapınak, manastır, aş evi, toplantı salonları, bahçe vb yapılarıdır. Toplum içerisinde çok farklı dallardan zanaat ve sanat dalı gelişmiştir. Özellikle motiflerle taş oymacılığı, resim, heykeltıraş çalışmaları dikkat çekici kalıntılardır. Heykel alanında erken dönemlere ait iki büyük akım olan Mathura ve Gandhara sanatının gelişimi, korunması, M.S. 1. yüzyılın ortalarına kadar Kuşan kralları himayesindedir (Saharma, 2002, 130).

2.5. Türklerin Yükselişi ve Akhunlar

Türkler kabilelere fiziksel özelliklerine bağlı olarak; Akkoyun, Karakoyun, Ak Tatar, Kara Tatar, Kızıl Hun vb. adlar kullanmaktaydı. 5. ve 6. yüzyıllarda Doğu İran, Afganistan, Hindistan, Horasan, Mâveraünnehir ve Türkistan'da büyük bir devlet kuran Akhunlar da Hsiung-nuların yani Hunların bir koludur. Akhunlar yaşadığı döneme siyasi, kültürel ve askeri olarak damga vurmuştur. Büyük bir Türk imparatorluğunun temsilcisi olan Akhunlar kaynaklarda çeşitli adlarla karşımıza çıkmaktadır. İslam kaynaklarında "Abdal"

ile ilişkisi olan “Haytal/Habtal” (çoğulu Hayâtıla), Hun kökenli kabile olarak geçmektedir. Dineverî, Mesudî, Taberî, Belamî, Belazurî, Yakût, Mukkaddesi ve Firdevsî eserlerinde Akhunlara (Haytal-Heyâtılar) yer vermiştir (Konukçu, 2002a, 1310; Konukçu, 2002b, 1348; Konukçu, 2002c, 534).

Akhunlar bölgeye gelmeden önce 4. yüzyılda bölgede Kidar Hunları denilen başka bir Hun topluluğu yaşadığı Bizans kaynaklarında yer almaktadır. Bu Hun topluluğu Kidara adlı liderlerinin etrafında toplanmış göçebe bir topluluktur. Kidara'nın Kuşanların halefi ya da Hun-Kuşan topluluğunu yöneten bir lider olduğu öngörülmektedir. Cunnigham Alexander, Kidarileri Sasani Devleti sınırlarında yaşayan Toharlara bağlı bir kabile olarak nitelemiştir. Kidariler haricinde bu dönemde bölge de War-Hunlar gibi farklı Hun kavimlerinin varlığı da bilinmektedir.

Bu kabilelerin, Akhunlar hükümdar silsilesinin çekirdeğini oluşturduğu, bilinmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda Sasani Devleti'nin sınırlarında yaşayan Hun ve İran göçebe kavimleri 5. yüzyıldan sonra Akhunlar Devleti idaresi altına girmiştir. Peter B. Golden'a göre Akhunlar ayrı bir etnik kavim değil, Eftal kabilesi ve Hun kabilelerinin bir araya geldiği Altay, İran belki farklı etnik kabilelerinde bir araya geldiği topluluktur (Ay, 2019, 156).

Akhunlar Çin kaynaklarında Hoa, Süryanice kaynaklarda aBdel, Ermenice kaynaklarda hep't'al, Arapça kaynaklarda Haital, Hint ve İran kaynaklarında Kidarilerde olduğu gibi Huna ve Hâzyon adı kullanılmıştır. Huna kelimesi tüm göçebe kavimlerde kullanılan ortak bir ad değilse Kidariler ve Akhunlar aynı kabileye mensuptur. Belâzurî, *Fütuhu'l Bûldan* adlı eserinde Akhunların (Heyatilerin) Farîs kökenli olduklarını savunan görüşe yer vererek, Türk kökenli olduklarını belirtmiştir. Hârezmi, Halaç (Kalaç) Türklerinin atalarının Akhunlar olduğunu savunmuştur (el-Belâzurî, 2013, 463; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 66).

M.S. 400 yıllarında Avarlara bağlı olduğu bilinen Eftalitlerin ataları, Sincan'ın kuzey steplerinde yaşayan “Hua” adında küçük bir oymaktır. Avarların, Kuzey Wei hükümdarı karşısında yenik düşmesinden sonra Hua oymağı batıya doğru çekilmiştir. Zamanla Hua halkı Ye-ta adını almıştır. Ye-ta adının hükümdar ailesinin adı olduğu öngörülmektedir (Akbulut, 2002, 1322, Grousset, 1980, 81).

W. Samolin, Hunları teşkil eden boyların İskit menşeli olduğunu ve Hun adını prestij için kullandıklarını ifade etmiştir. W. M. Mc Govern, Kionitlerin Hunların bir kolu olduğunu belirtmiştir. De Guignes, Kionitleri (Hyonları) ve Eftalitleri (Akhunlar) aynı topluluk olarak görmüştür. Akhunlara “Kionit” adını ilk kullanan kişi Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus’dur. Çalışmalarında yer alan bilgiye göre Kionitler, Sasani Devleti’nin sınırlarına yakın bir bölgede yaşamaktaydı. A. Cunnigham, Kionitlerin Toharlarla aynı topluluktan olduğunu belirtmiştir.

Eftalit paraları üzerinde; “Kionit (halkının) Kralı Hephtal” ve Akvnasahohiono: “Kionit (halkının) Kralı Akûn” gibi ifadelerin yer alması, hükümdarın mensubu olduğu kabileyi ifade eder. Bu açıdan K. Enoki’nin Akhunların İran menşeli olduğuna dair görüşü, yetersiz delillere sahiptir. G. Nemeth’e göre ise Eftalitler farklı bir kabiledir. Kionit, Hyon, Hyonaye gibi adlarla anılan topluluk Akhunlardır (Akbulut, 2002, 1318-1320).

Hint kitabelerinde ve sikkelerde Kionitler ve Eftalitler arasında herhangi bir ayırım söz konusu olmayıp, aynı kabileyeye mensup oldukları görünmekte ve her iki halk içinde Akhun adı kullanılmaktadır. Greek eserlerde yine “Abdelai, Eftalit, Leukoi Hunnoylar” Amû Derya’nın kuzeyinde Sasanilere karşı mücadele eden Türkler yani Akhunlardır. Klasik ve orta dönem Farsça’da özellikle de Firdevsi’nin eserinde Akhunlar için “Heftalit, Heftal, Hebtal” adları kullanılmıştır. Hindistan kaynaklarında yabancı halklar arasında gösterilen Akhunlara “Huna”, destan, para ve kitabelerde “Steva Huna, Hara Huna”, yaşadıkları bölge Huna- desa olarak adlandırılmıştır (Akbulut, 2002, 1320; Konukçu, 2002a, 1311-1312).

M.S. 5. yüzyıldan itibaren Afganistan’da Orta Asya kökenli göçebe bir kavim olan Kidari-Kuşan hakimiyeti görülür. Kidariler efsanevi ataları Kidara’ya ithafen kendilerini Kidarlar olarak da adlandırmıştı. Kidara adının geçtiği en eski sikkeler Sogdiana da (Batı Türkistan, Mâverâünnehir) görüldü. Kidariler; Ermeni kaynaklarında Hun, Hint kaynaklarında Huna, Roma ve Bizans kaynaklarında Kızıl Hun (Chinotes) olarak adlandırılmıştır. Bundan dolayı Kidarilerin Hunların bir kolu olduğu öngörülmektedir. Fakat diğer bir görüşe göre Kidariler, Hun adının görkemini kullanmıştır. Örneğin Frye’ye göre Kidariler, düşmanlarını geri püskürtmek için Hun adını kullanmıştır.

Afganistan'ın kuzeyine yerleşen Kidariler, kendilerini Kuşanlar Devleti'nin mirasçısı olarak görmüştür (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 64-65).

429 yılında Çin idarecisi To-pa Wei'den kaçan Hualar (Eftalitler) da bu dönemde Mâveraünnehir'de görülmektedir ve bölgede Kionit ve Hua kabilelerinin konfederasyonu söz konusudur. Bu dönemde Hualar, Kionitler üzerinde hakimiyet kuracak kadar güçlü değildir. Daha sonra güçlenen Hualar (özellikle Eftalit sülalesi) bölgede Türk konfederasyonunun idareci zümresi olacaktır. Tüm Orta Asya'lı halkların neredeyse tamamı farklı boylardan oluşmaktaydı. Buna bağlı olarak kaynaklarda Hunların bir kolu olarak geçen Eftalit, Kidari ve Kionitler tek çatı altında Akhunlar adını almıştır diyebiliriz (Akbulut, 2002, 1311-1322; Konukçu, 2002a, 1211).

Arkeolojik kalıntılardan anlaşılacağı üzere Akhunlar Belh, Çağaniyan ve Toharistan'ı ele geçirip, burada Kuşanlar Devleti'nin çöküşünün ardından bölgede büyük bir devlet kurdular. Çinli Budist seyyahların notlarında da 5. ve 7. yüzyılda Toharistan ve Gandhara bölgesinde Akhunların hakimiyeti görülmektedir (Konukçu, 2002a, 1312-1314). Akhunlar bölgede otorite tesis ettikten sonra 5. yüzyılın ikinci yarısında Pencap bölgesine yerleşerek, Hindistan hakimiyetini de ele geçirmiştir (Konukçu, 2002a, 1312-1314).

Harita 17: Akhunlar (Hephthalites) Devleti sınırları

(<http://www.yeraltitarih.com/2014/04/ak-hunlar/>Erişim: 05.06.2022).

2.5.1. Mâveraünnehir ve Horasan'da Akhunlar (Kionitler, Kidariler ve Hualar)

Perslerin soyuna dayanan Sasaniler İran coğrafyasında kök salıp, güçlü bir devlet teşkilatı oluşturdu. Doğu Roma'ya karşı başarılı mücadeleler sergileyen Sasaniler, bölgede Akhun birliklerinin güçlenmesiyle sarsıntıya uğradı. Bizans, Ermeni ve Rum kaynaklarına göre Akhunlar zaman zaman Amû Derya nehrini geçip, İran topraklarına akınlar düzenlemiştir. 349 yılından 358 yılına kadar süren bu akınlar Sasani Devletini yıkım noktasına getirmiştir. V. Behram Gor döneminde 359 yılında Akhunların askeri yardımlarını sağlamak üzere iki devlet arasında Amid (Diyarbakır) antlaşması yapılmıştır (Bedirhan, 2011, 156; Kafesoğlu, 2105, 85-87; Taşağıl, 2012, 469).

Kionitler tarafından Sogdiana'nın ne zaman fethedildiği tam olarak bilinmese de Wei-shu⁴⁶'da yer alan bilgilerden çıkarım yapıldığında, yaklaşık olarak 370—375 yıllarında bölgeye hakim oldukları anlaşılmaktadır. Kionitler Sogdiana'yı fethettiği sırada Baktria'da Kuşanlar iktidarı, Üçüncü Kuşan Sülalesine halef olmuştu. Hem Kuşanlar hem de Kionitlerle mücadele etmek zorunda kalan Sasaniler diğer taraftan Roma ile savaşa girince, durum Kionitlerin lehine dönmüştür (Akbulut, 2002, 1320).

Kionitler 356 yılında devlet kurup, 370-375 yıllarında Sogdiana'yı fethettikten sonra Sasanilerle kuzey doğuda komşu oldu. İslam kaynaklarında yer alan bilgiye göre Türk hakanı Amû Derya'yı geçerek, Horasan'a girdi ve Merv'e kadar ilerledi. Hunların Kionit kolu Sasanilerin kuzeydoğusunu işgal ederken, Eftalit kolunun da Baktria bölgesine girerek Sasanilere karşı mücadele verdiği bilinmektedir.

Taberî'de yer alan bilgilere göre sahip olduğu topraklara valiler tayin eden Sasani hükümdarı Behram Gûr, kardeşi Nersi'yi Horasan valisi olarak atadı ve Belh şehrinde oturmasını emretti. Tarihi kayıtlarda Sasani hakimiyetinin, Belh şehrine kadar geldiğine dair başka veri görülmemiştir. 428 yılında Sasanilere karşı yenilen Kionitler, Behram Gûr'un ölümüne kadar Amû Derya'yı geçemedi.

⁴⁶ 25 *Tarih* adıyla bilinen Çin hanedan yıllıklarının Wei-shu adıyla bilinen kısmıdır. Bu eser, Çin hanedanlığının resmi kayıtlarıdır. Han Hanedanlığı'ndan Ming Hanedanlığı'na kadar olan dönem kapsar. Tarih yazıcılığının önemli ana kaynaklarından (Balci, 2018, 85).

Sasani hükümdarı II. Yazdigerd'in tahta geçmesiyle (438-457) Kionitler yeniden Sasani sınırlarını tehdit etmeye başladı. Sasaniler, Tâlekan bölgesinde Kidara/ Kuşanlar ve Kionit/Hyonlarla mücadele ederken, diğer taraftan Doğu Roma ile savaş içerisindeydi. II. Yazdigerd, Horasan'da Kionit tehlikesine karşı 443 yılında Nişabur'da ordugah kurdu ve sekiz yıl boyunca Kionitlerle savaştı. Kaynaklarda savaşlar hakkında tam bir bilgi yer almasa da kesin olan konu Kionitlerin, Horasan'da hakimiyet sağlamış olduğudur. Daha sonra Kionitlerin Sasaniler karşısında zayıflayarak batıya yani Mâveraünnehir'e çekildiği bilinmektedir (Akbulut, 2002, 1322).

Diğer taraftan Hualar Mâveraünnehir'i Kionitlere bırakarak, Amû Derya'nın güneyine inmiş ve burada dördüncü Kuşan sülalesi Kidara-Kuşanlarını tehdit etmeye başlamıştır (Akbulut, 2002, 1322). Bundan sonra M.S. 425 ve 450 yıllarında Kidariler hükümdarlığının zayıfladığı görülmektedir. Kidari toprakları, Sasani hükümdarı III. Hüzmüz (457-459) ve Firuz (459-484) döneminde Sasanilerin denetimi altına girmiştir. Kidarilerin çöküşüyle Akhunlar (Eftalitler) olarak bilinen göçebe kavimler yer yer idareyi ele almıştır (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 65).

Eftalitler, Amû Derya'nın güneyine indikten sonra ilk ele geçirdikleri yer Velvalic bölgesidir. Nitekim *Hudûdü'l-âlem*'de de Eftalitlerin (Heyatlilerin) yaşadıkları yer olarak Velvalic bölgesi geçmektedir. Günümüz Kunduz civarında yer alan Velvalic, Çin kaynaklarında "Huo" bölgesi olarak geçer. Afganistan'ın kuzeydoğusunda bulunan Kunduz (Huoy), Akhunların merkez şehirlerinden biridir (Ergüven, 2011, 81).

Bu dönemde Eftalitler sadece beş-altı bin civarında bir askeri kuvvete sahipti. Yukarıda bahsettiğimiz üzere Eftalitler Kionitlerle koalisyon oluşturup, ordularını güçlendirdi. Akhun birlikleri Kidara/Kuşanlarından Belh bölgesini alıp, Horasan'a yerleştikten sonra buldukları bölgenin güneybatı güzergahında olan Badgis ilini başkent yaptılar. Akhun birlikleri Kidara Kuşanlarının topraklarını tek tek ele geçirdi. Akhunlar tarihi kaynaklarda Kidaraların hanedan varisi değil de istilacı kuvvetler olarak yer almaktadır. Horasan'ı ele geçiren Eftalitler elli yıl sonra Gandhara'yı da Kidaralardan almışlardır.

2.5.2. Sasani ve Akhun Mücadelesi

457 yılında hükümdar Aksungur/Ahşunvar döneminde Akhunlar Devleti parlak ve güçlü bir döneme girmiştir. Öyle ki Sasanilerin Şahı II. Yazdgrid'in ölümünden sonra Akhunlar taht varisi üzerinde etkin rol oynamış ve Akhunların desteği sayesinde Şah Fîrûz tahta çıkmıştır (Kafesoğlu, 2015, 85). Daha sonra dara düşen Sasani hükümdarı Şah Firuz, Akhun birliklerinden destek sağladığı zaman Akhunlara Talekan ve Vaşgird bölgesini vermiştir. 457 yılı civarında Tâlekan, Akhun sınırları dahilindedir. C. Huart'a göre Firuz hükümdar olduktan sonra Akhunlara Tirmiz ve Tâlekan'ı vermiştir. Böylece Amû Derya'nın batısı, Horasan'ın doğusu, batıda Tâlekan, doğuda Tirmiz, güneyde Bâmîyan, Herât ve Herât nehrine kadar olan bölge Akhunların hakimiyet sahası olmuştur. Herât nehri Sasani ve Eftalitler arasında sınır oluşturmaktaydı. Sasanilere karşı başkent Bagdis güçlendirildi ve askeri bir üs konumuna getirilmiştir.

Horasan topraklarında hakimiyet sağlamak isteyen Şah Fîrûz ve Aksungur arasında oluşan anlaşmazlıklar sonucu 465 ve 475 yılları savaş yılları olmuştur. Şah Firuz bu mücadeleyi büyük bir yenilgiyle sonlandırmak zorunda kalmış ve Aksungur'dan canını bağışlaması için af dilemiştir. Aksungur sınırlarının korunması ve belli bir miktarda harç ödemesi, oğlu ve taht varisi Kavad'ın sarayda esir olarak kalması koşuluyla Şah Firuz'u af etmiştir (Akbulut, 2002, 1322-1326).

Bu yenilgi karşısında onuru oldukça zedelenen Şah Fîrûz çok geçmeden harekete geçti. Akhunları tamamen yıkmak amacıyla 484 yılında büyük bir ordu hazırladı. Horasan'da gerçekleşen büyük savaşta yine Aksungur kazandı. Şah Fîrûz bu savaşın bedelini canıyla ödedi. Kâbil, Herât, Kândehear, Gâzne ve Merv Sasanilerin idaresinden alındı ve Akhunların idaresine geçti. Şah Fîrûz'un eşleri ve kızı Firûzdûht da esir alındı (Konukçu, 2002a, 1313; Akbulut, 2002, 1326; Bedirhan, 2011, 158; Grousset, 83). Akhunlar bölgede önemli bir siyasi güç oldu.

Şah Fîrûz'un ölümünden sonra Akhunlar iki yıl tüm İran'da hakimiyet kurdu. 484-531 yıllarında Sasani tahtına geçen Şah Kavad, Akhunların istediği gibi bir siyaset kullandı. Bir süre sonra amcası Balaş ile girdiği taht mücadelesini kaybetti ve Akhunlara sığındı. Bir süre Akhun sarayında kalan

Şah Kavad vergisini ödemek şartıyla ve Aksungur'un desteğiyle yeniden tahtına kavuştu. Sasanî İmparatorluğu'nu yerinden sallayacak olay Mazdek isyanıyla baş gösterdi (Konukçu, 2002a, 1313; Akbulut, 2002, 1327). İran coğrafyasında güçlenen Mazdek öğretisi doğrultusunda din adamları, zenginler katledilmiş, halkın malı mülkü yağmalanmış, kadınlar tecavüze uğramıştır. Şah Kavad yeniden Akhunlar Devleti'ne sığınmak zorunda kalmıştır. Akhunlarda aldığı otuz bin kişilik askeri destekle Mazdek isyanını bastırarak, müritlerini idam etmiştir.

Akhunlar Devleti, Şah Fîrûz döneminde olduğu gibi Şah Kavad zamanında da Sasanîlerin iç ve dış politikalarında aktif rol oynamıştır. Akhunların vassal devleti gibi hareket eden Şah Kavad babası gibi Akhun hükümdarı Aksungur tarafından savaş esnasında öldürüldü. 531 yılında oğlu I. Hüsrev Anuşirvan Sasanî tahtına oturdu. I. Hüsrev adil ve güçlü bir hükümdardı, Sasanî halkı bu dönemde refaha kavuştu. Bu dönemde Akhun hükümdarı da Toraman'ın oğlu Mihiragula'dır (Kafesoğlu, 2015, 85-87). I. Hüsrev ülkesini güçlendirirken, Akhunlar Devleti'nde Budizm'in yükselmesi ve parlaması dolayısıyla savaş siyaseti zayıf bir hal almıştır. Diğer taraftan 552 yılında kurulan Gök Türkler Devleti batıya doğru ilerleyerek güçlenmektedir. Akhunlar bu dönemde Sasanî ve Gök Türk ittifakı arasında sıkışıp kalmıştır (Konukçu, 2002a, 1313).

Bu dönemde Akhun hükümdarının adı Taberi'de yer alan bilgilere göre V.r.z, Vezr Firdevsî'den yer alan bilgilere göre Gatkar olarak geçer. Akhun hükümdarı Gök Türk istilasının başlamasıyla Belh, Amuy, Zem ve Seknan'dan ücretli asker temin eder. Huttal ve Tirmizlilerden oluşan bir ordu toplar. İki ordu Nahşab yakınlarında karşılaşır. Akhun ordusu çok büyük bir darbe alarak dağılır, hükümdarı savaş esnasında ölür. Menandros'a göre bu savaş 562 yılında yaşanmıştır. Gök Türk hakanı İstemi Kağan'ın Akhunlara saldırdığını öğrenen Husrev Anuşirvan'da Belh ve Toharistan bölgesine bir ordu göndererek, Belh ve Kunduz'a doğru hızlıca yayılmıştır. Toharistan, Kabulistan, Zâbûlistan ve Sağaniyan (Çağaniyan) Sasanîlerin idaresine alındı (Akbulut, 2002, 1330-1331).

Akhunlar 565 yıllarında Sâsani Gök Türk ittifakı sonucu yıkıldı. Amû Derya'nın kuzeyinde yer alan topraklar (Fergana, Semerkand, Buhara) Gök Türklerin, nehrin güneyinde yer alan Kuzey Afganistan toprakları Sâsânîlerin

hakimiyeti altına girdi. Sasanilerin Akhunlara karşı verdiği mücadelede, Ermeni soyluları Sasanilerin yanında yer aldı. Ermeni askerleri, Gök Türk ve Sasani mücadelesinde de aynı şekilde Sasanilere destek vererek, Gök Türklere karşı Herât ve Belh'i savunmuşlardır (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 66).

Afganistan'da hakimiyetlerini kaybeden Akhunlar kısa bir süre sonra Hindistan'da çöküşe geçti ve 7. yüzyılın başlarında Hindu asıllı büyük toprak sahipleri tarafından Akhun idaresi yok edildi. Akhunlardan bir bölümü Türkşahiler adı altında 870 yılına kadar Afganistan ve Hindistan arasında yer alan Ohind bölgesinde varlığını sürdürdü. Afganistan'ın dağlık bölgelerine çekilerek varlığını korumaya çalışan bu grubun Gâzneli Sultan Mahmud'un Hindistan seferlerine katıldığı, bugünkü Pakistan'ın oluşumuna zemin hazırladığı bilinmektedir (Cöhce, 2002b, 1291).

2.5.3. Türk Şâhiler ve İslam Akınları

Akhunlar Devleti yıkıldıktan sonra Sasaniler, Akhun topraklarını Belh ve Toharistan bölgesine kadar hakimiyeti altına aldı. Akhun toprakları Sasani ve Gök Türkler arasında paylaşıldıktan sonra Kencineler ve halkın büyük bir bölümü Batı Gök Türklere tabi oldu. Toharistan'ın kuzeyinde Zerefşan vadisinde yaşayan Eftalitlerin bir kısmı Gök Türklere vergi ödemekteydi. Halkın bir bölümü de Sicistan, Afganistan, Toharistan ve Hindistan bölgelerine yayıldı. Hindistan bölgesinde Akhun varlığı asimile olup ya da bir şekilde eriyip gitmiştir. Gök Türkler bünyesine yerleşen Akhun halkı aynı kökten geldikleri için halka karışarak Gök Türk idaresi altında kültürünü sürdürebilmiştir.

Akhunlar Devleti yıkıldıktan sonra Amû Derya'nın güneyinde Toharistan bölgesinde, Sicistan, Bâmîyan, Hüttal ve Kâbil çevresinde bir takım küçük Türk beylikleri de görülmektedir. Bu liderlerden Huttal Şah, Cebbuye ve Tarkan Nizek tarihte adı kahramanca yer alan beylerden bazılarıdır. Bu beyler Tarkan, Yabgu, Şah vb ünvanlarla daha çok kendi kabilelerine idarecilik yapmaktadır. Herât ve Badgis'de Eftalit idarecileri Sasanilere bağlı olarak varlığını sürdürmüştür (Konukçu 2002b, 1348-1351; Konukçu, 2002c, 534; Bayburtluoğlu, 2019, 15).

630 yıllarında Baktria ve Toharistan'ı gezen Çinli Budist Hsüan Tsang (2011, 55) bölgede 27 feodal krallıktan bahsetmektedir Hsüan Tsang'ın

notlarına göre Toharistan'ı eskiden idare eden hükümdarlık ailesi ikiye bölünmüştür ve bu bölgenin idaresi Tu-kiue yani Gök Türklere bağlanmıştır. Bunlar 25 harfli bir alfabe kullanmakta olup, harfler soldan sağa birleştirilerek yazılmaktadır. Biruni (973-1048) *Alberuni's India* başlıkla eserinde; bu krallıkların Türkler tarafından kurulduğunu, Türkşahilere bağlı olduğunu, Kâbil şahının ilk hükümdarının Barha Tegin olduğunu yazmıştır. Türkşahilerin bir diğer kolu Gâzne bölgesinde hakimiyet kurmuştur. Buradaki krallar için "Rutbil" adı kullanılmıştır (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 67). Hindistan dönüşü aynı güzergahı takip eden Hsüan Tsang'ın (2011, 80) notlarına göre; Tohuo-lo (Toharistan) sınırları içinde yer alan Huo (Kunduz) 3000 li bir alan kaplar. Bölge Türklerin elindedir. Türk menşeli bir hükümdar tarafından idare edilmektedir. Bu hükümdar Demir Kapı'nın gerisindeki tüm araziye sahiptir. El Burini, Huo bölgesinden Varvalic adıyla bahsetmiştir (Konukçu 2002b, 1348-1351; Konukçu, 2002 c, 534).

Akhunların kalıntıları olarak bilinen ve İslam kaynaklarında en çok bahsi geçen halk Halaçlardır. 999 yılına ait bir tarihi bir Baktria vesikasında ; "*ve ben, Bag aziyas, büyük Türk prensesi, Kutlug Tapagh Bilge Sevüg'ün odalığı, Halaç halkının prensesi*" ifadeleri yer almaktadır. Bu ifadelere göre ve 10. ve 14. İslam kaynaklarına göre Halaçların menşei Türk'tür. 10 ve 14. İslam kaynaklarında Halaçların yaşadığı bölge Toharistan'ın güneybatısında yer alan Sîstân'dan Kabûl'a uzanan topraklar belirtilir. Kaynaklarda görülen Kâbul Şahîlerin (Türk Şahîler) idare alanları da aynı bölgeyi kapsamaktadır. Bu hususta 9. yüzyıl İslam alimi Ya'kubî'de Bâmyân ve Belh arasında yer alan Bencehar, Hast ve Gurevend şehirlerinin Kabûl Şahîlere ait olduğunu bildirir (Bayburtluoğlu, 2019, 24-32).

Akhunlar Devleti'nin dağılmasının ardından M.S. 6.yüzyılın sonlarından itibaren Akhunların kalıntısı Halaçlar Türk Şahî, Hindû Şahî, Kâbul Şahî gibi isimlerle teşkilatlanarak, bölgede 400 yıl hakimiyet kurmuştur. Zâbûlîstan bölgesinde 666 yılında hakimiyet kuran ilk Rutbil, Kâbul bölgesinde hakimiyet kuran Kâbul Şahi (Türk Şahî) Barha Tegin'in kardeşidir. Aynı şekilde Zâbûlîstan'da hüküm süren İkici Rutbil'de (680) Kâbul Şah'ın kardeşidir. Zâbûlîstan'da 726 yılında hüküm süren Rutbil, Kâbul Şahî'nin yeğenidir. Hanedanlar arası yazışmaların Halaç Türkçesi ile yapıldığı bilinmektedir (Bayburtluoğlu, 2019, 42)

Kâbil, Herât ve Belh gibi Afganistan'ın önemli bölgelerinde Halaçlarla bağlantısı olan Kâbul Şahî hükümdarları Nezak ünvanını kullanmıştır. Müslüman yazarların eserlerinde ise Türk Şahîler/ Kabûl Şahîler adı görülür. Arkeolojik kazılarda çıkartılan bu dönem sikkelerinde Akhunların amblemi olan “kanatlı boğa” simgesi haricinde “üç hilal” simgesinin yer aldığı sikkelere rastlanır (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017, 67). 719 yılına ait ele geçen Kâbul Şahîlere ait bir sikkeye göre hükümdarın ünvanı farklı kullanılmıştır. Bu sikkeler “Tegin Şâhî” tipi olarak gösterilir. Sikke üzerinde “Hitivira Kharalaca (Halaç İlteberi)”, tabiri kullanılmıştır. Yine Halaçların Zâbûlîstan da yaşayan birinci derece akrabaları İlteber anlamına gelen “Rutbil” ünvanını kullanmıştır Buda bize göstermektedir ki Halaç idarecileri Gök Türkler tarafından atanmaktadır.

Arap- İslam orduları Toharistan'a yöneldiği dönemde Batı Gök Türk Devleti de yıkılmış bölgede siyasi bir boşluk oluşmuştu. Bu dönemde küçük bağımsız beylikler halinde bölge idaresini elinde bulunduran Halaç beyleri önemli rol oynamıştır. Bu beyler arasında Belh ve Herât civarında Eftalit soyundan gelen “Nizek Hanedanı”, Zâbûlîstan bölgesinde Halaç Türklerinin kurduğu “Rutbil Hanedanı” 720 yılında yine Halaçların Türklerinin kurduğu Türk Şahî/Kâbûl Şahî devletleri ön plana çıkmaktadır (Bayburtluoğlu, 2019, 31-33).

Türkşahiler, 9. yüzyılın sonlarına doğru Arap Müslümanların Afganistan'ı tamamen fethetmesine kadar bölgede idareyi elinde bulundurmuştur (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 67).

2.5.3.1. Akhunların Milli Kahramanı Tarkan Nizek ve Hanedanı

Afganistan, Hindistan ve Mâveraünnehir'de Akhunların hakimiyeti sona erdikten sonra bir takım direnişçi topluluklar oluştu. Bu direnişçileri Toharistan, Horasan ve Mâveraünnehir'de bir araya toplamaya çalışan liderlerden Tarkan Nizek, tarihi kaynaklara göre milli bir kahramandır. İbn el-Esir, Taberî, Belâzurî eserlerinde Tarkan Nizek adından sık sık bahsettiği görülmektedir. Arkeolojik kalıntılardan elde edilen verilere göre Tarkan Nizek kendi adına para bastırmıştır. Para üzerinde görülen bilgilere göre Nizek, herhangi bir hükümdara bağlı değildir, dolayısıyla bağımsız hareket etmektedir.

Tarkan Nizek Müslümanlığı seçmiş bir Türk beyi olarak bilinir. Türklüğü hakkında görüş belirten ilk Türk tarihçisi Prof. Dr. N. Akdes Kurat'tır. Taberî'nin hemzamane Âsam al-Kufî'nin rivayetlerinden yola çıkarak, Herât (Badgis) hükümdarının Tarkan Terik'in (Nizek) bir Türkîş beyi olduğunu belirtmiştir. Dr. Emel Esin bu konu hakkında çalışmalarında, Herât hükümdarı olan bir Türk'ün adının İslam kaynaklarında Tarkan Nizek olarak geçtiğini belirtmiştir (Konukçu 2002b, 1349; (Konukçu, 2002c, 534-535; Bayburtluoğlu, 2019, 34-35).

2.5.3.2. Arap-İslam Ordularına Karşı Tarkan Nizek'in Siyaseti

Akhunlar Devleti yıkıldıktan sonra Sasaniler Devleti rahatlamamış, Arabistan'da ortaya çıkan ve hızla yayılan İslam ordularıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. III. Yezdigerd'in Halife'nin ordularına karşı Tarkan Nizek'ten sürekli yardım istediği bilinmektedir (Konukçu 2002b, 1349; Konukçu, 2002c, 534-535). Sasanilerin son hükümdarı III. Yezdigerd (633-651) Kadisiye, Medain ve Nihavend savaşlarında yenildikten sonra Media'ya sığınmış, Türk ileri gelenleri ve Tarkan Nizek'ten yardım istemiştir.

Arabistan'da ortaya çıkan İslamiyet hızla yayılırken, Halife ve Emeviler özellikle İran topraklarına yöneldi. Horasan'da hakimiyet kuran Araplar, valileri vasıtasıyla Toharistan, Mâveraünnehir ve Türk ülkelerine sürekli akınlar düzenledi. İslam ordusu komutanı Ahnef b. Kays, Hz Ömer'in izniyle Sasani toprakları üzerine yürüdü. Herât fethedildi ve idaresi Sahbar b. Fulan'a verildi. Ahnef b. Kays III. Yezdigerd'i yakalamak amacıyla Amû Derya nehrine doğru yol aldı. Merv-i Şah-ı Cihan üzerinden Merv er Rud'a geçti. Bu sırada Yezdigerd Çin hükümdarına ve Türk hakanına yardım için elçi göndermişti. Yardım alamayan Yezdigerd Belh'e çekildi.

Belâzûrî (2013, 359) bu dönemde Yezdigerd ve Tarkan Nizek arasında geçen bir konuyu şu şekilde aktarır (Konukçu, 2002c, 535):

"Yezdigerd bu durumu görünce, Horasan'a gitti. Merv sınırına gelince, buranın merzbanı Maheveyh kendisini saygı ile yücelterek karşıladı. Tarkan Nizek de Yezdigerd'in yanına geldi. Getirdiği elbiseyi, Şah'a hediye etti. Yanında bir ay kaldıktan sonra ayrıldı. Sonra, Tarkan Nizek, Yezdigerd'e yazdığı mektupta, kızı ile evlenmek istediğini bildirdi. Yezdigerd buna son derece öfkelenildi. Tarkan Nizek'i kölelikle suçladı ve cesaretine, cüretine kızdığını belirtti. Böylece, zaten kötü olan durum Şah'ın aleyhinde gelişme kaydetti. Yezdigerd, takiben 536

Maheveyh'e, hesapların incelenmesini ve kendisine bildirilmesini emretti. Akıllı ve dirayetli bir şahıs olan Maheveyh, o anda Şah'dan yüz çevirdi. Tarkan Nizek'e bir mektup yolladı ve onu Yezdigerd aleyhinde kışkırttı."

Belâzûrî (2013, 360) aynı konunun devamında şu ifadelere yer verir:

"Yenilmiş ve kovulmuş bu adama iktidarına yeniden kavuşması için sen ona yardım ettin. Ama, o sana neler yazdı. Daha sonra Maheveyh ile Nizek Tarkan Yezdigerd'i öldürmek için birbirlerine destek oldular. Nizek Tarkan Türklerin başına geçti ve el-Cünabiz'e geldi. Burada, Sasani ordusu ile savaştılar. Önceleri iki taraf birbirlerine üstünlük sağlayamadılar. Sonra ise savaş Türklerin üstünlüğü ile sona erdi. Adamları öldürüldü ve ordugahı yağmalandı. Yezdigerd Nizek Tarkan'ın eline geçmemek için Merv'e geldi. Ancak, şehrin ahalisi kapıları açmadı. Yezdigerd, bunun üzerine hayvanının üzerinden indi yaya olarak gitti. Sonunda Mürgab Nehri kenarında bir değirmencinin evine girdi. Yezdigerd, bir söylentiye göre Maheveyh'in adamlarınca, bir başka söylentiye göre de değirmenci tarafından öldürülmüştür. 651 yılında meydana gelen olay, aynı zamanda Sasanilerin de sonudur. Hanedandan Firuz sağ kaldı ve Türklerle sığındı. Bir müddet sonra da Türkler kendisini evlendirdiler. O da bunların arasında sade bir vatandaş gibi yaşadı."

Sicistan bölgesindeki Türk bölgelerini fetheden El-Ahnef b. Kays, Kûfe valiliğine getirildi. Daha sonra Emevi valisi ile arası açılınca Türk hakanı Rutbil'e sığındı. Rutbil, El- Ahnef'e destek çıkmadı ve 704 yılında başını keserek, Haccac'a (Emevi valisi) gönderdi (Konukçu, 2002c, 536).

Ahnef b. Kays ile başlayan İslam ordusu akınları Kuteybe b. Müslim'in valiliğine kadar Kays b. El Heysem, Abdullah b. Hazim, Rebi b. Ziyad b. Enes b. Ed- Deyyan el- Harisi tarafından sürdürüldü. Belh bölgesinde Ahnef'den sonra Esid b. Müteşemmis görülmektedir. Kays b. El Heysem Toharistan'ı fetih ederek, Semengan bölgesine kadar ilerlemiştir. Kays, Belh bölgesinde Bermeklerin tapınağı Nev- Bahar'ı Ata b. Eş- Şaib'i görevlendirerek yıktırması ve bu olay o dönem için oldukça yankı uyandırmıştır. Belazuri'de yer alan bilgilere göre 665 yılında Herât idaresinde bulunan isim Nafi b. Halid et Tahi'dir. Horasan valiliği Abdullah b. Hazim'dir.

Sasaniler Devleti'nin ortadan kalkması Tarkan Nizek ve İslam ordularını karşı karşıya bırakmıştır. Bu dönemde Tarkan Nizek, Horasan valisiyle dostça geçindiği ve bastırıldığı paralarda ona bağlılığını bildirdiği bilinmektedir. Fakat

691 yılında ortaya çıkan bir ayaklanma sonucunda Abdullah b. Azim'in kesilen başı Abdülmelik'e gönderilmiştir (Konukçu, 2002c, 536).

Haccâc'ın güvenilir adamlarından başarılı İslam komutanı ve Horasan valisi Yezid b. El Mühelleb b. Ebi Sufra ile Toharistan hakimi Tarkan Nizek arasında anlaşmazlıklar yaşanmış ve Yezid, Toharistan'ı işgal etmiştir (703). İbn el- Esir eserinde Badgis'in fethi, Yezid ve Tarkan Nezik arasında geçen iletişimi Eşkarlı Ka'b Ma'dan'ın şiirine de yer vererek şu şekilde kaleme alır (Konukçu, 2002c, 537-538) :

"Bu yıl içerisinde Yezid b. Mühelleb Neyzek kalesini fethetmiştir. Yezid casusları vasıtasıyla Neyzek'i gözaltında tutuyordu. Neyzek'in kalesinden çıkıp gittiğini haber alınca kendisi gidip kaleyi muhasara etti ve ele geçirdi. Bu kale en sağlam kalelerden biriydi. Kendisi bu kaleyi gördüğü zaman taziminden dolayı kalenin önünde secdeye kapanırdı. Eşkarlı Ka" b. Madan bundan söz ederek şöyle der;

— O Bazegis ki, onun zirvesine çıkan

Bütün hükümdarlardan güçlü olur;

ister asar, ister keser.

Zapt edilmedi orası bundan önce.

Büyük ordularla kuşatılmadıkça.

Uzaktan gördüğünüzde karanlık gecelerde,

Oradaki ateşler yıldızları andırır.

.....

" Neyzek'i Bazegis'ten sürdü, oysa orası

Bütün hükümdarları acze düşürmüştü ve

zaptedilememiş.

Göklerde yükselen başı,

Yağmursuz yaz bulutu gibidir."

.....

Yezid burayı fethettikten sonra Haccac'a fetih haberini bildirdi. Yazdığı mektupta şöyle diyordu; Bizler düşmanımıza kavuştuk. Allah bizlere, onları omuzlarından yakalama fırsatı verdi. Onların kimisini öldürdük kimisini esir aldık. Kimisi de kaçıp gitti. Haccac, Yezid'in kâtipliğini kim yapıyor diyince, kendisine; Yahya b. Ya'mer denildi. Mektup yazarak Yahya'nın posta birlikte kendisine gönderilmesini istedi"

Bundan sonra Yezid'in kardeşi Mufaddal, 702 yılında Horasan valiliğine atandı. Mufaddal dokuz ay süren görevi boyunca Badgis'i fethederek, zengin bir ganimet elde etmiştir. Badgis'de bulunan tüm halka sekiz yüz dirhem

dağıtılmış ve 705 yılında Horasan valiliğine Kuteybe b. Müslim atanmıştır (Konukçu, 2002c, 539).

2.5.3.3. Kuteybe b. Müslim ve Tarkan Nizek'in Sonu

El- Velid devrinde Horasan valiliği yapan Ebu Hafs Kuteybe b. Müslim görülür. Kuteybe b. Müslüm Hârezm ve Sicistan bölgelerini fethedip, Toharistan ve Mâveraünnehir'de kalıcı izler bırakmış büyük bir fatih olarak İslam kaynaklarında yer alır. Kuteybe b. Müslim, Haccâc'a bağlı olarak Horasan valiliğine atandıktan sonra ülke işleriyle yakından ilgilendi. Talekân bölgesi üzerine yürüdü, daha sonra Belh bölgesine giderek, civar dikhanları kendisine bağladı. Barmak'ın Nev-Bahar yıkımı sebebiyle Belh halkı, Araplara sıcak bakmıyordu.

Tarkan Nizek, Kuteybe b. Müslim ile ilişkilerini bazen dostça bazen de düşmanca tutmak zorunda kalmıştır. 706 yılında iki taraf arasında gerçekleşen anlaşmaya göre Tarkan Nizeki yanında bulundurduğu esirleri serbest bırakacaktı. Badgis'e girmemek şartıyla da aradaki düşmanlık ortadan kaldırıldı. Anlaşma sonrası Amû Derya'yı geçen Kuteybe b. Müslim, Mâveraünnehirde yeni bir askeri üs kurdu. İbn el Esir'de yer alan bilgilere göre Tarkan Nizek ve Kuteybe b. Müslim, Buhara'nın fethinden sonra Tarhun ülkesine beraber döndü (708). Tarkan Nizek Toharistan'a doğru yol alırken, iki lider Amûl'da yollarını ayırdı.

Bundan sonra Kuteybe b. Müslim'in Toharistan'a yönelerek, Tarkan Nizek'e karşı siyaset değiştirdiği görülmektedir. Tarkan Nizek bu durum karşısında Merv er Rûd, talekân, Belh, Cüzcan ve Fâryâb gibi civar bölgelerden yardım istedi. Toharistan Yabgusu'nun karşı tarafta olduğunu anlayan Nizek, Yabgu'yu etkisiz hale getirdi. İbn el Esir ve Taberî'de (t.y., 4/249) yer alan bilgilere göre kışı savaş hazırlığı içerisinde geçiren Kuteybe b. Müslim kardeşi Abdurrahman'dan 12.000 kişilik bir kuvvetle Burukân'a gelmesini istedi (Konukçu, 2002c, 539).

Tâlekan'a doğru yol alan Kuteybe burada hırsızları öldürdü. Fâryâb hükümdarı sorun çıkartmadan Kuteybe'ye itaatini bildirdi. Cüzcan hükümdarı ülkesini terk ederek dağlara kaçtı ve Cüzcan halkı Kuteybe'ye itaat etti. Bundan sonra Kuteybe Belh üzerinden Hulm geçidine doğru ilerledi ve kardeşinin ordusuyla birleşmek üzere yol aldı. Hulm geçidinin arka tarafından bulunan bir

kalede Tarkan Nizek'i kıstırdı. Tarkan Nizek Kürz'e sığındı. Sarp bir yola sahip olan bu bölgeye binekler çıkamıyordu. Kuteybe iki ay boyunca bölgeyi kuşatma altında tuttu. Yiyecek kıtlığı da olan Tarkan Nizek burada çiçek hastalığına yakalandı. Kuteybe b. Müslim kış yaklaşmak üzereyken Tarkan Nizek'in yanına getirilmesi üzere Süleyman en Nasih'i görevlendirdi. Süleyman yanına yiyecek ve ekmek alarak Nizek'e ulaştı. Kuteybe b. Müslim, Süleyman'ın sözünün eri ve güvenilir kişiliğini kullanarak Nizek'i yanına getirtmeyi başarmıştır. Süleyman'ın Kuteyb seni ölümlle cezalandırmayacak ifadesine inanan Tarkan Nizek, Kuteybe tarafından katledilmiştir. Tarkan Nizek ile beraber ailesi, çocukları ve 700 kişide öldürüldü. Tarkan Nizek'in kellesi Haccâc'a gönderildi (Taberî, t.y., 4/250-253; Konukçu, 2002c, 530-541).

Bundan sonra Nizek Hanedanın soyu Kuteybe tarafından görevlendirildi. Bu hükümdarların ilki Salih b. Nizek, Nasrb. Seyyar Horasan valisiyken Taşkent valiliğine atandı. Tarkan Nizek sikkelerde "Belh Yabgusu" ünvanı kullanırken, 720 yılından sonra gelen Kâbül Şâhî idarecileri "Horasan Tegin Şâhî" Halaç İlteberi ünvanını kullanmıştır. Bundan sonra Türk Şâhîlerin mücadelesi Türk Rutbiller, Yabgular, Huttelanlar aracılığıyla devam edecektir (Bayburtluoğlu, 2019, 36).

Diğer taraftan Kuteybe b. Müslim, başarılı fetih hareketlerinden sonra Halife Süleyman b. Abdülmelik'e karşı ayaklanmıştır. Kuteybe b. Müslüm'ün emrindeki askerler bu isyana katılmamış ve Kuteybe b. Müslim, Vaki b. Hasan el- Temimi tarafından 715 yılında öldürülmüştür (Konukçu, 2002c, 535-536).

2.5.3.4. Rutbil Hanedanı ve Arap-İslam Ordularına Karşı Siyaseti

Akhun kalıntısı Halaçların, Zâbûlîstan bölgesinde kurduğu hanedanlıktır. Nizik, Tarhan, Hurtekin, Temrûn, Guzuk, Suhrâb ve Fûrak bölgede küçük Türk boylarının melikleri için kullandıkları ünvanlardı. Hükümdarları Zenbil, Zunbil, Rutbil gibi ünvanlar kullanmıştır (İbn Hurdazbih, 2008, 46; Bayburtluoğlu, 2019, 36).

Araplar, Sîstân seferlerini Zâbûlîstan güzergahıyla gerçekleştirmektedir. Arap İslam orduları ilk kez Hz Ömer döneminde (634-644) Amr b. Temimi komutasında bir orduyla Sîstân'a geldi. Bu seferde İslam orduları Sîstân bölgesinin başkenti Zerenc şehrini ve etrafındaki tüm şehirleri teslim alarak

sınırlarını Gandhara'ya kadar genişletti. Hz. Osman tarafından Sîstân valisi olarak atanan Abdurrahman b. Semüre (653-665), Sîstân'da çıkan isyanı bastırdı. Zâbûlîstan'a yönelerek bölgeyi antlaşmayla idaresi altına aldı. Daha sonra Kâbûl bölgesine yöneldi. Kâbûl Şahî Barha Tegin ilk sıra sağlam bir direniş gösterse de Muhelleb adlı Arap komutan tarafından bozguna uğratıldı. Kâbûl Şahî bu savaşta ölüm tehlikesi atlattı. Diğer taraftan Barha Tegin'in kardeşi ve Zâbûlîstan'ın ilk Rutbil'i, Ruhac ve Büst şehrine kadar olan topraklarını yeniden hakimiyeti altına aldı.

Târîh-i Sîstân'a (2016, 122) göre Abdurrahman b. Semüre'den sonra 667 yılında Sîstân valiliğine Er'- Rebî'b Ziyad el Harisî atandı. Rutbil bu dönemde Büst şehrinden Ruhhac'a çekilmek zorunda kaldı. Ziyad, Ruhhac'a doğru yürüyerek Rutbil'i bozguna uğrattı. 671 yılında Sîstân valiliğine Ubeydullah b. Ebî Bekra atandı. Rutbil kendi bölgesine doğru Ubeydullah'ın sefere çıktığını öğrenince bir anlaşma teklifi sundu. Zâbûlîstan ve Kâbûl'un kendisine bırakılması şartıyla Ubeydullah'a 1.200.000 dirhem teklif etti. Ubeydullah bu teklifi kabul etti. İslam kaynaklarında ödenen bu haraç miktarı değişebilmektedir. 632-661 yıllarında özellikle Hz Ali'nin halifeliği döneminde iç sorunların yaşanması, Rutbillerin lehine bir gelişme göstermiş, Arapların fetih hareketleri on yıl duraksama göstermiş ve Araplar, Rutbiller üzerinde tam bir hakimiyet tesis edememiştir. İslam orduları Dağıstan ve Sind seferinde Toharistan, Kâbûl, Semerkand, Buhara ve Dihistan da hakimiyet tesis ettikten sonra Rutbil'i vergiye bağlamışlardır (Bayburtluoğlu, 2019, 37).

684 yılında Abdülaziz b. Abdullah'ın Sîstân valisi olduğu dönemde Rutbil Kâbûl'da ayaklandı. İsyân haberini alan vali Kâbûl'a doğru yol aldı. İki taraf arasında geçen mücadelede vali Abdülaziz önce yenilgi yaşamış, daha sonra isyan hareketini bastırmıştır. Bu mücadelede Rutbil ve ordusunun büyük bir kısmı katledildi, malları yağmalandı. Kâbûl ve Zâbûlîstan kontrol altına alındı. Bundan sonra Rutbil Hanedanı'nın güç topladıkça ayaklandığı görülmektedir. 693- 694 yılında görünen bir ayaklanmayı bastırmak üzere dönemin Sîstân valisi Abdullah b. Ümeyye, isyanı bastırmak üzere Büst bölgesine geldiği zaman İkinci Rutbil'in Abdullah'a hediyeler gönderdiği bilinmektedir. Bu dönem hakkında Belâzurî'de (2023, 458) aşağıdaki bilgiler yer alır:

“Abdurmelik b. Mervan, Ümeyye b. Abdillâh b. Hâlid b. Esid b. Ebî'l-Iys'ı Horasan'a vali tayin etti. O da, o sırada Kirmanda bulunan oğlu Abdullâh b. Ümeyye' yi Sicistan'a vali olarak gönderdi. Abdullâh Sicistan'a gelince, öldürülmüş olan ilk Rutbil'den sonra melik olan Rutbil ile savaştı; o, Müslümanlardan korkuyordu. Bundan dolayı, Abdullâh, Büste gelince, onunla bir milyon dirhem ödemek şartıyla andlaşma yapmak istedi ve bu para ile pek çok hediye ve köleleri ona gönderdi. Ancak Abdullâh bunları kabul etmedi ve: “Eğer o, şu çardağı benim için akınla doldurmazsa, benimle onun arasında andlaşma olmayacaktır” dedi; o, savaşçı bir kimse idi; bunun üzerine Rutbil şehri boşalttı; onu iç kısımlara kadar çekti ve dağ tepelerini ve boğazları ona karşı tuttu. Bu durumda Abdullâh, onların kendisini serbest bırakmasını istedi ve kendilerinden bir şey almayacağını bildirdi. Rutbil bu teklifi reddetti ve: “Hayır! Üçyüzbin dirhemi, sulh yoluyla alacaksın; ayrıca bizim için, vali kaldığın sürece ülkemize karşı savaşmayacağını, yakıp yıkmayacağını taahhüt edeceğin bir vesika yazacaksın” dedi. Abdullâh da böyle yaptı. Abdurmelik b. Mervan bu durumu öğrenince, onu azletti.”

Abdullâh hediye kabul etmedi ve ödenen haraç konusunda daha fazla talepte bulundu. Rutbil'in bu teklifi kabul etmemesi üzerine iki taraf yeniden karşı karşıya geldi. Vali Abdullâh Rutbil'in üzerine yürürken, Rutbil geri çekilmiş gibi görünerek, geçitleri kapatmış ve Vali'nin ordusunu çember içine almıştır. Bunun üzerine Vali serbest bırakılmak arzusuyla tüm haraç taleplerinden vazgeçmiştir. Rutbil, topraklarının İslam orduları tarafından tahrip edilmemesi, istilaya uğramaması koşuluyla da yıllık 300.000 haraç vermeyi kabul etti. Vali Abdullâh bu teklifi kabul etti ve serbest bırakıldı. Bunun üzerine Abdurmelik b. Mervan, Abdullâh'ı Sîstân valiliği görevinden aldı (el-Belâzurî, 2013, 457-458).

Rutbil ödemesi gereken yıllık vergi konusunda keyfi davranmış, bunun üzerine Irak Valisi Haccâc b. Yusuf 698 yılında Ubeydullâh b. Ebî Bekir komutasında bir orduyu Rutbil üzerine sefere göndermiştir. 698 yılında Rutbil üzerine bir sefer düzenlemiştir. Ubeydullâh kaleleri zapt ederek ilerlerken, Rutbil aynı stratejiyi kullanarak geçitleri kapattı ve İslam ordularını çember içine aldı. Ubeydullâh bazı kumandanlarını ve üç oğlunu esir bırakarak, 700.000 akçe yıllık haraç ödemeyi kabul etmek zorunda kaldı (Et-Taberî, t.y., 4/208; el-Belâzurî, 2013, 458-459).

Rutbil karşısında ağır bir yenilgi yaşayan bu ordu “Ölü Ordu (Ceyşü'l Fena” olarak tarihi kayıtlara geçmiştir. Bu yenilgiyi kabullenmeyen Haccâc b. Yusuf , Halife Abdulmelik b. Mervan'dan (685-705) izin isteyerek, Abdurrahman b. Eş'as komutasında yeni bir sefer hazırlığına girmiştir. 40.000 kişilik ordu hazırlanarak 699 yılında yola koyuldu. Sefer hazırlığının haberini alan Rutbil vergi ödemeyi kabul ettiğini bildirmiş, fakat bu haber İslam orduları ilerleyişini durdurmamıştır. İki taraf arasında gerçekleşen savaşta Araplar üstünlük göstererek zengin bir ganimet, çok sayıda esir elde etti. Ağır kayıplar veren Rutbil geri çekilmek zorunda kaldı. Bundan sonra olayların akibetinin yön değiştirdiği görülmektedir. Şöyle ki Bu zaferin haberini alan Haccac tatmin olmamış, Abdurrahman'a heber göndererek ileriye doğru fetih hareketlerini sürdürmesini aksi takdirde Abdurrahman'ı komutanlıktan alacağını bildirmiştir. Bu duruma öfkelenen Abdurrahman Rutbil ile anlaşıp, askerleriyle işbirliğine girerek, Haccâc'a karşı başkaldırdı. Bunun üzerine Haccâc Rutbil'e haber göndererek, Abdurrahman'ı teslim etmesini aksi takdirde üzerine çok büyük bir ordu göndereceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Rutbil Abdurrahman ve askerlerini tutuklayarak Haccâc' a göndermiştir.

Horasan valisi Kuteybe b. Müslüm döneminde de (703) Abdurrahman b. Eş'as'ın komutanlığında bir orduyla karşı karşıya kalan Rutbil bu sefer Eş'as'ın kafasını keserek Haccâc'a göndermiştir. Buna karşılık Haccâc, Rutbil'e saldırmayacak ve yedi yıl vergiden muaf tutacaktı (İslam kaynaklarında vergi miktarı ve ödeme şekli arasında fark görülmektedir (et-Taberî, t.y., 4/229). 717 yılında Emevi halifeliğine getirilen Ömer b. Abdülaziz döneminde Rutbil'in vergi ödemeyi kestiği bilinmektedir (el-Belâzurî, 2013, 460). Rutbil'in bu tavrında Emevilerin Arap ırkçılığı yapmasının da etkisi olmuştur. İslam Arap Devleti'nde hanedan değişikliğiyle hükümdarlığa Abbâsilerin gelmesi üzerine Rutbil Hanedanı yeniden vergi ödeme yükümlülüğüne girmiştir. Rutbil'in 717 yılında İslamiyeti benimsediği bilinmektedir (Bayburtluoğlu, 2019, 42).

Abbâsîler döneminde de Halaç Türkleriyle olan ilişkiler Emeviler Döneminin devamı niteliğindedir. Halife Mansur döneminde (754-775). Süleyman b. Abdullah El-Kindî komutasında bir ordu Büst ve Ruhhed' e gönderildi. Diğer taraftan Abbâsi Devleti içerisinde iç karışıkların görülmesi sebebiyle El- Kindi geri dönmek zorunda kaldı. Abbâsîler iç karışıklıkları bir nebze düzenledikten sonra Rutbil üzerine Sîstân valisi Ma'an b. Zaide eş

Şeybânî komutasında yeni bir ordu gönderdi (768). Ma'an Rutbil'den Hâccac döneminde ödenen vergiyi getirmesini istedi. Bunun üzerine Rutbil gümüş, ipek kumaş, kıyafet, Türk çadırı vb. değerli hediyeler gönderdi. Hediyelerden hoşnut olmayan Ma'an büyük bir orduyla Rutbil'e saldırdı. Rutbil'in ordusundan 30. 000 kişi esir alındı. Rutbil'in damadı Mâved Halife Mansur'a gönderildi. Mâved burada Abbâsî ordusunda göreve alındı. (el-Belâzurî, 2013, 460-461)

Halife Mehdi döneminde (775-785), Rutbil'den gücü ölçüsünde vergi alındı. Rutbil'in bu dönemde etmediği görülmektedir. Halife El Me'mûn (813-833) döneminde Zâbûlîstan'da otorite sağlandı ve tam hakimiyet kuruldu (Bayburtluoğlu, 2019, 44-45). 9. yüzyılın ikinci yarısından sonra Abbâsîlerin, bazı bölgelerde merkezi otorite sağlamakta güçlük çektiği ve bu bölgelerin idaresini belli başlı kumandanlara verdiği bilinmektedir. Bu bölgelerden biri de Toharistan'dır.

Saffârî Hanedanı'nın kurucusu Yakup b. Leys es Saffâr, Büst bölgesinde Tâhirîlere karşı ayaklanan (852) Salih b. Nasr'a destek vermiştir. Salih ve Yakup ittifak kurarak, Büst şehrini Tâhirîlerden aldıktan sonra aralarında anlaşmazlık yaşamıştır. 858 yılında iki taraf arasında gerçekleşen savaşı Salih b. Nasr kaybederek kaçmış, Salih'in kardeşi Dirhem b. Nasr, Sîstân'da bir süre idareyi elinde bulundurmuş, fakat Yakup tarafından 861 yılında bertaraf edilmiştir. Salih b. Nasr Büst bölgesine kaçmıştır. Bundan sonra Yakup b. Leys es Saffar, Sîstân'da hâkimiyetini ilan etmiştir.

Daha sonra Büst'e kaçan Salih'in üzerine ordusuyla hareket etmiş, Salih b. Nasr büyük bir orduyla Büst şehrini de terk etmek zorunda kalmıştır. Bundan sonra Yakup, Salih'in ordusunu Ruhhed bölgesinde pusuya düşürdü. İki taraf arasında gerçekleşen savaş devam ederken, Zâbûlîstan hakimi Rutbil Salih b. Nasr'a yardıma geldi. Zorlu geçen bu mücadelede Yakup, öncelikle Rutbil'i öldürdü ve ordusunu bertaraf etti. Ardından Salih'in ordusunu dağıtarak savaşı kazandı. Yakup Ruhhed, Büst, Gâzne ve Zâbûlîstan'ın idaresini ele geçirdi. Bölgede hakimiyet tesis etti (Merçil, 2008, 463; Bayburtluoğlu, 2019, 44-45).

Velestan, Zemindaver ve Büst bölgesine idareciler atayan Ya'kub, bölgede sükûnet sağladıktan sonra 16 Ağustos 867 tarihinde Herât'a doğru yola

çıktı. *Târih-i Sîstân* (203-204) adlı eserde Ya'kûb'un Herât'a gidişi ve şehri fetih etmesi hakkında aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

"Herat Emiri Muhammed b. Tâhir'in halefi Hüseyin b. Abdullah b. Tâhir idi. Ya'kûb Sîstân'da Davud b. Abdullah'ı vekili olarak bıraktı ve kendisi Herat'a gitti. Hüseyin Herat kalesini tuttu. Ya'kûb oraya geldi ve uzun bir süre savaştılar. Ama sonunda Ya'kûb kaleyi ele geçirip Hüseyin'i esir aldı. Sonra Horasân başkomutanı İbrahim b. İlyas b. Esed, Ya'kûb'a karşı savaşmak için geldi ve Buşenc'de konuşlandı. Ya'kûb'a bu durum ile ilgili haber gelince kardeşi Ali b. Leys'i, esirleri ve ordu yükünü Herat'ta bırakıp kendisi Buşenc'e gitti. Ya'kûb Herat halkının güvenliğini sağlayınca onlar da Ya'kûb'a bağlılıklarını bildirdiler. Ya'kûb Buşenc'e saldırıp İbrahim b. İlyas ile savaştı ve adamlarının çoğunu öldürdü ve geri kalanlar da kaçtı. Yenilen İbrahim, Muhammed b. Tâhir'in yanına gidip şöyle söyledi: "Bu adama karşı savaşmak imkânsızdır. Çünkü o korkunç bir orduya sahiptir. Onlar vicdansızca öldürüp kendilerinden geçerek savaşıyorlar. Onların savaşmaktan başka meşguliyetleri yoktur ve onlar sadece savaşmak için doğmuş gibidirler. Ayrıca bütün Hâricîler Ya'kûb ile ittifak edip onun emrinde hareket ediyorlar. Bu yüzden doğru olan Ya'kûb'un dostluğunu kazanmaktır. Öyleki yapacağı kötü şeyler ve diğer Hâricîler ile savaş yok olsun. Ya'kûb ciddi, çok asaletli ve doğal bir savaşçıdır". Muhammed bunları duyduktan sonra bir mektup, hediyeler ve Sîstân, Kâbul, Kirman ve Fars'ın menşurunu bir elçi ile Ya'kûb'a gönderdi. Sonuç olarak Ya'kûb yatıştı ve geri dönmeyi amaçladı. O, Osman b. Affân'a bir mektup gönderip hutbede kendi adının söylenmesini ve övülmesini emretti. Osman üç Cuma ardı ardına Ya'kûb adına hutbe verdi. Ya'kûb Sîstân'a döndü. Kendisine muhalefet eden Hâricîleri öldürüp servetlerine el koydu. Sonra şairler onun erdemi üzerine Arap lisanında bir şiir bestelediler."

Savaş sonrası Rutbil'in oğlu Firüz Büst şehrinde esir tutulmaktaydı. Firuz 869 yılında Büst'ten kaçmayı başardı. Topladığı büyük bir orduyla Ruhhed'i yeniden ele geçirdi. Ancak çok sürmeden, Yakup harekete geçti. Firuz Kâbul'a kaçmak zorunda kaldı. Yolların aşırı karla kaplı olması nedeniyle Yakup arkasından gidemedi ve Sîstân'a döndü. Dönüş yolunda Halaç Türklerinin birçoğunu katletti ve mallarına el koydu. Yakup üç yıl sonra yeniden harekete geçerek, Kâbul şehrini kuşattı, Firuz'u bertaraf ederek Rutbil Hanedanlığı'na son verdi (873) (Merçil, 2008, 463; Bayburtluoğlu, 2019, 44-45).

2.5.3.5. Kabûl Şahî Hanedanı ve Arap-İslam Ordularına Karşı Siyaseti

Daha önce bahsettiğimiz üzere Baktria bölgesinde bulunan vesika üzerinde bahsi geçen Halaç prensi (Bag-aziyas) ile Kâbul nehri civarında hüküm süren Halaçların bağlantılı olduğu bilinmektedir. Bag-aziyas'ın evlilik hediyesi olarak Eftalit beyine gönderildiği bilinmektedir. Bunların batı kolu Zâbûlîstan'a hakimdir. Kâbul-Şâhîler Kâbul, Gandhara, Gilgit ve Uddiyana bölgelerinde hâkimiyet kurmuşlardır.

İslam arazilerine en yakın sınırdaki bulunan Kâbul'de bu dönemde brahmanlar ve Şâhiye olarak bilinen Türkler yaşamaktaydı. Kâbul Şahi kurucusu Barha Tegin, Böri Tegin adıyla da bilinir. El Birûnî'nin *Tahkîku Mâ L'il-Hind* başlıklı eserinde yer alan bilgilere göre Kâbul Şahîler Hintlileri de idare eden Kâbul'da oturan Türk krallığıdır. Rutbil, 711 yılında Zâbûlîstan hâkimiyetini Kâbul'a kadar genişletmiştir. 711 yılında Kâbul halkı güçlenerek Gandhara ve Kapisa bölgesinin idaresini ele geçirmiştir. 720 yılından sonra "Xingil" hanedanı yönetimi devrilerek, Kâbul Şahîler bölgede hakimiyet kurmuştur.

Kâbul Şahi Hanedanı'nı kurulduktan sonra Tegin Şah döneminde (719) Kâbul'dan Çin'e gönderilen tüm elçilerin Türk isimli olduğu bilinmektedir. Chavennes'in yorumuna göre; Zâbûlîstan hakimi Kapisa'nın idaresini ele geçirerek, buranın idaresini, ünvanı Tegin olan oğul veya kardeşlerine vermiştir. Bu dönemde Zâbûlîstan'da idareyi elinde bulunduran Rutbil, Tegin Şah'ın yeğenidir Ardından Fulin Jisio (Kesar) Kâbul'da idareyi ele almıştır. Bu idareciler kaynaklarda "Wu-san Tegin Şâhî", "Tegin Uorsan Şâh", "Gedaluozhi Tegin" gibi isim ve ünvanlarla görülmektedir. Fulin Jisio'dan sonra hanedan idaresini Bo-fu-zhun getirilir. Daha sonra 759 ve 764 yıllarında Ru-luo-li idarede görülür.

El – Birûnî eserinde; Türk Şâhî liderlerinin atalar zincirinin, ipek bir kumaş üzerine nakşolmuş olarak Nagarkot kalesinde bulunduğunu, fakat bu vesikaya ulaşamadığını belirtmiştir. Aktardığı bilgilere göre Kâbul Şâhî idarecilerinden birinin adı Kanık'tır. Bu hükümdar Budist olan annesine oldukça bağlıydı ve annesi için bir manastır inşa ettirmiştir. Kanık ve Kanoj

emiri arasında hediyeleşme ve bundan kaynaklı oluşan bir hoşnutsuzluk sonucu savaş yapılmıştır.

Halife El Me'mûn döneminde Zâbûlîstan'da olduğu gibi Kâbul'da da tam hakimiyet kuruldu. Kâbul Şahî 813-814 yıllarında İslamiyet'i kabul etti ve itaatini bildirdi. 9. Yüzyılın son çeyreğine kadar Arap hakimiyeti güçlenerek bölgede tam egemenlik kurmuştur. Birûni'ye göre Kâbul Şâhların hakimiyeti 60 nesil boyunca sürmüştür. Hanedanın son hakimi Laga Torâmâna/Lagaturmân (880-890) adlı hükümdardır. Lagaturman veziri Brahman Lalliya tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Bundan sonra bölgede, kendini Türk Şahîlere varis gösteren Hindû Şahilerin hakimiyeti görülür. Hindu Şâhîler, başkent Kâbul şehrinde 400 yıl kadar bölgenin hakimiyetini elinde bulundurdu. Hindû Şahilerin bölgede hakimiyeti Gâzneli Mahmud tarafından 1026 yılında sonlandırılmıştır. Bundan sonra Halaçlar batı ve güneye göç ederek bölgesel güçlerin hizmetine girmiştir (Bayburtluoğlu, 2019, 45-46).

2.5.4.Sosyo-Kültürel Hayat

Son araştırmalara göre Akhunların daha önce Avarlara bağlı olduğu, buna bağlı olarak da dillerinin Altay dillerine mensup olduğu, Türkçe ya da Moğolca'ya bağlı bir dil konuştukları öngörülmektedir. Budist eserlerin atalarından miras olduğunu düşünen günümüz Hazar halkıyla, Budist heykel ve büstler arasında fizyolojik görünüm benzerliği dikkat çekicidir.

Dönemin etnik çeşitliliğini büst ve heykelerde görmek mümkündür. Afganistan bölgesinde bulunan büstler çekik göz ve Asyalı ifadelerle rağmen aynı zamanda Helenistik izler de taşır. Budist heykellerinde görülen insan tasvirleri ile günümüz Hazar halkının fizyolojik görünümü arasında dikkat çekici bir benzerlik mevcuttur.

Budizm bu dönemde özellikle Türkşahiler döneminde en parlak dönemini yaşadı. Öyle ki Hsüan Tsang ve Fa-hsien gibi Çinli Budistler bölgeyi "hac" kapsamında ziyarete geliyordu. Budizm'in yükselişi kendini görkemli bir sanatla ifade etti. Hsüan- Tsang'ın seyahat notlarında Bâmîyan bölgesinin hükümdarı bir Türk Tigin'in Budistlere yaptığı yardımdan söz etmektedir. Hükümdarın adı notlarda kaydedilmemiştir. Hsüan-Tsang Bâmîyan'da altı

binden fazla Budist rahip olduğunu ve yüzden fazla manastır olduğunu belirtmiştir. Bâmîyan Budhalarında diğer heykeller gibi Helen uslubünün izlerini taşımaktaydı. Örneğin her iki Budha'nın üzerinde de Akdenizlilerin kullandığı "toga" kıyafeti bulunmakta ve başlarının biçimi Apollon- Belvedere tarzını temsil etmekteydi (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 64-70). Akhunların tesirleri Afganistan ve Hindistan da kitabelerde, destanlarda, paralarda uzun süre devam etti (Konukçu, 2002a, 1312).

Kaynaklardan elde ettiğimiz bulgulara göre Budizm bölgede en parlak dönemlerini sürdürürken, Türk hanedanları bu dönemde İslamiyet'i benimsemeye başlamış ve sonrasında kabul etmiştir. Halife'ye karşı isyan hareketinde bulunan valilerle birlikte hareket etmeyip, Halife yanlısı bir politika sergilemişlerdir. Rutbillerin isyan eden valilerin başını kesip Halife'ye göndermesi bu hususun göstergelerindendir, diyebiliriz.

2.5.5. Ekonomi

Akhunlar şehir kültürüne alışkın, tarımda tecrübeli bunun yanında göçebe geleneklerini sürdüren bir toplumdur (Konukçu, 2002a, 1312). Kidari hükümdarı adına bastırılan sikke de "Kuşanların Büyük Kralı" ifadesi yer alır. Kidariler oldukça zengin bir sikke koleksiyonu miras bırakmıştır. Bu sikkelerden anlaşıldığı üzere altın sikke kullanımı oldukça yaygındır. Sikkeler daha çok Sasani ve Kuşanlar Devleti uslubundadır. Bazılarında bağdaş kurmuş Budha tasvirini andıran figürler mevcuttur. Mes Aynak, Tepe Naranj, Tepe Sardar gibi Budist manastır ve stupa kazılarında Nizek sikkeleri bulunmuştur (Sivrioğlu - Türkoğlu, 201, 65-76).

Hsüan Tsang'ın seyahatnamesinden edindiğimiz bilgilere göre 629-645 yılları arası Çinli Budist Seyyah Hsüan Tsang, Maverâünnehir (Sogdiana) Demir Kapı üzerinden Akhunlar ve kalıntılarının hakim olduğu bölgeye ulaşmıştır. Bu bölge İslam kaynaklarında geçen Toharistan bölgesidir. Hsüan Tsang'ın (2011, 55) notlarına göre ticaret, tarım ve hayvancılıkla uğraşan halkın geçim kaynakları arasında pamuk ekimi ve koyun yetiştiriciliği önemli bir yer teşkil etmektedir. Ticarete kullandıkları para altın ve gümüştür (Konukçu, 2002b, 1349).

Belh ve Herât'ta Emevi dönemi halifesi Abdümelik b. Mervan adına para bastırıldığı ve bu paralarda şehir adı olarak Belhü'l-beyza adının

kullanıldığı bilinmektedir. Horasan bölgesinde gerçekleşen ticari akış bölgenin zenginleşmesini beraberinde getirirken, bölgeden toplanan vergi gelirinin 40 milyon dirhemin üzerinde olduğu bilinmektedir (Arifoğlu, 2013, 16).

2.5.6. Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Arkeoloji çalışmalarından elde edilen verilere göre Bağlan, Bagram, Kunduz ve Sorkh Kotal Afganistan'ın önemli Budist merkezleridir. M.S 2. ve 7. yüzyıllarına kadar uzanan kalıntılardan Hadda bölgesinde bulunan birçok manastır, 300 civarında Budist mitolojisine dayanan stuko heykeller, duvar resimleri ve rölyefler arkeolojik kazılar sonucu gün yüzüne çıkartılmıştır. Fransız arkeoloji ekibi tarafından çıkarılan bu eserlerin büyük bir bölümü Fransa Guimet Müzesi'ne taşınmış, bir bölümü de savaş ortamlarında telef olmuştur.

Hadda civarında yer alan Tepe Şator da bronzdan yapılmış bir Budha büstü ve çeşitli heykeller bulunmuştur. Yine Hadda civarında Lalma bölgesinde Japon arkeoloji heyetinin 1962-1965 yıllarında yaptığı kazı çalışmalarında, M.S. 2-7. yüzyıla ait Buddha heykelleri bulunmuştur. Fransız arkeoloji heyeti tarafından Kâbil bölgesi civarında keşfedilen Fundukistan Manastır kompleksi, İtalyan arkeoloji heyeti tarafından keşfedilen Tapa Sardar Manastırı ve stupası, DAFA tarafından 1937 yılında keşfedilen Şotorak Manastırı, Belh bölgesi civarında keşfedilen Nevbahar Manastırı dönemin ünlü Budist mekanlarından. İlk büyük heykel örneklerinin bulunduğu Bâmiyan ilinde M.S. 2. yüzyıldan itibaren Budist manastır örgütlenmesi olduğu bilinmektedir. Heykellere yaklaşık 1 km mesafede Budistlerin konaklama bölgelerinde yedi yüz civarında mağara, ziyaretgahlar (stupa), depolar bulunmaktadır.

Bâmîyan'da çok sayıda antik eser gerek define avcıları, gerek put karşıtı bir kısım tarafından trajik bir şekilde yok edilmiştir. Bunlar arasında dev anıtsal Budhaların tahribi sadece Budist sanatının değil, bir ülkenin yıkımını ve tarihinin silinişini gözler önüne sermiştir. Bâmîyan Buddhalarının bir krallık tarafından mı yoksa Budist manastır teşkilatı tarafından mı yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. Kilden yapılmış bu dev heykellerin M.S. 4. yüzyıldan itibaren yapıldığı bilinmektedir. 38 metrelik Buddha'nın M.S. 6 yüzyıl ortalarında, 55 metrelik Budha'nın da 7. yüzyıl ortalarında bitirildiği öngörülmektedir. Nitekim 630 yılında seyahate gelen hacı Hsüan Tsang'ın notlarında Budha

heykellerinin tamamlanmış olduğu görülmektedir. Bâmîyan Budhaları Müslüman yazarların eserlerine de konu olmuştur. 11. yüzyıl yazarlarından Enju Şirazî “Kırmızı ve Beyaz Budhalar” adlı eserinde bu iki heykeli birbirine aşık olan bir çift olarak yorumlamıştır (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 70-72).

Afganistan’da Taliban sonrası arkeoloji çalışmaları yeniden devam etmiştir. Afgan arkeolog Z. Tarzi’nin başlattığı beşinci dönem kazı çalışmalarında Bâmîyan’da Helenistik, Budist ve İslami dönemlere ait çok sayıda yeni eser, çok sayıda Türkşahi seramiği, Bâmîyan da Budist manastırı olarak kullanılmış 12 mağara tespit edilmiştir. Mağaralarda çeşitli duvar resimleri ve alçak kabartmalar oldukça dikkat çekicidir. Tarzi’nin 2003 yılı sonrası arkeoloji çalışmalarından anlaşılacağı üzere Budist topluluklar 10. yüzyılın sonuna kadar süregelmiştir. Mes Aynak’ta yapılan kazılarda sayılamayacak kadar fazla Budha heykeli sağlam olarak bulunmuştur. Mağaralarda bulunmuş en ilginç kalıntılardan biride 7. yüzyıla ait olduğu tespit edilen yağlı boya ile çalışılmış Budha resimleridir. C. Baryy’in verdiği bilgilere göre daha önce bulunan en erken yağlı boya tabloları 9. yüzyıla ait olup Avrupa ve Akdeniz bölgesinde tespit edilmiştir Bu kazılar sonucu en eski yağlı boya tabloları tarihi 7. yüzyıla kadar geriye gitmiştir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 75-77).

Resim 24 : 2001 yılında Taliban tarafından yok edilen Bâmîyan heykelleri (<https://www.mepanews.com/mart-2001-bamyan-buda-heykelleri-taliban-tarafindan-yikildi-34641h.htm>); (<http://arsiv.ntv.com.tr/news/70195.asp/Erişim : 10.09.2023>).

III. BÖLÜM

AFGANİSTAN'DA İSLAMİYET SONRASI SİYASİ TARİH

3.1. İlk İslam Devletleri

Mekke'de doğan İslamiyet kısa sürede Arap coğrafyasının dini haline geldi. Horasan bölgesine çekilen son Sasani şahı III. Yezdigerd, Türkler ve Çinlilerden yardım istedi ve burada Araplara karşı bir cephe kurdu. III. Yezdigerd'in peşine düşen Araplar, Kûhistan olarak adlandırdıkları Herât ve civarı ile Sicistan olarak adlandırdıkları Kandahar bölgesine 639-640 yıllarında ilk kez yayılmaya başladı. Araplar bölgede yerel hanedanlıklarla çeşitli antlaşmalar yaptı. Arapların, Yezdigerd'i yakalatmak için gönderdikleri kuvvetler Afganistan'a vardığında, tıpkı Pers hükümdarı III. Dara gibi Yezdigerd de kendi valileri tarafından Merv civarında öldürüldü. Bundan sonra Toharistan, Sicistan, Herât ve Zâbûlîstan hükümdarları Arap egemenliğini kabul ederek, Arap-İslam devletine cizye ödemeyi kabul etti.

Afganistan bölgesi Arap egemenliğini kabul etmişti, ancak İslam dinini benimseyen kitle oldukça sınırlıydı. Kuteybe b. Müslim, Abdurrahman b. Semûre gibi Arap komutanlar Orta Asya, Afganistan ve Hindistan'da ele geçirdikleri her yerde Budist-Hindu ve Manici mâbedleri yıktılar, heykelleri yok ettiler. Saffârî hükümdarı Yakub ve Gâzneli Mahmud'da Afganistan ve Hindistan'da birçok mabedi yıktı. Bölgede Araplara karşı en büyük direnişi Akhunlar gerçekleştirdi. Emeviler döneminde Araplar, yerel hanedanlıkların isyanlarıyla uğraşmak zorunda kaldı. Bölge valilikleri sürekli el değiştirdi.

Emevi halifesi I. Muaviye döneminde Araplar yeni bir fetih hareketi başlattı. 663 yılında Kâbil, 666-671 yılında Belh bölgesinde Arap hakimiyeti yeniden tesis edildi. Dördüncü bölümde bahsettiğimiz üzere bu hakimiyet çok uzun sürmedi ve Emevi halifesi I. Velid devrinde (705-715). Kuteybe b. Müslim ve Toharistan hükümdarı Tarkan Nizek arasında sert çatışmalar baş gösterdi. Kuteybe b. Müslim Tarkan Nizek'i öldürerek, Belh bölgesini bir kez daha ele geçirdi. 711 yılında Zâbûlîstan kralı Rutbil itaat altına alındı.

Arap istilalarına karşı Türk hanedanlıklarının, Çinlilerden ve Gök Türklerden yardım istediği bilgisi Çin kaynaklarında yer almaktadır. Çin kaynaklarına göre 710 yılında Hindukuş batısındaki Hsi-yeh prensliği ve 718 yılında Toharistan Yabgusu'nun Çin'e elçilik heyeti göndererek, Arap ve Tibet saldırılarına karşı yardım istediği bilinmektedir. Tibetliler Araplarla ittifak kurup, Afganistan'da yaşayan Türk Yabguluklarını ateş altında bırakarak, Türk Yabguların direncini kırmıştır. 727 yılında Zâbûlîstan'dan yollanan mektuplarda Çin'den yardım istendiği bilinmektedir.

1900 yıllarında Afganistan'dan kaçırılarak, Peşaver pazarlarında satılığa çıkarılan yüz kadar Baktria kökenli el yazması bilim insanları sayesinde toplanarak, kodeks haline getirildi. Kurtarılan bu el yazmaları sayesinde Türk Arap mücadelesinin ilk on yılı hakkında yeni bilgilere ulaşılmıştır. Yok olmaktan son anda kurtarılan bu belgeler sayesinde Kuzey Afganistan'daki Cûzcân krallığı hakkında yeni bilgiler elde edilmiştir.

Araplar, sadece askeri kuvvetle Afganistan'da hakimiyet kuramayacaklarını anlamış, Helenlerin yaptığı gibi Afganistan'ı kolonize etmeye yönelmiştir. Buna bağlı olarak 671 yılından itibaren Basra ve Küfe'den getirdikleri elli bin kişilik aileyi Herât, Merv ve Belh gibi bölgelere yerleştirip, bölgenin demografik yapısını değiştirmişlerdir. 982 yılında Emir Ebu'l Haris'e ithaf edilen *Hududul Alem*'e göre bu dönemde sadece Cûzcân'da yaşayan Arap sayısı yirmi bin kadardı ve bunlar Horasan bölgesinin en zengin Araplarıydı. İslam ordularıyla beraber Afganistan'a yerleşen Araplar, Peştun ve Fars kültürü içinde eriyip gitmiştir. Günümüzde birçok Peştun kabilesi Arap soyundan geldiğini ileri sürmektedir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 79-83).

3.1.1. Tâhirîler Devleti

Afganistan'da ilk İslam hakimiyeti Araplar tarafından değil, İranlı Müslümanlar tarafından tesis edildi. Afganistan'ın batı bölgelerini, Herât'ı Abbâsî halifesine görünürde bağlı olarak idare eden Tâhirîler (821-873), merkezi İran olmak üzere İslamiyet'ten sonra bölgede ilk bağımsız İslam devleti olarak ortaya çıktı (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 84-85). Tâhirîler, Muhammed b. Tâhir dönemine kadar doğuda Hindistan, kuzeyde Abbâsî halifeliğinin sınırlarına kadar uzanan bölge Rey, Kîrman ve başkent Nişabur olmak üzere Horasan'da hakimiyet tesis etti. Tâhirîler ismen Abbâsî halifesine

bağlı olsa da bağımsız hareket etmiştir. Sünnî mezhebine bağlı olan Tâhirîler, Hazar Denizi etrafındaki Şîh Daîleri kontrol altına alarak, Fars ve Arap toprak sahipleri ve askeri sınıflarla iyi ilişkilerek kurarak onların desteğini sağladı (Kurt, 2016, 404).

Tâhirîler hanedanı adını kurucusu Tâhir b. Hüseyin'den almıştır. Hârûn Reşid döneminde Tâhir b. Hüseyin Horasan valisi Me'mûn'a bağlı olarak Rey valiliğine atandı. Halife Me'mûn'un kendisini ortadan kaldıracığı endişesinde olan Tâhir b. Hüseyin, Bağdat'tan uzaklaşmak amacıyla kendisini Horasan bölgesine vali olarak tayin ettirdi. Böylece 821 yılında Tâhirîler hanedanının temeli atılmış oldu. Horasan valiliğini iki yıl sürdüren Tâhir b. Hüseyin, okunan hutbelerde ve basılan paralarda Halife Me'mûn'un adına yer vermemiş, bağımsız bir hükümdar gibi davranmıştır. Tâhir b. Hüseyin'in kardeşinin oğlu tarafından 822 yılında zehirlenerek öldürüldüğü tahmin edilmektedir (Yakûbi, 2015, 363; Kurt, 2010, 403).

Bu dönemde Horasan'da Zeydiler, Hâriciler ve Bâbek isyanları baş göstermiş, dahası Tâhirîlerinde isyan etmesi üzerine Halife Me'mûn Tâhir'in oğlu Talha'yı Horasan valiliğine getirmek zorunda kalmıştır. Tâlha b. Tahir, Horasan'da Abbâsî hakimiyetini güçlendirmek için Sîstân'da Hâricilerle savaştı. 828 yılında hayatını kaybettikten sonra 830 yılında yerine atanan kardeşi Abdullah b. Tahir, Talekan'da Zeydilerin, Horasan'da Hâricilerin isyanlarını kontrol altına aldı. Diğer taraftan Bâbek isyanını bastıran Afşin, Abdullah b. Tahir'in karşısında bir güç olarak belirdi ve aralarında otorite mücadelesi baş gösterdi.

Abdullah b. Tahir bir taraftan Taberistan'da Mâzyâr b. Karin'in isyanını bastırırken, diğer taraftan Afşin'i ortadan kaldırmayı başardı. 844 yılında ölümünün ardından yerine oğlu II. Tâhir b. Abdullah da Sîstân'da Hâricî isyanlarıyla uğraşmak zorunda kaldı. II. Tâhir b. Abdullah'ın 862 yılında ölümünün ardından yerine tayin edilen oğlu Muhammed b. Tahir, isyanlara karşı atalarının sağladığı istikrarı ve otoriteyi gösteremedi. Muhammed b. Tâhir döneminde Tâhirîler, Horasan'da hakimiyet kurduğu toprakları kaybetti. Tabaristan valisinin zülmüne dayanamayan halk, Zeydilerle işbirliği yaparak, Taberistan ve Rey bölgesinde Tâhirî hakimiyetine son verdi. Diğer taraftan Saffârî hanedanının kurucusu Ya'kub b. Leys Sîstân, Herât ve Kîrmân'ı ele geçirdi ve 873 yılında Nişabur'u alarak Tâhirîlere son verdi (Kurt, 2010, 404).

Bu dönemde İbn Hurdazbih (2008, 42) tarafından kaleme alınan eserde yer alan bilgilere göre ; Kâbil bölgesinin vergi miktarı 2,5 milyon dirhem ile ilk sırada yer alırken, Herât bölgesi 1 milyon 150 bin dirhem, Kûhistan bölgesi 780 bin dirhem, Belh ve çevresi 193 bin dirhem, Cüzcan 154 bin, Bâmîyan 5 bin dirhem Abbâsî halifesine vergi ödemekteydi. Diğer taraftan Afganistan'da İslam hakimiyeti Tâhîrîleri yıkarak onların yerini alan Saffârî hanedanı zamanında güçlenerek gelişme gösterdi (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 84).

3.1.2. Saffârîler Devleti

Saffârîler Devleti'nin (861-1003) kurucusu Ya'kub b. Leys es Saffâr, Afganistan'ın güney batısında yer alan Zerenc şehrinin yerlisi bir Fars olmakla birlikte dönemin usulü gereği Arap kabilelerinden biri olan Benî Kinanelere bağlı olarak valilik yapmaktaydı. Ya'kub başlangıçta Tâhîrîlere hizmet veren Salih b. Nasır'a bağlı çalışmaktaydı. Bu dönemde Tâhîrîlerle çatışma içerisinde olan Harîcîler, Afganistan'ın bu bölgesini kendilerine sığınak yapmıştı. Salih b. Nasır, Harîcîlerin kontrol altına alınması üzere görevlendirildi. Fakat Salih b. Nasr Büst şehri ele geçirerek, Tâhîrîlerle yolunu ayırdı. Ya'kub b. Leys ve Saffârî ailesinde Salih b. Nasr'a katılarak Büst şehrine yerleşti (852). Ardından Harîcîler isyanı bastırılarak, Zerenc Harîcîlerden alındı (854). Fakat bundan sonra Salih b. Nasr ile Ya'kub b. Leys'in arası açıldı. Ya'kub b. Leys, Zerenc ve Büst bölgesinde hakimiyet kurarken Salih b. Nasr çöllere doğru kaçmak zorunda kaldı.

Bu dönemde Herât bölgesine hakim olan Tâhîrîler, Ya'kub b. Leys'in yükselen gücüne karşı Harîcîlerle ittifak kurmak zorunda kaldı. Diğer taraftan Salih b. Nasr'da Büst'ü geri almak için Gayrîmüslüm olan Zâbûlîstan hükümdarı Zunbil ile ittifak yaptı. Ya'kub b. Leys, kendi adına bir devlet kurma planını saklı tutarak, oldukça zeki bir politika izledi. Müslüman kitlenin koruyucu rolünü üstlenerek, Abbasî halifeliğine bağlı hareket etti ve ordusunda Abbâsîlerin siyah bayrağını kullandı. Bu ittifaklar arasında birkaç kez el değiştiren Büst şehri son olarak, Salih b. Nasr ve Zunbil'i mağlup eden Yakub b. Leys tarafından ele geçirildi (865). Bu savaşta Zunbil öldü, Salih b. Nasr ise son anda kaçmayı yine başardı. Ancak çok geçmeden yakalanarak işkenceyle öldürüldü. Bu savaşın ardından Ya'kub b. Leys, Herât'ı Tâhîrîlerin elinden aldı (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 85).

Zerenc'i merkez edinen Ya'kub b. Leys es Saffâr, 861 yılında Sîstan idaresini ele geçirdikten sonra Gâzne, Gerdiz, Bamîyân ve Kâbil bölgelerini ele geçirdi ve hakimiyet sınırlarını doğuya kadar genişletti. Abbâsî Devleti'nin Fars, Hûzistan, Kirman ve Horasan'daki temsilcileriyle savaştı (Merçil, 2008, 464). Abbâsîler, Ya'kub b. Leys'i Herât, Belh, Kâbil ve Sîstân'ın meşru hükümdarı olarak tanıdı. Bundan sonra İslamiyet'i yaymak adına hareket eden Ya'kub, Afganistan'ın merkez ve doğu bölgelerine doğru harekete geçti. Tarihî Sîstân'da yer alan bilgilere göre Zâbûlîstan hakimi Zunbil'in oğlu Firûz'un üzerine düzenlediği seferler sonucunda çok sayıda Halaç Türk'ü kılıçtan geçirildi (867). Afgansitan'ın dört bir yanına dağılmış Harâcilerle mücadele etti. Kâbil ve Bâmîyan'daki Budist manastırları yıkarak, elli adet Buddha heykelini zaferini temsil etmek üzere Abbâsî halifesine gönderdi (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 85-86). Yukarıda bahsedildiği üzere Nişabur'u alarak Tâhîrilere son verdi (Kurt, 2010, 404).

Ya'kub b. Leys es Saffâr, Abbâsîlere karşı verdiği iktidar mücadelesinde 876 yılında Deyrûlâkûl'de yenildi. Bu yenilginin intikamı için sefer hazırlıklarına giriştiği sırada 879 yılında hayatını kaybetti. Ya'kub'un vasiyeti üzerine yerine kardeşi Amr geçti. Amr 879 yılında tahta geçer geçmez Abbâsî halifesi Mu'temid-Alellah'a itaatını bildirdi. Bu durumdan oldukça hoşnut kalan Halife, Amr'ın Haremeyn'de temsilci bulundurmasına izin vererek, Bağdat sahibü'ş-şurtalığa atadı. Ayrıca bazı vilayetlerin idaresini de ona verdi. Tüm bunlara karşılık olarak Amr, yirmi milyon dirhem göndermeyi kabul etti. Diğer taraftan Amr'a karşı isyan hazırlıkları baş gösterdi. Daha önce Tâhîrilerin hizmetinde olan Ahmed b. Abdullah el Hucistânî, Ya'kub döneminde Saffârîler tarafına geçmiş, Ya'kub'un ölümüyle yeniden Tâhîrîler tarafında yer almıştır. El Hucistânî ile hesaplaşmak üzere Nişabur'a doğru harekete geçen Amr kardeşi Ali'nin tam desteğini alamayınca mağlup oldu (880).

Ahmed b. Abdullah el Hucistânî bir yıla yakın bir süre Horasan ve Taberistan'a akınlar düzenleyerek, Nişabur'da bağımsızlığını ilan etti ve kendi adına hutbe okuttu. Fakat bölgedeki hakimiyeti uzun sürmedi ve iki kölesi tarafından öldürüldü. Fars valisi Muhammed b. Leys'in halifeye yıllık haracını ödememesi üzerine, Amr Halife'ye dört milyon dirhem haraç ve kıymetli hediyeler gönderdi. Abbâsî Devleti'ne karşı izlediği sağlam politikalar sonucunda Fars, Kirman ve Horasan on milyon dirhem karşılığında Amr'a iktâ

edildi. Okunan hutbelerde Halife'nin kardeşi ve yardımcısı Muvaffak ile birlikte adı zikredildi. Fakat siyasi çıkar çatışması söz konusu olunca Amr'ın adı hutbeden çekildi. Bunun üzerine Amr ve Abbâsî ordusu arasında yapılan savaşı (888) Amr kazandı ve Şiraz'a girdi. Halife Mu'tazîd Billah döneminde Amr yeniden Horasan valisi tayin edildi ve yeniden hutbelerde adı zikredildi. Halife'nin emri üzerine isyancı Râfî b. Herseme üzerine yürüdü ve onu mağlup etti. Bunun üzerine Halife, Amû Derya nehrine kadar olan bölgeyi tamamen Amr'a verdi. Bundan sonra Amr b. Leys İran'da hakimiyetini kuvvetlendirdi ve Maverâünnehir'in idaresini de Halife'den istedi.

Maveraünnehir idaresi Sâ mânîler emiri İsmail b. Ahmed'den alınarak, 19 Şubat 898 tarihinde Amr'a verildi. Bunun üzerine Sâ mânîler, Saffârîler üzerine savaş açtı. İsmail b. Ahmed Amr'ı Belh yakınlarında mağlup ederek, 18 Nisan 900 tarihinde esir aldı. Bundan sonra Horasan bölgesine Sâ mânîler hakim oldu. Daha sonra Amr'ın torunu Tâhir b. Muhammed b. Amr ile amcası Leys b. Ali arasında iktidar çatışması oluştu. Saffârî kumandanları Tâhir'e itaat ettiler (20 Mayıs 900), fakat Tâhir ve kardeşi Yakup, dedeleri Amr'ı kurtarmak için ödeyecekleri fidyeyi ödemediler. Amr Bağdat'a götürülerek burada öldürüldü (902).

Tâhir'in başvurusu üzerine tüm Fars bölgesinin idaresi Tâhir'e verildi. Fakat Tâhir, bölge idaresini Türk köle Sebûk Tegîn'in üzerine bırakarak, tüm vaktini av ve eğlenceye harcadı. Tâhir'in müsrifliği ve ödenemeyen vergiler dolayısıyla Saffârî hazinesi boşaldı. Sistan'da karışıklıklar meydana geldi. Bu duruma el atan amca Ali b. Leys, Halife'nin emriyle Tâhir ve kardeşi Yakup'u yakalatarak Bağdat'a gönderdi. (909). Fars bölgesine hakim olmak arzusuyla Sebûk Tegîn üzerine yürüdü. Halife'nin desteğini sağlayan Sebûk Tegîn Ali b. Leys'i mağlup ederek, Bağdat'a gönderildi (Ekim 909).

Bundan sonra Kırman ve Fars bölgelerinin hakimiyeti Saffârîlerin, idaresinden çıkmıştı. Hanedanının başına Leys'in kardeşi Muhammed b. Ali geçti. Bu dönemde Horasan bölgesine tamamen Sâ mânîler hakimken, Halife Muktedir Billah Sîstân bölgesinin idaresi Sâ mânî emiri Ahmed b. İsmail'e vererek, Saffârîlere son vermesini istedi. Bunun üzerine Emir b. Ahmed, Sâ mânî ordusunu hazırlayarak Sîstân'a gönderdi. Muhammed b. Ali tutuklandı ve Zerenc bölgesi ele geçirildi, Şehirde kısa süreliğine hakimiyet tesis etmiş olan Muaddel tutuklandı ve Bağdat'a gönderildi. Böylece Saffârîlerin Leysler

kolu son buldu (Mart 911). Bundan sonra Saffârîlerden Amr b. Leys'in torunu Ebû Hafs Amr, Sâmânîlere karşı ayaklanıp bir süreliğine tahtı ele geçirsede (912-913) idare mahalli kumandanların elinde kaldı.

Daha sonra bölgede sözü geçen bir zümre tarafından Amr b. Leys'in kızının damadı Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Halefi'ye, Zerenc bölgesinin idaresi verildi (923). Böylece Sîstân'da Saffârîlerin ikinci kolu kurulmuş oldu. Ebu Cafer doğu bölgelerinde meydana gelen ayaklanmaları bastırdı. Hakimiyet sahasını Ruhhac ve Büst' e kadar genişletti. Bu arada Abbasi halifesi Muktedir Billah'ın halifelikten çekilmek zorunda kalması, Ebu Cafer'in daha rahat hareket etmesine olanak sağladı. Ebu Cafer bu arada bölgeden bir milyon vergi topladı (929). Büst bölgesinde Türklerin üzerine yürüdü ve şehri iki kuşatma altında tuttu. Büst bölgesinde Karategin ve çevresi ona itaatlarını bildirdiler. Ebu Cafer, Saffârîlerin halefi olarak bölgede yaklaşık kırk yıl hüküm sürdü. Nisan 963 tarihinde kölelerinden biri tarafından ziyafet meclisinde öldürüldü.

Ebu Cafer'in yerine oğlu Ebu Ahmed Halef es Saffâr idareyi ele aldı. Ebu Cafer, Gâzneli Mahmud'un amcası Buğracuk'un idaresinde bulunan Kûhistan ve Bûşenc'in idaresini ele geçirdi. Buğracuk, Ebu Cafer'in oğlu Tâhir tarafından tuzağa düşürülerek öldürüldü. Bu olayı öğrenen Gâzneli Sultan Mahmud, Sistan bölgesine bir sefer düzenleyerek, Halife'nin de onayı ile bölgeyi yüz bin dinar haraca bağladı ve bölgede hutbe Sultan Mahmud adına okundu (1000). Sîstân'da baş gösteren ayaklanmaları bastırmak üzere harekete geçen Sultan Mahmud, Saffârîler hanedanı üzerine yürüyerek, Saffârîlerin son halefi Cüzcân'a gönderildi. Burada Sultan Mahmud'un düşmanı Karahanlı b. Ali ile mektuplaşmaları yakalanan Halef, 1007 yılında Gerdiz Kalesi'ne sürgün edildi ve 1009 yılında kalede öldü. Gâzneli Sultan Mahmud, böylece Saffârî hanedanına tam olarak son vermiş oldu (Merçil, 2008, 464-465).

Bundan sonra Saffârî soyundan gelenler, Gâzneliler, Selçuklular ve Gûrlular döneminde de Sîstân bölgesinde yerel feodal liderliklerle bölge siyasetinde önemli roller üstlenecektir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 90).

3.1.3. Sâmânîler Devleti

Fars kökenli olan Sâmânîler (819-1005), İslam tarihi ve Afganistan tarihi açısından oldukça önemli roller üstlenen bir devlettir. Tâhirîlerde olduğu gibi

Sâmânîler de soylarını Sâsânîlerin efsanevi şahı Behram Çobin'a dayandırmaktaydı. Sâmânî atalarının Belh veya Mâverâünnehir (Semerkand veya Tirmiz) dolaylarının yerlisi olduklarına dair çeşitli görüşler mevcuttur. Aile reisi Sâmân, 720 yılı civarında Müslümanlığı kabul etmiş, Abbâsîler döneminde bürokraside önemli roller alarak, hızla yükselmişti. 800 yılından sonra Sâmân Bey'in soyundan gelenler, Semerkând, Fergana, Şaş (Taşkent) ve Herât bölgesinde vali veya komutan olarak görevlendirilmiştir. Bu dönemde Tâhîrîlere bağlı hareket eden Sâmânîler, daha sonra Saffârî ordusunda önemli roller üstlendi. Saffârîler 867 yılında Herât'ı kuşattığında ordu bir Sâmânî komutanı emrindeydi (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 90).

Abbâsî valisi Sâmân oğlu Esed ve dört oğlu Mâverâünnehir bölgesinin çeşitli şehirlerinde faaliyetlerde bulunarak Sâmânîler Devleti'nin temelini kurdu (Sevim ve Merçil, 1995, 1-3). Sâmân beyin torunu olan Nuh b. Esad 819 yılından itibaren Semerkand bölgesinde hakimiyet kurdu. Nuh B. Esad'ın ölümünün ardından yerine geçen oğlu Ahmed b. Nuh (842-865) adına sikke bastırıldığı bilinmektedir. Ahmed b. Nuh'un oğlu Nasr b. Ahmed (865-892) döneminde Semerkand da Sâmânî hakimiyeti güçlendi. Tâhîrîlerin çöküşü üzerine Sâmânîler 875 yılında kendi bağımsızlığını ilan etti (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 90). Hükümdar Nasr bin Ahmet zamanında Sâmânîler Devleti, Abbâsî Halifeliği tarafından resmen tanındı. Zamanla devletin sınırları genişleyerek, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesi hakimiyet altına alındı (Sevim - Merçil, 1995, 1-3). Abbâsî halifeliği Bağdat'ı korumak adına bölgede güçlenen Saffârîlere karşı Sâmânîleri desteklemekteydi.

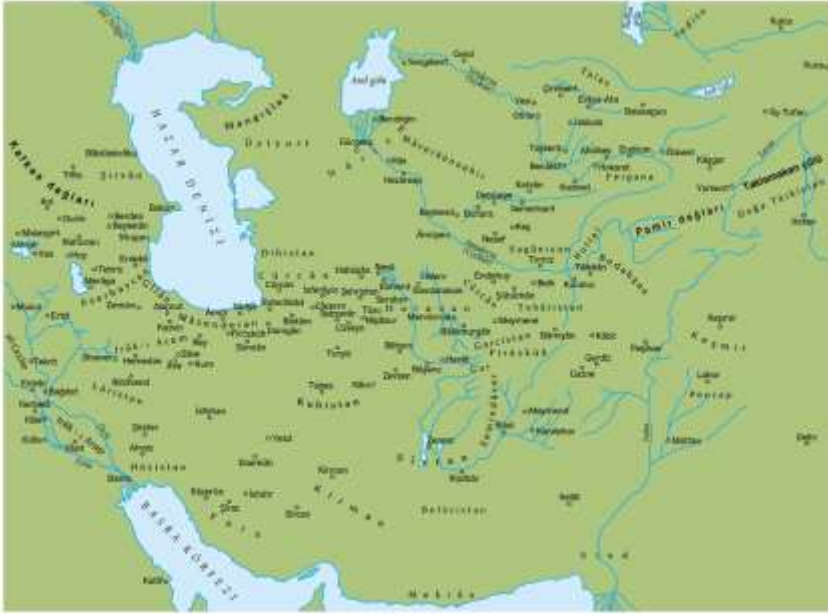
Sâmânîler hükümdar İsmail (892-907) döneminde Afganistan'da Saffârî topraklarını fethetmeye başladı. Sâmânîler, Hindukuş dağlarının güneyinde yer alan Hindu prenslikleriyle İslam ordularının sürekli savaş halinde olmasını da fırsat bilerek, hükümdar Ahmed (907-914) döneminde bu toprakların çoğunu ele geçirdi. Sâmânîlerin hükümdar oldukları bölge zaten İslamiyeti kabul etmiş toprakları kapsıyordu. Sâmânîler direk gaza hareketlerinde bulunmasa da İslam fetihlerini kolaylaştıracak misyonerlik politikası yürütmekteydi. Örneğin Amû Derya ve Seyhun nehri dolaylarında yaşayan iki yüz bin kadar göçebe Türk'ü Müslüman etmeye ikna ettikleri bilinmektedir. Müslüman olduktan sonra Türkmen olarak adlandırıldığı bilinen bu grup çoğalarak, bölgede daha sonra önemli bir güç olarak yükselecektir (Töreoğlu - Sivrioğlu, 2017, 91).

Doğu'da büyüyen Karahanlı Devleti ve Gâzneliler, Batı'da Buveyhîler karşısında tutunamayan Sâ mânîler Devleti zamanla zayıflamaya başladı (999). Hükümdar İsmail Muntasır (1000-1005) döneminde Karahanlılar ve Gâznelilere karşı Selçuklulardan yardım almalarına rağmen Sâ mânîler Devleti yıkıldı ve toprakları Karahanlı ve Gâzneliler arasında paylaşıldı (Sevim - Merçil, 1995, 1).

3.2. İlk Türk-İslam Devletleri

Büyük Selçuklu Devleti tarih sahnesine çıkmadan önce Ön Asya ve Orta Asya'da siyasi duruma bakacak olursak (Sevim - Merçil, 1995, 1) ; Karahanlılar Yakın Doğu ve Orta Doğu sınırları üzerinde, Sâ mânîler Horasan ve Mâverahünnehir'de, Gâzneliler günümüz Afganistan ve Pakistan devletlerinin olduğu topraklarda, Büveyhoğulları batı İran ve Irak'ta, Fatimiler Mısır ve Suriye'de, Bizans Devleti Anadolu ve Balkanlarda hakimiyet sürmekteydi.

Bu devletlere etnik bakımdan göz atacak olursak; Gâzneliler ve Karahanlılar Türk, Büveyhoğulları ve Sâ mânîler İran, Fatimiler Arap, Bizanslılar Grek kökenlidir. Dini bakımdan ise Bizans Hristiyan, diğerleri Müslüman'dır. Müslüman Devletler kendi aralarında Sunni ve Şîî olarak iki mezhebe ayrılır. Fatimiler ve Büveyhoğulları Şîî'liği benimsemiş ve dış siyaset olarak belirlemiştir. Sâ mânîler, Karahanlılar, Gâzneliler Sûnni'liği benimsemiş ve Bağdat'ta bulunan Abbâsî Halifeliğine bağlıdır (Köymen, 2016, 37-39).

Harita 18 : Taberistan, Garcistan, Belûcistan, Mâverâünnehir, Horasan, Toharistan, Bedâhşan ve Sîstân (Taneri, 1997, 228).

3.2.1. Karahanlılar Devleti

Karahanlılar Devleti (840-1212) Orta Asya ve Mâverâünnehir’de hüküm süren ilk Türk-İslam hanedanıdır (Togan, 1981b, 58). Omeljan Pritsak’a göre Karahanlıların etnik kökeni, T’uuchüe-A-shi-na hanedanının bir kolu olan Karluklara dayanır. Uygur Devleti’nin 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılışından bir süre sonra başkent Kaşgar olmak üzere Karahanlı Devleti kuruldu.

İlig Nasr Han devrinde (999) Sâ mânîler Mâverâünnehir’deki topraklarına da hakim olan Karahanlılar Devleti sınırları, Amu Derya’dan Orta Tarım’a kadar olan alanı kapsadı. 1042 yılında Doğu Karahanlılar ve Batı Karahanlılar olmak üzere iki idari kısma ayrıldı. Batı Karahanlılar Devleti’nin başkenti Semerkand, Doğu Karahanlılar Devleti’nin başkenti Balasagun oldu. Batı Karahanlıların toprakları Mâverâünnehir’den Hocend’e kadar Fergana bölgesini kapsamaktaydı. Doğu Karahanlı toprakları ise İsficab, Yarkent, Şaş, Talaş, Doğu Fergana ve Hoten bölgelerini kapsamaktaydı (Sevim - Merçil, 1995, 1-3).

Doğu ve Batı Karahanlılar, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde Selçuklular Devleti'ne tabi konumuna geldi. 1141 yılı Katvan Savaşı'ndan sonra Karahıtaylara bağlanan Batı Karahanlılara 1212 yılında Hârezmşahlar son verirken, Doğu Karahanlılara 1211-1212 yıllarında Karahıtaylar son verdi.

Karahanlılar Devleti çalışmamız kapsamındaki coğrafya da devlet idaresi tesis edip, hakimiyet kurmamış olsa da ilgili devletlerle olan siyasi ve askeri ilişkiler bakımından kısaca değinme gereği duyduk.

3.2.2. Gâzneliler Devleti

Gâzneliler Devleti'nin kurucusu Alp Tegîn (890-963) ve etrafı Sâ mânîlere bağlı kölemen (memlûk) idiler. Alp Tegîn, çocukluğunda Sâ mânî sarayına satılmış, daha sonra Sâ mânî hassâ birliğine seçilmişti. Daha sonra Alptekîn Sâ mânî sarayında Hacibü'l Hücab mertebesine gelerek, tüm sarayı idaresi altına almayı başardı. Alptekin'in yükselişinden rahatsız olan bir kesim onu saraydan uzaklaştırmak için taşra valiliklerine atadı. Alp Tegîn, Horasan valiliğini kabul etmekle birlikte saraydaki adamları sayesinde merkezdeki gelişmeleri de kontrol etti. Sâ mânî emiri Abdülmelik'in (954-961) ölümünün ardından tüm dengeler değişti. Alp Tegîn ve etrafı Abdülmelik'in oğlu Nasr'ı tahta oturtmak istedi, fakat muhalefet güçlere karşı başarı gösteremediler.

Bu olayların akıbetinde harekete geçen Alp Tegîn, Belh'in idaresini ele geçirerek, Sâ mânî Devleti'nden bağımsız hareket etmeye başladı. Sâ mânîler Belh'i geri almak için Alp Tegîn'in üzerine 16.000 kişilik bir ordu gönderdi. Alp Tegîn 3000 kişilik ordusuyla Sâ mânî ordusunu Hûlm geçidinde yenilgiye uğrattı (962). Bu zaferin ardından Alp Tegîn, görünürde Sâ mânîlere bağlı ama gerçekte Türk memlûklar ve Hindu racputlar tarafından idare edilen Afganistan bölgelerini teker teker ele geçirdi. Bâmiyân hakimi Şir Bârik'i, Kâbil Hinduşahlarını ve Gâzne'yi idare eden Levik hanedanını yenilgiye uğratarak bu bölgelerde idareyi ele geçirdi. Levikleri Gâzne'den kovalayan Alp Tegîn'in bu seferler sırasında sadece 700 atlısı olduğu bilinmektedir. 963 yılında Büst şehrinin idaresinide ele geçiren Alp Tegîn Gâzne'yi merkez edinerek, Afganistan coğrafyasının batı idaresini ele geçirmiş oldu. Hindistan üzerine sefer yapmayı planlayan Alp Tegîn bu hedefini gerçekleştirilmeden 73 yaşında öldü (Merçil, 2002, 859-862; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 98-100).

Alp Tegîn'in ölümünün ardından yerine oğlu Ebû İshâk İbrahim (963-966) geçti. Bu dönemde Gâzne şehri yeniden Leviklerin eline geçti. Ebû İshâk İbrahim, Gâzne'yi yeniden alabilmek için Sâ mânîlerden yardım istedi ve Sâ mânî egemenliğini kabullendi. Ebû İshâk'ın oğlu olmadığı için ölümünün ardından askeri Konsey Bilge Tegîn'i (966-975) emir olarak seçti. Bu dönemde Gâzne'nin kontrolünü tamamen almak isteyen Sâ mânîler saldırıya geçti. Bilge Tegîn Sâ mânîleri yenilgiye uğratarak, Gâzne'de hakimiyetini güçlendirdi. Sâ mânîler Gâzne Devleti'nin bağımsızlığını değilse de bölgede siyasi varlığını kabullenmek zorunda kaldı. Bilge Tegîn'in ölümünün ardından Konsey, Börî Tegîn'i (975-977) emir olarak seçti.

Börî Tegîn, Gâzne'yi o kadar kötü idare ettiki Gâzne halkı eski idarecileri olan Levikleri şehre davet etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Alp Tegîn'in eski savaşçılarından Sebûk Tegîn (977-997) harekete geçerek, Levikleri Gâzne'den kovdu ve Levikleri tahtan indirdi. Sebûk Tegîn kendisinden sonra tahta çıkan tüm Gâzne idarecilerinin atası olduğundan Gâznelilere Sebûk Tegînlilerde denmiştir (Cûzcânî, 2020, 26-27; Merçil, 2002, 859-862; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 98-100).

Sebûk Tegîn kuvvetlendiği dönemde, Sâ mânî Devleti'nin önde gelen kumandanlarından Fâik el Hassâ ve Ebû Ali Simcûrî birleşerek, Buhara'ya hakim olmak istemiş, bunun üzerine Sâ mânî hükümdarı II. Nûh (976-997) Sebûk Tegîn'den yardım istemek zorunda kalmıştır. II. Nûh Sebûk Tegîn'in bu yardımı karşılığında ona Garcistân, Toharistân, Gûr, Bâmiyân ve Belh'in idaresini verdi. Bu dönemde Gûr lideri Melik b. Muhammed Gâznelilerin vassalı konumundaydı. Gâzneliler ve Gûrlular arasında siyasi ilişkilerin bu dönemden itibaren başladığı görülmektedir. Muhammed b. Sûrî Gûr Devleti'ni kurarken, Sebûk Tegîn'de kardeşi İsmail'i yenerek, Gâzne tahtına geçmişti (al Utbî, 1868, 207-218; Öntürk, 2020, 165).

Sebûk Tegîn ile beraber Gâzneliler yeni bir enerji ve fetih gücü kazandı. Sebûk Tegîn Doğu Afganistan'ı (Zâbûlîstan), Alp Tegîn'den sonra kaybedilmiş olan Büst şehrini yeniden ele geçirdi. Hindûşâhîleri yenerek Peşaver'e kadar ilerledi ve Alp Tegîn'in yarım kalmış Hint seferlerini yeniden başlattı. Sebûk Tegîn görünüşte Sâ mânîlere bağlı bir emir konumundaydı. Nitekim Sebûk Tegîn ve oğlu Mahmud, Sâ mânîlere karşı ayaklanan Türk gulamların isyanını büyük bir başarı göstererek bastırdı (994). Kısa sürede Afganistan'ın büyük bir

bölümüne hakim olan Sebûk Tegin, 993 yılında Sâmânîleri mağlup ederek, kuzeybatı Hindistan'a doğru yöneldi (Cöhce, 2002c, 925).

Sâmânîler valiliğini yapan Sebûk Tegîn döneminde Gâzneliler Devleti'nin temelleri güçlendi (977). Gâzneli sınırları Toharistan, Zemindaver, Peşaver ve Belûcistan içlerine kadar ilerledi (Sevim - Merçil, 1995, 1-3). Sebûk Tegîn'in ölümüyle beraber vasiyeti üzerine tahta küçük oğlu İsmail geçti, büyük oğlu Mahmud ise bu durumu kabullenmeyerek İsmail'e karşı savaş açtı. İsmail'e gönderdiği mesajda Gâzne'yi kendisine vermesini ve Belh'i yönetmesini bildirdi. Antlaşma sağlanamayınca Mahmud kardeşi İbrahim'i yenerek tahtı ele geçirdi. Kardeşi İsmail'i öldürmeyerek, göz hapsinde bulundurdu (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 99-100).

Sultan Gâzneli Mahmud döneminde Gâzneliler Devleti, Abbâsî Devleti tarafından tanındı ve tam bağımsızlığını ilan etti. Sâmânîler topraklarının yarısını topraklarına katan Gâzneliler Devleti Hârezm, Huttal, Çağaniyan, Cüzcan ve Sîstân bölgelerini de topraklarına dahil etmiş oldu (Sevim - Merçil, 1995, 1-3).

Sultan Mahmud'un tüm Afganistan'a hakim olması yıllarını aldı. Bu dönemde Garcîstan olarak bilinen Kuzey Afganistan'ı tamamen ele geçirmek için 999 ve 1012 yıllarında savaş verdi. Sultan Mahmud Hindistan'a on yedi sefer düzenledi. Hindistan seferleri teorik olarak Gâzneli-Abbâsî antlaşmasına dayanmaktadır. Sultan Mahmud 999 yılında Halife'den aldığı övgü ve ünvanlar karşılığında Abbâsîlere her yıl Hindistan'a bir sefer düzenleyeceğine ve Hindistan'ı *darü'l İslam*'a katacağına söz verdi.

Hindistan'a ilk sefer 1000 yılında düzenlendi ve bu seferden sonra 1009 yılına kadar yedi sefer düzenlendi. İndus Nehri bölgesi tamamen Gâzneliler idaresi altına girdi. 1010 yılında düzenlenen sekizinci sefer Hindu racputlara değil de İndus nehrinin Hint Okyanusu'na döküldüğü Multan bölgesi hakimleri Şîiler üzerine yapıldı. Şîi emiri Ebû'l Feyz yakalanıp Gâzne'ye götürüldü. 1014 yılında yapılan Hint seferinde Gâzne ordusu Keşmir'i fethetti. 1018 yılında düzenlenen seferde Gâzne ordusu artık Gânj Nehri'ne kadar uzanmıştı. Bu seferde Hint kültürünün sembolü olan Mathure şehri direnmeden teslim oldu. Tarihi kaynaklarda yer alan bilgilere göre Gâzneliler bu seferden üç milyon dirhemlik ganimet ve elli bin esirle döndü.

1025 yılında düzenlenen en ünlü seferde Hindistan'ın batısında yer alan Kathiavar yarımadasında yer alan Hinduların kutsal kenti Somnat ele geçirildi. Gâzne ordusu şehri ele geçirdikten sonra tüm haykelleri parçaladı ve on beş gün boyunca bölgeyi yağmaladı. Tarihi kayıtlara göre bu seferden elde edilen 100 milyon değerinde ganimet iki yüz bin binek hayvanı ile taşındı. Somnat Seferi Hindular tarafından bugün bile hüzünle anılmaktadır.

Sultan Mahmud, Gûristan olarak bilinen Helمند vadisi ve Herât arasında yer alan Muhammed Sûrî üzerine yürüyerek burada hakimiyetini güçlendirdi. Gâzne egemenliğini dağlık alanlara yerleşerek engellemeye çalışan Gûr kavimlerine karşı mücadele verdi. Sultan Mahmud ve Gûrlular arasındaki mücadele tıpkı Büyük İskender'e ve sonraki yüzyıllarda da Ruslara karşı verilen tipik bir gerilla savaşıydı. Sultan Mahmud 1020 yılına kadar bölgenin tamamen fethi ve Müslümanlaşması için mücadele verdi. Bu süreç içerisinde Abbâsîlerle ilişkilerinde sıcak tuttu. Fakat Gâzneli Mahmud'un olgunluk yıllarında Abbâsî halifesine çok bağlı olmadığı, Abbâsîlerin ruhani otoritesini kendi üzerinde bir yük olarak gördüğü bilinmektedir.

Sultan Mahmud döneminde Gûrluların idare altına alınmasının yanısıra pagan inançlarla mücadele veren Gâzne Devleti'ne büyük nefret besleyen bir kitlede mevcuttu. Kâbil'in doğusunda Nur ve Kirat vadilerinde yaşayan birçok Gayrîmüslüm Afgan kabilesi Sultan Mahmud'a karşı büyük direnç gösterdi (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 102-109). Yine Sultan Mahmud döneminde Oğuzların ve Selçuklu kitlelerinin Mâveraünnehr'den Horasan'a geçmelerine müsaade edildi. Bu durum Gâzneliler Devleti aleyhine sonuçlar doğurdu ve Selçukluların bölgede güçlenerek, devlet kurmalarını kolaylaştırdı (Sevim - Merçil, 1995, 1-3).

3.2.3. Büyük Selçuklu Devleti

Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuklular, Aral Gölü, Hazar Denizi ve güney Ural Dağları arasındaki bölgede yaşamakta olan Hazar Oğuzları ve kendi kabilelerine liderlik eden Oğuz Yabgu Devleti'ne mensuptur. Oğuz boylarının küteller halinde Ön Asya'ya yerleşmeleri, Selçukluların buraya yerleşmesi ile başladı. Selçuklular için Aral Gölü'nün doğusundan, Hârezm'de Amu Derya nehrinden Horasan'a gelmeleri oldukça zorlu bir süreç olmuştur. Aral Gölü civarında muhalifleri karşısında mağlup ve perişan halde

yola devam etmek zorunda kaldılar. Beyhakî'ye göre; muhalifleri tarafından takip edilen Selçuklular Horasan'a vardıklarında perişan bir haldedir. Toparlanan Selçuklular uygun bölgelere yerleşerek burada fütühat hareketlerine başladı. Bu oluşum Ön Asya'da kurulacak olan büyük Türk devletinin ilk kıvılcımlarıdır (Togan, 1981b, 182-187).

Oğuz Yabgu Devleti'nde Yabgu'dan sonra en önemli siyasi ve askeri yetkiye sahip olan Dukak Bey, Selçukluların atası olarak bilinmektedir. Dukak Bey siyaset ve askerlik konusunda oldukça yetenekli ve güçlü bir kişilik olması sebebiyle "Demir Yaylı (Temür Yalğ)" ünvanıyla bilinmekteydi. Dukak Bey'in 875-885 yılları arasında öldüğü tahmin edilmektedir. Dukak Bey'in ölümünün ardından yerine 17-18 yaşlarında olan oğlu Selçuk Bey, Oğuz Yabgusu tarafından ordu başkomutanlığına (subaşı) atandı ve Kınık boyunun Bey'i oldu. Selçuk Bey babası tarafından yetiştirilmiş iyi bir asker ve siyasetçiydi. Selçuk Bey kısa sürede halkı tarafından benimsendi ve sevildi. Fakat Oğuz Yabgu ve idarecileri Selçuk Bey'i rakip olarak görmeye başladı (Sevim - Merçil, 1995, 16-17).

Oğuz Yabgusu'nun kışlık karargahı Sır Derya civarında yer alan Yeni Kent şehriydi. Selçuk Bey ve oğulları Sır Derya havzasına gelerek, burada hakimiyet kuran Oğuz topraklarının Doğu bölgelerini ve Yeni Kent şehrini ele geçirdi. Oğuzların reisleri "yabgu", reis yardımcıları "Küdherkin" olarak adlandırılmaktaydı. Askeri idaresi Subaşı kumandanlarının elinde idi. Selçuklu Yabgusu'nun hedefi, bölgede bulunan tüm Oğuzların Yabgusu olmaktı (Togan, 1981b, 182-187).

Kaynaklara göre; Oğuz Yabgu sarayında bir toplantı esnasında Selçuk Bey devletin ileri gelenleri, Hatun ve çocuklarına selam vermeden direk Oğuz Yabgu'nun yanına oturdu. Devletin ileri gelenleri ve Hatun bu hareketi büyük bir saygısızlık olarak değerlendirdi ve Selçuk Bey'in bertaraf edilmesi kararı alındı. Bunun üzerine Selçuk Bey ailesi ve Kınık boyundan küçük bir halk kitlesiyle Yabgu Devleti'ne bağlı kışlık başkent olan Yenikent'ten ayrıldı ve Cend şehrine göç etti. Bu göç Türk İslam kaynaklarında " Türkistan'dan veya Turan'dan İran'a ve Dârül-Harb'den Diyarı İslâm'a geçiş" olarak geçmektedir (Sevim - Merçil, 1995, 16-17).

Cend şehrinde Yabgu Devleti'nin hakimiyeti oldukça zayıftı. Selçuk Bey İslamiyet'in hızla yayıldığı bu bölgede sosyal ve siyasi ortama göre hareket ederek, kabilesiyle beraber yaklaşık 960 yılı tarihlerinde İslamiyet'i kabul etti ve kısa sürede Cend şehrinde küçük bir Beylik kurdu (Sevim ve Merçil, 1995, s.17). Bundan sonra Selçuk Bey'in Karahanlılar Hakanı'na bağlılığını bildirdiği, fakat tam bir sadakatte göstermediği görülmektedir (Togan, 1981b, 182-187).

Selçuk Bey'in 1007 yılı tarihlerinde Cend şehrinde vefat ettiği ve yüz yaşını geçtiği bilinmektedir. Selçuk Bey'in Arslan, İsrail, Mikail ve Musa adında dört oğlu vardır. Mikail'in babasından önce vefat ettiği bilinmektedir. Mikail'in oğullarından Çağrı ve Tuğrul Beyler Selçuk Bey tarafından oldukça iyi yetiştirilmiş iki Türk askeri ve siyasetçisiydi. Selçuk Bey'in ölümünün ardından yerine oğlu Arslan Yabgu geçti. Selçuklular Cend şehriden ayrılarak, Arslan Bey'in faaliyet bölgesi olan Buhara bölgesine yerleştiler (Merçil, 2006, 45).

3.2.4. İlk Türk İslam Devletlerinin Bölgede Fetih Politikaları ve Siyasi İlişkileri

10. yüzyılın ikinci yarısında Büyük Selçuklu Devleti'nin atası Selçuk Bey'in kabilesiyle beraber Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılarak Sır Derya nehri bölgesinde Cend şehrine gelmesi Türk tarihinde bir dönüm noktası oluşturdu. Cend şehri Müslüman ve Gayri Müslüman Türklerin arasında bir sınır şehriydi. Bundan sonra Selçuk Bey ve oğulları bölgede bulunan devletler arası siyasette önemli bir rol üstlendi (Demirci - Saçar, 2019, 282).

İlk sıralar Karahanlı ve Sâ mânîler hükümdarlarının Selçuklulardan yardımcı kuvvet istemesiyle iletişimler başladı, daha sonraları Selçuklular bahsettiğimiz bu Türk devletleri arasında askeri ve siyasi olarak anahtar rol üstlendi (Köymen, 2016, 37-39). Cend şehrine yerleşen Selçuk Bey, Sâ mânîler ve Karahanlılar arasında aktif rol oynadı ve bölgede askeri ve siyasi gücün temsilcisi oldu. Sâ mânîler bir taraftan iç mücadelelerle uğraşırken bir taraftan Karahanlılar karşısında zayıf düştü ve Karahanlılara karşı Selçukluları resmen tanımak zorunda kaldı (Sevim - Merçil, 1995, 16).

3.2.4.1. Sâ mânîler Devleti'nin Yıkılış Sürecinde Siyasi İlişkiler

Sâ mânîler Devleti iç ve dış baskılardan dolayı zayıflamaya başladı, özellikle Türk komutanlarının idaresi oldukça zorlaştı. Ebû Ali Simcurî ölen babasının yerine sipahsalar (askerlerin baş idarecisi) oldu (989). Fakat Buhara'da merkezin ileri gelenleri Ebû Ali Simcurî'ye rakip olan Faik'i destekledi. İki rakip arasında yaşanan silahlı mücadele sonunda Faik yenilerek Mervu'r – Rû'da'ya kaçtı. Bunun üzerine merkez idare Ebû Ali Simcurî'nin Amû Derya'nın güneyinde yer alan bölgede valiliğini onayladı. Daha sonra Ebû Ali, Sâ mânîler hükümdarı II. Nuh (977-997) döneminde Emirü'l-ümera unvanını alarak bölgede tam hakimiyet sağladı. Diğer taraftan Faik, Sâ mânîler Devleti'ni meşgul etmeye devam etti. W. Barthold'a göre; Karahanlı Devleti doğuya doğru sınırlarını genişletirken, Sâ mânîler Devleti çökmek üzere olan kolay bir avdı. Nitekim Karahanlı hükümdarı Buğra Han, Mâverâunnehir'e işgal için vardığında çok bir direnme ile karşılaşmadı, halk bu işgali sakin karşıladı. Sâ mânîler idaresinden memnun olmayan büyük arazi sahipleri ve din adamları Buğra Han'a destek verdi.

Sâ mânîler Devleti, Buğra Han Harun'un ordusu üzerine ard arda iki ordu gönderdi, fakat ordusu her iki seferde de mağlup oldu. Bunun üzerine Sâ mânîler hükümdarı Nuh, Selçuk Bey'den askeri yardım istemek zorunda kaldı. Selçuk Bey, Sâ mânîler üzerine oğlu Arslan Bey komutasında bir birlik gönderdi (Sevim - Merçil, 1995, 16). Bu sırada Buğra Han Harun hastaydı, yardımcı birliklerin de Sâ mânîler ordusuna katıldığını öğrenince Buhara'yı terk etmek zorunda kaldı (Köymen, 2016, 42-44). Bu destek karşılığında Sâ mânîler, Karahanlı sınırında Buhara ve Semerkant arasında yer alan Nur Ata kasabasını Selçuklulara verdiler. Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzlar bu kasabaya yerleşti (990), (Sevim - Merçil, 1995, 17). Buğra Han, Buhara'yı terk ederken Buhara halkı ve Türkmenlerin saldırısına uğradı, bu saldırıyı fırsat bilen Selçuklular Karahanlı ordusundan bolca ganimet elde etti.

Mâverâunnehir'in bir bölümünde yeniden hakimiyet tesis eden Sâ mânîler içerisinde, Ebû Ali Simcurî ve Faik'in başrol oynadığı iç karışıklıklar bir süre sonra yeniden baş gösterdi. Sâ mânîler hükümdarı Gâznelilerin hükümdarı olan Sebûk Tegîn'den yardım istemek zorunda kaldı. Gâzne ordusunun desteğiyle Ebû Ali Simcurî ve Faik bu savaşta yenildi ve Horasan'ı terk ederek, Büveyhoğullarının idaresinde bulunan Gurgân'a

sığındılar. Fakat Gâznelilerin yardımı Sâ mânîlere oldukça pahalıya patladı. Gâzneli hükümdarı Sebûk Tegîn, Ebû Ali Simcurî'nin yerine Horasan'a yerleşti. Diğer taraftan Gâzneli Sebüktekin bölgede Karahanlı istilasına karşı Karahanlılar ile bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmaya göre; Katvan çölü Sâ mânîler ve Karahanlılar arasında sınır kabul edildi. Amûderya'nın güneyinde bulunan tüm vilayetler Gâznelilere kaldı. Bu antlaşma, bir anlamda Sâ mânîler topraklarının Karahanlılar ve Gâzneliler arasında paylaşılması demektir. Sâ mânîler payitahtına Buhara bölgesinde küçük bir bölge bırakıldı. Gâzneliler Devleti'nde Sebûk Tegîn'in vefatıyla oğlu Mahmud hükümdar oldu.

Diğer taraftan Faik, Sâ mânîler iktidar arzusundan vazgeçmedi. Karahanlılara sığındı ve onların desteğiyle Semerkant valisi oldu. Sâ mânîler Devleti hükümdarı Nuh'un ölümü ile yerine oğlu Mansur geçti, fakat daha tahta geçer geçmez, Faik'in faaliyetleri sonucu Buhara'yı terk etmek zorunda kaldı. Bundan sonra Mansur'un üstlendiği tek rol bölgede ki komutanları birbiriyle barıştırmaya çalışmak oldu. Bu sırada Gâzneliler Devleti'nde gerçekleşen iktidar değişimi de Faik'in işini kolaylaştırdı. Faik, Karahanlıların da desteğiyle Horasan'da Sâ mânîler iktidarını elinde tuttu. Gâzneli hükümdarı Sultan Mahmud Horasan'ın idaresini almak için ısrar etti, ancak bölgeye hakim valilerden Bey-Tüzün bu bölgeyi vermek istemedi. Bey-Tüzün ve Faik Horasan'a gelen Sâ mânîler hükümdarı Mansur'un, Gâzneli hükümdarı Sultan Mahmud ile işbirliği yapmasından endişe duydu. Mansur tahtan alındı (999) ve gözlerine mil çekildi. Yerine kardeşi Abdülmelik hükümdar ilan edildi.

Gâzneli Sultan Mahmud Nişapur'dan vazgeçerek, Herât ve Belh ile yetindi. Daha Sultan Mahmud, elde ettiği bir zafer sonucunda tüm Horasan'da hakimiyet kurdu (999). Kardeşi Nasr, Horasan sipahsarlığına atandı. Aynı yıl Sâ mânîler Devleti'nde Faik'in ölmesi üzerine Karahanlı Devleti, Sâ mânîler Devleti'ne son verme kararı aldı (23 Ekim 999). Abdülmelik ve bütün hanedan üyeleri esir alındı, payitaht Özkent'e gönderildi. Diğer taraftan Sâ mânîler hanedan üyeleri pes etmedi. Sâ mânîlerden Ebû İbrahim İsmail (Muntasır), kadın kıyafeti giyerek esir alındığı yerden kaçmayı başardı. Ebû İbrahim İsmail Karahanlılara karşı Hâzerm'de topladığı bir ordu ile Karahanlı valisini Buhara'dan attı. Bu durum üzerine Buhara valisi kuvvetleri ve Karahanlıların Semerkant valisi uzlaşarak, Ebû İbrahim İsmail'e karşı harekete geçti. Bu mücadele Ebû İbrahim İsmail'in zaferiyle sonuçlandı. Kaynaklara yer alan

bilgilere göre Ebû İbrahim İsmail Buhara'ya dönüşünü halkı sevinçle karşıladı (1000). Fakat Ebû İbrahim İsmail bu zaferine rağmen Karahanlı Devleti karşısında çok tutunamadı ve İran'a kaçmak zorunda kaldı. Gâzneli Sultan Mahmud ve kardeşi Nasr ile girdiği mücadeleler de küçük başarılar kazansa da yenik düştü ve destek almak için Selçuklulara sığındı (1003), (Köymen, 2016, 44-48).

Arslan Yabgu idaresinde Selçuklular Karahanlılara karşı Sâ mânî hükümdarı Ebû İbrahim İsmail ile kuvvetlerini birleştirdi. Buhara Karahanlıların idaresinden alındı. Semerkant bölgesi civarında Zerafşan köprüsü yakınlarında Karahanlılar bozguna uğratıldı. Fakat bu zafer uzun sürmedi. Karahanlı hükümdarı İlig Nasr Han, Ebû İbrahim İsmail'i mağlup etti, İsmail Buhara'yı terk etmek zorunda kaldı. Ebû İbrahim İsmail pes etmedi ve Arslan Yabgu'dan yeni bir yardımcı birlik istedi. Ordusunu güçlendiren Ebû İbrahim İsmail Semerkant yakınlarında İlig Nasr Han'ı mağlup etti (1003). Bundan sonra olayların akışı farklı yönde gelişti ve Arslan Yabgu siyaset değiştirip İlig Nasr Han ile birleşti. Bu ittifak Sâ mânîler Devleti'nin sonu oldu (1004), (Sevim - Merçil, 1995, 17-18). Karahanlılar, son Sâ mânîler hükümdarı Ebû İsmâil Muntasır'ı öldürdü (1005). Selçuklular kendi bölgelerine çekilerek bir süre sessizliğini korudu (Demirci - Saçar, 2019, 282). Karahanlıların Maverâünnehr bölgesinde tam hakimiyet kurması, Selçukluların Karahanlılar ile karşı karşıya kalmasına neden oldu (Merçil, 2006, 45).

Sâ mânîler Devleti yıkıldıktan sonra Arslan Yabgu Karahanlılarla iş birliğini sürdürdü. Diğer taraftan İlig Nasr Han, Tuğrul Bey ve Çağrı Bey üzerine bir sefer düzenledi ve onları hizmetine aldı. Fakat Karahanlılardan Buğra Han, Tuğrul Bey'i yakalatarak, esir aldı. Kardeşini kurtarmak amacıyla harekete geçen Çağrı Bey, Buğra Han'ın kuvvetlerini yenerek, bazı Karahanlı komutanlarını da esir aldı. Bunun üzerine Buğra Han, Tuğrul Bey'i serbest bırakmak zorunda kaldı. Tuğrul ve Çağrı Bey birlikleriyle beraber Mâverâünnehr'e döndü.

İlig Nasr Han'ın ölümüyle Karahanlı Devleti'nde iç mücadeleler arttı (1012-13). Karahanlı şehzadesi Ali Tekin, Karahanlı Devleti idaresini ele geçiren Arslan Han tarafından esir edildi. Ancak kısa bir süre sonra hapsedildiği hücreden kaçmayı başaran Ali Tekin, Selçuklulardan Arslan Yabgu'nun desteğiyle Buhara'yı ele geçirdi. Ali Tekin burada bağımsız bir Karahanlı

Devleti kurdu. Daha sonra Arslan Yabgu'nun kızıyla evlenerek siyasi konumunu güçlendirdi. Bundan sonra Mâveraünnehr'de askeri ve siyasi olaylar Selçuklular lehine değişmeye başladı. Selçuklular, Gâzneliler ve Karahanlılara karşı yeni bir ittifak cephesi kurmuş oldu (Sevim - Merçil, 1995, 18).

3.2.4.2. Selçukluların Karahanlılar ve Gâznelilere Karşı Siyasi Sratejileri

Henüz devlet haline gelmemiş ve aşiret halinde yaşayan Selçuklular, Karahanlılar ve Gâznelilere karşı çok başarılı askeri ve siyasi politika izledi. Selçuklu reisleri bölgede oldukça güçlü olan bu iki devletin çekişmelerini iyi analiz ederek kendi lehlerine kullanmasını bildiler (Ayan, 2015, 2). Kaynaklarda tam olarak görülmesi de Selçuklu hükümdarı Arslan Yabgu'nun Tuğrul ve Çağrı Beyleri ile aralarının çok iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Arslan Yabgu, Karahanlılardan Ali Tekin ile ittifak kurduğunda Tuğrul ve Çağrı Beyler bu ittifakın dışında kaldığı gibi Ali Tekin, Tuğrul ve Çağrı Bey'e karşı harekete harekete geçti ve onları kendine bağlı konuma getirdi.

Tuğrul ve Çağrı Beyler Ali Tekin ve Buğra Han'ın baskı ve saldırılarına karşı kendilerine yeni bir yurt edinmeye karar verdi. Tuğrul Bey savunması kolay olan çöllere çekildi. Çağrı Bey ise yeni bölgelerin keşfi için 3000 Türk atlısıyla Anadolu'ya doğru yol aldı (1016). Gâzneli Sultan Mahmud bu sıralarda Hindistan seferindedir ve Çağrı Bey'in Horasan toprakları üzerinden yol aldığını duyunca, bu duruma engel olamayan Horasan valisi Arslan Cazib'e şiddetle kızmıştır.

Çağrı Bey Anadolu'da Bizans kuvvetlerinin Türk kuvvetleri karşısında daha zayıf olduğunu tespit etti. Geldiği güzergah olan Azerbaycan ve Horasan üzerinden Mâveraünnehr'e döndükten sonra (1021) kardeşi Tuğrul Bey'e yaptığı sefer hakkında rapor verirken şu ifadelerle yer verdi; "*Biz, buradaki güçlü devletlerle, yani Karahanlı ve Gâzneli devletleriyle mücadele edemeyiz, ancak Horasan, Azerbaycan ve Doğu-Anadolu'ya gidip oralarda hükümran olabiliriz, zira oralarda bize karşı koyabilecek hiçbir kuvvete rastlamadım.*" (Sevim - Merçil, 1995, 19).

Diğer taraftan Karahanlı hanedanında taht mücadeleleri gittikçe alevlenmekte, Yusuf Kadir Han'ın hükümdarlığını tanımayan Ali Tekin bölgede önemli bir siyasi güç olarak kendini göstermektedir. Ali Tegin,

Selçuklu Bey'i Arslan Yabgu'nun desteğiyle Buhara'yı ele geçirdi (1020-1021). Bu durum karşısında Yusuf Kadir Han, Gâzneli hükümdarı Sultan Mahmud ile ittifak kurdu. Bu ittifak karşısında tutunamayacağını anlayan Ali Tekin ve Arslan Yabgu Buhara'yı terk ederek, çöllerde çekilmek zorunda kaldı (Merçil, 2006, 45).

Gâzneli Sultan Mahmud ve Karahanlı Yusuf Kadir Han, Semerkant civarında bir toplantı düzenledi (1025) ve toplantıda şu kararlar alındı:

- 1 — *Ali Tekin'in Mâveraünnehr'deki beyliğine son verilecek, Beyliğin başına Yusuf Kadir Han'ın oğlu Yeğen Tekin getirilecek,*
- 2 — *Karahanlı ve Gâzneliler için gittikçe büyük bir tehlike olmaya başlayan Arslan Yabgu'nun başında bulunduğu bütün Türkmenler, Mâveraünnehr'den Horasan'a nakledilecekler,*
- 3 — *Amûderya, her iki devlet arasındaki sınırı oluşturacak,*
- 4 — *Her iki devlet hükümdarı, bu antlaşmayı sağlamlaştırmak için karşılıklı olarak akrabalık girişiminde bulunacaklar,*
- 5 — *1. ve 2. maddelerin uygulanması görevini Sultan Mahmut üstlenecek."*

Gâzneli Sultan Mahmud antlaşmada varılan kararları yerine getirmek için harekete geçti ve Ali Tekin ile beraber çöllerde çekilen Arslan Yabgu'ya bir elçi gönderdi. Elçi, Sultan Mahmud'un şu mesajını Arslan Yabgu'ya ilettili ;

"Biz, sürekli olarak Hindistan'a gaza amacıyla seferlere gidiyoruz. Birçok İslâm memleketlerinden gelen gönüllüler, bizimle birlikte bu seferlere katılıyorlar. Fakat Müslüman olan sizler, bu gazalara niçin niçin katılmıyorsunuz? Bütün bu konuları görüşmek ve dostluk kurmak üzere, sizi sarayıma davet ediyorum. Geldiğiniz takdirde size layık olduğunuz ünvanlarla lütuf ve ihsanlarda bulunulacaktır"

Bu davet üzerine Arslan Yabgu, Semerkant'ta bulunan Sultan Mahmud'un yanına gitti. Gâzneli Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'nun şerefine bir ziyafet verdi. Aslında bu biraz tuzak amaçlı bir davetti. Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'ya; "*Bana askeri yardım gerek olursa ne kadar atlı kuvvet gönderebilirsin?*" diye sordu. Biraz içkili olan Arslan Yabgu silahdarından bir ok alarak, şu cevabı verdi;

"bunu, kendi boyuma (Kınık) gönderirsem 10 bin atlı", silahdardan aldığı bir yay gösterip; "bunu, kendi ulusuma gönderirsem 30 bin atlı", yine silahdarından aldığı oklardan birisini gösterip; " eğer bunu Balhan dağına gönderirsem 100 bin atlı", bir ok ile üç yay çıkarıp; "bunu, ayrıca gönderdiğim

takdirde 100 bin atlı" ve son olarak çıkardığı bir oku gösterip; "eğer bunu Türkistan'a gönderirsem 200 bin atlı gelir."

Bu ifadelere oldukça şaşırın Gâzneli Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'yu oğlu Kutalmış'ı ve efradını Kalencer Kalesi'ne esir aldı (Sevim - Merçil, 1995, 19-20). Arslan Yabgu yedi yıl esir kaldığı bu kalede öldü (1032). Arslan Yabgu'nun esir edilmesinden sonra Selçukluların başına Musa Yabgu geçti, ama siyasi otorite daha çok Tuğrul Bey ve Çağrı Bey kardeşlerdedi. Bu dönemde Ali Tegin'in Tuğrul Bey ve Çağrı Bey ile arasının açıldığı bilinmektedir. Ali Tekin, Buhara'ya yeniden hakim olduktan sonra Tuğrul Bey ve Çağrı Bey üzerinde baskı kurdu. Bu durum neticesinde Tuğrul Bey ve Çağrı Bey Hâzrem bölgesine çekilmek zorunda kaldı. Gâzneli Sultan Mahmud'un 1030 yılında vefatı ile yerine oğlu Muhammed daha sonra Mesûd tahta geçti. Bundan sonra bölgede olayların siyasi akışı değişmeye başladı (Merçil, 2006 45).

3.2.4.3. Gâzneli Sultan Mesûd'a Karşı Hâzrem Valisi Harun, Karahanlı Ali Tekin ve Selçuklu İttifakı

Gâzneli Sultan Mesûd tahta geçmeden önce kardeşi Muhammed arasında yaşanan taht mücadelesinde Karahanlı Ali Tekin'den yardım istemiş, bunun karşılığında Ona Huttâl bölgesini vaad etmişti. Daha sonra Sulta Mesûd herhangi bir yardıma ihtiyaç duymadan tahtı elde ettiği için Hüttal'ı vermedi. Ali Tegin ise Hüttal'ı almak için mücalesinden vazgeçmedi. Sultan Mesûd Mâverahünnehr'de Ali Tekin'in hakimiyetini yok sayarak, Karahanlı Yusuf Kadir Han'ın oğlu Buğra Tegin'i bölgeye gönderdi ve O'nun hakimiyetini tanıdı. Ali Tegin'in üzerine Hâzrem valisi Altuntaş idaresinde bir birlik gönderdi. İki taraf arasında 1032 yılında gerçekleşen Debusiye Savaşı'nda Selçuklular, Ali Tekin tarafında yer aldı. Savaş sonunda iki tarafta bir sonuç elde edemedi. Hâzrem valisi Altuntaş savaş sonrası ordusuyla dönerken vefat etti (Ayan, 2015, 2).

Bundan sonra Ali Tekin'in Altuntaş'ın oğlu Harun ile güçlü bir ittifak kurduğu görülmektedir. Gâzneli Sultan Mahmud'un kendi oğlu Said'e Hâzremşah ünvanı vermesi, Harun'un yetki ve gücünü kısıtlayacak önlemler alması üzerine Harun'da itaatsizlik görülmeye başladı (1034). Dönemin idare usulüne göre Harun'un kardeşi Gâzre sarayında rehin tutulmaktaydı.

Kardeşinin sarayda öldüğü haberini alan Harun isyan hazırlıklarına girdi. Diğer taraftan Harun, Horasan'da Türkmenlerin Gâznelilere karşı isyanlarını fırsat bilerek, Hârezm'de bağımsızlığını ilan etmeye kalktı. Selçuklu Türkmenleri, Harun ve Ali Tekin büyük bir ittifak kurdu. Harun Merv üzerinden Hârezm bölgesine, diğer taraftan Ali Tekin Tirmiz ve Belh bölgesine yürüdü ve iki taraf Belh bölgesinde birleşti. Bu güçlü üçlü ittifaktan Ali Tekin 1035 yılında vefat etti.

Diğer taraftan Selçukluları geriden beri baş düşmanı olan Cend hakimi Şah Melik Hârezm'e doğru Selçukluların üzerine yürüdü. 1034 yılının Ekim - Kasım aylarında sabaha karşı Selçuklulara bir baskın düzenledi ve yedi sekiz bin Selçuklu Türkmeni katledildi. Birçok at ve kadın esir alındı. Kaçan Selçuklu Türkmenleri buz tutan Amûderya nehri üzerinden geçerek, Nemak ribat⁴⁷ına sığındılar. Ribat'ın karşısında bulunan köy halkı Selçuklular üzerine silahla yürüdü. Köy halkının saygu duyduğu ve sözü geçen 90 yaşında bir adamın itirazı üzerine köy halkı Selçuklular üzerine yürümekten vazgeçti.

Selçukluların düşmanını kendi düşmanı gibi gören Hârezmşah Harun, Selçukluların başına geleni duyunca oldukça üzüldü. Şah Melik'e haber göndererek Selçuklularla barış yapmalarını ve Horasan'ın fethinde kendisine yardım göndermelerini istedi. Şah Melik, Horasan'ın fethine yardım edeceğini fakat Selçuklularla barış yapmayacağını bildirdi. Bunun üzerine Harun, 30.000 kişilik orduyla Amûderya nehrine doğru Şah Melik üzerine yürüdü. İki hükümdar nehrin ortasında görüştü. Şah Melik, Harun'un ordusunun büyüklüğünden korktu ve gece yarısı gizlice kaçarak Cend şehrine doğru yol aldı. Harun Hârezm'e döndükten sonra Horasan'ın fetih hazırlıklarına devam etti. Ona destek veren civar bölgelerden akın akın yardımcı kuvvetler geldi. Selçuklulara silah ve hayvan yardımı yapıldı. Fakat Harun, Gâzneli Sultan Mahmud tarafından 13 Nisan 1035 tarihinde düzenlenen bir suikast neticesinde öldürüldü. Gâzneli Sultan Mahmud bu şekilde Hârezm bölgesindeki isyanı susturmuş oldu.

Buraya kadar Selçuklular Maverâünnehr'de, Karahanlılar ve Gâznelilerin mücadelesinde önemli bir rol üstlenirken, bundan sonra daha

⁴⁷ Stratejik sınır bölgelerinde ticaret yollarının güvenliği ve askeri amaçla yapılmış kale tarzı yapı

güçlü bir konumda daha farklı bir siyaset takip edecektir (Köymen, 2016, 145-159).

3.2.4.4. Nesa Savaşı

Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa İnanç Yabgu idaresinde Selçuklular, Hârezm bölgesinde oldukça zayıf bir konuma geldi ve Hârezm bölgesinde tutunamayarak, Amûderya üzerinden Horasan'a geldiler. Gâzne Devleti topraklarına bağlı olan Ferâye, Merv ve Serahs bölgelerinde izin almadan konakladılar. Burada bazı Türkmen boyları Selçuklulara katıldı. Buna bağlı olarak Selçuklu nüfusu oldukça arttı.

Selçuklu hükümdarı, Gâzne Devleti'nin Horasan divan başkanı Suri'ye özür ve ricada bulunarak bir mektup gönderdi, bu mektupta aşağıdaki ifadeler yer almaktadır: *"yurtsuz kaldıklarını, çaresizlik içinde bulduklarından Horasan'a gelmek zorunluluğunu duyduklarını, askeri hizmet (özellikle Balhan, Dihistan, Hârezm ve Ceyhun yönünden yapılması muhtemel Türkmen saldırılarını durdurma) karşılığında, oturdukları yerlerin kendilerine verilmesi hususunda, Sultan Mesûd katında kendileri için ricada bulunması..."*

Gâzneli Sultan Mesûd babası Sultan Mahmud'un Arslan Yabgu idaresinde Oğuzları Horasan bölgesine yerleştirmekle hata yaptığını düşünerek bu isteği kabul etmedi. Selçuklu birlikleri yaklaşık on bin atlıdan oluşmaktaydı. Bu açıdan Gâzne Devleti divan üyeleri Selçukluları karşı cepheye almanın doğru olmadığını savunsa da Sultan Mahmud askeri hareket hazırlıklarını tamamladı. İlk seferde Hacip Beg Togdı komutasında Gâzne ordusu, Selçukluları yenilgiye uğrattı. Nesa bölgesinde 1035 yılında yapılan savaşta Çağrı Bey'in üstün askeri yeteneği karşısında tutunamayan Hacip Beg Togdı kesin bir yenilgiye uğradı ve ordusuyla Nişabur'a kaçmak zorunda kaldı. Selçuklular bu savaştan sonra silah, altın, at gibi değerli mallar içeren oldukça yüklü bir ganimet elde etti.

Bu yenilgi sonrasında Sultan Mesûd, Selçukluları askeri ve siyasi bir güç olarak tanımak zorunda kaldı. Selçuklulara hil'at (özel resmi giysi), altın kemer, eğerli at, külâh ve sancak gönderdi ve bir ferman yayınlayarak Çağrı Bey'i Dihistan, Tuğrul Bey'i Nesa, Musa İnanç Yabgu'yu Ferâye bölgesine vali ünvanı ile ikta etti. Buna karşılık Selçuklular da Gâzne Devleti'ne bağlılığını

bildirdi. Nesa zaferiyle Selçuklular Horasan'da yarı bağımsızlık elde ederek, devlet kurma yolunda önemli bir adım attı.

Nesa savaşı sonrasında Türkistan'dan Horasan'a göç eden Oğuzlar, Selçuklulara katıldı ve bu durum Selçukluların gücüne güç katmaya devam etti. Selçuklular Gâzne Devleti'nden yeni toprak talebinde bulunarak Serahs, Bâverd ve Merv bölgelerini de istedi. Diğer taraftan Harun'un yerine Hârezmşah valisi olan İsmail, Sîstân'a akınlar düzenledi ve Karahanlı hükümdarı Buğra Han ile ilişkilerini sıcak tuttu. Bu durum üzerine Gâzneli Sultan Mesud, Selçukluları Horasan'dan çıkartmak üzere harekete geçti (Sevim - Merçil, 1995, 23-24).

3.2.4.5. Serahs Savaşı

Nesa zaferi ile Selçuklular bölgede önemli bir siyasi ve askeri güç olduklarını ispatlamış oldu. Zafer sonrası yapılan antlaşmaya bağlı olarak Sultan Mesud, Nişabur'dan ayrılarak Herât'a oradan da Belh'e geçti. (1935/Kasım) Bu durumu fırsat bilen Türkmenler, Horasan bölgesine yağmalar düzenlemeye başladı. 1036 yılı Ocak ayından itibaren Sultan Mesud'a gelen haberlerde Horasan'da düzenin bozulduğu, asayişin kalmadığı bildirildi. Gerekli önlemin alınmadığı takdirde Horasan'ı kaybedeceğini anlayan Sultan Mesud, Hacib Subaşı komutasında on bin süvari ve beş bin piyadeden oluşan bir orduyu, Selçukluları temizlemek üzere bölgeye gönderdi. Bu dönem casus raporlarında Hârezm valisi İsmail ile Sultan Mesud arasında elçiler vasıtasıyla sürekli iletişim sağlandığı bilinmektedir (2 Temmuz 1036). Selçuklular diğer taraftan Karahanlı Buğra Han'ın desteğini almak üzere mektuplaşma aracılığıyla ilişkileri sıcak tuttu. Bu dönemde Selçuklular Gâznelilere karşı her açıdan aktif ve akıllıca bir siyaset izledi.

6 Ekim 1036 tarihinde Büst şehrine gelen Sultan Mesud'un yanına 11 Kasım 1036 tarihinde Selçuklu elçileri geldi. Selçuklu liderleri, elçiler vasıtasıyla Gâzneli Sultan Mesud'a gönderdikleri mektupta Horasan'da yaşanan olaylardan kendilerinin sorumlu olmadığını, yağma ve akınların bölgede yaşayan diğer Türkmenler tarafından gerçekleştirildiğini bildirdi. Selçuklular Horasan'da Türkmen faaliyetlerini bastırabileceklerini ancak alanlarının çok dar olduğunu Serahs, Merv ve Bâverd bölgelerinin kendilerine bırakılmasını, bu şehirlerin vergilerinin askeri hizmet karşılığında maaş olarak

Gâzneli Sultan Mesud'dan talep etti. Diğer taraftan Selçuklu liderleri, Hâcib Subaşı'nın komutasında Horasan'a gönderdikleri ordunun Herât ve Nişabur'da kalmasını istediler. Aksi takdirde Subaşı'nın Selçuklular üzerine yürüyebileceği ve bu durumda Sultan Mesud'a olan saygılarının son bulacağını bildirdiler. Selçukluların bu isteğini tehditkar bulan Sultan Mesud oldukça öfkelenildi. Selçukluları cezalandırmak üzere harekete geçti. Selçuklularla olumsuz iletişim kurmanın büyük sorunlara yol açacağını düşünen vezir Ahmed b. Abdüssamed, Sultan Mesud'u sakinleştirdi. Bir elçi aracılığıyla Selçuklulara gönderilen mektupta tatlı ve sert bir dille, isteklerinin tam olarak karşılanmayacağı bildirildi (18 Kasım 1036).

Aslında iki tarafta birbirini oyalama taktiği uygulamaktaydı. Selçuklular küçük gruplar halinde Horasan'da yaptıkları akınları artırırken, Gâzneliler Selçuklulara son vermek amacıyla büyük bir savaş hazırlığı içerisindeydi. Diğer taraftan Selçuklulardan cesaret alan Yabgulu Türkmenler Kûhistan'da bulunan Tûn şehrini yağmaladı. Gâzneliler devletin güvenliğini koruma çabasıdayken ciddi bir tehlikeyle karşı karşıyaydı. Bu olaylar neticesinde Sultan Mesud vezirini ordusuyla beraber Herât'a göndererek, Hâcib Subaşı'nın emrine verdi. Türkmenlerin sebep olduğu yağma ve akınlar önlenmek üzere askeri birlik ve hazırlıklar tamamlandı. Herât'a gelen vezir Ahmed b. Abdüssamed durumun ciddiyetini gördü ve kesin zaferin elde edilmesi için Sultan Mesud'u Herât'a çağırdı. Fakat Sultan Mesud alınan önlemlerin yeterli olduğunu düşünerek, 26 Mayıs 1037 tarihinde Büst'ten Gâzne'ye doğru yol aldı. Vezir Ahmed b. Abdüssamed'de ordusuyla Türkmenler üzerine yürüyerek, Türkmenleri Nesâ ve Ferâve'ye doğru püskürttü. Herât ve Cüzcan sorun çıkartan Türkmenlerden temizlendi. Hâcib Subaşı da düzen ve asayiş sağlamaya üzere Merv bölgesine gitti. Sultan Mesud'un veziri de 2 Temmuz 1037 tarihinde Gâzne'ye döndü.

Horasan'da asayişin tam olarak sağlandığını düşünen Sultan Mesud, Hindistan seferi için hazırlıklara girişti. Veziri ise Selçuklu meselesinin ciddi bir tehlike olduğu ve Hindistan seferinden önce Horasan'da güvenliğin tam sağlanması görüşündeydi. Vezirini dinlemeyen Sultan Mesud, 5 Ekim 1037 tarihinde Hindistan'a doğru yol aldığı sırada Rey ve Horasan'da Türkmen ayaklanmaları baş gösterdi. Sultan Mesud'un Hindistan'da olmasını fırsat bilen

Türkmenler, 1037 yılı kış aylarından 1038 yılı bahar aylarına kadar birçok yağmalama faaliyetlerinde bulundu (Demirci - Saçar, 2019, 283-284).

Selçuklu Türkmenlerine karşı harekete geçen Hacib Subaşı, Nişabur'dan Serahs'a doğru yol aldı. Bunun üzerine endişeye kapılan Selçuklu Türkmenleri aileleri ve teçhizatlarını Merv çölü bölgesinde korumaya aldı. Daha sonra Serahs bölgesine bir sefer düzenleyerek, Gâznelilere karşı savaş hazırlıklarına girişti. Selçuklular asker ve askeri donanım bakımından Gâznelilere göre oldukça zayıftı. Oldukça başarılı bir strateji izleyen Selçuklular, Serahs bölgesinde bütün gün süren savaş sırasında bozkır tekniği uyguladı. Daha sonra Serahs bölgesine bağlı olan Telhâb'da Çağrı Bey'in üstün askeri yeteneği ve ustaca manevraları ile Gâzneliler, Mayıs 1038 tarihinde ikinci kez büyük bir yenilgiye uğratıldı.

Hacib Subaşı ve diğer Gâzneli kumandanlar askerleriyle Herât'a kaçmak zorunda kaldı. Bu zaferle Selçuklular bağımsız bir devlet statüsü kazandı. Horasan bölgesinde Gâzneli hakimiyeti son bulurken, Selçuklu hakimiyeti başladı. Eski Türk devletlerinde uygulanan sistemde olduğu gibi idare, aile içinde bölündü. Devlet başkanı olarak Tuğrul Bey Nişabur'da, Çağrı Bey Merv'de, Musa İnanç Yabgu Serahs'da hakimiyet kurdu. İbrahim Yınal, 200 bin kişilik bir orduyla Nişabur'u Tuğrul Bey adına teslim aldı ve "Sultanül-Muazzam (Büyük Sultan)" ünvanı ile adına hutbe okuttu. Ardından Tuğrul Bey belinde üç ok, kolunda bir yay ve üç bin atlı askeriyile beraber Nişabur' geldi. Tuğrul Bey, şehrin ileri gelenleri tarafından büyük bir törenle karşılandı ve Sultan Mesud'un tahtına oturdu. Abbâsi halifesi Kaim Bi Emrillah Horasan'da Selçuklu hakimiyetini tanıdığını bildirmek üzere Tuğrul Bey'e bir elçi gönderdi. Merv şehrinde Çağrı Bey adına "Melikül-Mülûk (Melikler Meliki)" ünvanıyla, hutbe okutuldu (Sevim - Merçil, 1995, 23-24). Bu durumu haber alan Sultan Mesud çok üzüldü ve Mehregan'dan sonra büyük bir ordu ile Nişâbur'a gireceğini ilan etti (Akkuş - Zeki, 2016, 199).

3.2.4.6. Dandanakan Savaşı

Selçukluların 1035 ve 1038 yıllarında kazandığı zafer sonucu Gâznelilerin bölgede siyasi ve askeri gücü oldukça zayıfladı. Diğer taraftan Gâznelilerin zayıflamasını fırsat bilen Karahanlı şehzadesi Bori Tekin, Gâzneliler Devleti üzerine akınlar düzenledi (Ekim 1038). Hârezmşah valisi

İsmail'de itaatsizliğini sürdürüyordu. Buna karşılık Sultan Mesud, Cend emiri Şah-melik'e Hârezm'i vererek, Şah-melik ile ittifak kurdu. Daha sonra Sultan Mesud, elli bin kişilik bir ordu ve çok sayıda savaş filleriyle büyük bir ordu hazırladı. Bu ordu kaynaklarda; "bütün Türkistan'ın dahi karşı koyamayacağı" bir kuvvet olarak nitelendirilmektedir. Sultan Mahmûd'un bu hareketini öğrenen Çağrı Bey Fâryab, Tâlikân ve Şuburkan bölgelerinin fetih hareketini bırakarak Serahs bölgesine geldi.

Sultan Mesud 1038 yılında ordusuyla beraber Belh bölgesinden Serahs'a doğru yol aldı. Bu arada casuslar aracılığıyla Çağrı Bey'in Nişabur'da kalacağını, Tuğrul Bey'in Nişabur'dan Serahs'a geleceğini, Böri'nin de 2000 kişilik orduyla Merv şehrinde Serahs'a geleceğini öğrendi. Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa İnanç Yabgu burada bir toplantı düzenledi. Devletin ileri gelenleri büyük Gâzne ordusu karşısında tutunamayacaklarını düşünerek, Cürcan, Rey ve Cibâl bölgelerine çekilmeyi teklif etti. Tuğrul Bey, Gürcan dağları ve Venelyân-i Rey bölgesinin kendilerine ait olduğunu, savaşın Bend-i Rum bölgesinde yapılmasını (savaşın Talhab'da ve Barizgan'da yapılacağı öngörülmekteydi), Horasan ve diğer bölgelerin Sultan Mesud'a bırakılmasını önerdi. Fakat Çağrı Bey'in düşüncesi daha farklıydı. Çağrı Bey; "Horasan'ın asla terkedilmemesini, başka yeni bölgelerde başarılı olmanın çok güç olduğunu, ağır Gâzne ordusu karşısında üçüncü kez zafer kazanabileceklerini" belirtti. Bunun üzerine Selçuklu liderleri Çağrı Bey'in görüşünde birleşti (Merçil, 2006, 47; Sevim - Merçil, 1995, 24; Turan, 1969, 63-66, Akkuş - Zeki, 2016, 199-200).

Büyük Gâzneli ordusu karşısında Selçuklu ordusu yirmi bin kişilik kuvvete sahipti. Her iki ordu 1039 yılı Mayıs ayında Telhâb bölgesinde karşılaştı. Büyük Gâzne ordusu karşısında Selçuklular çöllere çekilmek zorunda kaldı. Selçuklular geri çekilmekle savaşı bırakmayıp, başta su kuyularını kapatmak üzere Gâzne ordusunu yıpratmaya devam etti (Turan, 1969, 64; Sevim - Merçil, 1995, 24). Sultan Mesûd ilk iki mücadelede başarı sağlamasına rağmen Nişabur'a geçerek, barış teklif etmek zorunda kaldı. Yapılan anlaşmaya göre;

"a) Gâzneliler geri dönecek ve Herât'a gidecek.

b) Selçuklular daha önce buldukları vilâyetlerde kalacaklar.

c) *Halka taarruz etmemek ve mallarına el koymamak şartıyla Nesâ, Baverd, Ferâve ve çevresi Selçuklular'a teslim edilecek.*

d) *Selçuklular hâlen hâkim oldukları üç yerden (Nişabur, Serahs ve Merv) çekilecek ve onlara verilen vilâyetlere gidecekler.*

e) *Gâzne ordusu Herât'a çekildiği zaman Selçuklu elçileri de buraya gelecek ve kesin antlaşma işi orada ele alınacaktır"*

Savaş sonrasında Çağrı Bey Serahs'ta kaldı. Sultan Mesud Herât'a, Tuğrul Bey Nişabur'a, diğer Türkmenler Bâverd ve Nesâ'ya çekildi (Ağustos 1039). İlk etapta Selçuklular kendilerine bırakılan bölgelere çekilerek, antlaşma şartlarını kabul etti. Fakat daha sonra antlaşma şartlarına uymayarak işgal ettikleri yerlerden çekilmediler. Bu duruma oldukça kızan Sultan Mahmûd yeniden savaş hazırlıklarına başladı ve dünyayı Selçuklulardan temizleyeceğini ilan etti (Merçil, 1989, 71-72). Sultan Mesud, 1040 yılının ilkbahar aylarında 100 bin kişilik bir ordu ile Serahs ve Tus bölgelerine doğru yol aldı. Selçukluların ordu sayısı 20 bin atlıdan oluşmaktaydı. Sultan Mesud'un gelişini haber alan birlikler, tüm su kuyularını kapattı, susuz kalan Gâzne ordusu perişan oldu. Gâzne ordusu, su kaynakları bol olan Merv civarında Dandanakan Kalesi'ne sığındı (Sevim - Merçil, 1995, 24-25).

Dandanakan Savaşı için Türkmenler dört bir yandan birleşti. Ramazan ayının dördüncü günü içlerinde Böri Tegin'in de bulunduğu bilinen Türkmen kuvvetler bir araya geldi. Savaş başladığı sırada Sultan Mesud'un ordusunda bulunan 370 saray kölesi savaşa gidiyoruz bahanesiyle kaçarak, Türkmen komutan Böri Tegin'in ordusuna "Yar Yar" nidalarıyla katıldı. Gâzne ordusunu dört bir yandan saran Türkmenler su kuyularına pislikler atarak, Gâzne ordusunu susuz ve güçsüz bıraktı (Akkuş- Zeki, 2016, 199). Sultan Mesud ve ordusu daha savaş başlamadan büyük bir yıkıma uğramıştı.

22-24 Mayıs 1040 tarihinde Dandanakan Kalesi önünde gerçekleşen savaşta, aç ve susuz bitkin olan Gâzne ordusu Çağrı Bey' in mahirane taktik ve saldırıları karşısında tutunamadı. Gâzne ordusunda yer alan bazı Türkmen birlikleri de Selçuklu tarafına geçti. Sultan Mesud savaş alanından kaçtı ve canını zor kurtardı. Selçuklular bu savaştan zengin ve yüklü bir ganimet elde etti, ganimetin bir kısmı savaşa aktılan askerlere dağıtıldı (Sevim - Merçil, 1995, 24-25).

Beyhakî (1940, 2/696), Gâznelilerin bu savaşta yenilmeleri ile ilgili şu ifadelere yer verir :

"Sultan Mesûd, işlerin başka bir renk aldığına vakıf olmuş ve sancağının yok olacağını anlamış, kölelerini geri çevirmiştir. Savaş 18 Ramazan 429/20 Haziran 1038 tarihinde şiddetli bir şekilde başlamış, Sultan Mesûd dışı bir fil üzerinde ordunun kalbinde durmuştur. Düşmandan birkaç kişi öldürülmüş ve ordu yorulmuştur. Bayram gelince Sultan Mesûd bayramda kan dökmeyi uygun görmemiş ve bayramdan sonra savaştan demıştir. Daha sonra Türkmenler kalabalık bir şekilde gelmişler. Sultan Mesûd ise bir köşeye çekilmiş ve danışmalarına: Ben bu kavmin bu kadar ihtişamlı (kalabalık) olduğunu bilmiyordum. Bana böyle iletmemişlerdi. Ona göre tedbir alacaktım. Bayramdan sonra ona göre tedbir alalım."

Selçuklular için Dandanakan zaferi, büyük bir devlet olma yolunda atılan önemli bir adımdır. Bu zaferden sonra Tuğrul Bey Horasan Emiri ilan edildi. Dönemin geleneği gereği yakın civarda bulunan hükümdarlar, Tuğrul Bey'e 'fetih-nameler' gönderdi. Selçuklu Beyleri Merv şehrinde bir kurultay oluşturdu. Bu toplantıda; Horasan'da adalet ve asayiş sağlanacağı, Abbâsî Halifesi Kaim bi-Emrillah'a sadık kalınacağı alınan önemli kararlar arasındaydı. Ayrıca Tuğrul Bey "Büyük Sultan" sıfatıyla Nişabur'da, Çağrı Bey melik ünvanıyla merkez Merv olmak üzere Amûderya ile Gâzne arasındaki bölgede, Musa Yabgu da Büst, Herât ve Sîstân bölgesinin idaresini aldı (Merçil, 2006, 47-48).

3.2.4.7. Belh ve Tirmiz'de Selçukluların Karahanlıları Geri Püskürtmesi

Çağdaş üç Türk İslam Devleti olan Gâzneliler, Selçuklular ve Karahanlılar arasında başlıca anlaşmazlıklar cihad politikasında liderliği üstlenmek, siyasi, idari ve askeri gibi nedenlerle yaşanmaktaydı. Bu devletler aynı zamanda siyasi otoriteyi sağlamak adına evlilik yoluyla yakın akrabalık ilişkileride kurmuştu. Örneğin Alp Arslan, Gâzneli Sultan Mesûd'un öldürülmesinden sonra O'nun dul kalan karısı ile evlendi. Bu hatun aynı zamanda Karahanlı Yusuf Kadir Han'ın kızı Şâh Hatun idi. Yine Alp Arslan kızı Ayşe'yi, Karahanlı Hükümdarı Şemsülmülk Nasr ile evlendirdi. Oğlu Melikşâh'ı da Mâverâünnehr 'in Karahanlı hâkimi Tamgaç Han'ın kızı Celâliyye Terken Hatun, diğer oğlu Arslan Şah'ı Gâzneli hükümdarının kızıyla evlendirdi. Alp Arslan bu evlilikler sonucunda Karahanlı ve Gâznelilerin

kendisine bağlılığını güçlendirmiş oldu. Fakat evlilik yoluyla akrabalık tesis edilmesine rağmen siyasi ilişkilerde gerginlik son bulmamıştır.

Alp Arslan'ın oğlu İlyas Hârezm bölgesi, diğer oğlu Ayaz Toharistan bölgesi, damadı Şemsülmülk Buhara, Semerkand ve Amûderya nehri ötesindeki toprakları idare etmekteydi. Damad Şemsülmülk Türkistan bölgesindeyken melik Ayaz'ın Buhara ve Semerkand bölgelerine sefer düzenlemesi, Şemsülmülk'ü oldukça sinirlendirdi. Şemsülmülk Ayaz'ın üzerine bir ordu gönderdi, Selçuklu askerlerinin bir kısmını esir aldı. Şemsülmülk'ün karısı Ayşe Hatun'u ayakkâbılarıyla döverek öldürdüğü ve ; *"sen benim karım değilsin. Bana karşı casussun. Kardeşin Ayaz'ı memleketlerimi tahrip etmesi için kışkırtıyorsun. "* dediği bilinmektedir.

Kızının ölüm haberini alan Alp Arslan öfke ve acı içinde iki yüz bin kişilik ordusuyla Mâverâünnehr üzerine sefere çıktı (1072/Eylül), (Ayan, 2015, 5-11). Alp Arslan ve ordusu, Amûderya nehri üzerinde gemileri yan yana dizerek köprü oluşturdu ve yirmi dört günde Amûderya nehrinin karşı tarafına geçti. Selçuklu ordusu Mâverâünnehr bölgesinde hiçbir direniş görmeden ilerledi. Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos'un aktardığı bilgilere göre; Berzem Kalesi kumandanı Hârezmli Yusuf, Selçuklu ordusuyla savaşmak yerine Sultan Alp Arslan'a suikast düzenledi. Ailesi tutsak alınmasın diye önlem alan Hârezmli Yusuf, eşi ve üç çocuğunu bir gece önce boğazlayarak öldürdü ve Selçuklu ordusuna teslim oldu. Yusuf, Sultan Alp Arslan'ın huzuruna çıkarıldığı sırada Sultan'ın elini öpmek için önünde eğildi, daha önceden çizmesinde sakladığı bıçağı çıkararak Alp Arslan'ı ağır bir şekilde yaraladı. Kendisi de Sultan'ın korumaları tarafından öldürüldü (20 Kasım 1072). Ağır yaralanan Sultan Alp Arslan, vasiyetini yazdırdı ve yaralandıktan dört gün sonra 24 Kasım 1072 tarihinde vefat etti.

Ülke içinde karışıklık çıkmasın diye Amûderya nehrini geçene kadar Alp Arslan'ın ölümü gizli tutuldu. İslam alemine yaptığı hizmetlerinden dolayı 20 Ocak 1073 tarihinde Abbâsî halifesi Kaaim Biemrillah tarafından bir hafta yas ilan edildi. Alp Arslan oldukça sevilen saygı duyulan bir hükümdardı. Adil yönetim anlayışı onu Gayrimüslimler arasında da yüceltmmişti. Ölümünün ardından Gayrimüslimler de yas tuttu ve onu öven sözlerle yüceltti (Sevim - Merçil, 1995, 73-74). Alp Arslan'ın vasiyeti gereği oğlu Sultan Melikşâh, Nizâmülmülk'ün de desteğiyle tahta oturdu (Ayan, 2015, 11).

Alp Arslan' ın ölümünün ardından Karahanlı Şemsülmülk I. Nasr harekete geçti. 15 Aralık 1072 de Tirmiz'i ele geçirerek, burada bulunan değerli eşyaları Semerkant'a nakletti. Daha sonra Belh valisi şehzade Ayaz'ın Cüzcan'da olmasını fırsat bilerek, Belh şehrine doğru yürüdü, şehri yağmaladı ve burada adına hutbe okuttu. Fakat çok sürmeden melik Ayaz, Belh bölgesine geldi ve 13 Ocak 1073 tarihinde Belh şehrini yeniden hakimiyeti altına aldı. Daha sonra melik Ayaz on bin atlıdan oluşan orduyla 6 Mart 1073 tarihinde Tirmiz'e yürüdü. Ayaz'ın Tirmiz seferi oldukça başarısız geçti. Selçuklu askerlerinin bir çoğu öldürüldü, kalan askerlerin bir çoğu Amüderya nehrini geçerken boğuldu (Sevim - Merçil, 1995, 78).

Sultan Melikşah tahta geçtikten sonra öncelikle devlet işleriyle ilgilenmek zorunda kaldı. Daha sonra Karahanlılardan Tirmiz'i almak üzere harekete geçti. Bunun üzerine Karahanlı hükümdarı I.Nasr, Sultan Melikşah'a mektupla haber gönderdi. Sultan Melikşah Belh bölgesine vardığında mektup kendisine iletildi. Karahanlı hükümdarı mektupta ; *"Eğer sizinle aramızdaki dostluk bozulmasın derseniz, Tirmiz kalesinden elinizi çekin. Hakanlar hükümdar olduklarından itibaren burası, Mâveraünnehr (Karahanlılar) ülkesindedir. Eğer böyle yaparsanız, sizinle dostluğumuz ve eski sevgimiz sağlamlaşmış olur. Yoksa bu işte kılıç ve ok hazırdır"* ifadelerini kullanmıştı. Sultan Melikşah, Belh şehrine vardığı zaman şehrin ileri gelen aydınları ve din adamları, Karahanlı askerlerinin yağmalarından şikayetçi oldu.

Karahanlı elçisi Belh'e gelirken yanında 50 men (muhtelif ülkelere göre değişen bir ağırlık ölçüsü) ağırlığı olan bir topuz ve 10 men ağırlığında bir kılıç getirmişti. Melikşah 'ın huzuruna çıkan elçi : *" Ey sultan, hakan sana diyor ki, işte şu kılıç ile savaşıyoruz; bu kılıç için demir zırh ile ekin yığını farksızdır ve bu topuz ile vuruşuruz, ona insanlar değil dağlar dayanamaz"* ifadelerini kullandı. Bu sözler üzerine Melikşah bir saat kadar düşündü. Daha sonra askerleri ve Karahanlı elçisiyle beraber ata binerek ovaya çıktı. Ovaya varan Sultan Melikşah topuzu yedi kere başının üzerinde salladı ve seksen adım mesafe kadar öteye fırlattı, sonrasında topuz yere düşecekken yakaladı. Daha sonra 10 men ağırlığındaki kılıçla büyük bir dişi devenin boynunu vurarak ikiye yarıdı. Sultan Melikşah elçiye sergilediği gösteriden sonra ; *"Hakan'a söyle, topuz ve kılıç hakanın olsun, ok ve yay bizim"* diyerek, Karahanlı hükümdarına teslim etmesi üzerine elçiye bir yay emanet verdi.

Bu olaydan sonra Sultan Melikşah veziri Nizamülmülk ile beraber Tirmiz'e yürüdü. Semerkant'dan gelebilecek Karahanlı ordusuna karşı da Emir Savtekin komutasında bir birlik gönderdi. Diğer taraftan Karahanlı hükümdarı I. Nasr'da kardeşi Yağan Tekin (Boğa Tekin) 'i Tirmiz'e gönderdi. Emir Savtekin, Amûderya nehri kenarında Karahanlı ordusunu yenilgiye uğrattı. Böylece Tirmiz'e gelebilecek diğer Karahanlı kuvvetleri de önlenmiş oldu (Sevim - Merçil, 1995, 83). Tirmiz'de bulunan Karahanlı kuvvetleri hendekleri doldurup, şehri mancıklarla taş yağmuruna tuttu. Tirmiz halkı korkup, Sultan Melikşah'tan yardım istedi. Sultan Melikşah şehri girdi ve Tirmiz, Sultan Melikşah'a teslim edildi.

Bu sırada Şemsülmülk'ün kardeşi Yağan Tekin'de Tirmiz'de bulunuyordu. Sultan Melikşah, Yağan Tekin'i cezalandırmadan, iyilik ve ihsanda bulunarak, serbest bıraktı. Tirmiz Kalesi'ni de Emir Savtekin'e bıraktı. Emir Savtekin'e kaleyi onarması ve güçlü bir konuma getirmesini için de emir verdi. Sultan Melikşah'ın bundan sonra Semerkant'a Şemsülmülk'ün üzerine yürüdüğü görülmektedir. Semerkant'tan kaçan Şemsülmülk, Sultan Melikşah'tan özür dileyerek barış teklif etti. Nizamülmülk'ün de aracılığıyla Şamsülmülk'ün barış teklifi kabul edildi. Bunun karşılığında Şemsülmülk Sultan Melikşah'a at ve güzel giysiler gönderdi. Sultan Melikşah Tirmiz'de halifenin kendisine gönderdiği hil'atı giydi ve daha sonra Merv şehrine döndü (Ayan, 2015, 13).

Semerkant ve Buhara halkının idareden hoşnut olmaması ve Sultan'ı teşviklemesiyle, bu şehirlerin idaresini Sultan Melikşah aldı (Genç, 2019, 1). Sultan Melikşah buradan Kâşgar, Özkent ve Taraz şehirlerine yönelerek, idareyi hakimiyeti altına aldı. Karahanlı liderleri Sultan Melikşah adına hutbe okutup, sikke bastırılmasını kabul etti (Sevim - Merçil, 1995, 118). Böylece Doğu Karahanlılar Devleti Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlandı. Batı Karahanlılar Devleti hükümdarı Ahmet Han tutsak alınarak bir süreliğine de olsa burada da hakimiyet kuruldu (Genç, 2019, 1).

3.2.4.8. Gâzneliler Devleti'nin Selçuklulara Bağlanması

Dandakan yenilgisinden sonra Sultan Mesud, ailesi ve hazinesiyle beraber Hindistan'a çekildi. Savaştan kısa bir süre sonra 1041 yılında öldürüldü (Merçil, 2006, 47). Sultan Mevdûd bir taraftan Hindularla mücadele ederken,

diğer taraftan asıl hedefi Selçukluların aldığı yerlere geri hakim olmaktı, fakat Selçukluları sadece geçici olarak durdurmayı başarabildi. Güneybatı sınırlarını güvence altına aldıktan sonra Kuzeybatı Afganistan'da Selçukluları geri çekilmeye mecbur etti. Amûderya nehri üzerinde önemli bir köprü başı olan Tirmiz şehri ve Herât şehrini yeniden hakimiyeti altına aldı.

Selçuklularla ilişkisini sıcak tutan Sultan Mevdûd, Çağrı Bey'in kızıyla evlendi. Fakat Çağrı Bey'in hastalanmasını fırsat bilerek, Horasan'ı almak üzere harekete geçti ve bölgeye ordu gönderdi. Bunun üzerine Çağrı Bey, damadı Sultan Mevdûd'ün üzerine oğlu Alp Arslan'ı yönlendirdi. İki taraf Belh şehri civarında karşılaştı. Alparslan, Gâznelileri mağlup ederek, yüklü miktarda ganimet ve bin kişi kadar esir elde etti (1049). Çağrı Bey iyileştikten sonra oğlu Alp Arslan ile beraber Tirmiz Kalesi'ni yeniden teslim aldı (Merçil, 2006, 26). Hâzrem valisinin isyan çıkartması üzerine Hâzrem seferine çıkarak, Ürgenç (Gürgenç) bölgesinde isyanı bastırdı. Bölgede bir bir Kıpçak emîri yanına gelip, Çağrı Bey'e itaatini arz etti (Merçil, 2006, 47-48).

Sultan Mevdûd 1049 yılında vefat etti ve askerleri de perişan bir halde Gâzne'ye dönmek zorunda kaldı (Ayan, 2015, 5). Sultan Mevdûd'un vefatı ile idareyi ele alan oğlu Ferruhzad, Selçuklularla başarı bir şekilde mücadele etti. Ferruhzad'ın 1059 yılında vefatının ardından, tahta kardeşi İbrahim geçti. İbrahim döneminde Gâzneli- Selçuklu ilişkilerinin barış içinde geçtiği görülmektedir (Merçil, 2006, 47-48). Selçuklular ve Gâznelilerin 1059 yılında yaptığı barış antlaşmasına göre iki devlette birbirine saldırmayacak, hakim oldukları bölgeleri koruyacaklardı. Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Hindukuş Dağları iki devlet arasında sınır bölgesi olarak belirlendi. Sultan İbrahim dönemi uzun bir süre barış ve refah dönemi oldu (Merçil, 1989, 220-222).

Alp Arslan'ın ölümünü fırsat bilen Gâzneliler cephesinde uzun zamandır süren barış dönemi bitti. Gâzneliler, Çiğilkent (veya Sakalkent)'e saldırmaya başladı. Bu şehir Melikşah'ın amcası ve "emîrül-ümerâ" unvanı ile bilinen Osman'ın idaresinde bulunmaktaydı. Osman, esir alınarak Gâzne'ye götürüldü. Diğer bir cephede Sultan Melikşah'ın amcası Kavurd isyan etti. Sultan Melikşah bu isyanı bastırdıktan sonra Herât'ın güneyinde yer alan İsfizar'da konakladı. Burada Gâzneli Sultan İbrahim üzerine bir sefer düzenleme kararı aldı. Sultan Melikşah'ın sefer hazırlığı haberini alan Sultan İbrahim, psikolojik bir savaş taktiği uyguladı. Sultan Melikşah'a yalan dolu bir mektup göndererek,

Selçuklu emirleriyle ittifak halinde olduğunu bildirdi. Sultan Melikşah buyalana inandı ve Gâznelilere düzenleyeceği seferden vazgeçerek, İsfahan'a döndü. Buna karşılık Sultan İbrahim de emîrül-ümerâ Osman'ı serbest bıraktı. Daha sonra iki hanedan arasında yeniden barışın sağlandığı ve bu barışın evlilik bağları ile kuvvetlendirildiği görülmektedir.

Gâzne Devleti'nin parlaklığını yeniden sağlamaya çalışan Sultan İbrahim, Selçuklu Devleti ile yaklaşık yarım yüzyıl sürecek bir barış tesis etti (Merçil, 2006, 39). İki devlet arasında bu barış süreci Sultan İbrahim'in oğlu Sultan III. Mesûd'un 1115 yılında vefatına kadar sürdü. Bundan sonra Gâzne Devleti'nde iç karışıklıklar ve taht mücadeleleri baş gösterdi. Sultan III. Mesud'un oğulları Şirzad, Arslan ve Behram Şah arasında yaşanan mücadele sonucunda Behram Şah, Selçuklu Sultanı Sancar'a sığınmak zorunda kaldı ve buna bağlı olarak Selçuklular ve Gâznelilerin arası yeniden açıldı. Gâzne Devleti üzerine harekete geçen Selçuklu hükümdarı Sultan Sancar, Arslan'ı öldürttü ve Behram Şah'ı Gâzneli tahtına oturttu (1117). Böylece Gâzneliler Devleti, Selçuklulara bağlı bir devlet konumuna geldi (Merçil, 1989, 220-222).

3.2.4.9. Büyük Selçuklu Devleti'nin Yıkılış Süreci

Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından Büyük Selçuklu Devleti'nde duraklama dönemi başladı. Melikşah'ın oğulları Berkyaruk, Muhammed Tapar, Sancar ve Mahmut arasında taht kavgaları baş gösterdi (Sevim - Merçil, 1995, 137) Netice de Berkayaruk Sultan ilan edildi (1094-1104), fakat taht kavgaları son bulmadı (Merçil, 2006, 60). Sultan Berkayaruk, Batı Karahanlı Devleti'ni Selçuklulara bağladı ve Karahanlı tahtına oturacak liderleri kendi seçerek, hakimiyet tesis etti (Sevim - Merçil, 1995, 150). Fakat Selçuklu Devleti içerisindeki taht kavgalarını fırsata dönüştüren Karahanlı Kadir Han Cibrail, Mâverâünnehir'i istila etti, ardından Selçuklu topraklarına doğru yöneldi ve Tirmiz'in idaresini ele geçirdi (1102) Kadir Han aynı yılın Haziran ayında Selçuklu hükümdarı Sultan Sancar tarafından Tirmiz civarında yenilerek öldürüldü. Böylece Sultan Sancar Mâverâünnehir'in tek hakimi oldu.

Bundan sonra Batı Karahanlılar Devleti'nin tamamen Selçuklulara bağlandığı görülmektedir. Sultan Sancar adına sikke bastırıldığı basılan sikkelerde "naibimiz ve hudud memurumuz" yazılmıştır (Genç, 2019, 1). Berkyaruk'tan sonra hükümdar olan Sultan Muhammed Tapar'ın 1118 yılında

ölümünün ardından Sultan Sancar Horasan'da sultanlığını ilan etti (Merçil, 2006, 67). Diğer taraftan Karahanlılar Devleti'nde Karlukların ayaklanması olayların yönünü değiştirdi. Karahanlı hükümdarı Mahmud ayaklanmanın bastırılması için Sultan Sancar'dan yardım istedi. Karluklar da Kara Hitaylardan Gür-Han'dan destek sağladı.

Her iki ittifak Semerkand civarında karşılaştı. Katvan Savaşı olarak bilinen bu savaş Katvan çölünde gerçekleşti (9 Eylül 1141). Sultan Sancar bu savaşta yenilgiye uğrayarak, büyük kayıplar verdi. Sultan Sancar'ın ordusu dağıldı ve eşi Terken Hatun esir düştü. Maverehünnehr bölgesi Karahıtayların hakimiyeti altına girdi. Bu yenilgi sonrasında Selçuklu Devleti, Amûderya nehri ötesinde kalan arazisini kaybetti. Türkistan putperest bir kavmin eline geçerken, Türk- İslam dünyası için ağır bir darbe oldu. (Merçil, 2006, 69).

Bu savaşta Karahıtaylara destek veren Oğuzlar önce Semerkant ve Amûderya nehri arasında bir bölgeye, daha sonra Belh civarına ve Huttelan otlaklarına yerleştiler. Burda Oğuzlar bölgede hayvancılıkla uğraşmakta ve Sultan Sancar'a yılda 24.000 baş koyunu vergi ödeme yapmaktaydılar (Sevim - Merçil, 1995, 223). Vergi ödemesi sırasında çıkan bir anlaşmazlık sonucunda Oğuzlar, Selçuklu tahsildarını öldürdü. Bunun üzerine Belh valisi Kumac, Oğuzlar üzerine bir sefer düzenledi, fakat bu sefer vali Kumac'ın yenilgisi ve ölümüyle sonuçlandı. Bu haberi duyan Sultan Sancar, Oğuzlar üzerine sefere çıktı. Sultan Sancar ile savaşmak istemeyen Oğuzlar, para ve hediye teklifinde bulunduyorsa da Sultan sefer kararından vazgeçmedi. Belh yakınlarında gerçekleşen savaşta Sultan Sancar yenilerek, Oğuzlara esir düştü (1153). Oğuzlar Belh ve Merv bölgelerini yağmayalarak, Merv, Nişabur ve Tûs şehirlerine çekildi (Turan, 1969, 193-196 ; Merçil, 2006, 70). Daha sonra Belh bölgesine geldiler.

Mueyyed Ayaba ve Sultan Sancar'ın itaatkar adamlarından bazıları Belh şehrinde Sultan Sancar'ı ziyaret etti. Beraber ava çıkma bahanesiyle Sultan Sancar'ı Amûderya nehrinde bir gemiye alarak Tirmiz şehrine kaçırdılar. Üç yıl kadar Oğuzlarda esir olan Sultan Sancar böylece özgürlüğüne kavuştu (Nisan 1156), (Sevim ve Merçil, 1995, 225). Daha sonra Sultan Sancar Tirmiz şehrinde Merv şehrine geçti. Merv şehrinde 26 Nisan 1157 tarihinde 71 yaşında öldü ve burada kendisi için yaptırdığı muhteşem türbesine defnedildi. Sultan Sancar'ın ölümüyle Büyük Selçuklu Devleti de parlak bir geçmişi

arkada bırakarak, tarih sahnesinden çekildi (Merçil, 2006, 71). Sultan Sancar cesur bir kumandan olmasının yanı sıra şiir ve sanat aşığı olarak ta bilinmektedir. Türkistan azizlerinden sayılan Sancar, Karahanlılardan Maverâünnehr'i fetheden "Sultan İlik Mazi" ve "Sultan Sancar Mâzi" olarak anıldı (Togan, 1981b, 202).

3.2.4.10. Gâzneliler Devleti'nin Yıkılışı

1117 yılında Behrâm Şah'ı Gâzne tahtına oturtan Sultan Sancar, Selçuklular adına hutbe okunması ve yıllık 250 bin haraç ödenmesi şartıyla Gâzne'den ayrıldı. Behrâm Şah bir süre sonra kibire kapıldı ve ödemesi gereken harcı ödemedi. Bunun üzerine Selçuklu ordusu yeniden Gâzne üzerine hareket etti. Behrâm Şah kaçmak zorunda kaldı (1134). Daha sonra Behrâm Şah özür mektuplarıyla kendisini Sultan Sancar affettirdi ve yeniden Gâzne tahtına oturdu.

Behrâm Şah döneminde Gûrluların soylu asilerinden olan Kutbeddîn Muhammed 1147 yılında Gâzne'yi ziyaret etti. Gâzne halkının sevgisini kazanmak için halkla iyi ilişkiler kurdu ve servetinin bir kısmını ihtiyacı olanlara harcadı. Bu şekilde Gâzne'de geniş bir hayran kitlesi oluştu. Tahtının sallandığını hisseden Behrâm Şah Kutbeddin'i öldürtmek zorunda kaldı. Kutbeddin, Gûr bölgesinde Gâzne ordusuna birçok değerli komutan yetiştirmiş Afgan/Surî ailesinin önemli bir üyesiydi. Kutbeddin'in ölüm haberini alan Surîler onun intikamını almak için Seyfeddin Surî önderliğinde Gâzne'ye doğru yürüdü. Behrâm Şah, Gâzne'yi terk ederek Kurram'a (günümüz Pakistan sınırları içerisinde bir şehir) kaçmak zorunda kaldı. Böylece Gûr aşireti hiçbir direnme ile karşılaşmadan Gâzne'ye girdi (1148). Seyfeddin Surî, Gâzne tahtına oturdu ve kendini Sultan ilan etti.

Seyfeddin Surî'nin hükümdarlığını kabul etmeyen Gâzne halkı Behramşâh'ı yeniden tahtına çağırdı. Dağların karla kaplı olması ve Seyfeddin'in Gûr bölgesinden takviye askeri kuvvet desteği alamayacağını hesap eden Behrâm Şah, Afgan ve Halaç kabilelerinden topladığı bir askeri kuvvetle Gâzne'yi geri aldı ve Seyfeddin Surî'yi eşşeğe bindirip aşağıladıktan sonra idam etti (1149). Bu duruma oldukça sinirlenen Gûrlular, Alaeddin Surî önderliğinde büyük bir orduyla Gâzne'ye doğru hareket etti. Gûrlular Gâznelileri Kandahar bölgesinde bozguna uğrattı. Gûr savaşçıları disiplinli ve

cesur askerlerdi. Yüzyıllar önce tıpkı Makedon savaş birliklerinin yaptığı gibi kalkanlarını birleştirerek Gâzne ordusunu fillerle durdurmayı başardı. Behrâm Şah kaçmak zorunda kaldı.

Gûr lideri Alaeddin Surî bu zaferle yetinmedi. Gâzne şehri yedi gün yedi gece yağmalandı, halkı kılıçtan geçirildi, şehir ateşe verildi. Camiler, medreseler, şairlerin şiirlerine ilham olmuş köşkler, havuzlu bahçeler yok edildi. Aynı yıkım Büst şehrinde de devam etti. Gûrlular şehrin su kanallarını yıkarak kuyuları kumla doldurdu ve şehri çöle çevirdiler. Bu katliamından dolayı Alaeddin Surî'ye dönemin tarihçileri “Cihansız” ünvanını verdi.

Bu olaya oldukça hiddetlenen Sultan Sancar, Gûrlu ordusu üzerine harekete geçti ve Alaeddin'i esir alarak birliğini dağıttı. Behrâm Şah saklandığı yerden çıkarak, yıkık Gâzne şehrinde tahtına oturdu (1152). 1157 yılında öldü yerine oğlu Hüsrev Şah geçti. Bu dönemde Sultan Sancar'ın ölümü, ayrıca Büyük Selçuklu Devleti'nin son bulması nedeniyle Hüsrev Şah desteksiz kaldı ve Gâzne'yi terk ederek Lahor'a yerleşmek zorunda kaldı. Artık Gâznelilerin başkenti burasıydı. Hüsrev Şah 1160 yılında Lahor'da öldü, yerine oğlu Hüsrev Melik geçti. Bu dönemde Gâzne ve Büst şehri tamamen Gûrluların idaresi altına girdi (1173). Hüsrev Melik'in hükümdarlık alanı Pencap havzasından ibaretti (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 122-123).

Bu dönemde Gûrlu emir Muizzeddin'in, Gâzne'de ikamet ettiği ve Gûrluların Hindistan seferleri düzenlediği görülmektedir. Diğer taraftan Gûr akınlara karşı Gâzne Sultanı Hüsrev Melik, yerli Khoklharlar ile ittifak kurduğu görülmektedir. Daha sonra Sultan Hüsrev, Khoklharların ihanetini görünce Muizzeddin'le anlaşmak istediysede olumlu bir sonuç elde edemedi. Sultan Hüsrev Melik 1187 yılında Gûrlulara esir düştü. Böylece Gâzneli Devleti, Gûrlu topraklarına katıldı. Son Gâzneliler Sultanı Hüsrev Melik ile oğlu Behram Şah, önce Gâzne'ye oradan Firizkuh'a daha sonra Belervan Kalesi'ne getirilerek hapsedildi ve 1191 yılında öldürüldüler (Merçil, 1989, 220-222).

3.2.5. Gûrlular Devleti

Gûrlular, Herât'ın doğusundaki dağlık bölgelerde (Garcistan) yaşayan savaşçı ve baş eğmez kabilelerdi. Gûrluların kökeni konusu günümüzde dahi

tartışma konusudur. Türk, İranlı ve Arap oldukları, Araplar bölgeye gelmeden önce Kuşan, Hun ve Halaçların karışımı olduğu gibi görüşler savunulmaktadır. Muhtemelen hepsinin de doğruluk payı mevcuttur. Çünkü Gûr ordusunda her din ve etnik gruptan asker bulunmaktaydı. Öyleki 12. yüzyılda Gûr dağlarında İsmailî propagandasına bile müsadde edilmekteydi, ancak konu savaş olunca aralarındaki din ve etnik farklılık arka planda kalmakta düşmana karşı ortak hareket etmekteydiler. Merkezi yönetimden rahatsız olan her türlü kanun kaçağı Gûr ordusunda yer almaktaydı. Gûr sultanları zaman içerisinde Sunnî kimliklerini ön plana çıkartarak, özellikle Karmatîlik ve İsmâîlik gibi Şîî akımlara karşı mücadele başlattı.

Gûrlular kendi yaşadıkları bölgede şeklen Gâzneliler Devleti'ne bağlı olmakla birlikte iç işlerinde daima bağımsız hareket etmiştir. Başlangıçta “melik” ünvanını kullanan Gûr liderleri Seyfeddin Surî'nin Behrâm Şah'ı yenmesi sonrasında “sultan” ünvanını kullanmaya başladı. Yıkılma aşamasında olan Selçuklulardan Herât alındıktan sonra İran kapıları da Gûrlulara açılmış oldu (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 126).

3.2.5.1. Gâznelilere Karşı Mücadele ve Ahengâran Savaşı

Gâzneliler hükümdarı Sebûk Tegin döneminden itibaren Gûrluların Gâznelilerin vassalı olduğu bilinmektedir. Gûrlular ve Gâzneliler arasında Sebûk Tegin döneminden beri dönem dönem mücadeleler yaşanmıştı. Asker sayısı ve kalelerini güçlendiren Gûrlu lideri Muhammed b. Sûrî, Sultan Mahmud'a bağlılığını bildirirse de dönem dönem isyan etmiş, yüksek rakımlı ve kale görevi gören Gûr dağlarına da güvenerek, asi bir ruhla silah ve vergi göndermek istememiştir (al-Utbi, 1868, 362).

Sultan Mahmud yoğun Hindistan seferleri arasında Gûrlularla da uğraşmak zorunda kalmıştır. Muhammed b. Sûrî idaresinde Gûrlular itaatsiz davrandıkları gibi Gâznelilerin kervanlarına saldırıp, yollarını kesip, halkı rahatsız etmiştir. Muhammed b. Sûrî'nin bu tutumundan oldukça rahatsız olan Sultan Mahmud, bunun üzerine Gûrlular üzerine harekete geçmiş, 1010 yılında gerçekleştirdiği sekizinci Hindistan seferinden sonra Gûrlulara savaş açmıştır.

Gâznelilere bağlı Herât Valisi Hâcib Altuntaş ve Tûs Valisi Arslan Câzib komutasında Gûrlulara karşı harekete geçen Gâzne ordusu, dağlık bir bölgenin

eteğinde yer alan olan Âhengerân⁴⁸ Hisarı'nın konumlandığı yerde dar geçitlere ulaşmıştı. Bölgeyi kuşatmış Gûr askerleri ve Gâzne ordusu arasında ok ve kılıçlarla şiddetli bir mücadele yaşandı. Bu savaşta iki tarafta birbirini yıpratma da kesin bir sonuç elde edilemedi. Bunun üzerine Sultan Mahmud güçlü bir birlik dizayn ederek, Büst üzerinden Zemindâver'e doğru harekete geçti. Gazneli Mahmud kumandanlığında 1011 yılında gerçekleşen bu seferde Gûr askeri kademe kademe geri çekilmek zorunda kaldı. Gûr hükümdarı Muhammed b. Sûrî on bin kişilik birliğiyle Âhengerân kalesini savunmaya geçti. Sultan Mahmud ordusunu geri çekmiş göstererek, bir savaş stratejisi uyguladı (al-Utbi, 1868, 362- 364; Beyhakî, 2019, 5/97).

Târîh-i Beyhakî'de (2019, 5/100): bu sefer hakkında şu ifadeler kaleme alınmıştır:

"Emir Mahmud 405/1014-1015 yılında Bust'tan hareketle Gûr ve Zemindâver'e sınırı olan Havâbin üzerine yürüdü. Oranın kafirleri çok inatçı, kuvvetli, yolları kaleleri çok sağladı. Emir bu sefer Emir Mes'ud'u da beraber götürdü. Emir Mes'ud babasının maiyetinde büyük yararlıklar ve birçok mertlik eserleri gösterdi, bir kahramanı atın üzerinden aşağı aldı. Düşmanlardan bir grup kaleye sığınmış, bu adam birçok savaş hileleri bunların kumandanlardan biri kalenin burcuna yerleşmişti. Bu adam birçok savaş hilesi yaparak, Müslümanların işini zorlaştırıyordu. Emir Mes'ud bunun boğazına nişan alıp, bir ok attı, ok isabet etti ve bu kumandan öldü, o burçtan aşağı yuvarlandı. Bunun üzerine maiyetindekilerin manevi kuvveti kırılarak kaleyi teslim ettiler. Bu zafere Emir'in mertçe açtığı yara sebep oldu. Emir Mahmud, savaş bittikten sonra çadırına geldi, bu şehzadeyi, bu aslan yavrusunu yemeğe çağırdı, kendisini çok taltif etti ve çok şefkat ve muhabbet gösterdi. Emir Mahmud bundan ve buna benzer gösterdiği başka yararlıklardan dolayı onu çocukluk yaşında iken kendisine veliaht yaptı."

Sultan Mahmud bu savaş stratejisiyle arkasından gelen Gûr ordusunu dar geçitlerden çıkararak ovaya doğru sürekledi. Yüz bin kişilik ordusunu üçe bölmüş ve otuz bin kişilik ordusuyla Gûrlulara tuzak kurmuştu. Bu arada Gûrlular Gâzneli ordusunun ganimetlerini de ele geçirmek için Gâzne ordusunun peşine düşmüştü. Gûrluların siper alanlarından uzaklaştığını gören

⁴⁸ Bu bölge İsmail Aka'ya göre Herîrûd nehrinin yukarı bölgesinde yer alan ve hala aynı adı taşıyan köydür. Bosworth ise Orta Asya'nın farklı bölgelerinde de bu adın kullanıldığını, hatta Taşkent ve Andican arasında Âhengerân adında bir yer olduğunu belirtir (Öntürk, 2020, 163).

Sultan Mahmud harekete geçerek Gûr ordusunu tamamen dağıttı. Gûr askerlerinin çoğu savaş alanında öldürüldü. Gûr lideri Muhammed b. Sûrî, küçük oğlu Şiş ve iki bin askeri esir alındı. Âhengerân Kalesi başta olmak üzere Gûrlulara ait bir çok şehir ele geçirildi.

Sultan Mahmud büyük bir zaferle Gâzne'ye doğru yol alırken, Gâzne sınırlarında yer alan Gilân bölgesine ulaştığında, Muhammed b. Sûrî yenilgi ve esareti kabullenmeyerek, yüzüğünde sakladığı zehiri içerek intihar etti. Âhengerân Savaşı ile Gûrlular, Gazneli hakimiyetini yeniden tanımak zorunda kaldı. Muhammed b. Sûrî'nin oğlu Ebû Ali b. Muhammed Gûrlu liderliğini vassal olarak üstlenirken, kardeşi Şiş b. Muhammed'de serbest bırakılarak, Gûr bölgesine gönderildi. Bundan sonra Gûr bölgesinde İslamiyet hızlı bir şekilde yayılım gösterdi (Öntürk, 2020, 168 ; al-Utbî, 1868, 365-366).

3.2.5.2. Gûrluların Gâzne'de Yükselişi

Büyük Selçuklu Devleti'nin Oğuzlarla mücadelesini fırsat bilen Gûrlular, Türk kölelerden oluşan ordularıyla kısa sürede İslam dünyasında önemli bir güç haline geldi. Hârezmşâhların, Gûrlulara kuzeyden güçlü bir rakip olması dolayısıyla Gûrlular kuzeye doğru bir genişleme gösterdi. 12. yüzyıl sonlarına doğru İran hariç olmak üzere Gâznelilerin hakim olduğu tüm topraklara hakim oldular. Büyük Selçuklu Devleti'nin dağılmasının ardından bu durumu fırsat bilen Gûrlular, Türk memlûklardan kurulu ordularıyla Hindistan seferleri düzenleyerek, kısa sürede İslam dünyasında önemli bir güç haline gelmiştir (Cöhce, 2002a, 1199).

Gûrlular Devleti'nin başkenti kuruluşundan yıkılışına kadar Fîrûzkûh şehridir. Fîrûzkûh, Hazara (Gûr) dağlarında 12. yüzyılda kale niteliğinde kurulmuş, korunaklı bir şehirdi. 1145 yılında Bâmiyân, 1173-1174 yılında Gâzne şehri fethedilmiş, bu iki şehir Gûrluların tayin ettiği idarecilerle özerk bir yönetim sergilemiştir. Gûrlu Devleti tarihi, tarihi kaynaklarda Melik Muhammed b. Sûrî ile başlamaktadır (Öntürk, 2020, 163).

Gûrluların Afganistan'da asıl parlak devri Sultan Gıyâseddin (1163-1202) döneminde başladı. Gıyâseddin Gâzne şehrini 1173 yılında aldıktan sonra yeni fetihler için harekete geçti ve Gâzne'yi kardeşi Muizüddin Muhammed'e teslim etti. Muizüddin oldukça ileri görüşlü ve yapıcı bir

idareciydi. Bu dönemde Gâzne şehri yeniden inşa edilerek başkent olarak tasarlandı (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 126).

Gürlu sultanı Muizüddin Muhammed Gâzne'ye hakim olduktan sonra Hindistan seferlerine hız verdi. Bu dönemde Hindistan feodal devletler tarafından yönetilirken, Gâzneliler Pencap bölgesinde Lahor merkez olmak üzere idareyi elinde bulunduruyordu. 1176 yılında Ucc üzerine yürüterek, bölgenin idaresini ele geçirdi. 1178 yılında Gucerat yönünde harekete geçti, fakat Nadulu Kelhan bölgesinde büyük bir yenilgiye uğradı. Muizüddin Muhammed 1180 yılında Lahor'da Gâznelilerin son temsilcisi olan Hüsrev Melik'i idaresi altına aldı ve 1186 yılında Gâzneliler Devleti'ne tamamen son verildi (Cöhce, 2002a, 1199).

1186 yılında Lahor şehri Gâznelilerden alınarak, Gâznelilere son verildikten sonra Gûrlulara Hindistan'ın kapıları açıldı ve 1192 yılında Delhi bölgesi ele geçirildi. Gûr orduları, Bengal bölgesine ilk giren Müslüman fatihler oldu. Gûrlular da Gâzneliler gibi Hindistan seferleriyle İslam aleminin sempatisini kazanırken, Abbasi halifeliğiyle ilişkilerini sıcak tutarak iktidarını meşrulaştırdı. Diğer yandan da Şiilere karşı Afganistan ve Multan'da mücadele verdi. Gûrlularda Gâzneliler gibi bir taraftanda Oğuz göçebeleriyle uğraşmak zorunda kaldı (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 126).

3.2.5.3. Gûrlular Devleti'nin Son Buluşu

Giderek yükselen Gûrluların karşısına Hârezmşahlar belirdi. 1200 yılında Hârezmşahlar ve Gûrlular ordusu Herât bölgesinde karşı karşıya geldi, henüz savaş başladığı sırada Sultan Gıyaseddin hayatını kaybetti ve yerine kardeşi Sultan Muizüddün Muhammed geçti (1202). Muizeddin 1204 yılında savaş filleriyle hazırlanmış, güçlü bir orduyla Hârezmşahların üzerine sefere çıktı. Gûr ordusu Belh bölgesini üs olarak kullandı. Savaş başladığı sırada Gûr ordusu üstünlük sağladı. Fakat Hârezmşah ordusuna yardıma gelen Semerkand Hanı ve Moğol/Karahitay kuvvetleri Gûr ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı. Müizüddin Muhammed birkaç yüz atlısıyla bir kaleye sığınmak zorunda kaldı. Semerkand Han'ın aracılığıyla Karahitay ve Gûrlular arasında bir anlaşma imzalandı. Müizüddün bu anlaşma gereği savaş fillerini karşı tarafa bırakarak kurtuldu.

Bu yenilginin üzerine Müüzüddün yeniden Hindistan'a yöneldi. Hindistan'da yeni kaleler fethederken Şîi veya Hindu bir suikastçı tarafından öldürüldü (1206). Müüzüddün'in ölümüyle Gûr kabileleri ve liderleri arasında dağınıklık baş gösterdi. Türkmen komutanlardan, Delhi bölgesinde sultanlığını ilan etti. Bengal bölgesinde Afgan-Sur hanedanlığı işbaşına geçti. Kurulan bu iki sultanlık tarihe şanlı bir şekilde damgasını vurmaya hazırlanırken, Merkez Afganistan Hârezmşahların idaresine geçti (Cöhce, 2002a, 1206 ; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 126).

3.2.6. Hârezmşahlar Devleti

Türklerin yurdu boyunca uzanan Amûderya nehri, Belh bölgesi üzerinden güneyden kuzeye doğru akarak Horasan topraklarına, oradan Hârezm topraklarına ulaşır. Hârezm olarak adlandırılan bölge, Amûderya nehrinin aşağı mecrasının her iki tarafını kapsayan alandır. İslam coğrafyacılarının eserlerinde Hârezm; doğuda Mâverâünnehir, Batıda Oğuzların yurdu, güneyde Horasan, kuzeyde yine Türklerin yaşadığı coğrafyayı kapsar. 13. yüzyıl kaynaklarında Aral gölünün güneyinde bulunan bölge olarak bilinmektedir. Hârezm bölgesi hükümdarları için Farsça bir kelime olan "Hârezmşah" ünvanı kullanılmıştır (İbn Haldun, 2013, 140; Özaydın, 2002, 1400; Özaydın, 1997, 217; Kafesoğlu, 2000, 165).

Gâzneli Sultan Mahmud, Altuntaş el-Hâcib'i, Hârezm bölgesine 1017 yılında tayin etti. Selçukluların Tuğrul Bey döneminden itibaren Hârezm bölgesinde etkili olduğu görülmektedir. Bu dönemde Hârezm bölgesinin idaresini elinde bulunduran Altuntaşoğulları ile Selçuklular dostça ilişkilerde bulunmuş, Altuntaşoğulları Hârezm bölgesinde Selçukluların kışlamaları için her yıl yer tahsis etmiştir. Altuntaşoğulları, Cend emiri Şah Melik tarafından Dandanakan Savaşı sonrasında Hârezm bölgesinden çıkartıldı. Bunun üzerine Selçuklulara sığınan Altuntaşoğulları beklediği ilgiyi göremedi. Mangışlak seferinden dönen Sultan Alparslan, Hârezm bölgesinin idaresini oğlu Ayaz 'a verdi (1065). Bundan sonra Hârezm bölgesi Selçuklular tarafından atanan vali ve komutanlar tarafından idare edildi (Taneri, 1997, 228; Köymen, 2016, 147; Aslan, 2021, 378).

Anuştegin, Hârezmşahlar Devleti'nin kurucu atası olarak bilinmektedir. Selçuklu emirlerinden Bilge Tegin tarafından köle olarak satın alınan

Anuştegin, Selçuklu sarayına getirildi. Zekası ve çalışkanlığı sayesinde kısa sürede kendini gösterdi ve Hârezm bölgesinin idaresini ele aldı. Sultan Berkyaruk döneminde Hârezm bölgesinin idaresi İlkinci b. Koçkar adında bir valiye verilse de bu valinin 1097 yılında öldürülmesiyle, Hârezm valiliğine Anuştegin'in oğlu Kutb ed Dîn Muhammed atandı. 1127 yılında vefat eden Kutb ed Dîn Muhammed'in yerine Sultan Sancar tarafından oğlu Atsız vali olarak atandı. Atsız'ın dönem dönem Selçuklu sarayını tanımadığı görülmektedir.

Sultan Sancar'ın Karahıtaylar ile yaptığı Katvan Savaşı'nı kaybetmesi üzerine Hârezm valisi Atsız, bağımsızlık hareketinde bulunarak Selçukluların başkenti Merv ve Nişabur'u işgal etti. Bunun üzerine Sultan Sancar, Hârezm bölgesine ard arda üç sefer düzenleyerek Atsız'ı geri püskürttü. Fakat Sultan Sancar'ın Oğuzlara esir düşmesi sonucu Atsız, Horasan'ın idaresini ele geçirmek için yeniden harekete geçti. 1156 yılında Atsız'ın ölümüyle yerine oğlu İl-Aslan geçti (Merçil, 2006, 190-191).

Hârezmşahlar Devleti, Hârezmşah Alâeddin Muhammed döneminde (1200-1220) Ön Asya'nın en büyük gücüne sahip bir Türk devleti statüsüne yükseldi (Kafesoğlu, 2000, 165-205). Devletin başkenti Gürgeç (Ürgenc ya da Gûrganc) şehridir (Özaydın, 2002, 1400). Alâeddin Muhammed Hârezmşah, devrin ileri gelen devletlerinden Gûrlularla zorlu mücadeleler verdi. Gûrlulardan 1204 yılında Herât'ı, 1206 yılında Toharistan, Sicistan, Cuzcan, Tirmiz ve Belh'i, 1215 yılında Bâmîyan ve Gâzne'yi aldı. Gâzne bölgesi ve civarının idaresini oğlu Celâleddin Hârezmşah'a verdi. Hârezmşah Alâeddin Muhammed, Gûr ve Garcîstan bölgelerinin idaresini ele geçirerek Gûrlular Devleti'ne son verdi (Kafesoğlu, 2000, 165-205; Aslan, 2021, 383).

Celâleddin Mengüberti Gûr, Herât, Garcîstan ve Sicistan bölgelerinin idaresini Gâzne merkez olmak üzere ele aldı. Şehâbeddin Alp el-Herevî de Celâleddin'e vezir olarak atandı. (Taneri, 1993, 248). Celâleddin, Alâeddin Muhammed'in en büyük oğlu olup, cesur ve işbilirdi. Bu açıdan babası onu merkezde yanında tuttu. İdaresini Celâleddin'e verdiği bölgelere de Celâleddin'in kardeşi Kerber Melik'i gönderdi (Cûzcânî, 2020, 142). Celâleddin'in büyük annesi Terken Hatun komutanlıklarının çoğuna Kanklı-Kıpçak asıllı akrabalarını tayin ederek, yönetimde konumunu güçlendirmekteydi. Alâeddin Muhammed Hârezmşah veliaht olarak

Celaleddin'i göstermesine rağmen Terken Hatun torunu Kutbu'd-din Uzlağşah'ın veliaht olmasını istedi ve O'na Horasan, Harizm ve Mazenderan gibi önemli eyaletlerin idaresini verdi (Taneri, 1993, 248; Aslan, 2021, 384).

Tarihte "Otrar Faciası" olarak geçen bir olay, Hârezmşahlar Devleti'nin akibetini kötü yönde etkiledi. Şöyle ki; Otrar'da ticaret için bulunan Cengiz Han'a bağlı yaklaşık beş yüz suçsuz Müslüman tüccar, Alâeddin Muhammed Hârezmşah'ın akrabası olan Otrar valisi İnalçık tarafından suçsuz yere öldürüldü ve mallarına el konuldu. Bu durumu haber alan Cengiz Han tüm ordusunu alarak, 1219 yılında Otrar'ı daha sonra tüm Maverünnehir bölgesinin hakimiyetini elde etti. Otrar Faciası ile başlayan Moğol istilası binlerce Müslümanın öldürülmesine ve İslam dünyasının harebeye çevrilmesine neden oldu (Kâzvini, 2018, 395; Özaydın, 2005, 581).

1220 yılında Moğol istilasının alevlenmesiyle Alâeddin Muhammed Hârezmşah, Hazar denizinde Abiskan adalarına sığınmak zorunda kaldı. Terken Hatun da Moğollara esir düştü. Alâeddin Muhammed Hârezmşah, ölümünden birkaç gün önce tüm çocuklarını yanına çağırarak, veliaht olarak Celâleddin Mengüberti Hârezmşah'ı (1220- 1231) tayin ettiğini vasiyet etti (Taneri, 1993, 248; Aslan, 2021, 383).

Hârezmşahlar Devleti, Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın istilasına maruz kaldı. Diğer taraftan Uzlağşah kendine bağlı Bayagut kabilesinden 7000 askeri ve Celaleddin Mengüberti'ye muhalefet diğer kabilelerle anlaşarak, ona karşı suikast hazırlığında bulundu. Bu komplodan haberdar olan Celâleddin, Hârezm bölgesinden Şâristan Çölü'nü aşarak, Nişabur'a daha sonra Horasan Çölü'ne oradan Kirman'a daha sonra Gâzne şehrine geldi. Diğer taraftan şehzadeler Uzlağşah ve Akşah Moğol baskısı nedeniyle Hârezm bölgesini terketmek zorunda kaldı. Fakat Nişabur civarında Moğallarla savaşmak zorunda kaldılar. Moğollar tam yenilmek üzereyken takviye kuvvetler geldi. Uzlağşah ve Akşah şehzadeleri yenilerek öldürüldü (Cûzcânî, 2020, 142; Taneri, 1993, 248; Aslan, 2021, 385).

3.2.6.1. Celâleddin Mengüberti Hârezmşah ve Cengiz Han Mücadelesi

1220 yılı sonlarına doğru ordusuyla Hârezm bölgesine gelen Cengiz Han, Otrar'ı ele geçirdikten sonra oğulları Çağatay ve Ögedey'i Hârezmşahlar

Devleti'nin başkenti olan Gürgeç'e, Tuluy'u Horasan'a gönderdi. Moğollar, intikam hırsıyla geçtikleri bölgeleri yakıp yıktılar. Nişabur'da kedi köpekler bile katledildi. Cüveynî'ye göre Merv şehrinde ortalama 1.300.000 kişi, İbnü'l-Esîr'e göre 700.000'den fazla kişi katledildi. Cengiz Han, Herât'ı ele geçirdikten sonra oğlu Tuluy ile Tâlekan'ı kuşattı. Daha sonra Tirmiz, Belh ve Nahşeb'i ele geçirdi. Başkent Gürgeç şehri kuşatmasının sonuç vermediği ve uzadığını duyan Cengiz Han, oğlu Tuluy'u birlikleriyle abilerine destek olarak gönderdi. Gürgeç'de hendekler doldurularak, nefit ile ateşe verildi. Gürgeç şehrinde zanaatkâr kesim hariç halkın tamamına yakını katledildi (Kafalı, 1993, 368; Taneri, 1997, 230; Aslan, 2021, 386).

Moğollara karşı Nişabur'a gelen Celâleddin Hârezmşah, kendi ordusuna katılmaları için sınır Beyleri ve Emirlere haber yolladı. Moğolların yaklaştığını haber alan Celâleddin, Zevzen bölgesinde yer alan Kahire Kalesi'ne gitti. Kale hazinesinde bulunan altınların bir kısmını idaresinde bulunan görevlilere dağıttı. 1221 yılında Gâzne'ye dönen Celâleddin Hârezmşah Gâzne halkı tarafından büyük bir sevinçle karşılandı. Kumandan Humârtegin tarafından 90.000 kişilik orduyla savunulan başkent Gürgeç şehri, dört ay süren kuşatma sonrasında 1221 yılı Nisan ayında Moğolların idaresine geçti (Taneri, 1997, 230; Taneri, 1993, 248; Cûzcânî, 2020, 143). Diğer taraftan Celâleddin Hârezmşah, kuzey Kâbil'de yer alan Pervân bölgesine kadar ilerledi. Pervân'da Moğollara karşı ard arda üç zafer kazandı. Celâleddin Mengüberti Hârezmşah'ın zafer haberlerini alan Cengiz Han, Kutugu Noyan kumandasındaki bir orduyu Gâzne bölgesine gönderdi.

Celâleddin, Moğol ordusunu ilk seferde mağlup etti, fakat ganimetlerin dağıtımını sırasında kumandanları arasında anlaşmazlık baş gösterince işler değişti ve Cengiz Han'ın ordusu yeniden atağa geçerek, Hârezmşahlar ordusunu çember içine aldı (26 Kasım 1221). Celâleddin Hârezmşah ordusunun yetersiz olduğunu bilmesine rağmen, kaçmadan Moğol ordusunun merkezine saldırdı. Savaşı kazanmak üzereyken Cengiz Han'ın yedekte bekleyen on bin kişilik ordusu devreye girdi, bunun üzerine Celâleddin Hârezmşah çekilmek zorunda kaldı. Annesini ve ailesini savaş alanından uzaklaştırarak, Peşâvar'a çekildi. Moğollarla Sind nehri civarında yaptığı savaşa yenildi ve kendini nehre atarak, Hindistan'a sığındı. Hindistan'da

Sultan-ı Sâid Şemsü'd-dünya ve'd-din, Celâleddin'i karşılaması üzere adamını gönderdi (Cûzcânî, 2020, 143; Özaydın, 2002, 1417; Aslan, 2021, 387).

Cengiz Han, Çağatay kumandasında bir orduyu Celâleddin'i yakalamak için gönderdiyse de amacına ulaşamadı. Ancak 1224 yılında Hârezmşahlar Devleti'nin tamamını ele geçirdi. Batı Sibirya ve Hârzem bölgesinin idaresini oğlu Cuci'ye bırakarak Moğolistan'a tahtına döndü. Celâleddin Hârezmşah bundan sonraki serüvenini hep Moğollardan kaçarak yaşadı. Diğer taraftan Eyyubiler, Gürcüler, Azerbaycan Atabegleri ve Türkiye Selçukluları ile siyasi ve askeri mücadelelerde bulundu (Merçil, 2006, 197; Özaydın, 2002, 1417; Kafalı, 1993, 368).

3.3. Türk - Moğol Hakimiyeti

Celâleddin'in İndus Nehri kıyılarında yenilmesinin ardından Afganistan'da hakimiyet Moğolların idaresine geçmiş oldu (1221/1222). Cengiz Kağan hayatının bu döneminde daha sükun bir hayat yaşadı. Fethettiği bölgelerde seyahat ederek, farklı kültür ve dinleri analiz etti. Belh bölgesinde Budist, Müslüman, Taocu alimlerle sohbet etti. 1227 yılında hayata gözlerini yuman Cengiz Kağan, ölmeden önce fethettiği toprakları oğulları arasında paylaştı. Ancak tüm hanlıklar Büyük Kurultay'a bağlı kalmak zorundaydı. Cengiz Kağan'ın ölümünün ardından Büyük Kurultay toplandı ve oğul Ogeday, Büyük Kağan seçildi (1229-1241).

Sonuç olarak Cengiz Han İmparatorluğu toprakları dört büyük parçaya bölündü. Büyük Kağan Kubilay Han Moğolistan ve Çin'de hakimiyet kurdu. Rus steplerinde Altın Orda Devleti, İran topraklarında İlhanlılar Devleti, Maverâünnehîrde Çağatay soyundan Algu Han hakimiyet tesis etti. Bu paylaşımda Afganistan toprakları batı ve doğu ekseninde olmak üzere ikiye bölündü. Afganistan'ın batısı Herât, Belh ve Kândahar İlhanlıların idaresi altına girerken, Kunduz, Kâbil ve Gâzne Çağatayların idaresi altına girdi. 13. Yüzyıla gelindiğinde Cengiz Kağan İmparatorluğu'ndan geriye hiçbir şey kalmamıştı. Ardından kurulan bu devletler birbirleriyle savaş içindeydi. Müslümanlığı kabul eden Altın Orda Devleti, Memluklarla işbirliği içinde İlhanlılara saldırıyordu (Aka, 1991, 1; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 139).

3.3.1. İlhanlılar ve Çağataylılar Devleti

Celâleddin Hârezmşah'ın peşinden gelen Moğollar, Hârezmşahların İran'daki hakimiyetlerini kırmak amacıyla bölgeye yerleşti. Büyük Kağan Möngeke, kardeşi Hulagu'yu naip yani İlhan olarak İran'ı fethetmekle görevlendirdi. 1258 yılında İran'ın fethedilmesi İslam dünyasında üzüntüyle karşılandı.

Hulagu, Büyük Kağan Mönke'nin ölümünün ardından 1259 yılında Karakurum'da toplantıya katıldığı sırada İran'daki yokluğunu fırsat bilen Baybars komutasındaki Eyyubi ordusu, İlhanlılar ordusunu Ayncalut'ta büyük bir yenilgiye uğrattı (1260). Hulagu Han, İran'a döndüğünde Mısır'ı almak için hazırlıklara giriştiği sırada Altın Orda Devleti'nin saldırısına uğradı ve Kafkaslara yönelmek zorunda kaldı. 1265 yılında hayata gözlerini yuman Hulagu Han geriye İran, Irak, Türkmenistan ve Afganistan'ın büyük bir kısmını kapsayan büyük bir devlet bıraktı (Yuvalı, 2000, 103).

İlhanlılar Devleti hakimiyet mücadelesi sonucunda Çağataylar Devleti'ni Amû Derya'nın kuzeyine sürdü ve İlhanlılar Buhara'ya kadar seferler düzenlemeye devam etti. İlhanlılar zamanla Afganistan'ın tamamına hakim oldu. İlhanlılar, Moğollar tarafından idare edilmekle beraber zamanla İran kültürünün etkisi altına girdi. Gazan Han döneminde (1295-1304) İslamiyet kabul edildi. Fakat onun İslamiyet'i kabullenişi geniş bir kitle tarafından politik bir oyun olarak görüldü. Öyle ki dönemin önemli fakihlerinden İbn Teymiyye, Müslümanlığı kabul etmelerine rağmen Moğollara karşı cihad ilan etti. İbn Yeymiyye ve aynı görüşte olan kitlenin düşüncelerini haklı çıkaran birçok göstergede yaşanmaktaydı. Olcaytu Han (1304-1316) annesi tarafından Hristiyan olarak yetiştirilmiş, gençliğinde Budizm'i savunmuş, daha sonra İslam'ı seçerek Sûnniliği benimsemiştir. İlhanlılar zamanla İslamiyeti tamamen benimsemiştir.

Afganistan'da İlhanlıların istikrarı çok uzun sürmedi. Hükümdar Ebu Said Han'ın (1316-1335) genç yaşta öldürülmesiyle devlet küçük meliklere bölündü ve fiilen İlhanlı Devleti son buldu. Batı İran Şîi bir topluluk olan Celayirlerin eline geçerken, Herât'ta İlhanlıların sınır koruma memuru olan Kart aşiretinden Muinettin Pir Hüseyin (1332-1370) kendi idaresini kurdu. Muinettin Pir Hüseyin idareyi doğrudan ele almamış, meşrutiyetini

sağlamlaştırmak için Cengiz soyundan Togay Temür (1336-1353) adına idare etmiştir. Pir Hüseyin zamanla güçlenerek Sultan ünvanını kullandı. Bu durumu kabullenmeyen Kurultay ve Çağataylar Devleti müdahale ederek Pir Hüseyin'e geri adım attırdı. Pir Hüseyin Çağatayların hakimiyetini kabul ederek, melik ünvanıyla yetindi. Çağataylar Devleti Afganistan ve Mâverâünnehîr'de geniş bir alana yayılmıştır (Yuvalı, 1993, 177-178; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 142).

3.3.2. Kertler Devleti

Devletin kurucusu Tacik kökenli Şemseddin Muhammed b. Ebû Bekir Kert, bir dönem dedesi Gûr Sultanı Gıyâseddin Muhammed b. Sâm'ın veziri olarak görev yapmıştır. Şemseddin Muhammed, Moğol istilası döneminde Horasan'ı ve Orta Asya'yı terk etmeyen beyler arasındaydı. Cengiz Han'ın üçüncü oğlu Ögedey Han Müslümanlara karşı daha ılımlı bir politika izlemiştir. Buna bağlı olarak Şemseddin Muhammed'e Belh ve Herât topraklarının idaresi verildi ve Şemseddin melik ünvanını alarak bölgenin idaresine hakim oldu (1245).

Şemseddin Muhammed Moğollarla ilişkisinde ılımlı bir politika izlemiş, Müslümanlar aleyhine verilen kararlara da uyum sağlamıştır. Delhi Sultanlığı'na karşı düzenlenen savaflara katılması bu durumun bir örneğini teşkil etmektedir. Şemseddin Muhammed, bir taraftan bölgede Moğol nüfuzunun yayılması için çalışırken, diğer taraftan kendisinden yardım isteyen Müslüman bölgelere de Moğol saldırısına karşı elçilikte bulunarak, yardımcı olmaya çalışmıştır. Bu duruma örnek olarak, 1246 yılı Multan⁴⁹ kuşatması sırasında, valinin ricasıyla Moğolları ikna etmiş ve yüz bin dinar karşılığında şehri yağmalamaktan kurtarmıştır. İzlediği politikaya bağlı olarak, 1285 yılında ölümüne kadar Herât'ta idareci konumunda kalmıştır.

Şemseddin Muhammed'in ölümünün ardından yerine torunu Fahreddin geçti. Bu dönemde Moğolların taht kavgalarında artış görülürken, Kertler askeri ve ekonomik olarak güçlendi. Buna karşılık Moğollara karşı düşman bir politika izlenmedi. Hatta iş birliği politikaları sürdürüldü. Örneğin 1327 yılında İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'dan kaçarak Kert hükümdarı Gıyâseddin'in yanına sığınan Melikü'l Ümerâ⁵⁰'dan Emir Çoban ve oğlu Calav

⁴⁹ Pencap bölgesinde bir şehir

⁵⁰ İslam devletlerinde bir çok yetkiye sahip kumandan

Han öldürtüldü. Kert meliki Gıyâseddin'in ölümünden sonra oğullarından II. Şemseddin 1329, Hâfız 1331 ve Muizzüddin Hüseyin 1370 yılına kadar tahta bulundu.

1335 yılında İlhanlı Devleti'nin dağılmasının ardından İran'da bulunan emirlikler, bağımsızlığını kazandı ve kendi aralarında hakimiyet mücadelesine girişti. Bu dönemde Kert hükümdarı Muizzüddin Hüseyin Kert, hutbeleri Delhi Sultanı Muhammed b. Tuğluk adına okutarak, itaatini bildirdi. Bu durumdan oldukça memnun kalan Delhi Sultanı da Sind bölgesinden Bakkar bölgesini, Kertlerin idaresine verdi. Kert hükümdarı Muizzüddin Hüseyin'in ölümünden sonra oğullarından Gıyâseddin Pîr Ali Herât'ta, Muhammed Serahs'ta idareyi ele aldı. Timur'un 1381 yılında Herât'ı ele geçirmesiyle Gıyâseddin Pîr Ali, Kertler hanedanlığının son hükümdarı oldu. Gıyâseddin Pîr Ali ve oğlu bir süre esir alındıktan sonra serbest bırakılarak, Timur'un vassal valisi olarak Herât'ta hüküm sürdü. Timur, 1389 yılında Hindistan seferi dönüşünde 1389 yılında Kert Hanedanlığına son verdi (Sıddıqı, 2022, 297).

3.3.3 Timurlular Devleti

1336 yılında dünyaya gelen Timur Bey'in babası Çağatayların hizmetinde bulunan Türk Barlas aşiretinin reisi Turgan Bey'dir. Emir Timur Bey, dönemin tarihçilerine gençlik yılları hakkında kayıt tutturmadığı gibi bilinenlerin de gizlenmesini emretmiştir. Bundan dolayı gençlik yılları hakkında tarihi kayıt yok denecek kadar azdır. Emir Timur Bey, Sultan Mahmud ve Cengiz Han'dan sonra Orta Asya tarihine damga vurmuş üçüncü önemli isimdir. Tıpkı Cengiz Han gibi bilek ve akıl gücüyle sıfırdan bir imparatorluk kurmuştur.

Emir Timur, bulunduğu coğrafyanın etnik ve din çeşitliliğinin kristalize bir örneğidir. Müslüman olmakla beraber mezhep ayrımı yapmamıştır. Göçebe geçmişine ve kimliğine bağlı kendi coğrafyasının bir sentezini temsil etmektedir. Ayrıca Cengiz Yasalarına sıkı sıkıya bağlıdır. Bölgede hakimiyet kurmasında disiplinli olmasından daha çok bu unsurlarda etkileyici olmuştur.

Emir Timur Bey, başlangıçta Çağatay Han'ı Tuğluk Timur'un (1359-1370) hizmetinde görev yapmaktaydı. Emir Timur Bey'in Rus steplerinden İzmir'e kadar kurduğu İmparatorluk resmi olarak Cengiz Han soyuna bağlı gösterilmiş, Emir Timur Bey hep "emir" ünvanını kullanmayı tercih etmişti.

Cengiz Han sülalesiyle damatlık (küregen/gürkan) yoluyla akrabalık ilişkisi kurduğu için kurduğu devlete Gürkânîler de denmektedir. Tuğluk Timur'un ölümü ardından Çağatay Devleti birliği dağılmıştı. Bu dönemde Emir Timur, demir bir yumruk gibi Afganistan ve Mâverâünnehîr coğrafyasına inerek, bu coğrafyada düzen sağlamıştır (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 144).

Timur, Mâverâünnehr bölgesinde 1370 yılında hakimiyeti ele geçirdiği dönemde İran parçalanmış durumdaydı. Merkez Herât olmak üzere Horasan bölgesinde Kertler (1245-1383); Horasan'ın batı taraflarında merkez Sebzvar olmak üzere Serbedarlılar (1337-1381); Bistam, Astrâbâd, Simnan ve Damgan'da merkez Cûrcân olmak üzere Toga Timurlular (1337-1410); Kirman ve Fars bölgelerinde merkez Şiraz olmak üzere Muzafferiler (1294-1393); Irak-Acem, Irak-ı Arap ve Azerbaycan bölgelerinde merkez Bağdat olmak üzere Celâyirliler (1336-1432) hüküm sürmekteydi (Aka, 1991, 10).

Emir Timur'un Afganistan'da hakimiyet mücadelesi, Çağataylara bağlı olarak Belh bölgesinde idare kuran Tacik kökenli Emir Hüseyin ile ittifak kurmasıyla başladı. Emir Hüseyin Emir Timur'un kızkardeşiyle evlenerek, Emir Timur'un desteğini sağladı. İkili ittifak Semarkand, Tirmiz'i alarak Belh bölgesinde hakimiyetini güçlendirdi. Kandahar, Belh ve Helmând bölgelerinde başarılı akınlar gerçekleştiren Emir Timur, 1360 yıllarının sonuna doğru Bedahşân, Toharistan, Kunduz gibi bölgelerin idaresini ele geçirdi. Daha sonra Emir Hüseyin, Belh bölgesinin hakimiyeti alarak, Emir Timur ile yollarını ayırdı. Yine Belh yakınlarında şimdi Özbeklerin yaşadığı Şibirgan hakimi Hocaberdi Nayman'da Emir Timur'a sırt döndü. 1370 yılında Emir Timur, Emir Hüseyin ve taraftarlarını bertaraf ederek Bedahşân ve Belh bölgesinde egemenliğini yeniden ihya etti. Semarkand'ı kayınbiraderinden alarak burada tahta oturdu (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 144).

Kert hükümdarı Melik Muizeddin'in 1370 yılında ölümünden sonra oğlu Gıyâseddin Pîr Ali babasının tersine Timur ile dostça geçinmediği gibi Semerkand'da düzenlenen büyük kurultayın davetine de katılmadı. 1380 yılında Horasan bölgesi Toga Timurlular, Serbedarlılar, Muzafferliler ve Kertlerin bitmek bilmeyen mücadelelerine sahne olmaktadır. Timur bu karmaşaya son vermek üzere 14 yaşındaki oğlu Miranşah'ın yanına seçkin beylerden oluşan 50 koşunluk (yanyana dizilmiş asker dizisi) bir kuvvet vererek, Horasan'a gönderdi. Miranşah, Andhoy (Faryab bölgesinde yer alan

bir şehir) ve Belh bölgesine gelerek, karargahını kurduğunda, Timur'da Herât'ı ele geçirmek üzere yola koyuldu ve Furenc Kalesi'ni ele geçirdikten sonra Herât'a doğru hareket etti.

Gıyâseddin Pîr Ali, Herât surlarında kuvvetleriyle birlikte şehri savunmak üzere Timur'u karşıladı. İki taraf arasında gerçekleşen mücadele sonucunda Gıyâseddin Pîr Ali, 1381 yılının Nisan ayında şehri hazinesiyle beraber teslim etmek zorunda kaldı. Timur, kışı geçirmek üzere Buhara'da konakladığı sırada Serbedarhlardan Hoca Ali Müeyyed'in adamları Timur'un yanına gelerek, Toga Timurlardan Emir Veli'nin Sebzar üzerine yürüdüğünü bildirdiler. Bunun üzerine harekete geçen Timur, 1382 yılında yeniden Horasan üzerine yürüdü. Oğul Miranşah Serahs bölgesinden yola çıkarak Timur'un ordusuna katılırken, Herât'ta bulunan Gıyâseddin'de Kert bölgesinde orduya katıldı. Turşiz, Kahkaha ve Kelât kaleleri ele geçirildi. Muzafferlilerin lideri Şah Şuca, Timur'a elçiler vasıtasıyla dostça bir mektup ve değerli hediyeler gönderdi. Emir Timur dostluğun pekişmesi adına hediyeleri kabul etti ve karşılığında değerli hediyeler gönderdi. Ayrıca torunu Pîr Muhammed'e Muzafferli sülalesinden bir kız istedi.

Daha sonra Mâzenderân bölgesine doğru yol alan Emir Timur, Emir Veli'yi itaati altına aldı. Bundan sonra Horasan'a dönen Timur, Gıyâseddin Pîr Ali'nin oğullarına yanına alarak Semerkand'a geçti. Horasan'ın her tarafına oğlu Miranşah'ın komutasında beyler tayin etti. Timur'un Herât'tan ayrılması üzere bölgede ayaklanmalar baş göstermiş, Miranşah bölgeye gelerek ayaklanmayı şiddetle bastırmıştır. Ayaklanmadan, Herât'ı teslim ettikten sonra Semerkand'da oturmak zorunda kalan Kert sülalesi sorumlu tutulmuş ve başta Gıyâseddin Pîr Ali olmak üzere sülale üyeleri katledilmiştir. Böylece Herât ve bölgesinde yaklaşık 140 yıl hüküm süren Kert Hanedanlığı sona ermiştir (Aka, 1991, 10-12).

Emir Timur Herât'ı üs olarak belirledi ve buradan İran üzerine seferler düzenledi. Miranşah'ın idaresine bırakılan Herât, zamanla Timurluların başkenti oldu. 1392 yılında Emir Timur'un çok sevdiği torunu Kâbil, Gâzne ve Kandahar civarının fethi için görevlendirildi. Bu bölgelerin fethi ile tüm Afganistan Timurluların idaresi altına girmiş oldu.

Emir Timur 1398 yılında Hindistan'a büyük bir sefer düzenledi. Bu seferde Delhi Sultanı II. Mahmud'u yenerek, büyük bir ganimetle 1399 yılında başkenti Semerkand'a döndü. Hindistan fetihleri sonucunda Timurluların hazinesini büyüttüğü gibi ordusunu da savaş filleriyle güçlendirdi. Emir Timur, Hindistan yolunu güvence altına almak amacıyla Bedâhşan bölgesine giderek, burada Ketur Dağı (günümüz Nuristan bölgesi)'da yaşayan ve pagan inançlarını koruyan halkı idaresi altına aldı. Daha sonra diğer Afgan kabileleriyle savaşarak onları da idaresi altına aldı.

Diğer taraftan Afganistan dışında fetih hareketlerindeki sürdürülen Timur, 1388 yılında İran, Azerbaycan ve Gürcistan'ın idaresini ele geçirdi. Altın Orda devleti hükümdarı Toktamış Bey'i yenerek, Hârezm bölgesindeki hakimiyetini engelledi. 1402 yılında Ankara Savaşı'nda Osmanlı Devleti hükümdarı Yıldırım Beyazıt'ı yenilgiye uğrattı.

Ölüm döşeginde ülkesinin yönetimini oğulları ve yeğenleri arasında paylaştırdı ve çok sevdiği torunu Pir Muhammed'e tabi hareket etmelerini belirtti. Timur 1405 yılında Çin'e sefere giderken Otrar'da öldü. Naaşı Semerkand'a götürülerek, defnedildi (Aka, 1991; 3-13; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 144-145).

3.3.3.1. Tüzükat'ı Timur'a Göre Afganistan'ın Fethi

Emir Timur'un kendi ağzından kaleme alınan *Tüzükat'ı Timur*⁵¹, Emir Timur'un saltanat mücahedeleleri, ordu ve devlet yönetme ilkeleri, din, halk ve kişisel felsefesini anlatır. Eserin "Melfûzat" başlıklı kısmında; Emir Timur'un ilk saltanat kavgasından Ankara Savaşı'na kadar gerçekleşen olaylar, kendi perspektifinden otuz bir bölüm (kengeş başlığında) içinde yer alır. "Tüzükat" kısmında; devlet kurma, yönetme bu konuda Emir Timur'un ilkeleri yer alır.

⁵¹ Eserin Timur'a ait olup olmadığı tarihçiler arasında ciddi problemdir. Edward Granville Browne, V.V. Barthold başta olmak üzere Tüzükat'ın Timur tarafından yazılmadığını savunmuştur. Diğer taraftan Şemseddin Sâmî *Kâmûsu'l- A'lâm'da*; Timur'un, Çağatayca *Tüzükat* başlıklı bir kitabı olduğu ve bu kitabın Farsça'dan diğer bazı Avrupa dillerine tercüme edildiğine yer vermiştir. Joseph White, İngilizce hazırladığı yayın için önsözde şöyle demiştir: "Timur bu eseri kendi evlatları için, devlet meselelerini izah etmek; iktidar mücadelesini, askeri faaliyetine ait sırları, idare sanatını ve bununla birlikte cihangirlik ve liderliğini anlatmak amacıyla yazmış veya yazdırmış olabilir. Dolayısıyla bu eser özel bir vasiyetname niteliğinde olup, bu bakımdan yaygın olarak bilinemez" (Şakirov ve Aslan, 2010, 13).

Melfûzat'ın, "Tedbirler ve Kengeşler⁵²" başlığı altında ; ülke fethetmek, düşman ordularını kırmak yada dostluğunu kazanmak, cihangirlik yapmak, iyi bir devlet adamında olması gereken özellikler gibi konulara temas etmiştir.

“Tuğluk Timur Han’la Görüştükten Sonra Gönlüme Gelen İlk Kengeş” başlığı altında: Türk-Moğol kabilelerinden Han Bekçik, Hacibek Erkind, Uluğ Toktimur Kirayt ve başka Ceta emirleri kumandasında bir ordunun Turan ülkesini ele geçirmek için üç bölük asker gönderdiğinden, bu askeri birliği dağıtmak için onları çeşitli hediyelerle kandırıp gönderdiğinden, başarılarından dolayı önemli devlet meselelerinde Han’ın Ondan akıl aldığından, Karaçar Noyan’ın tümeni ile bütün Mâverâünnehir şehirlerinin kendisine verildiğinden, Âmû Derya boyunca tüm Turan topraklarının hükümdarı olduğundan bahsetmiştir.

Bu süreçte Timur Han sayıca az bir birlikle hareket etmiş ve bu konuda; *“benim tecrübemle sabittir ki; yüz bin süvarinin yapamadığı bir iş yolu bulunarak, bir tedbir ile yapılabilinirmiş”* ifadelerini kullanmıştır.

“Devletin Kuruluşu Öncesinde Yaptığım İkinci Kengeş” başlığı altında: Tuğluk Timur Han’ın iç işlerinde rahatladıktan sonra Mâverâünnehir’e geldiğinden, Ona verdiği sözü tutmayarak, Turan memleketlerini İlyas Hoca’ya teslim ettiğinden, İlyas Hoca’nın Hive hakimi Tekil Bahadır Han’a kendisini öldürmesi için bir mektup yazdığından, düşmanlarının bin atlı asker kendisinin ise altmış atlı yiğidi olduğundan, yolda kayınbiraderi Emir Hüseyin’in de Ona katıldığından ve güçlü düşman birliğini yerle bir ettiğinden bahsetmiştir. Timur’un bu zaferi İlyas Hoca ve Ceta emirlerine ulaştığında, Ona hayran kalmış ve aralarında; *“Timur acep er kişi iken, onun ikbâli gelmiş ve bahtı açılmıştır”* diye konuşmuşlardır. Bu zaferden sonra Timur’dan düşmanlarının gözü korkar olmuştur.

“Saltanat Yolunda Yaptığım Üçüncü Kengeş” başlığı altında: Timur’a itaat eden yedi atlı, üç piyadeden oluşmak üzere on kişiden ibaret bir güç ve eşi Muhtereme (Emîr Hüseyin’in kızkardeşi) hanımla Hârezm çöllerin de yol aldıklarını, bir gece kuyu başında dinlenirken üç Horasanlı’nın atlarını

⁵² Türk Kurultay toplantılarında iç ve dış meselelerin tartışılması ve toplantılara verilen genel isimdir. (Şakirov ve Aslan, 2010, 13).

alıp kaçtığını, yedi kişi dört ata kaldıklarından çok zor duruma düştüklerinden o anda kuyu başına Alibek Kurbanî'nin geldiğinden, Timur'u alarak pire dolu bir hücreye hapsettiğinden, altmış iki gün esaret altında kaldığından, daha sonra nöbetçilerden birinin kılıcını yakalayarak esareten kurtulduğundan bahsetmiştir. Alibek daha sonra Timur'dan özür dileyerek serbest bırakmak zorunda kalmıştır. Timur bundan sonra Hârezm çöllerine doğru yol alırken, Ona on iki atlı daha yoldaş olmuştur.

“Eserin Saltanatının İlk Devrinde Yaptığım Dördüncü Kengeş” başlığı altında : Hârezm çöllerinde gezinirken Ona katılan atlı sayısının altmış altıya ulaştığından, bu birliklerle Horasan'a doğru yol aldığından bahsetmiştir. Horasan'da Mübarek Şah Sancari yüz atlı askeriyle Timur'a katılmış, ardından Seyyid Hüseyin, Seyyid Ziyaeddin, Semerkand'a giderken nüfuzlu Türk kabilelerinden biri olan Tamuke Koçın on beş atlısıyla ve birkaç kabile reisi daha Timur'a eşlik etmiştir. Timur'a katılanların sayısı gün geçtikçe artmış ve bin atlı askerlik bir güce erişmiştir.

“Harekete Geçmeden Önce Yaptığım Beşinci Kengeş” başlığı altında: Âmû Derya kıyısından, Kandahar ve Bahtarzemin⁵³ şehirlerine yöneldiği Hermand (Helmand/Hirmand) nehri kıyısına bir yurt kurduğundan, burada Gemsir halkından Türk ve Taciklerden bin kişinin daha kendisine katıldığından bahsetmiştir. Timur'un asker sayısı yaklaşık iki bin atlıya ulaşmış, bundan sonra Sistan üzerine yürümeye karar vermiştir. Bu haberi alan Sistan valisi, Timur'un gönlünü almak için hediyeler göndermiş, daha sonra ittifak birliklerle Timur'un üzerine harekete geçmiştir. Yapılan savaşta Timur, bileğine ve ayağına isabet eden oklar sebebiyle yaralanmış ve Germsir⁵⁴'e kaçmak zorunda kalmıştır.

“Hareket Zamanında Altıncı Kengeş” başlığı altında: Yaraları kapandıktan sonra Belh sınırlarından hareketle Turan illerinin idaresini almak için harekete geçtiğinden bahsetmiştir. Timur sefer hazırlıklarına giriştiği sırada etrafındaki atlı kuvvetler dağılmış, sadece kırk atlı askeri yanında kalmıştır. Belh dağlarına doğru yola koyulan Timur, kaybettiği atlı askerleriyle

⁵³ Hindistan ve Horasan arasında büyük bir ticaret merkezidir. Günümüz Afganistan sınırları içerisinde bulunan tarihi bir şehirdir (Şakirov ve Aslan, 2010, 34).

⁵⁴ Kandahar'ın güneybatısında bir bölgenin adı. (Şakirov ve Aslan, 2010, 35).

Elbûrz derelerinden birinde karşılaşmıştır. Tuğluk Hoca Barlas, Emîr Seyfeddin ve Tubek Bahadır Timur'u bulur bulmaz, diz vurup, onun üzengisini öpmüştür. Timur yağılığını Tuğluk Hoca'nın başına koymuş, altın ziynetli kemerini Emîr Seyfeddin'in beline bağlamış, üzerindeki kaftanı Tubek Bahadır Han'a giydirmiştir. Karşılaştıkları günü aralarında toy (bayram, kutlama) ilan etmişlerdir.

“Hareket Günlerinde Yaptığım Yedinci Kengeş” başlığı altında: İlyas Hoca'dan Alâcu Kalesi'ni aldığından, daha sonra Dere-i Suff (Bâmiyânîn batısında Belh- Kâbil yolu üzerinde bir nehir)'e geldiğinden, Belh etrafına gelen Tumen Bahadır oğlu Elmas'ın iki yüz atlı askeriyle kendisine katıldığından bahsetmiştir. Emir Timur, Tamuke Bahadır'ın emrine üç kişi vererek, Tirmiz nehrini gizlice geçmesini ve Ceta emirinin yaptığı işler hakkında bilgi toplamasını istemiştir. Gelen bilgilere göre Ceta emiri Tirmiz'e gelmiş, burada halkına eziyet edip yağmalamaktadır. Timur bunun üzerine askerlerini alarak, Belh bölgesinin yaklaşık 30 km güneyinde Belhân nehri civarında Deregez adlı bölgeye gelmiştir. Ceta emirinden yüz çeviren bir kısım asker Timur'un ordusuna katılmıştır. Timur Ceta leşkeri Ebû Sa'id'e dosthane yaklaşırsa da diğer emirlerin savaştan yana olması sebebiyle savaş kaçınılmaz olmuştur.

“Ceta Leşkerini Kırarak Maksadıyla Yaptığım Sekizinci Kengeş” başlığı altında: Ceta kuvvetlerine karşı kazandığı zaferi anlatmıştır.

“Saltanatı Kurma Yolunda Dokuzuncu Kengeş” başlığı altında : Ceta askerlerine karşı kazandığı zafer üzerine tüm Turan ülkelerinde ün kazandıktan sonra Moğolların kılıcını kırarak her yerde adaleti sağlamayı hedef koyduğundan bahsetmiştir. Timur, Tirmiz geçidinden geçerek, Kahlaka Kalesi'ni keşfetmek için birkaç gün Âmû Derya'da konaklamıştır. Timur'un buraya geldiğini heber alan İlyas Hoca, Bekcik'in küçük kardeşi Alçım Bahadır'ı kalabalık bir askeri birliği onun üzerine göndermiştir. Bu askeri birlik, Timur'un askerleri uyurken ani bir baskın düzenlemiştir. Üç tarafı suyla çevrilmiş bir bölgede mevzilenmiş olan Timur, dümanı çember içine alarak korkutmuştur. Savaşmaya cesaret edemeyen düşman gecenin bir vakti bölgeyi terk etmiştir.

“Saltanatımı Kuvvetlendirecek Onuncu Kengeş” başlığı altında : Bedahşan ülkesini ele geçirmek için harekete geçen Timur, Hulm şehrine gelmiştir. Daha önce Timur’a yüz dönen kayınbiraderi Emîr Hüseyin, Hulm’a gelerek Timur ile görüşmüştür. İki taraf arasında barış sağlandıktan sonra kutlama yapılmıştır. Hulm bölgesinden Bedâhşan tarafına yol alan Timur, Kunduz şehrinde dinlenmek için birkaç gün konaklamıştır. Burada Celâyir kabilesinden Burulday halkı Timur’a katılmıştır. Timur burada Bedahşan hükümdarına karşı savaş hazırlığında bulunarak, Talekân’a asker sevk etmiştir. Timur’un geldiğini haber alan Bedâhşan şahı direnç göstermeden büyük hediyelerle Timur’a tabi olmuştur. Timur savaşı, yağmasız bir şekilde Bedâhşan bölgesini ele geçince saltanat işlerinde yükselmiş, asker sayısını artırmıştır.

“Saltanata Revaç Vermek İçin Yaptığım On birinci Kengeş” başlığı altında: Bedahşan şahlarını kendine tabi kıldıktan sonra Huttal bölgesine doğru hareket ettiğinden, Emîr Caku Barlas, Egav Timur, Emir Süleyman, Emîr Celâleddîn dördlüsünün burda verdiği mücadelede ve daimi olarak hep yanında olduklarından bahsetmiştir.

“Leşkerimi İttifaka Getirmek İçin Yaptığım On İkinci Kengeş” başlığı altında : Emîr Caku Barlas, Egav Timur, Emir Süleyman, Emîr Celâleddîn dördlüsünü yanına çağırarak toplantı yaptığından, ve bu kişileri, emrindeki bölgelere vali olarak atadığından, emrindeki idareci, asker ve komutanlara hediyeler dağıttığından bahseder. İdari ve askeri sistemi düzene koyan Timur yeniden savaş hazırlıklarına girişmiştir. Savaş hazırlıkları esnasında Kur’ân’dan bir sayfa açan Timur şu ayeti görür: “Nice küçük topluluklar Allah’ın izniyle büyük kalabalıklara üstün gelmiştir.” Bu satırları bir işaret yorumlayan Timur, büyük bir iman gücüyle harekete geçmiştir.

Tüm geceyi tan yeri ağarana kadar yolda geçiren Timur sabah karşı altı bin atlı askeri gücüyle karşısına çıkan Tuğluk Sulduz- Keyhüsrev’i yenilgiye uğratarak arkalarından kovalamıştır.

“Ceta ve İlyas Hoca Leşkerini Kırmak İçin Yaptığım On Üçüncü Kengeş” başlığı altında: Ceta askerlerini kırmak için verdiği mücadeleden bahseder. Bunun için Emîr Musa, Oçkara Batur, Emir Müeyyed Erlat komutasında iki bin atlı askeri Pulisengin’in yukarısını karargah edinen İlyas

Hoca üzerine sevk etmiştir. Beş bin askeriyle geceyi menzil tuttuğu dağda geçiren Timur, gece boyunca Allah'a çok yalvarmış, Hz Muhammed'e sürekli salavât getirmiştir. Timur uyku ile uyanıklık arasında ; "Timur zafer senindir" diye bir ses duyduğunu belirtir. Bu mücadele de İlyas Hoca çaresiz kalıp, Hocend nehrinden geçerek kaçmıştır. Mâverâünnhire dönen Timur artık bölgede bağımsız ve güçlü bir hükümdardır. Bölgede kendine tabi olmak istemeyen beyleri bertaraf ederek, kendine tabi olanları da çeşitli hediyelerle memnun etmiştir. Şir Bahram'ı kendine Mülâzım ederek, bir vilayet hibe etmiştir.

Timur böylece tüm Turan topraklarına sahip olmuş, Mâverâünenir ülkesinden düşmanın kalıntılarını temizlemiştir. Emîr Hacı Barlas'ı kendisine müttelik kılan Timur, vilayetlere kendi adamlarını atamıştır. Belh bölgesinde Sunduz Elçi Boğa saltanat tuğunu kaldırmıştı. Emîr Hüseyin ise dedesi Emîr Kazağan'ın tahtını talep etmekteydi. Timur; "*Belh tahtı senin mirasındır*" diyerek, Belh bölgesinin idaresini Emîr Kazağan'a bırakmıştır. Diğer taraftan Hocaberdi Nayman, Şırğanat (Belh'in batısında yer alan bölge) bölgesini ele geçirmiş ve Timur'a karşı ayaklanmış, Timur ise Onu yanına yardımcı olarak ayaklanmayı bastırmıştır.

Diğer taraftan Bedaşan şahları bağımsızlık için ayaklanmıştır. Timur, onlar arasında öyle anlaşmalar yapmıştır ki bunun neticesinde aralarında çıkan savaşlarda bile Timur'a sığınmışlardır. Hutlan bölgesini Emîr Keyhüsrev'e, Arheng (Âmû Derya'nın solunda Bedaşan'a komşu bölge) bölgesini de Emîr Olcaytu Berdi'ye vermiştir. Bazı kaleleri ele geçiren Emîr Hüseyin Timur'a karşı ayaklanmış, hileyle Karşı Kalesi'ni Timur'dan almıştır. Bunlar da yetmezmiş gibi Timur'a suikast düzenleme planları yapmıştır. Karşı Kale'yi yeniden almak için harekete geçen Timur, bir gece kaleye ani baskın düzenleyerek, kaleyi geri almıştır.

"Beni Ele Geçirmeyi İsteyen Emîr Hüseyin'in Mekir Hilesinden Kurtulmak İçin Yaptığım On Dördüncü Kengeş" başlığı altında: Emîr Hüseyin Timur'a itaatı üzerine sürekli Kur'an üzerine yemin etse de sözünde durmayıp, Timur'u sürekli aldatmıştır. Emîr Hüseyin, Timur'la konuşmak üzere onu Derekçek civarına çağırmıştır. Şir Bahram, Emîr Hüseyin'in niyetinin kötü olduğunu ve dikkat etmesi gerektiğini Timur'a haber etmiş ve ona bin atlı askeri kuvvet göndermiştir. Dere ağzında askerleriyle Emîr

Hüseyin'i bekleyen Timur, Emîr Hüseyin'in kuvvetlerini yenip, zafer bayrağını kaldırarak Karşı Kalesi'ne geçmiştir. Dostu Bahram'ın öldürüldüğünü duyan Timur'un Emîr Hüseyin'e kızgınlığı da oldukça artmıştır.

“Turan Topraklarını Düşman Kalıntılarından Arındırmak İçin Yaptığım On Beşinci Kengeş” başlığı altında: Ceta askerlerinin kalıntılarını Mâverâünnehir'den nasıl temizlediğinden bahseder. Kalan kaleleri de fetheden Timur, Turan topraklarının hakimiyetini tamamen sağlamıştır. Timur akrabalık hürmetinden dolayı Belh, Hisar-ı Şadman vilâyetlerini eşi Muhterem'in erkek kardeşi Emîr Hüseyin'e vermiştir. Fakat her defasında Emîr Hüseyin ihanetiyle onu hayal kırıklığına uğratmıştır. Emîr Hüseyin'in niyeti Mâvrâünnehir'i Timur'dan almaktır. Emîr Hüseyin, Hutlan valisi Emîr Keyhüsrev'i sebepsizce öldürmüş, ağabeyi Keyhüsrev ona düşman olmuştur. Bunun üzerine Timur Belh'e doğru yürümüştür. Diğer emirlerde Timur'u destekleyerek, Belh bölgesine ulaşmıştır. Emîr Hüseyin kaçarak kaleye sığınmak zorunda kalmıştır.

“Bana Kötülükler Yapıp Sonradan Korkan ve Yaptıklarından Dolayı “Timur Bizi Öldürecek” Diye Vehimde Bulunanları Kendime Dost Edinmek İçin Yaptığım On Altıncı Kengeş” başlığı altında: Emîr Hüseyin'i öldürdükten sonra askerlerini af ettiğinden, Timur'a karşı sürekli ayaklanan Bedahşan hakiminin, Emîr Hüseyin'in bertaraf edildiğini öğrenince saklandığından, ancak Bedehşan hakimini af ederek, çeşitli meclislerde ona olumlu mesajlar gönderdiğinden bahsetmiştir.

“Horasan'ın Başkenti (Hirat/Herât'ın) Fethinde Yaptığım On Yedinci Kengeş” başlığı altında : Emîr Hüseyin'in ölümünün ardından Belh, Bedahşah ve Hisar-Şadman vilayetlerinin tamamen Timur'a bağlandığından bahsetmiştir. Bu haberi alan Horasan hakimi Melik Gıyaseddin sıranın kendisine geldiğini düşünerek, korkuyla savaş hazırlıklarına girişmiştir. Gıyaseddin'in halka zulm ettiği haberini alan Timur, Belh'ten Herât'a geçerek, Gıyaseddin'i ele geçirmiştir. Gıyaseddin tüm askeri ve halkıyla teslim olmuştur. Böyle tüm Horasan ülkesi Timur'a tabi olmuş, diğer emirler savaşmadan itaat etmiştir.

“Seistan, Kandahar, Afganistan Ülkelerinin Fethinde Yaptığım On Sekizinci Kengeş” başlığı altında: Horasan bölgesinin fethinden sonra

yukarıdaki emirleri itaatı altına almak için savaş değil, barış yolunu tercih ettiğinden bahsetmiştir. Timur emirlere mektup göndererek; “eğer bana katılırsanız kurtulursunuz, eğer güreşirseniz yıkılırsınız. O halde ne olacağını görünüzü” ifadelerini kullanmıştır. Emirlerin hemen hemen hepsi itaat etmeyi tercih etmiştir ve Timur’a değerli hediyeler göndererek, onun hakimiyetini tanımıştır (Sahipkıran Emîr Timur, 2010, 24-54).

3.3.3.2. Şahruh

Timur ölmeden önce oğlu Cihangir’den olan torunu Pîr Muhammed’i veliaht gösterdiği halde kimse Pîr Muhammed’in hükümdarlığını tanımadı. Şah Melik ve Şeyh Nureddin gibi beyler vasiyetin yerine getirileceğine dair Timur’a söz vermiş olmalarına rağmen Pîr Muhammed’in Kandahar’dan gelmesinin uzun süreceğini bahane göstererek, Semerkant’ın Şahruh’a verilmesini uygun gördü (Aka, 2010, 293).

Timur’un vasiyeti ilan edildiğinde oğullarından Şahruh Herât’ta, Ömer Tebriz’de, Miranşah ise Bağdat şehrindeydi. Kurultay toplandı ve Timur’un vasiyeti tartışmaya açıldı. Kurultay, Şahruh’u desteklemekle beraber Pîr Muhammed’i başa geçirme konusunda isteksizdi. Pîr Muhammed bu dönemde Kandahar’da Moğollarla mücadele içindeyken, Şahruh Herât’ta hükümdarlığını ilan etti. Miran Şah ve oğlu Halil Şah’da Semerkand ve Mâverâünnehîr’de hakimiyet kurmuştu. Belh’e gelen Pîr Muhammed ve Halil Şah’ın kuvvetleri, Amû Derya’nın her iki yakasında savaş hazırlıkları içerisindeyken Halil Şah’ın kuvvetleri yer değiştirerek isyan etti. Halil Şah, Pîr Muhammed’in ordusunu 1405 yılında bozguna uğrattı (Aka, 1991, 34; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 148-150).

Pîr Muhammed, Halil Şah’a bir mektup göndererek; Timur’un vasiyetinde Halil Şah’a bir bölgenin sultanlığının bırakılmadığını hatırlattı. Bunun üzerine Halil Şah şu cevabı verdi; “*her ne kadar Emir beni vasiyet etmemişse de Emir’e taht ve memleketi veren kim ise bana da O (Tanrı) verdi*” demiştir. Bunun üzerine Pîr Muhammed, amcası Şahruh’dan yardım istemek zorunda kaldı. Pîr Muhammed’in tarafını tutan Şahruh, oğlu Uluğ Bey komutasında bir orduyu ona yardım etmesi için görevlendirdi. İttifak ordusu 1406 yılında Amû Derya nehrini geçti, ancak Halil Şah’ın ordusu karşısında

yenilerek kaçmak zorunda kaldı. Pir Muhammed 1407 yılında Halil Şah'ın adamları tarafından suikastla öldürüldü.

Şahruh, Belh ve civarının idaresini Pir Muhammed'in oğlu Kaydu'ya (babasının yerine) vererek, Herât'a döndü. Diğer taraftan Mâverâünnehîr halkı, Halil Şah'dan özellikle onun abartılı harcamalarından şikayetçiydi ve bu durumu Şahruh'a bildirerek yardım istediler. Şahruh 1409 yılında ordusuyla beraber Semerkand'a geldi. Halil Şah teslim olarak af diledi. Bunun üzerine Halil Şah, Rey bölgesine sürgüne gönderildi. Böylece Şahruh (1405-1447) Timur'un tahtına tek ve rakipsiz olarak oturdu.

Başkent olarak Herât'a yerleşen Şahruh dönemi, daha çok Timur'un bıraktığı mirası korumakla geçti. Devlet adamı kimliğinden ziyade bilim adamı yönüyle tanınan oğlu Uluğ Bey'e Semerkand'ın idaresini verdi. Diğer oğlu İbrahim'i Belh valiliğine atadı. Pir Muhammed'in oğlu Kaydu Mirza'da babasının yerine Kandahar'ı idare etmekteydi. Şahruh dönemi Özbeklerin giderek önem kazandığı bir dönemdir. Şöyle ki tıpkı Selçukluların başını ağrıtan Oğuzlar gibi göçebe Özbeklerin de Mâverâünnehîr ve Horasan'a akınlar düzenlediği olmuştur. Bu dönemde Şahruh, Azerbaycan ve Mâverâünnehîr'e rakiplerini korkutan seferler düzenlerken, diğer taraftan Özbekler, Karakoyun Türkmenleri ve Moğol göçebeleriyle uğraşmak zorunda kaldı (Barthold, 1997, 57-61; Aka, 2010, 293; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 148-152).

Şahruh 1413 yılında Hârizm'i ele geçirdikten sonra Irâk-ı Acem ve Azerbaycan'ı almak üzere Karakoyunlulara yöneldi. Sefer hazırlıklarıyla Herât'tan yola çıkan Şahruh, Mirza İskender ve ordusunun Rey bölgesinde kendisine katılmasını bildirdi. Mirza İskender bu teklifi kabul etmeyerek, Şahruh'un hakimiyetini tanımadı. Bunun üzerine Şahruh, İsfahan üzerine yürüyerek Mirza İskender'i esir aldı. İskender'in kardeşi Rüstem'e İsfahan'ı, Hüseyin Baykara'ya Luristan bölgesini, oğullarından İbrahim Sultan'a Fars bölgesini bırakarak Herât'a döndü (1414).

1415 yılında Hüseyin Baykara'nın ayaklanarak, Fars bölgesini İbrahim Sultan'dan alması üzerine Şahruh müdahale etmek zorunda kaldı ve Baykara'yı esir alıp, Kandahar'a sürdü. Fars bölgesinde düzeni sağlayarak burayı yeniden İbrahim Sultan'a verdi ve 1416 yılında Herât'a döndü. 1406 yılında Karakoyunlu Kara Yusuf'u, 1408 yılında Celâyirli Sultan Ahmed'i

bertaraf ederek, 1410 yılında Azerbaycan'a hakim oldu. Bu sırada Osmanlı Devleti de Ankara Savaşı sonrası toparlanmaya başlamış, Osmanlı hükümdarı Çelebi Sultan Mahmud'un Herât'ta faaliyetleri endişe yaratmıştı. Diğer taraftan Çelebi Mehmet ikinci bir Timur vakası yaşamamak için Timurlularla iyi geçinip anlaşmayı tercih etmiştir. 1420 yılına gelindiğinde Şahruh artık güç ve otoritesini sülalesine kabul ettirerek, devletin büyük bir kısmına sahip olmuştur.

Ortadoğu'nun en güçlü hükümdarı olduğunu ispat etmek isteyen Şahruh, 1420 yılının kışında Karakoyunlu hükümdarı Yusuf'un üzerine doğru hareket etti. Fillerden oluşan 200.000 kişilik ordusu Kazvin dolaylarına ulaştığında Karakoyunlu Yusuf'un ölüm haberi alındı. Bunun üzerine Şahruh kışı Karabağ'da geçirdi ve bahar aylarında Kara Yusuf'un oğulları İskender ve İsfend mirzaları, Eleşkirt'te yenilgiye uğratarak (1421), Tebriz hakimliğini Akkoyunlu Karayülük Osman Bey'in oğlu Ali Bey'e bırakıp Horasan'a döndü. Fakat Şahruh'un ardından Karakoyunlu İskender Azerbaycan hakimiyetini yeniden ele geçirdi. Şahruh 1429, 1434 ve 1435 yıllarında kalabalık bir orduyla yeniden Azerbaycan üzerine hareket etse de Karakoyunlu Türkmenlerini tam olarak itaati altına alamadı.

Şahruh Herât'ta Cuma namazı çıkışında 21 Şubat 1427 tarihinde Hurûfilerin suikastına uğradı. Bu suikast girişiminden yaralı olarak kurtulan Şahruh, 1434 yılında oğlu Gıyâseddin Baysungur'u, 1435 yılında oğlu İbrahim Sultan'ı, 1444 yılında oğlu Muhammed Cûkî Mirza'yı kaybetti. Şahruh, 1444 yılında ağır bir hastalığa yakalandı. Bir süre önce Irâk-ı Acem'e tayin edilen torunu Sultan Muhammed b. Baysungur, dedesinin hastalığını fırsat bilerek, İsfahan'ı ele geçirip, Şiraz'a yürüdü. Bu sırada biraz toparlanan Şahruh, birazda hanımı Gevher Şad'ın teşvikiyle hasta durumda sefere çıktı. Hiçbir kuvvetle karşılaşmadan Rey şehrine geldi ve burada Sultan Muhammed üzerine kuvvet sevk edildi. İsfahan'a kadar gelen Şahruh, şehrin ileri gelenlerini tutuklatarak (1446), Rey'e dönme kararı aldı.

Şahruh, kış mevsimini Rey şehrine bağlı Feşâbüye'de geçirdi. Daha sonra burada Nevruz kutlamaları düzenledi. Şah Abdülazîm'in türbesini ziyaret etmek üzere yola çıktıktan az sonra rahatsızlandı ve 12 Mart 1447 yılında vefat etti. Naaşı önce Herât'ta Gevher Şad Medresesi'nde yer alan türbeye, daha sonra Timur hanedanı mensuplarına ait ve Gûr-ı Emir adı verilen türbeye nakledildi. Şahruh altı kız, dokuz erkek babasıydı. Öldüğünde hayatta sadece

oğlu Uluğ Bey ve kızı Pâyende Sultan hayatta kalmıştı. Tahta oğlu Uluğ Bey geçti. Timur'un elde ettiği toprakları korumayı başaran şahruh savaşlarda hep galip gelen taraf olduğu gibi i isyanları da başarıyla bastırmıştır. Adamlarını sağlam seçen şahruh, Beylerbeyi Emir Fırız şah ile otuz dört yıl, idari işleriyle ilgilenen ve vaktiyle atabeylik yapmış Alike Kkeltaş'ın kırk üç yıl beraber çalışarak, devletin kırk yıl daha bekasını sağlamıştır.

şahruh, cesur, dindar ve barış yanlısı bir hükümdar olarak bilinmektedir. Herat'ta ikamet ettiği dönemlerde Hâce Eb'l-Velid ve Hâce Abdullah-ı Ensari'nin türbelerini ziyaret ederdi. şahruh Herat'ta halkın içinde sıradan bir insan gibi yaşar, yanında korumaları olmadan cuma günleri camiye giderdi (Aka, 2010, 293-294).

3.3.3.3. Uluğ Bey

Uluğ Bey 1394 ve 1405 yılları arasında sarayda mantık, astronomi, matematik ve dini ilimler eğitimi aldı. 1404 yılında dedesi Timur tarafından Muhammed Sultan'ın kızı Oğe Begüm (Biki) ile evlendirildi. Henüz on altı yaşındayken babası tarafından görevlendirilen Uluğ Bey, 1409 yılında Semerkand merkez olmak üzere Mâverâunnehir'in idaresini üstlendi. Kuzey batıda Am Derya nehrinden Soğanak'a kuzeydoğuda Asparay şehrine kadar babasına bağlı bir şekilde bölge idaresinin emirliğini otuz sekiz yıl elinde bulundurdu. Diğer emirler gibi hutbe ve sikkelerde şahruh'un adını kullandı.

1447 yılında şahruh'un vefatıyla birlikte taht kavgaları baş gösterdi. Uluğ Bey Semerkand'ı küçük oğlu Abdülaziz'e bırakarak, Horasan'a doğru hareket etti. Horasan'da sadece Belh şehrine hakim olabildi. Büyük oğlu Abdüllatif'in desteğiyle 1448 yılında Herat şehrine girdi. Herat'ta dış mahallelerin düşmanla iş birliği yaptığını ne sürerek, askerlerinin şehri yağmalamasına izin verdi. Aynı zamanda Semerkand'a giren Ebülhayr Han, Semerkand'a saldırdı ve Uluğ Bey'in sarayını tahrip etti. Bunun zerine Uluğ Bey, Abdüllatif'i Herat'ta bırakarak, Semerkand'a döndü.

Uluğ Bey'in hazineden vermesi gereken hisseyi Abdüllatif'e vermemesi, Herat'a Abdüllatif'in desteğiyle girdiği halde fetihnamelere küçük oğlu Abdülaziz'i kaydettirmesi nedeniyle oğlu Abdüllatif ile arası açıldı. Abdüllatif babasının Herat'tan ayrılmasını fırsat bilerek, babasının ordusuna karşı bir ordu hazırladı. Am Derya nehri civarında yapılan çarpışmalarda yenik düşmesine

rağmen Semerkand'a giden babasını takip etti. Bu haberi alan Uluğ Bey oğlunun üzerine doğru harekete geçti. Fakat bu defa yenilerek geri çekilmek zorunda kaldı.

Uluğ Bey'in yanında yetişen Ebû Said Mirza bu durumu fırsat bilerek, Semerkand'a saldırdı. Bunun üzerine Abdülatif, Tirmiz ve Keş'i ele geçirip Semerkand'a yürüdü (1449 Eylül- Ekim). Babası Uluğ Bey'i Dımaşk bölgesinde mağlup etti. Uluğ Bey Semerkand'a dönmek istediye de kendi kumandanı kale kapılarını kapatarak onu içeriye almadı. Uluğ Bey oğlu Abdülatif'e teslim olmak zorunda kaldı. Uluğ Bey ve oğlu Abdülaziz'e karşı İran asıllı Abbas başkanlığında bir mahkeme kuruldu. Bu mahkemede Uluğ Bey ve Abdülaziz idama mahkum edildi.

Uluğ Bey hükümdarlık haklarından vazgeçip, oğlunun egemenliği altında yaşamayı kabul etti. Hacca gitmek üzere oğlundan izin aldı ve Semerkand'dan ayrıldı. Bu durumu tehlikeli bulan Abdülatif'in kumandanları yola koyuldu ve Semerkand'a bir iki günlük bir mesafede Uluğ Bey'i öldürdüler (Unat, 2012, 127-129).

Diğer bir kaynağa göre idareyi ele geçiren Abdülatif, babasını idareden uzaklaştırmak için şeytanca bir plan hazırlamış ve Cengiz soyundan birini Han olarak atamıştır. Daha sonra vaktiyle Uluğ Bey tarafından oğlu idam edilmiş olan halktan biri, Han'a Uluğ Bey'i şikayet etmiş, bunun üzerine sözde Han tarafından Uluğ Bey idama mahkum edilmiştir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 154). İki gün sonra da küçük oğlu Abdülaziz katledildi. Hükümdarlığı iki yıl sekiz ay süren Uluğ Bey'in ölüm tarihi, Devletşah⁵⁵'ta 25 Ekim 1449 geçmekte olup, mezar taşında 10 Ramazan olarak yazmaktadır. Naaşı Gûr-ı Emîr olarak bilinen mezarlığa defnedilmiştir (Unat, 2012, 127-129).

Şahrüh'un yerini alan oğlu Uluğ Bey (1444-1450) siyasi hayatta çok bir başarı gösterememiş, ilim adamı kimliğiyle daha çok ilme hizmet etmiştir. Halktan toplanan vergileri kumandan ve çevresindekilere dağıtmak yerine rasathâne yapımına, ilmi araştırmalara, kütüphane ve medrese yapımına harcamıştır. Bu durumdan rahatsız olan kumandanlar da Abdülatif'i babasına karşı kıskırtmıştır (Unat, 2012, 127-129).

⁵⁵ İran şairleri hakkındaki tezkiresiyle ünlü Türk asıllı yazar. (öl. 1494-95(?)) (Demiroğlu, 1994, 244-245)

Uluğ Bey valileri bir yana kendi oğullarına dahi söz geçirememiştir. Diğer taraftan sazlı sözlü içki meclisleri düzenlemesi de ulemânın tepkisini çekmiştir. Abdülatif gaspını meşrulaştırmak için din adamlarıyla iyi geçinmeye çalışsa da baba katili olarak görüldüğü için pek sevilmeyen biri olmuştur. Uluğ Bey'in ölümünden sonra Abdülatif'de 1450 yılında bir suikastla öldürülmüştür. Suikastçılar 1450 yılında Şahruh'un torunu Abdullah'ı tahta çıkarmıştır.

Diğer taraftan Afganistan şehirleri, Belh ve çevresi Baysungur'un oğlu Aladüdevle'nin başa geçmesini isterken, Semerkand ulemâsı da dindar biri olarak bilinen Miranşah'ın torunu Ebû Said etrafında birleşmiştir. Sonuç olarak 1451 yılında Ebû Said tahta oturmuştur (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 154).

3.3.3.4. Ebû Said

Şahruh'un torunu Sultan Muhammed Irak-ı Acem'in idaresine hakim olmuş, ancak bununla yetinmeyip, devletin merkezi Herât'a hakim olma mücadelesinden vazgeçmemiştir. Bu dönemde Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah, Irak-ı Acem bölgesine sefer düzenleyerek, Kazvin ve Sultaniye bölgelerinin idaresini ele geçirmiştir. Sultan Muhammed, Herât'ı kısa bir dönem ele geçirse de kardeşleri Alâüddevle ve Bâbûr'ün Herât üzerine yürümeleriyle Herât'ı terk ederek, tekrar Irak-ı Acem'e dönmüş, kardeşi Bâbûr'de Herât'ı ele geçirmiştir. Bâbûr 1451 yılında Sultan Muhammed'i öldürerek, Irak ve Fars topraklarını da kendi idaresi altına almıştır.

Bâbûr, Azerbaycan idaresini 1451 yılında Şahruh'un elinden alan Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'dan bölgenin vergisini, Herât'a göndermesini, ayrıca kendi adına hutbe okutup, sikke bastırmasını istemişti. Cihan Şah bu durum karşısında Irak-ı Acem'e yeni bir sefer düzenleyerek, Sâve ve Kum şehirlerini ele geçirmiş ve İsfahan'a oradan Fars bölgesine doğru yürümüştür. Böylece altı ay gibi kısa sürede bu bölgeler Türkmenlerin idaresine geçmişti.

Horasan hakimi Bâbûr, 1456 yılında Herât'tan Meşhed'e geçmiş ve 1457 yılında burada ölmüştür. 1451 yılında Mâverâünnehir'in hakimiyetini ele geçiren Ebû Said, Herât'a doğru hareket etmiş ve Herât'ın ileri gelenleri tarafından karşılanmıştır. Fakat İhtiyareddin kalesinin ele geçirilmesinin uzaması, Mirza Şah Mahmud, Sultan İbrahim ve Ebu Said'in orduları için

halktan üç kez üst üste vergi toplanması üzerine halkın memnuyetsizliği, diğer taraftan Belh bölgesinde Abdüllatif ve oğullarının ayaklanması Ebû Said'in Herât'tan geri çekilmesine neden olmuştur (Aka, 1991, 86-87).

Ebû Said ulemâyı kızdırmamak için Uluğ Bey'in aksi bir tavır sergilese de siyasi ve askeri konuda en az Uluğ Bey kadar başarısız bir tablo çizmiştir. Bu dönemde Timurluların batı komşusu olan Karakoyunların hızla güçlendiği görülmektedir. Karakoyun hükümdarı Cihan Şah 1458 yılında Herât'a bir sefer düzenledi. Şehri korumakla görevli olan Aladüdevle oğlu İbrahim ile kaçarak şehri terk etmek zorunda kaldı. Cihan Şah, hiçbir direniş ve kuvvetle karşılaşmadan Herât'a rahatça girdi. Ancak Cihan Şah savaşı sürdürmek istemedi ve Herât'ı ve Horasan'ı boşaltarak ülkesine döndü.

Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ın ölümünün ardından oluşan taht kavgalarını fırsat bilen Ebû Said, Karakoyunlu topraklarında bir güç oluşturarak, 1468 yılında Karabağ'a kadar ilerledi. Fakat 1469 yılında Akkoyunlu Uzun Hasan ile yaptığı savaşı kaybederek, esir düştü ve Akkoyunlular tarafından öldürüldü (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 156).

3.3.3.5. Hüseyin Baykara

Hüseyin Baykara 1438 yılında Herât'ta dünyaya geldi. Dedesi Baykara, Timur öldüğünde 12 yaşındaydı ve babası Ömer'den kalan tüm haklarının hepsini amcası Şahruh'a kaptırmıştı. Sonrasında dede Baykara'nın ömrü sürgün ve hapislerde geçerken oğlu Mansur'da Herât'ta sıradan bir halk olarak hayatını sürdürmüştür.

Timurlu ailesinden Baysungur'un oğlu Babûr (Bâbûr Devleti'nin kurucusu ile karıştırılmamalıdır), Ebû Said'e verdiği iktidar mücadelesinden yenik ayrılarak, Herât'a geldi ve burada yeğeni Hüseyin Baykara'yı da hizmetine aldı (1452). Babûr'un 1457 yılında ölümüyle Hüseyin Baykara, Ebû Said'in de ölümünü fırsat bilerek Herât'ı ele geçirdi (1469). Herât'a hakim olma kavgasında Hüseyin Baykara, Sultan Ebu Said'in torunu Yâdigar gibi akrabalarına karşı büyük mücadele vermek zorunda kaldı.

Hüseyin Baykara'nın amcası Şahruh'un oğlu Baysungur'un torunu Yâdigar Muhammed'i ve ittifakları Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Hüseyin Baykara'nın hükümdarlığını tanımadı. 8 Temmuz 1470 yılında

yapılan savaşta Yâdigâr Muhammed, Herât'ı ele geçirdi, ancak hakimiyeti çok uzun sürmedi. Hüseyin Baykara halkın desteğiyle Herât'ın idaresini yeniden ele geçirdi ve Yâdigâr Muhammed öldürüldü. Hocası Ali Şir Nevaî'nin de telkinleriyle bu mücadelede istikrar sağladı ve 1470 yılında Herât'a tamamen hakim oldu. Hüseyin Baykara dönemi Herât'ta istikrar sağlandı. (Algar ve Alparslan, 1998, 530; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 157-158).

En büyük rakibi Ak koyunlu Uzun Hasan'ın bu dönemde Osmanlı Devleti ile mücadele ediyor olması Hüseyin Baykara'ya rahatlık sağladı. Batıda Dâmegân ve Bistâm, doğuda Gâzne ve Belh, kuzeyde Hârizm bölgesinden güneyde Kândâhar'a kadar uzanan toprakların idaresine hakim oldu. Ebû Said'in oğulları dönem dönem Kândeâr ve Belh bölgesinde ayaklandıysa da ayaklanmalar bastırıldı. Diğer taraftan oğullarının da sürekli ayaklanma çıkarması nedeniyle ekonomik anlamda sıkıntılar yaşandı. Pulıçerağ bölgesinde büyük oğlu Bedüzzaman Mirza ile yaptığı savaşı kazanmış, daha sonra kendisini bağışlayarak Belh şehrinin idaresini ona vermiştir. (Bâbûr , 1970, 1/64; Algar - Alparslan, 1998, 530).

Oğullarının isyanıyla uğraşmaktan kuzeyden gelen Özbek tehlikesine karşı tedbir alamamış, Özbek hükümdarı Muhammed Şeybâni Han'ın Amû Derya'yı geçerek Merv bölgesinde harekete geçtiğini öğrenince üzerine bir sefer düzenledi. 5 Mayıs 1506 yılında düzenlediği seferde Herât yolu üzerinde Baba İlâhî denilen yerde öldü. Naaşı Herât'ta ölümünden önce inşa edilmiş olan türbeye defnedildi. Hüseyin Baykara'nın oğullarından yedisi kendisinden önce vefat etmişti (Algar - Alparslan, 1998, 530-531).

Hüseyin Baykara'nın ihtiyarlık yılları oğullarının hak iddialarıyla uğraşmakla geçmiştir. Hüseyin Baykara, Herât'ın idaresini oğlu Bedüzzaman'a bırakarak 1506 yılında hayata gözlerini yumdu. Baykara'nın ölümünün ardından oğulları arasında taht mücadeleleri devam etti (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 157-158).

Hüseyin Baykara'nın ölümünün ardından Afganistan'da merkezi otorite sarsıldı ve şiddetli bölünmeler ortaya çıktı. Yerel toprak ağaları ve isyancılar harekete geçti. Mâverâünnehir'de 1500 yılında Şeybani Devleti, 1501 yılında İran'da Safevi Devleti, 1526 yılında Hindistan'da Bâbûrler Devleti kuruldu. Kurulan bu devletler Afganistan'a batı, doğu ve kuzeyden saldırarak üç parçaya

böldüler. Afganistan'ın kuzeyde yer alan şehirlerine Şeybani Devleti, doğuda yer alan şehirlerine Bâbürler Devleti, batıda yer alan şehirlerine Safeviler hakim oldu (Bayur, 1987, 12).

3.3.4. Şeybanîler Devleti

15. yüzyılın sonuna gelindiğinde Timurlular Devleti eski ihtişamını kaybetti. 1469 yılında Ebû Said'in esir düşmesinin ardından aile içinde rekabet arttı ve devlet fiilen parçalandı. Devletin eski merkezi Semerkand'da Sultan Ahmed Mirza, Fergana Vadisi'nde Bâbü'r'un babası Şeyh Mirza, Afganistan'ın kuzeyi Bedaşşan'da Mahmud Mirza, Kâbil'de Uluğ Mirza, Herât'ta Hüseyin Baykara hükümdarlık yapmaktaydı. Diğer taraftan Çağatay Hanlığı'nın yıkılmaya başlamasıyla beraber Cengiz Han'ın soyundan gelen Şeybani'nin (Şîbanî) torunu Ebu'l Hayr Han'ın (1429-1468) torunu Muhammed Şeybani, Çağatay halkını kendi etrafında toplamıştır.

Muhammed Şeybani liderliğinde birleşen Özbek boyları gittikçe kuvvet kazanarak, diğer hanlara karşı üstünlük sağlamıştır. Sayıları doksan iki olan Şeybani boylarının bazıları Moğol, bazıları Tacik, bazıları da Karluk, Kıpçak, Uygur gibi Türk boylarından oluşmaktaydı. Muhammed Şeybani Han (1451-1510) kendi adıyla kurduğu devletin kurucusu kabul edilmektedir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 156-160).

Şeybân 1241 yılı Macaristan seferinden sonra dikkat çekmiş, dönüşte Savuk, Irgız ve İlek nehirlerinden Ural dağlarına kadar olan bölgeler yazlık, Karakum, Arakum, Siriderya, Sarısu boyları, Çu nehri ve Sarısu boyları kışlık yurt olarak kendisine verilmiştir. Uzun süre bu bölgelerde hakimiyeti elinde bulunduran Şeybâniler daha sonra Batı Sibirya'nın Tobolsk ve Tümen bölgelerine göç ederek bu bölgeleri de hakimiyetleri altına alarak zaman zaman Türkistan'a seferler yapmışlardır. Şeyâni'nin soyundan gelen Ebülhayr, 1428 ya da 1429 yıllarında kabile beylerinin desteğiyle Tura-Tümen'de Han seçilirken diğer taraftan Cuci aşiretleri Ural nehrinin doğusu ve Sıriderya'nın kuzeyinde yer alan toprakları ele geçirdi ve Sıgnâk'ı başkent yaptı.

Bu dönemde Timur'un torunları arasında mücadelelerin sürmesi Ebülhayr'a Türkistan'ın iç işlerine karışma fırsatı verdi. Mâveraünnehir bölgesinde siyasi olarak etkin bir kişi olan Nakşibendî Ubeydullah Ahrâr'ın teşvikleriyle Uluğ Bey'in kızı Rabia Sultan Begüm ile evlendi. Ebülhayr'ın

1468 yılında ölümünden sonra yerini alan oğlu Şah Budak'da aynı yıl öldürüldü. Oğlu Şeybâni Muhammed etrafında kalan küçük bir azınlıkla Astrahan'a buradan da Taşkent'e geçerek, Çağatay Hanı Mahmud Han'ın hizmetine girdi ve Türkistan kendisine yurtluk olarak verildi (1488). Türkistan'da giderek güçlenen Şeybâni Muhammed Mâverâünnehir, Hârizm ve Horasan'ın hemen hemen tüm bölgelerini ele geçirdi ve Şeybâniler hanedanlığını kurdu (1500-1507), (Türkoğlu, 2010b, 45-47).

Güçlenerek Semerkand'a kadar dayanan Özbek hanı Şeybanî, Hüseyin Baykara'nın ardından gerçekleşen taht kavgalarını fırsat bilerek Herât'ı ele geçirdi (19 Mayıs 1507) (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 157-158). Şeybani Muhammed Han, Timurlular üzerinde hakimiyet kurarak, Orta Asya'da Sünnîliğin en güçlü temsilcisi konumuna geldi. İdareyi Ebülhayr'ın diğer oğulları ile paylaştı. Ölümünden sonra hanedanın başına ailenin en yaşlı üyesi Muhammed b. Ebülhayr (Köçkünçi Han) geçti. Ebülhayriler 16. yüzyıl boyunca günümüz Güney Kazakistan, Doğu ve Güney Özbekistan, Tacikistan ve Kuzey Afganistan'da hüküm sürmüşlerdir.

1510 yılında Şah İsmail ve Şeybâniler arasında gerçekleşen savaşta Şeybâni Han hayatını kaybetti. Bundan sonra Şeybâniler, Şah İsmail'e itaatini bildirdi. Şah İsmail'e çeşitli hediyeler gönderildi. Yapılan antlaşmaya göre Mâverâünnehir Şeybânilerin kontrolüne bırakılırken, Amû Derya'nın sol tarafındaki bütün yerler Şah İsmail'e bırakıldı. Fakat bir süre sonra Şah İsmail, antlaşmayı bozmuş, Sultan Bâbü'r'ü Mâverâünnehir üzerine sefere teşvik etmiş ve Semerkand'ı almasını sağlamıştır (1511). Koyu ve Sünnî mezhebine sahip olan Semerkant ve Buhara halkı Şiîlerle iş birliği yaptığı için Bâbü'r'ü hükümdar olarak istemedi. Bunun üzerine 1512 yılında Ubeydullah Han kumandasında Şeybânî ordusu, Kul Melik bölgesinde Bâbü'r'u ağır bir yenilgiye uğrattı. Bâbü'r ailesini ve hazinesini alarak şehri terk etti. Ubeydullah Han'ın hükümdarlığı Semerkant'ta büyük bir sevinçle karşılandı. Semerkant Cuma camide adına hutbe okundu.

Şeybânilerin bu başarısından rahatsız olan Şah İsmail bir süre sonra Bâbü'r üzerine harekete geçti. Bâbü'r Şah 1512 yılında Şeybânilerin baskınına uğrayarak, mağlup oldu ve Mâverâünnehir'den vazgeçmek zorunda kaldı. Şeybâniler, Köçkünçi Han başkanlığında toplanarak ülke topraklarını kendi aralarında pay etti. Ebülgazi Ubeydullah Han b. Mahmûd döneminde

Horasan'da tam hakimiyet tesis etmek üzere İran'a sürekli engel olundu. II. Abdullah Han b. İskender (1583-1598) hükümdarlığı döneminde merkezi otorite güçlendirildi ve tüm Türkistan tek bir devlet halinde birleşti. Bu dönemde de Safevilerle savaşlar devam etti.

II. Abdullah Han, Safevilere karşı Osmanlı sultanı III. Murad ve Bâbürlü hükümdarı Ekber Şah'a yaklaştı. Fakat ölümünün ardından oğulları arasında taht mücadelesi başladı. II. Abdullah Han'ın ölümünün ardından oğulları arasında yaşanan taht mücadelesi sonucu oğlu Abdülmü tahta geçti. Abdülmü tahta geçtikten altı ay sonra öldürüldü. Bundan sonra Şeybânîlerin Mâverâünnehir ve Belh'te hakimiyeti sona erdi (Türkoğlu, 2010b, 45-47).

Maveraünnehir ve Afganistan'da Şeybaniler olarak da bilinen Çağatay Türkçesi konuşan boylar için Özbek adı da kullanılmaya başlandı. Şeybani/Özbek Hanlığı'nda Moğol idareci ve Moğollar zamanla Türk boyları arasında eridi ve zamanla tamamen Türkleştiler. 18. yüzyıldan sonra Şeybani boyları Özbek adı altında birleşti (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 156-160).

3.3.5. Bâbürler Devleti

1494 yılında Ahmed Mirza'nın ölümü ve tahtını miras bırakacak çocuğunun olmaması nedeniyle Mahmud Mirza onun topraklarını da kendi topraklarına katarak, Mâverâünnehir'i de bir dönem istikrar sağladı. Bu dönemde Herât hakimi Hüseyin Baykara, Kunduz bölgesini de fethederek, Mahmud Mirza ile mücadeleye girişti (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 160). İkisi arasında mücadele sürerken 1496 yılında henüz 12 yaşında olan Bâbürlü, Fergana hükümdarı olarak tahta oturdu (Bâbürlü, 1970, 1/ 3).

Bâbürlü'nün siyasi hakimiyeti; 1494-1504 yıllarını kapsayan Fergâna hakimiyeti, 1504-1526 yıllarını kapsayan Kâbil hakimiyeti, 1504-1526 yıllarını kapsayan Hindistan hakimiyeti olarak üç bölümde incelenmektedir (Konukçu, 1991b, 395). Çalışmamızın kapsam sınırlandırması gereği Kâbil hakimiyeti yılları çerçevesini ele alacağız.

3.3.5.1. Bâbürlü Şah

Bâbürlü küçük yaşına rağmen kısa bir süreliğine Semerkand'ı alsa da geri kaybetti. 1503 yılında Semerkand'ı terk ederek Fergana'ya dönen Bâbürlü'nün ülkesi Özbek Şeybani Han'ın istilasına uğradı. Bâbürlü'nün Moğol dayıları ona

destek olarak askeri birlik göndermiş, fakat Şeybani Han tarafından bu birlikte dağıtılmıştı. Bu yenilgi üzerine Bâbü'r önce dağlara kaçtı, daha sonra akrabası Herât hakimi Hüseyin Baykara'nın yanına sığındı. Bundan sonra Hüseyin Baykara ile hareket eden Bâbü'r, Kâbil'i yine akrabası olan yerel hükümdardan aldı ve burayı başkent yaptı. Daha sonra Gâzne'nin idaresini de ele geçirdi (1504). 1506 yılında Hüseyin Baykara'nın ölümünün ardından Özbek Şeybani Han, Herât'ı ele geçirdi (Konukçu, 1991b, 395-396 ; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 160-166).

Bâbü'r-nâme başlıklı eserde Bâbü'r (1970, 2/289-296) Afganistan'da Özbeklerle mücadelesi hakkında aşağıdaki bilgilere yer verilmiştir:

"Muharrem ayında, Özbekleri def'etmek için Horasan'a yürümeğe karar vererek, Gûrbend ve Şibertû yolu ile hareket ettik. Cihangir Mirza, o vilâyetten memnun olmayarak çıkmış olduğu için, Aymakları kendine katarsa, bâzi şerir ve fitnecilerin birçok karışıklıklar yapabileceklerini düşünerek, bunları hemen ele geçirmek için, Üştür Şehir'de saray ağırlıklarını ve onun muhafazası için de Veli Hâzin ile Devlet - Kadem Karavul'u bırakıp, oradan hafif teçhizatla ve sür'atle hareket ettik. O gün Zahhâk kalesine geldik. Oradan Künbezek geçidini aşarak, Şaykan üzerinden Dendân - Şiken geçidinden geçip, Kâhmerd çayırına inildi. Seyid Efdal Hâbbîn, Sultan Muhammed Dulday ile birlikte, Kâbil'den hareket etmemizin keyfiyetini bildirmek üzere, Sultan Hüseyin Mirza'ya gönderildi. Cihangir Mirza kendisi bir az geride kalmış ve yirmi - otuz adamı ile Bamyân tarafına geliyormuş. Bamyân'a yaklaştığı zaman, bizim geride kalan ağırlıklara âit çadırları görerek, bizim orada bulunduğumuzu zanneder ve derhâl geri dönerler. Ordugâhlarına vâsil olunca, hemen kalkarak, arkalarına bakmadan, Yeke çayırı civarına giderler. Şibanî Han Belh'i muhasara etmişti. Belh'te o zaman Sultan Kuliçak bulunuyordu. Şibanî Han, üç - dört bin adamla birlikte, iki - üç sultanı Bedahşân'a akın için gönderdi. O esnada Mübarek Şah ile Zübeyr gelip, Nâsır Mirza'ya iltihak etmişlerdi. Gerçi evvelce aralarında anlaşamamazlık ve dargınlık vardı. Kişm'in aşağısında bulunan Şahdân'da ve Kişm suyunun şark tarafında askeri ile mevzi alıp oturmuşlardı. Bu Özbekler sabaha karşı baskına gelip, Kişm suyunu geçerek, Nâsır Mirza'nın üzerine yürüdüler. Nâsır Mirza kendisi derhâl tepeye çekildi ve adamlarını toplayıp, nefir çaldırarak, tepeden yürümesi ve Özbeklerle çarpışması üzerine, bunlar bozuldu. Kişm suyu yükselmişti. Onlar bu suyu geçerek gelmişlerdi. Adamının çoğu ok ve kılıçla vurulduktan başka, birçok adamı da ele geçirildi. Suda da çok adamı öldü. Mübarek Şah ile Zübeyr, Mirza'dan bir az yukarıda, Kişm tarafında idiler. Onların üzerine gönderilen Özbekler onları tepeye doğru

kaçırdılar. Nâsır Mirza düşmanını kaçırıldığı zaman, bunu haber alarak, bunların üzerine yürüdü. Yukarıdan Kûhistan beyleri de atlı ve yaya adamlarını toplayıp yürümeleri üzerine, Özbekler muharebe edemeyerek, kaçtılar. Bunlardan da birçok adam ok ve kılıçla öldürüldü yahut suda boğuldu. Belki bin - bin beş yüz kadar Özbek ölmüştür. Bu Nâsır Mirza'nın iyi bir fethi idi. Bu haberi bize, Kâhmerd ovasında iken, Nâsır Mirza'nın adamı getirdi. Bu civarda iken, askerlerimiz Gûrî ve Dehâne taraflarına gidip, erzak getirdiler. Burada bulunduğumuz zaman, Horasan'a gönderilmiş olan Seyid Efdal ile Sultan Muhammed Dulday'dan mektuplar geldi. Bu mektuplarda Sultan Hüseyin Mirza'mn ölümü haber veriliyordu."

.....

"Biz Horasan gâilesinde olduğumuz için, Mirza'ya bakmadan ve Aymaklardan da çekinmeden, Gürzván, Elmar, Kayşar ve Çiçektü üzerinden yürüyerek, Fahreddin - ölümü'nden geçip, Bâdgîs tevabiünden Dere-i Bâm denilen yere geldik. Her taraf karışık olduğu ve herkes el uzatıp, vilâyetten ve halktan bir şeyler aldığı için, biz de bu taraftan o civardaki Aymak ve Türklere vergi kesip, bir şeyler almağa başladık. Bu bir - iki ay içinde belki üç yüz tümen kipekî alınmıştır. Bizden birkaç gün önce, Horasan ılgarı ve Zünnûn Bey'in adamları Pend - Dih ve Mervçak'ta Özbek akıncılarını iyice mağlûp edip, birçok Özbeği öldürmüşler. Bediüzzaman Mirza, Muzaffer Mirza, Muhammed Burunduk Barlas ve Zünnûn Argun'un oğlu Şah Bey'ler, Belh'te Sultan Kulıçak'ı muhasara etmekte olan Şıbanî Han'ın üzerine yürümeğe karar vererek, Sultan Hüseyin Mirza'nın bütün oğullarına adamlar gönderip, çağırdılar ve bu niyetle Herât'tan hareket ettiler. Bâdgîs'e geldikleri zaman, Çihil-Duhterân'da Ebu'l-Muhsin Mirza, Merv'den gelip, iltihak etti."

.....

"Bana da elçiler geldi. Sonra Muhammed Burunduk Barlas bizzat geldi. Ben ise, niye gitmeyeyim; yüz - yüz yirmi yıgaç yolu bu maksatla yürüdüm. Bir defa da Bediüzzaman Mirza'mn yanma gittiğim zaman, öğleden sonra, içki meclisi oldu. Ben o zamanlar içki kullanmıyordum. Güzel ve süslü bir meclis idi. Sofrada her türlü meze yapmışlardı. Tavuk ve kaz kebapları ve her çeşit taamdan ikram ettiler. Mirzalar Herât'tan hareket edip, ittifak ederek toplanıp, Murgâb'a gelinceye kadar, üç - dört ay vakit geçti. Sultan Kulıçak, sıkışarak, Belh kalesini Özbeklere teslim etti, Özbekler Belh'i aldıktan sonra, bunlardan haber alarak, Semerkand'a geri döndüler. Bu mirzalar gerçi sohbet ve meclislerde ve

insanlarla olan muamelede kusursuzdular. Fakat askeri gösterişten, cesaret ve muhariplikten mahrum idiler. Şaybak Han geri dönmüş olduğu ve sene de artık gecikmiş bulunduğu için, mirzaların bu kışı münasip bir yerde geçirerek, düşmanın def'i için, ilkbaharda birlikte harekete geçilmesine karar verildi. Bana da Horasan civarında kışlamağı teklif ettiler. Kâbil ve Gazne karışıklıkla dolu yerler olduğu için, Türk ve Moğul, Aymak ve Ahşam, Afgan ve Hezârelerden muhtelif halk ve kabile orada toplanmışlardı. Sonra Horasan ile Kâbil arası, en kısa olan dağ yolu tâkip edildiği zaman, eğer kar ve buz mâni olmazsa, bir ay kadar sürebilecek bir yoldu. Ova üzerinden ise, kırk - elli günlük yoldu. Vilâyet de daha henüz iyice gönül bağlamamıştı ve taraf darlarımızdan da hiç kimse bizim burada kışlamamızı doğru bulmadı. Mirzalara özrümüzü söyledik, fakat- kabûl etmediler. Daha fazla İsrar ettiler. Ne kadar mâzu görmelerini söyledikse, o kadar da tekliflerinde İsrar ettiler. Nihayet Bediüzzaman Mirza, Ebûlmuhsin Mirza ve Muzaffer Mirza'lar çadırıma kadar gelip, kışın burada kalmağı teklif ettiler. Mirzaların yüzüne hayır diyemedik. Böyle padişahlar bizzat kendileri gelip, burada kalmağı teklif ettiler ve dünyanın insanlarla meskûn yerlerinde emsâli olmayan ve bilhassa Sultan Hüseyin Mirza zamanında, Mirza'nın idaresi altında güzelliği ve parlaklığı on, hattâ yirmi misli artmış olan Herât'ı görmek arzusu da çoktu. Bu yüzden burada kalmağı kabûl ettik."

Timurluların son temsilcisi olarak sadece Kâbil'de hüküm süren Bâbur, Şeybani Han'la baş edemeyeceğini düşünerek, Kâbil ve Kandahar'ı Özbeklere terk ederek Hindistan'a kaçtı. Ancak Şeybani Han bu kadar güneye yayılmayı mantıklı bulmadı ve geri döndü. Bunun üzerine Bâbûr yeniden Kâbil'de idareyi ele aldı (1507). Bundan sonra Bâbûr Han, Şeybani Han'a karşı iktidarını güçlendirmek için Safevi Şahı İsmail ile ittifak kurdu (1510). Mezhep değiştirerek Şîliği kabul etti ve Şîi propagandası içeren sikkeler kestirdi.

Şah İsmail, Şeybani'yi öldürüp, rivayate göre kafatasında şarap içmiştir. Bundan sonra Bâbûr, Semerkand tahtına yeniden oturdu ve Taşkent ve Fergana'da yeniden hakimiyet tesis etti (1511). Türkistan'da mezhep olarak Sünniliğin rağbette olması nedeniyle halk, Bâbûr Şah'ı Şîliği tercih etmesi sebebiyle yadırgadı. Diğer taraftan Şah İsmail'in 1514 yılında Çaldıran'da Osmanlılara yenilmesi üzere Bâbûr Şah desteksiz kaldı ve Semerkand'dan çekilerek yeniden Kâbil'e yerleşti.

Bâbûr Şah 1518 yılında Güney Afganistan seferine çıktı. Hayber Geçidi'ni aşarak Sind bölgesine vardı. Kâbil'in doğu ve güneyindeki Afgan

aşiretleriyle savaşarak egemenlik alanını genişletti. 1522 yılında Kandahar'dan Afgan Argun ailesini kovarak bu şehirde kesin hakimiyet kurdu. Kandehâr Kalesi'nin fethiyle Hindistan- Afganistan ve İran Yolu kontrol altına alındı. Bu dönemde Herât, müttefik Safevilerin hakimiyetindedir. Herât haricinde tüm Afganistan Babûr Şah'ın idaresi altındadır. Bâbûr Şah'ın zaferlerinin arkasındaki en büyük etmenlerden biri de ordusunu çağın modern silahları barut ve ateşli silahlarla donatmış olmasıdır. Bu modern silahlar sayesinde Bâbûr ordusu kendisinden on kat daha kalabalık orduları yenerek, Afganistan'ın fethini tamamladı. Bâbûr çatısı altına o kadar çok Afgan reisi katıldığı devlet Türk- Afgan ittifakına dönüştü.

Afganistan'ın fethini tamamlayan Bâbûr Şah, Hindistan'a yöneldi ve Hindistan'ın en güçlü kaleleri dahi ele geçirildi. Bunlar arasında en güçlüsü Delhi hakimi Sultan İbrahim Ludî'dir. Afgan reislerinin çoğu ve Ludî hanedanı Sultan İbrahim'in idaresinden hoşnut değildir. Bâbûr Şah, Belh'i kuşatan Özbeklerin üzerine bir sefer düzenledi ve Ludî ailesinden Âlem Han'ı Hindistan'ı fethetmekle görevlendirdi. Bâbûr Şah 1524 yılında Özbekleri geri püskürttü ve Âlem Han'a destek için Hindistan'a yöneldi. 1526 yılında gerçekleşen Panipat savaşında sayıca üstün olan İbrahim Ludî'nin ordusunu yenilgiye uğrattılar. İbrahim Ludî savaş alanında ölürlen, Delhi ve Agra kapıları Bâbûr'e açıldı. Böylece Hindistan'da Bâbûr hakimiyeti başlamış oldu.

Hindistan'da tam hakimiyet kurmakta kolay olmadı. Asıl amaçları İbrahim Ludî'den kurtulmak olan Afgan reislerinin bir kısmı Bâbûr'un bölgeden çekilmesini ve Kâbil'e dönmesini istedi. Bu amaç uğruna bu reisler, Güney Hindistan hakimi Racput Rana Sanga ile ittifak kurdu. Bu sırada Özbeklerin Belh kuşatması baş gösterdi, diğer taraftan Bâbûr askerleri Hindistan'ın ikliminden bunalmıştı ve topladıkları ganimetleri alıp, Kâbil'e dönmek istegindeydiler. Ancak Bâbûr Şah Hindistan'da tam hakimiyet kurmaya kararlıydı. Askerlerine Racput Rana Sanga'nın kuvvetlerini yenmeleri takdirde Afganistan'a döneceklerine söz verdi. Müslüman Hindistan halkı Afgan reislerinin Hindu Racput ile ittifak kurmasından rahatsız olmuştu. Bâbûr Şah ise daha dindar bir portre çizerek, halkı tarafına çekmeyi başardı. İçki ve eğlenceyi bıraktı, altın ve gümüş kupaları kırdırdı, Müslümanlara vergi afları çıkarttı. Bâbûr Şah, ideolojik propaganda, ordunun disiplinli, modern donanımlı silahları sayesinde büyük bir başarı gösterdi ve 1527 yılında Kanva

savaşıyla Hindu- Afgan ordusunu bozguna uğrattı. Bâbûr Şah'ın Hindistan'da egemenlik alanı Bengal'a kadar genişledi.

Bu dönemde 1528 yılında Safevi Şahı Tahmasb da Özbekleri ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu durumu fırsat bilen Bâbûr Şah harekete geçti, fakat Hindistan'dan ayrılmaması gerektiğini düşünerek burada kaldı. Badahşan valisi oğlu Hümâyûn'u Semerkand'ı fethetmekle görevlendirdi, fakat Hümâyûn Semerkand seferinde başarı gösteremedi. Bâbûr Şah 48 yaşında 1529 yılında hayata gözlerini yumdu. Naaşı Kâbil'de "Bâbûr Bahçesi" olarak bilinen alanda türbeye defnedilmiştir. On sekiz çocuk sahibi olan Bâbûr öldüğünde Kâmrân, Askerî, Hindâl ve Hümâyun adlı üç oğlu Gülçehre, Gülteng ve Gülteden adlı üç kızı hayattaydı.

Ölümünden sonra Bâbûr halefleri türbesini saygıyla ziyaret etmiştir. 1607 yılında torunu Şah Cihangir türbesini ziyaret ederek, türbenin yanına bir cami ve havuz yaptırmış, ağaçlarla donatmış ve duvarlarla çevirmiştir. Bâbûr Şah öldüğünde Bâbûrler Devleti sınırları Afganistan, kuzey Hindistan, Pakistan ve Bangladeş'in büyük bir bölümünü kapsamaktaydı (Konukçu, 1991, 395-396 ; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 160-166).

Bâbûr ata binmekte, ok atmakta, kılıç kullanmakta becerikli, halkı idare etme becerisi yüksek, soğukkanlı ve ileri görüşlü bir devlet adamıydı. Spor, av, fikri meselelerle uğraşmaktan keyif alırdı. İdari ve askeri işlerde daima halkının refahı için çalışmış, ülkenin refah seviyesini yükseltmiştir (Konukçu, 1991b, 396).

3.3.5.2. Hümâyun

Hümâyun 6 Mart 1508 yılında Kâbil'de doğdu. Babası Bâbûr, annesi köklü bir aileden olan Mâhım Begüm'dür. Devlet işleri konusunda donanımlı yetiştirilmiş, matematik, geometri, savaş sanatı, astronomi dersleri almıştır. 1517 yılında Kâbil valisi olarak atandı. 1520 yılında daha on yedi yaşındayken Bedâhşan'ın idaresine de hakim oldu. Babasıyla Hindistan seferlerine katıldı (Gul-Begam, 1902, 5-90). Bâbûr Devleti'tnin kuruluşunda önemli bir rolü olan Pânipet Meydan Savaşı'na katıldı. Bu savaş sonrasında İbrahim Ludi ve askerleri Delhi'nin gerisine çekildi. Hümâyûn geri çekilen Afgan kuvvetlerini takip ederek, Agra şehrini ele geçirdi. Babası Bâbûr Hindistan işlerini yoluna koyduktan sonra onu Afganistan'a gönderdi. Hümâyûn, Bedâhşan'da

Özbeklere karşı devletin kuzey sınırlarını koruyarak, mücadele etti. 1529 yılında Afganistan'da barış ortamı sağladı. Bu sırada babası Bâbûr Şah hastalandı, vasiyetinde Hümâyûn'u veliht olarak atadığını bildirdi. Bâbûr Şah'ın ölümünden üç gün sonra Hümâyûn adına hutbe okundu ve sikke kesildi (29 Aralık 1530) (Konukçu, 1998, 481).

Bâbûr Şah'ın vasiyeti üzerine tahta geçen Hümâyûn (1530-1556) tahta geçtiğinde 22 yaşındaydı. Babasından muazzam bir devlet devralan Hümâyûn'un saltanatının ilk yıllarını eğlenceyle geçirdiği bilinmektedir. Bu durumu fırsat bilen Kâbil ve Kândeher hükümdarı kardeşi Kamuran ve Bedâhşan valisi olan eniştesi Muhammed Mirza başına buyruk hareket etmeye başladı. Afgan emirleride görünürde Bâbûrlara bağlı olan Surî aşiretinden Bengal Valisi Şîr Han etrafında toplanarak, 1538 yılında isyan hareketlerinde bulundular (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 168).

Hümâyûn döneminde en büyük sorunlardan biri Lûdîlerdi. Mahmud Han Ludi, Bengâl'e sığınmış olan Afganların büyük destekleriyle sınır bölgelerinde sık sık karışıklıklar çıkartmaktaydı. 1531 yılında Afganlı Sûri Hanedanı'nın kurucusu Şîr Şah Sûr'un düşmanca tavırlarına karşı Hümâyûn Çunar Kalesi'ni kuşattı. Bunun üzerine Gucerat ordusu Bâbûrlü topraklarına doğru yol aldı. Hümâyûn geri çekilerek Şîr Şah ile anlaşmak zorunda kaldı. Bu konu Şîr Şah Sur'un itibarını ve kuvvetini güçlendirdi (Konukçu, 1998, 482).

Bâbûr ordusu her açıdan daha üstün ve donanımlı olduğu halde kendi zamanının en parlak komutanlarından Afgan Şîr Han'ın kuvvetleri karşısında yenilgiye düştü. 1540 yılında gerçekleşen bu savaşta Hümâyûn'a kardeşlerinden destek gelmedi. Şîr Han'ın ordusu başkent Delhi'ye doğru hareket ederken, Türk beyleri toplanıp, kadın ve çocukları Afganistan'a gönderme kararı aldı. Hümâyûn önce Lahor'a çekildi. Bedahşan'a gitmeyi düşündü ancak kardeşi Kandahar hakimi kardeşi Kamuran'a güvenmediği için Hindu racaların yanına giderek burada saklandı. Daha sonra Afganistan'a gitmeye karar verdi ve yolda kardeşi Kamuran'ın askerlerinin saldırısına uğradı ve İran'a kaçarak Safevilere sığınmak zorunda kaldı (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 168)

Hümâyûn, Şîr Şah Sur ile anlaştıktan sonra Agra'ya döndü. 1544 yılında Kazvin'de Şah Tahmasb'dan askeri destek istedi ve bunun karşılığında on iki

imam adına hutbe okutmayı taahhüt etti. Safevilerden askeri desteği sağladıktan sonra Bedaşan ve Kâbil'i ele geçirdi (Konukçu, 1998, 482). 1545 yılında Afgan Şîr Han öldükten sonra oğulları arasında taht kavgası baş gösterdi. Bu durumu fırsat bilen Hümâyûn, İranlıların desteğiyle Afganistan'a geri dönerek, kardeşi Kamuran ile mücadeleye etti. İki kardeş arasında gerçekleşen mücadele sürecinde Özbek Hanlığı Kamuran'ı desteklerken, Safeviler Hümâyûn'u destekledi. 1545 ve 1550 yılları arasında Kâbil şehri iki kardeş arasında el değiştirip durdu. Bu mücadele sonunda Hümâyûn galip gelerek, kardeşinin gözlerine mil çektirdi ve Hac'a gönderdi (1553) (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 168).

1554 yılında Hindistan'a yeni bir sefer düzenledi. 15 Kaşım'da Kâbil'den ayrıldı. 23 Temmuz 1555 yılında Delhi'de Sultan ilan edildi. O dönem orda olan Kanuni Sultan Süleyman'ın denizcisi Seydi Ali Reis, Hümâyûn'un sarayını ziyaret ederek görüşmelerde bulundu (Gul-Begam, 1902, s.52).

Hümâyûn, 1554 yılında Afganistan'da sükuneti sağladı. Şîr Şah'ın ölümünün ardından çıkan taht kavgalarını fırsat bilerek, Pencap'a geldi. 1555 yılında Lahor'un idaresini ele geçirdi. Delhi kapıları Bâburlü Devleti'ne açıldı ve Hümâyûn Delhi'de tahta oturdu. Gucarat Sultanı Bahadır Şah, Osmanlı Devleti'nden yardım istese de bir sonuç elde edemedi (Konukçu, 1998, 482).

Hümâyûn 1555 yılında Hindistan'a sefere çıktı ve Delhi'yi geri almayı başardı. Bu arada harekete geçen Suriler, Hindu komutanı Himu liderliğinde büyük bir orduyu Hümâyûn'un üzerine gönderdi. Düşman ordusu Bâbûr topraklarına doğru ilerlerken, Hümâyûn saray merdivenlerinden yuvarlanarak öldü. Bunun üzerine Türk beyleri bir araya gelerek, Hümâyûn'un 14 yaşındaki oğlu Ekber'i hızlı bir şekilde tahta oturttu ve Bayram Han liderliğinde ordunun başına geçtiler (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 168).

3.3.5.3. Ekber Şah

14 Ekim 1542 yılında Sind'de Ömerkût Kalesi'nde doğdu. Annesi İran asıllı Hamîde Bânû, babası Hümâyûn'dur. Ekber Şah'ın çocukluğu döneminde babası Hümâyûn Sûrî hanedanının kurucusu Şîr Şah'a yenilerek İran'a sığınmıştır (Konukçu, 1994, 542). Hümâyûn Şah, Safevi şahı I. Tahmasb'ın (1524-1576) yanına sığınmış ve sürgün hayatı yaşamaktaydı. Hümâyûn, I.

Tahmasb'ın desteğiyle 1555 yılında Delhi'yi geri alıp otoritesini yeniden tesis ettikten sonra öldü. 1556 yılında oğlu Ekber Şah tahta çıkarıldı (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 168).

Ekber Şah'ın yetiştirilmesinde Hümâyûn'un komutanlarından Kazvinli Mîr Abdüllatif'in büyük bir rolü vardır. Ekber Şah âlim ve ediplerin meclisinde bulunarak onların sohbetini dinledi. Zeki, akıllı, güzel sanatlara ve liderliğe meraklıydı (Konukçu, 1994, 542). Afganistan'da Celaleddin Muhammed Ekber yada Büyük Ekber (Akbari Kabir) adıyla da tanınan Ekber (En büyük) (1542-1605) adına yakışır şekilde Hindistan ve Afganistan'da tarihin en büyük hükümdarlarından biri olmuştur. Ekber Şah dönemi gelişen askeri teknoloji ve ateşli silahların da yardımıyla küçük krallıkların birer birer ortadan kalktığı, büyük barut imparatorluklarının kurulduğu, batıda ve doğuda tarihe yön veren güçlü hükümdarların güçlü yükselişine sahip olduğu bir dönemdir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 168).

1555 yılında Hümâyûn kaybettiği toprakları almaya çalışırken, oğlu Ekber Şah'da emrindeki askerlerle babasına yardım etti. Sirhind Kalesi'nin fethinde İskender Sûrî'yi mağlup ederek, büyük bir zafer kazandı. Bu zaferin ardından Ekber Şah, Pencap valiliğine atandı. Babası Hümâyûn öldüğünde kendisi on dört yaşındaydı. Osmanlı Devleti denizcisinin tavsiyesiyle Hümâyûn'un ölümü bir süre gizlendi. Ekber Şah hakimiyet alanı Kâbil, Pencap, Delhi ve Agra olmak üzere 15 Şubat 1556 yılında Delhi'de Celâleddin ünvanıyla tahta oturdu. Diğer taraftan İskender Sûrî ile Afgan kabileleriyle mücadeleler devam etti. 5 Kasım 1556 yılında yapılan Pânîpet Meydan Savaşta yenilerek, geri çekildi. 1591 ve 1601 yılları arasında Hindistan'ı tek merkez halinde toplamayı başaran ilk Bâbûr hükümdarı oldu (Konukçu, 1994, 542).

Ekber Şah tahta çıktığında devletinin toprakları Delhi- Agra civarından ibarettir ve ülke Surîlerin tehdidi altındadır. 1566 yılında vezir Bayram Han, Afgan Adil Şah'ın (1555-1556) Delhi'yi işgal eden Hindu komutanı Hemu'yu ve ordusunu Panipat Savaşı'nda bozguna uğrattı. Bayram Han bu zaferiyle devleti yıkılmaktan kurtardığı gibi Türkler ikinci kez Panipat zaferiyle Hindistan'da hakimiyetini güçlendirdi. Ekber Şah gençliğinde onun hükümdarlığını kabul etmeyen akraba ve kişiler tarafından öldürülmek istenmiş, ama bu suikast girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 18 yaşına

geldiğinde 1560 yılında Bayram Han'dan tüm yetkilerini devir aldı ve Bayram Han'ın yerine geçen vezir Ethem Han idam edildi.

Bu dönemde Afganistan toprakları denetimden çıkmış, Kândehar, Safevilerin idaresi altına girmiştir (1558). Kâbil' de Ekber Şah'ın akrabaları tarafından çıkartılan isyan bastırılmıştır. İdareyi tamamen ele alan Ekber Şah, Hindistan'ın kuzeyine tamamen egemen olmak için harekete geçti. Ekber Şah bizzat ordusunun başında komutanlık ederek seferlere katıldı. 1573 yılında Gucerat Sultanlığı'nı, 1576 yılında Bengal'de Afgan Emirliklerini, 1592 yılında Orissa'yı fethetti. 1595 yılında Kandahar ve Kâbil'i, 1600 yılında Dekkan'ı topraklarına kattı. Böylece Afganistan'ın kuzeyi ve güneyi ve Orta Hindistan 200 yıl sonra yeniden tek bir idare altında birleşti. Ekber Şah'ın kardeşi Abdülhakim Kâbil'de, ailenin daha uzak üyeleri Kunduz ve Bedaşan'da hüküm sürmekteydiler. Fakat aile üyelerinin merkeze sadakati çok zayıftı. Ekber Şah Afganistan topraklarının idaresini kardeşi Abdülhakim'e bıraktı. Afganistan toprakları bu dönemde üç büyük hükümdarlığın idaresi altındaydı. Herât ve Kândehar civarı Safevilerin, Belh ve civarı Özbeklerin, Bedaşan, Kunduz, Kâbil, Gâzne gibi şehirler Bâbürlerin kontrolü altındaydı.

Özbeklerin Şahı büyük hükümdar Abdullah Han, Belh'ten sonra Bedaşan topraklarına göz diktiği gibi diğer taraftan da Safevi topraklarına göz dikmişti. Bu hedef doğrultusunda 1577 yılında Irak, Fars Horasan topraklarından Kızılbaşları çıkartmak için Ekber Şah'a Sünni ittifaklığı teklifinde bulundu. Ekber Şah prensip olarak mezhep siyasetinden uzak durmaktaydı. Ekber Şah, Abdullah Han'a cevap olarak ; mezhep farklılıklarının savaş için yeterli bir sebep olmadığını ayrıca Safevilerin Peygamber soyundan olmaları sebebiyle onlara karşı savaşmayacaklarını bildirdi.

Diğer taraftan kardeşi Abdülhakim, kayınbabası Mirza Süleyman ile birlikte Kâbil'de ayaklandı ve Ekber Şah'ı tanımadıklarını ilan ettiler (1580). İsyancılardan bir kısmı Bengal'i ele geçirerek burada hutbeyi Abdülhakim adına okuttu. Ekber Şah, Hindu racputların gönderdiği büyük bir Kızılbaş Türkmen ordusuyla 1581 yılında Kâbil'e girerek isyanı bastırdı. Abdülhakim ve ve isyancılar af edildi.

Bu savaş ortamından istifade eden Özbek Abdullah Han bu dönemde Bedahşan'ı topraklarına kattı. Özbek Han, Ekber Şah'a bir mektup göndererek; Bedahşan'ı fethetmek zorunda kaldığını, yerel yöneticilerden Mirza Süleyman ve Mirza Şahruh'un Özbek topraklarına akınlarına karşın buna mecbur kaldığını, özür niteliğinde ifade etmiştir. Bunun üzerine Ekber Şah, Bedahşan'da Özbek hakimiyetini kabullendi. Nitekim Bedahşan da savunulması zor bir bölgeydi. Bundan sonra Ekber Kâbil'e gelerek, burayı sağlam bir şekilde tahkim etti. Ruşanî ve Yusufzay gibi Afgan kabilelerinin üzerinde otoritesini sağlamlaştırdı. Diğer taraftan Abdullah Han Belh'te savunma önlemleri aldı ve Ekber Şah'a Safevilere karşı tekrardan bir ittifak teklif etti. Ekber Şah, mezhep kavgalarıyla ilgilenmediğini belirtti ve ikili arasında benzer cümleler tekrar edildi.

Bundan sonra Özbek Şahı Abdullah Han, Osmanlı Devleti ile ittifak kurdu ve 1590 yılında gerçekleşen savaşta Safeviler Tebriz ve Gürcistan'ı Osmanlı Devleti'ne, Herât'ı Özbeklere bırakmak zorunda kaldı. İran'da yaşanan kargaşa ortamından istifade eden Bâbürlerde Kandahar'ı geri aldı (1595). Özbek Şahı Abdullah Han'ın Şiîlere düşmanlığını bilen Kândeher'da İranlı yöneticiler, şehri Ekber Şah'a elleriyle teslim etmek zorunda kaldı. Ekber Şah, Safevilerin Şahı I. Abbas'a Kândeher'in alınış nedenini açıkladı. I. Abbas bu durumu kabullenerek, Ekber Şah'a babam diye hitap etmiştir.

1598 yılında Özbek Şahı Abdullah Han'ın ölümünü fırsat bilen Safevi Şahı Abbas, Herât'ı geri aldı. Bu durumu fırsat bilen Ekber Şah, Semerkand'ı Özbeklerden almak istediyse de Özbekler, Bâbürlere ordusunu Amû Derya'dan geçirmede. Diğer taraftan Hindistan fetihleri başarılı bir şekilde devam etti, Ekber Şah'ın ölümüne kadar Hindistan'ın güneyi hariç tüm Hindistan Bâbürlere idaresi altına girdi (Konukçu, 1994, 542 ; Sivrioğlu -Türkoğlu, 2017, 168-172).

3.3.5.4. Cihangir Şah

Agra'nın güneybatısında Fetihpûr'da 30 Ağustos 1569 yılında doğdu. Babası Ekber Şah, annesi Racpût reisi Raca Bihârâ Mel Kaçulâhi'nin kızı Meryem ez Zamânî'dir. Babası Ekber Şah'ın ölümünden sonra 21 Ekim 1605 yılında Agra'da tahta oturdu. Cihangir Şah merhametli, adil, akıllı, iman dolu olup, ilim adamlarının dostu bir hükümdardır (Konukçu, 1993, 358-359).

Ekber Şah'ın ölümünün ardından yerine oğlu Cihangir geçti. Esasında Ekber Şah, oğlu Cihangir'i varis tayin etmemişti. Şah Cihangir'in hayat ve din felsefesi babasından oldukça farklıydı. Cihangir, Din-i İlähi'ye sıcak bakmadığı gibi şehzadeliği döneminde babasından habersiz Din-i İlähi'nin liderlerinden Ebul Fazl Allamî adlı düşünürü öldürmüştü. Bu olaydan dolayı baba ve oğlun arası açıldı. Ekber Şah öldüğünde Cihangir'in kardeşlerinden biri genç yaşta ölmüş diğeri de hastaydı. Bu durumda Cihangir rahatlıkla tahtı devir aldı. Fakat hükümdar olduktan kısa bir süre sonra oğlu Hüsrev ile uğraşmak zorunda kaldı. Hüsrev, 6 Nisan 1606 yılında Pencap'a sığındı ve Sihlerden yardım istedi. Cihangir Şah oğlunun gözlerine mil çektiirdikten sonra Burhân-pûr'a sürgün etti. Hüsrev 1622 yılında burada öldü.

Asıl adı Selim olan Cihangir tahta geçtikten sonra adını Cihangir olarak değiştirdi. Anlatılanlara göre Selim adının, Osmanlı Devleti hükümdarlarını anımsattığı ve Selim'in onların gölgesinde kalmak istemediği için Cihangir adını tercih ettiği bilinmektedir. Cihangir Şah babasının aksine ulemâyla iyi geçinmeye baktı. Kendisi de içki içtiği halde halka şarabı yasakladı. Din-i İlähi'yi kaldırıp, Sünnî İslam'a yöneldi. Sîhleri Müslüman olmaya zorladı, bunu kabul etmeyen ve siyasi çıkar çatışması yaşadığı Gurî'yi idam ettirdi (Konukçu, 1993, 358; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 179).

Cihangir Şah, babası Ekber Şah'ın izinde Racputlarla ittifakını sürdürdü. Melik Anber isyanı Cihangir Şah'ı meşgul eden en önemli meselelerden biri olmuştur. Nizamşâhîlerin sarayında meliklik rütbesine kadar yükselen Habeş asıllı Melik Anber, Dekken'de dağlık arazilerde yaşayan Maratalarla anlaşarak, Cihangir'e karşı isyan etti. Cihangir'in oğlu Hürrem, 1608 yılında Melik Anber üzerine başarılı bir sefer düzenleyerek, Bâbûrlerin kaybettiği topraklarını geri aldı. Cihangir Şah oğluna bu başarısından dolayı Şah Cihan ünvanını verdi. Cihangir Şah, Anber Melik ile uğraşırken diğerk taraftan Kânde-hâr şehri İranlılar tarafından kuşatılarak, 11 Haziran 1622 yılında ele geçirilmiştir. Cihangir Şah, 1622 yılında Kânde-hâr üzerine yürüyerek burada büyük bir güçle karşılaşmadan şehri aldı, başarılı bir dış politika izleyerek, Kânde-hâr meselesini hallettiği gibi iki devlet arasında dostluk antlaşması imzalandı (Konukçu, 1993, 358).

Cihangir Şah döneminde kanlı mezhep kavgaları kendini göstermeye başlarken, rejim giderek Sünnî ve Şiî kavgasına da sürüklenmekteydi.

Kızılbaşların Kandahar'a düzenlediği akınlardan haberi olmadığını iddia eden Şah Abbas, Cihangir'i kardeşi olarak gördüğünü bildirdi (1611). Şah Abbas, Gürcistan ve Tebriz'i Osmanlı Devleti'nden 1612 yılında geri aldıktan sonra gücüne güç kattı (Sivrioğlu -Türkoğlu, 2017, 179). Bu dönemde Şeybânilerin de Safevîlere karşı Bâbürlere yakınlık gösterdiği, elçilerle çeşitli hediyeler gönderdiği bilinmektedir.

1626 yılında Mehâbet Han'ın isyan etmesi üzerine Cihangir Şah, bir sefer düzenlendi. Bu sefer esnasında Kâbil yolunda esir alındı. Eşi Nurcihan'ın yardımıyla esaretten kurtuldu. İsyân hareketına geçen oğlu Hürrem 1627 yılında Mehâbat Han ile işbirliği yaptı. Bunun üzerine Cihagir Şah Keşmir'e gitmek zorunda kaldı. Burada hastalandı ve şiddetli astım nöbetleri geçirdi. Lahor'a geri dönerek, 7 Kasım 1627 tarihinde Râcevri Bhimbar yolunda vefat etti. Lahor'da Râvî nehri kıyısında Şah Dara'da defnedildi. Cihangir Şah yirmi iki yıllık hükümdarlığı boyunca Afgan, Bengal, Sih, Marata gibi isyanları ve şehzade isyanlarını ustalıklı bastırmıştır (Konukçu, 1993, 358-359).

3.3.5.5. Şah Cihan

Cihangir Şah'ın üçüncü oğlu olan Hürrem 5 Ocak 1592 tarihinde Lahor'da doğdu. Annesi Racpût prensesi Manmati'dir. Küçük yaşta iyi bir eğitimden geçen Hürrem küçük yaşta pek çok askeri harekete katılmıştır. Bâbür ordusu içinde ilk gösterdiği başarı 1615 yılında Racputlara karşı kazandığı Mevar seferidir. Ardından kazandığı Ahmedgar zaferiyle babası ona Şah Cihan ünvanını vermiştir. Dekken'in idaresini ele alan Şah Cihan 1622 yılında kardeşi Hüsrev'i öldürttü. Bir yıl sonra babasına karşı ayaklanması üzerine Dekkan'dan çıkarıldı. Bengal'de babasıyla yaptığı mücadeleyi kaybedince Delhi'de teslim oldu. Babası, Cihangir Şah'ın ölümünün ardından kardeşlerine karşı üstünlük kurarak, çıkarak "Ebü'l-Muzaffer Şehâbeddin Muhammed Sâhib-kıran" ünvanıyla tahta oturdu (1627-1658), (Özcan, 2010, 251).

Şah Cihan tahta çıktığında ülke büyük bir karışıklık içerisindeydi. Bir yandan kardeşlerine karşı taht mücadelesi verirken, diğer taraftan fırsattan istifade Kâbil'i kuşatan Özbeklerle mücadele etmek zorunda kaldı (1628). Özbek Hanı İmam Kulu geri çekilerek, Şah Cihangir'e beraber İran'a sefer düzenlemeyi teklif etti. Hindistan'da baş gösteren karışıklıkları önlemek üzere

hareket etmesi gereken Şah Cihan, Özbek Hanı İmam Kulu'nun teklifini geri çevirdi. Kendisini kutlama gelen Safevi elçilerine de Kandahar'a saldırmayacağını Safevilerin genç Şahı Safî'yi (1629-1642) kardeşi gibi gördüğünü ilettili ve Hindistan'a yöneldi.

Şah Cihan'ın Şiilere karşı güvensiz ve baskıcı bir politika izlediği görülmektedir. Bâbürler, Hindistan'da Şîi sultanlıklar ı tek tek ele geçirirken, kendilerini ehl-i sünnetin yayıcıları olarak nitelemekte, Şiileri ise Bi'dat ve delalet ile suçlamaktaydı. Şah Cihan ordusuna Kızılbaş ve Hindu komutanları da hizmetine alarak, Hindistan'da düzeni sağladı ve Kandahar meselesine döndü.

Bu dönemde 1623 ve 1639 yılında gerçekleşen Osmanlı – Safevi savaşları gerçekleşti. Osmanlı padişahı IV. Murad döneminde Bağdat'ı kaybeden Safeviler, ağır yenilgiler alarak güç kaybetti. Bâbürl ordusu da bu durumu fırsat bilerek Kandahar'ı geri aldı. Safeviler ve Osmanlılar arasında imzalanan 1639 Safevi antlaşmasından sonra Safeviler yeniden yönünü Kândeher'a döndü. 1641 yılında Şah Safî ve Şah Cihan'ın en büyük oğlu Şehzade Dârâ Şükuh komutasında gerçekleşecek olan savaş başlamadan Şah Safî öldü. Safevi tahtına oğlu II. Abbas (1642-1666) otururken, ülke büyük bir karışıklık içerisine sürüklendi. Bâbürler bu dönemde Kândeher'ın idaresini aldıktan sonra Şehzade Dârâ Şükuh, Safevi üzerine seferine devam etmek istemiş, ancak babası Şah Cihan; “saltanata henüz alışmamış bir çocuğun üzerine gitmek iyi yol padişahlarına yakışmaz” diyerek ona engel olmuştur. Diğer taraftan Safevilerin güçten düşmesi demek, Belh bölgesini elinde bulunduran Özbek Hanı İmam Kulu tehlikesinin büyümesi demektir. Bu açıdan da Bâbürlerin savaşı devam ettirmesinin anlamı yoktu.

Safevilerle ilişkilerini sıcak tutan Şah Cihan, Safevi Şahı II. Abbas'a 1647 yılında bir tebrik mektubu gönderdi. İki devlet arasında süregelen tarihsel kardeşlik canlandırıldı, Safeviler ve Bâbürler, Özbeklere karşı harekete geçti. Özbeklere karşı harekete geçen Bâbürl ordusu, Bedaşan'a girerek Kunduz'u, ardından Belh şehrini aldı. Böylece Herât dışında tüm Afganistan bir kez daha tek idare altında Bâbürlerin çatısı altında elde edildi (1647).

Bedaşan ve Belh bölgesini Bâbürlere vermek istemeyen Özbekler 35-50 bin kadar düzensiz atlı birliklerini toplayarak Bâbürlere karşı harekete geçti.

120 bin civarında Bâbûr ordusu şehzade Evrengzib'in emrinde savaş filleri ve tüfekli piyadelerle harekete geçti. Özbekler vur kaç metoduyla Bâbûr ordusuna karşı yıldırma politikası izledi. Bu savaşın maliyetli olacağını kestiren Bâbûrler Özbek Hanı Nezir ile bir antlaşma yapmak zorunda kaldı ve Bâbûr ordusu Hindukuş dağları geçitlerinden Kâbil'e döndü. Yol boyunca ordunun yan kolları Hazara ve Türkmen aşiretlerinin saldırısına uğradı. Sonuçta hiçbir kazanç elde edilmeden sefer sonlandırıldı.

Bu başarısız girişim diğer taraftan Safevilere cesaret verdi. Avrupalılardan teknolojik silah temin eden Safevi ordusu 1648 yılında beklenmedik bir şekilde Kandahar önlerine kadar geldi ve iki aylık kuşatma sonucunda Kândehar'ı aldı (1649). Ordusunu teknolojik silahlarla yenilemeyen Bâbûrler, kenti geri almak için mücadele etse de Safevi ordusunda yer alan usta topçuların teknik üstünlüğü karşısında tutunamadı. Şehzade Evrengzib ve Şehzade Dârâ Şükuh, 700.000 atlı 10.000 tüfekli piyade, 5000 topçu ile Kândehar'ı koruyamadı ve geri çekilmek zorunda kaldı (1653).

Bu başarısızlıkların ardından 1657 yılında Şah Cihan hastalanarak, yerine büyük oğlu Dârâ'yı veliaht tayin etse de diğer oğulları bunu kabul etmedi. Dârâ'nın din ve yaşam felsefesi büyük dedesi Ekber Şah'a benzemekteydi, bu açıdan zıt görüşlü olan Evrengzib babasına ve abisi Dârâ'ya karşı ayaklanarak, ulemânında desteğiyle tahtı ele geçirdi. Dârâ 1658 yılında kardeşine karşı verdiği meydan muharebesinde yenilerek esir düştü ve saltanat kavgası için değil de kafirlik suçlamasıyla 1659 yılında idam edildi. Evrengzib'in ev hapsinde tuttuğu babası Şah Cihan da 1666 yılında hayata gözlerini yumdu. Tac Mahal'da hanımı Mümtaz Mahal'in yanına defnedildi. Cihangir Şah ileri görüşlü, zeki, cesur, disiplinli, sevecen ve güçlü bir kumandandı. Şah Cihan'ın hükümdarlığı döneminde gösterdiği istikrarla ordu ve devlet çok güçlü bir yapı kazanmış, hukuki sistem güçlendirilmiştir. Bâbûrler Devleti bu dönemde altın çağını yaşamıştır (Özcan, 2010, 251-252; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 180-182).

3.3.5.6. Evrengzib

Hindistan tarih kaynaklarında daha çok Âlemgîr unvanıyla anılır. Şah Cihan ve eşi Mümtaz Mahal'in üçüncü oğlu olarak 3 Kasım 1618 tarihinde Mâlva'da dünyaya geldi. Mir Muhammed Hâşim Gîlânî, Molla Abdüllatif

Sultân-pûrî, Seyyid Muhammed Kannevcî, Şeyh Abdülkavî Burhân-pûrî, Şeyh Ahmed Molla Cîven, Sa'dullah Han ve Dânişmend Han gibi ünlü âlimlerden ders alarak yetişti. Evrengzib (1658-1707) ulemânın desteğiyle tahta çıkmıştı ve saltanatı boyunca ulemaya göre hareket etti.

Bu dönemde Afganistan'ın kuzeyi Özbeklerin denetiminde kalmaya devam etti. Kandahar, 1649 yılından beri Safevilerin idaresindeydi. Kândeher için iki devlet arası ilişkiler oldukça gergindi ve iki hükümdar arasında tehdit dolu mektuplar gidip gelmekteydi. Evrengzib'in aktif siyasi hayatı 1535 yılında Cüchâr Singh Bundelâ'ya karşı verdiği başarılı bir zaferle başladı. Bu başarının ardından Dekken valiliğine daha sonra Gucerât valiliğine tayin edildi. Valilikte iki yıl kaldıktan sonra 1646 yılında Belh şehrine gönderildi. Belh şehrinde tutanamayacağını anlayan Evrengzib yerini Nazar Muhammed Han'a bıraktı. 1646-1647 yıllarında Özbeklere ve Safevîlere karşı düzenlenen seferlere komutanlık etti. 1648 yılında Multan, 1652 yılında Dekken valiliğine atandı. 5 Haziran 1659 yılında kardeşlerine karşı verdiği taht mücadelesini başarılı bir şekilde sonlandırarak, tahta çıkışını ikinci kez kutladı.

Afganistan'da 1674 yılında gerçekleşen bir ayaklanmayı, Evrengzib bizzat ordusunu komuta ederek, bastırdı. Evrengzib'in politikası Hindular arasında isyana yol açtı ve ona karşı ayaklanan Şehzade Ekber'e destek verdiler. Bu döneme kadar pasif olan Shizm, radikal savaşçı bir inanişâ dönüştü. Evrengzib, kardeşi ve Dârâ'nın taht kavgasında Dârâ'nın tarafını tutan dokuzuncu Sih gurusu Gûru Tegh Bahadur'u 1675 yılında halk önünde idam ettirdi. Bu olay üzerine Bahadır'dan sonra gelen Gûru Gobing Singh taraftarlarını daha da militarize ederek yol aldı.

1690 yılında Pencap'ta ayaklanan Sihler, Bâbûr Devleti'nin buradaki hakimiyetini sonlandırdı. Yarım yüzyıla yakın hükümdarlığı boyunca kuzeyde bulunduğu ilk dönemlerde daha çok idari ve siyasi konularla ilgilenirken daha sonraları güneye doğru hareket ederek, Dekken'de otoritesini güçlendirmek için mücadele etmiştir

Evrengzib 3 Mart 1707 yılında öldü ve Evrengâbâd civarında Huldâbâd'a defnedildi. Evrengzib, Hâce Muhammed Nakşibendi cemaatiyle yakından ilgili olup, dindar bir hükümdardı. Evrengzib'in en büyük mirası, bu dindar politikası ile bir nevi Hint-İslam aleminin korunmasını ve Pagan dinler

karşısında erimemesini sağlamak olmuştur. Evrengzib öldüğünde Bâbürler, Hindistan da isyan hareketleri karşısında mali olarak tükenmiş durumdaydı (Khalıq, 1995, 537-538 ; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 183).

3.3.5.7. Bâbürler Devleti'nin Yıkılış Süreci

Evrengzib'in ölümünün ardından ülkede büyük bir karışıklık baş gösterdi. Oğullarından Âzam Şah tahta çıktı, fakat Kâbil'deki kardeşi Alem Bahadur Şah onu tanımadı. İki kardeş arasında 1707 yılında gerçekleşen savaşta Âzam Şah öldü ve taht Âlem Şaha kaldı. Âlem Şah, Şiiliği benimseyerek, o dönem oldukça zayıflayan Safevi halkının sempatisini kazanmaya yöneldi. Safevi idaresinde olan Kandahar şehrinde halk kargaşa içinde bir dönem geçirmekteydi. Âlem Bahadur Şah henüz tahta çıkmadığı dönemlerde Kâbil valisiyken Afgan aşiretlerini Safevilerine kışkırtmaktaydı. Amaç Afganları tetikleyerek Safevileri Kandahar'dan göndermek olsa da durum farklı bir yöne yol aldı ve Afgan aşiretlerine bağımsızlığın kapısı açıldı.

1712 yılında Bahadur Şah'ın ölümüyle Kâbil' de işler iyice karıştı. 1712 ve 1719 yıllarında kısa dönemlerle beş hükümdar tahta çıktı. Taht kavgaları Nâsırüddin Muhammed Rûşenahter döneminde (1719-1748) bir süre durdu. Bâbürl Devleti iyice zayıflamış ve İngilizlerin bölgede hakimiyeti görülmeye başlamıştı. Bu dönemde Bâbürl Şahlarından çok ülke işleriyle vezirler ilgilendi. Bu vezirler arasında en güçlü olan Vezir Çin Kılıç Han, Hinduların gönlünü almak için cizye vergisini kaldırdı, fakat ülke ekonomik anlamda da güç kaybettiği için vergi yeniden yürürlüğe konuldu (1717) (Khalıq, 1995, 537-538 ; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 187).

29 Eylül 1719 tarihinde tahta çıkan Nâsırüddin Muhammed Rûşenahter, Seyyidlerin desteğini alarak, otuz yıl kadar tahta otorite sağladı. Diğer taraftan İran'da Afşarlıları güçlendirerek, yükselen Nâdir Şah, Kândeher meselesi için Bâbürlülerle anlaşmazlığa düştü. Nâsırüddin Muhammed'in Hindistan'a sığınan Galzaylar konusunda Nâdir Şah'a destek çıkmaması üzerine Nâdir Şah 1738 yılında Kâbil'i, 1739 yılında Delhi'yi işgal etti.

Evrengzib döneminde en geniş sınırlarına ulaşan Bâbürlüler Devleti büyük kayıplar vererek, süratle çöküşe geçti. Ülke toprakları Afganlar, Güney Hint Racaları, Sindliler, Keşmirler, Pencaplar, Bengaller tarafından pay edildi. Son Bâbürlü hükümdarı Sirâceddin II. Bahadır Şah 1857 yılında gerçekleşen

Delhi ayaklanmasına zoraki de olsa liderlik yaptığı için İngilizler tarafından cezalandırıldı. 1852 yılında Birmanya Rangun'a sürgün edildi 6 Kasım 1862 tarihinde burada öldü. II. Bahadır şairliği, hattatlığı ve musiki bilgisiyle Bâbürlülerin Devleti'nin son temsilcisidir (Konukçu, 1991a, 400).

3.3.6. Afgan Kabilelerinin Bağımsızlık Mücadelesinde İlk Oluşumlar

Afganistan'ın batısında Safevi Devleti, kuzeyde Şeybanilerin, doğuda Bâbür hakimiyeti yaklaşık iki yüzyıl sürdü. Zamanla Afganistan topraklarında belli bir siyasi birlik sağlanamadı. O kadar ki yerli halk komşu ülkeler tarafından tasfiye edildi. Afganistan topraklarına istilalar hız kazandı. Kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde yer alan Kunduz, Belh, Bedâhşan ve Tehar gibi şehirlerde yerel kabile liderlerinin ayaklanma hareketleri baş gösterdi. Kandahar'da güçlü Galzay ve Abdalî aşiretlerinin toprak kavgası yaşaması, çıkan anlaşmazlıklar sonucunda oluşan aşiret çatışması Safevi Devleti'nin işine yaradı. Safevi Devleti Kandahar, Belûcistan ve Herât isyanlarını toplu katliamlarla bastırdı.

Eşitsizliğin ve dengesizliğin yoğun olduğu bu karmaşa ortamında toplumsal gelişim seyri, Peştunlar arasında şiddetli sınıfsal çatışmalara sebep oldu. Yerel kabileler zayıflama gösterirken yabancı güçler bölgede güçlendi. Diğer taraftan ülkenin doğu bölgelerinde yerel kabilelerin, özellikle Peştun liderlerinin direnişi devam etti. Feodelleşmiş ve gelişmiş aşiretlerin diğer aşiretler üzerinde otorite kurarak, ellerindeki araziye el koymak istemesi karmaşa ortamını daha da şiddetlendirdi. 16. yüzyıl ortalarına doğru birçok yerel kabile Peştunha bölgesine yerleşti. Güçlü aşiretlerin feodal düzeni uygulama niyeti sonucunda halk tarafından üst sınıflara (hükümdar, tüccar, toprak ağası) karşı isyan hareketi alevlendi. Bâbür Devleti bu hareketi yerel hanedanlarla iş birliği oluşturarak, para ve siyaset aracılığıyla bastırdı.

Rüşani sülalesi din gücünü kullanarak, direniş hareketlerinin öncülüğünü üstlendi. Rüşanilerin hareketi Yusufzay aşiretinin katılımı ve başka halkların mücadeleleriyle güçlendirildi. Ülke topraklarında oluşan sınıfsal mücadeleler, o dönemde Babûrler Devleti'nin egemenliğine karşı harekete geçti. Bayezid Ensari'nin önderliğinde Bâbürlerin baskı politikasına karşı bir hareket düzenlendi. Bâbür valisi Bayram Han'ın baskıcı politikasına karşı ayaklanan

bu grup Afganistan'ın doğusunda teşkilandı. Bâyezid, Bâbürlüler Devleti'ne karşı silah, para ve destekçi toplayarak, büyük bir hazine oluşturdu. Beyazid, Bâburlerin Kâbil valisi tarafından esir alındı, ancak çok geçmeden bu esaratten kurtuldu ve doğuya doğru yol aldı. Bâbürlüler iktidarının başkenti olan Peşaver Tira bölgesinde bir askeri birlik oluşturarak, Celalabad'a saldırdı. Bu hareket başarısızlıkla sonuçlandı ve Kâbil valisi Muhsin Han tarafından öldürüldü.

Bayezid Ensari'nin oğlu Celalettin babasının davasını devir aldı ve 20.000 süvariyle harekete geçti. Peşaver Bâbürlü valisi Hamid Han Buhari öldürüldü. 1585 yılında Hayber dağlarında siper alan bu ordu pek çok çatışmaya girdi. İki yıl süren bu çatışmalarda Yusufzay ve Mehmand halklarında katıldı. Ancak Zerine Han Kuke, Kenurman Seng ve Hacı Şemseddin komutasındaki Bâbürlüler ordusu Celalettin'i yendi. Yusufzay aşireti mücadelesinden vazgeçmeyerek, ülkenin çeşitli bölgelerine dağıldı ve milli mücadele ruhunu çeşitli bölgelerde alevlendirdi. Bu direnişler karşısında Bâbürlü Devleti'nin Kabilistan'a varış yolları kesildi. Diğer taraftan gücünü toplayarak yeniden harekete geçen Celalettin Bâbürlü ordusuyla yeniden bir savaşa girişti, ancak bu savaştan da bir sonuç elde edemedi.

Bâbürlü Devleti Hayber yolunu açmak için harekete geçti. Diğer taraftan Celalettin taraftarları Gâzneli'ye doğru yol aldı. İki taraf arasında yaşanan savaşta Celalettin yaralanarak öldürüldü. Onun ölümünün ardından yeğeni Ehdad, bu mücadelenin liderliğini üstlendi. Ehdad, Kâbil'de Bâbürlü ordusuna 1610 yılında saldırdı. Çerh ve Luger dağlarını kendine siper alanı seçti ve merkez üssü yaptı. 1614 yılında Bâbürlü ordusunun saldırısına uğradı ve 3000 askerini kaybetti. 1618 yılında Kandahar'dan dönerek, Bâbürlü ordusuyla yeniden savaşa girdi, ancak yeniden dağlara çekilmek zorunda kaldı. 1625 yılında Tira dağlarında Bâburlerin saldırısına uğrayarak yenildi. Ölümünün ardından oğlu oğlu Abdülkadir mücadelenin liderliğini üstlendi.

Abdülkadir, Bâbürlü hükümdarı Şah Cihan'ın gönderdiği orduyu 1627 yılında yenilgiye uğrattı. 1628 yılında Peşaver'de Kemalletin ve askerleriyle güçlerini birleştirdi. Fakat Şah Cihan bu iki ittifak grubu da bozguna uğrattı. Şah Cihan'ın adamı Seyid Han tarafından direnişten vazgeçirilen Abdülkadir, 1634 yılında Bâbürlü sarayına gönderildi ve 1636 yılında burada öldü. Abdülkadir'in davasını sürdüren Kerim Han, Aferidi ve Elkuzayi gibi Bâburlerin ileri gelen devlet adamlarıyla hesaplaşmak istedi. Bâbürlü ordusu

daha erken davranarak, Kerim Han'ın merkez üssünü işgal etti ve onu esir aldı. Şah Cihan'ın emriyle idam edildi. Ahund Celad Hotak ve Bakihan Yusufzay etrafındaki birlikleriyle yeniden cihad bayrağını kaldırdı. Bâbü'r hükümdarı Evrengzib'in gönderdiği ordular bu iki grubu da yenilgiye uğrattı.

3.3.6.1. Mir Üveys Hotekî ve Bağımsız Kandahar Hükümeti

17. yüzyılın ilk çeyreğinde Safevi Devleti Herât'ı ele geçirdikten sonra, bölgeyi askeri güçleri ve toprak ağalarıyla kontrol etmekteydi. Safevi Devleti bu dönemde Herât, Ferah, Sistan gibi batı bölgelerin idaresini elinde bulundurmakta idi. Kâbil'den Gâzne'ye kadar da Bâbü'rler Devleti idaresi altındaydı. Afgan kabileleri, bir taraftan Şîî yönetimine karşı direnirken, diğer taraftan Safeviler Kandahar'a Gürcü bir prensi vali olarak atamıştı.

1694 yılında Safevi Devleti tarafından Kandahar'a atanan Gürcü Gurgin Han, güçlü bir Gürcü ordusuna ve 20.000 Safevi askeri ordusuna sahipti. Gurgin Han, Abdalileleri Ergestan çevresinden kovarak, buraya Galzayları yerleştirdi, Abdalileri Gereşk ve Ferah'a sürgün etti. Ancak işler ters gitti ve Mir Üveys Hoteki liderliğinde birleşen Galzaylar, Kandahar'da Safevi hakimiyetine karşı ayaklanmalara başladı. Afgan ayaklanmasına liderlik eden Mir Üveys Hotekî, yabancı hükümdarların ticaret yollarından elde ettiği kazançlarla zenginleşirken, kendi insanının bu yollarda bekçilik yapmak zorunda olduğunu, bu hükümdarların kendi milletine karşı uyguladığı baskı politikası ve zorbalık uyguladığını savunarak, karşı harekete geçti.

Galzay, Belûc ve Özbek aşiretlerini bir araya getirdi. Toplanan aşiret meclisi (cirke/jirga) Safevilere karşı Bâbü'rlerden yardım alınması gerektiğini önerdi, ancak Mir Üveys buna gerek olmadığını Safeviler Devleti'nin yıkılmak üzere olduğunu ve Afganların bağımsız olmalarının vakti geldiğini belirtti. Mir Üveys zekice bir siyaset izleyerek, Safevilere bağlı hareket ettiğini belirten bir mektup gönderdi. Bu mektupta Gurgin'ün zulümlerini anlatarak, adalet istedi. Benzer bir mektubu da Bâbü'rlere gönderdi.

Mir Üveys, Afgan ve Beluçları etrafında toplayarak kafir Gürcülere ve Safevilere karşı savaş ilan etti. Tacik, Hazara, Dürrani, Özbek, Beluç ve Peştunlardan oluşan Afgan halklar, yabancı güçlere karşı Mir Üveys liderliğinde birleştiler. Mir Üveys ordusu Kandahar şehrinin 48 km kuzeydoğusunda Mance şehrinden harekete geçti ve Gurgin'e karşı eşzamanlı

ayaklanmalar gerçekleştirildi. Bu ordunun en önemli özelliği geçmişte birbirine muhalif olan aşiretlerinde birleşmesiydi.

Heyetin önemli kararlarından biride Safevi ve Gürcü ordularının bölgede sayısını azaltmaktı. Bu hedef doğrultusunda Beluç reislerinden biri halkının Safevilere vergi vermesini yasakladı. Daha sonra Kakeri aşireti de aynı şekilde Ergestan'da vergi ödemeyi kesti. Aşiretleri cezalandırmak için yola çıkan Gurgin halka saldırarak, mallarını yağmaladı. Bu sefer sırasında Gurgin Dehşeyh, Ergestan'da bir bağda konakladığı sırada Mir Üveys 3000 kişilik askeriyle harekete geçti. Bir gece baskınıyla Gurgin ve adamlarını kılıçtan geçirerek, 1709 yılında milli hükümetinin kuruluşunu ilan etti.

1706 ve 1709 yılları arasında gerçekleştirdiği mücadeleler sonucunda Mir Üveys, Kandahar bölgesini idaresi altına aldı ve burada bağımsız bir devlet kurdu. 1709 yılında Kandahar'da Mir Üveys Hotekî Devleti kurulurken ardından Herât'ta Abdaliler tarafından bağımsız bir hükümet kurulmaktaydı. Böylece Afganistan'ın batı toprakları Safevi Devleti hakimiyetinden sıyrılarak, Abdaliler ve Hotekiler tarafından idare edilmeye başladı.

Mir Üveys Han Kandahar şehrinin idari, iktisadi ve adli yapısını korudu, Kandahar etrafındaki kaleleri sağlamlaştırdı. Farklı aşiretlerden 5.000 kişilik bir ordu kurdu. Tüm şehir halkı ve aşiretler Üveys'in en büyük destekçisi oldu. Diğer taraftan Safevi Devleti'ne karşı Bâbü Devleti ile birleşme politikası izledi, Bâbü hükümdarına bir mektup gönderdi. Bu mektupta Safevilere muhalefetini, Bâbürlere dostluk ve güvenini ifade etti. Safevi Devleti, Canı Han Nami'yi Kandahar'a gönderdi ve İran askerlerinin Kandahar'da varlığının kabul edilmesini, aksi halde Gurin'in intikamının alınacağını bildirdi. Mir Üveys, Canı Han Naimi bir süre müzakerelerle oyaladı daha sonra da esir aldı.

Can Han'ın esir alınmasından sonra Safevi Devleti, 1710 yılında 10.000 askerini Herât valisi Mehmed Han komutasında Kandahar'a gönderdi. Mehmed Han'ın elçisi Kandahar'da dostça misafir edildi. Elçi, Safevi Devleti'nin askerlerinin varlığının kabulünü, bunun karşılığında Mir Üveys'in hükümet makamının da korunacağını ilettili. Mir Üveys, eski bir arkadaşı olan Mehmed Han'ın elçisini hapsedmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Mehmed Han ve Mir Üveys'in 5.000 kişilik ordusu karşı karşıya geldi.

Askeri eğitim deneyimi az ve topçu birliğinden yoksun olan Mir Üveys ordusu, Safevi Devleti ordusunu yenilgiye uğrattı. Bu savaşın ardından Safevi Devleti 1711 yılında 30.000 kişilik daha güçlü bir orduyla harekete geçti. Gurgin'in yeğeni Hüsrev Han komutasındaki ordu Helمند kıyısında Mir Üveys'in ordusunu bozguna uğrattı. Bunun üzerine Mir Üveys, muhafızlarına Kandahar'ın kapılarının kapatılmasını emretti. Hüsrev Han, Zaman Han'ın askerleriyle birlikte Kandahar'ı kuşattı. Hüsrev, Abdalilerin ve halkın sert hücumları karşısında Kandahar kuşatmasını geri çekse de bir süre sonra ikinci bir kuşatma gerçekleşti.

Kandahar yakınında güvenli bir bölgede direniş devam eden Mir Üveys, halk ve askerleriyle birlikte Safevi ordusunun erzak ve irtibat yollarını kesti. Mir Üveys halkın kitlesel desteğini alarak ve 16.000 kişilik bir ordu topladı ve Hüsrev'i bozguna uğrattı. 30.000 kişilik Safevi ordusundan sadece birkaç yüz asker kaçmayı başarabildi. 1712 yılında bu savaşın ardından Kandahar bağımsızlığı kesinleşti ve güçlendi. Mir Üveys, Ferah'tan Kandahar'a Kelat ve Mekyar'ın sınırlarına kadar olan bölgeleri hakimiyeti altına alarak, birleşik bir millet haline dönüştürdü. Bölge halkının gözünde kahraman bir liderdi. Safevi Devleti 1713 yılında Mehmed Zaman komutasında bir ordu daha gönderdiyse de bu ordu daha Kandahar'a varmadan bozguna uğratıldı.

Afganistan'da yabancı güçlere karşı milli bağımsızlık hareketinin liderliğini üstlenen ve Afgan devleti kuruluşuna yol açan büyük mücadeleci Mir Üveys, planlarını tam olarak tamamlayamadan 1715 yılında henüz 41 yaşındayken öldü. Mir Üveys'in oğulları Mahmud ve Hüseyin henüz 18 ve 14 yaşlarında oldukları için lider olarak tahtı devir alamadı. Aşiret liderleri kırk kişilik bir heyet oluşturarak, Mir Üveys Han'ın kardeşi Mir Abdülaziz'i Kandahar Hükümeti'nin reisi olarak seçtiler. Mir Abdülaziz abisinin gösterdiği başarıyı gösteremedi ve ülkeyi yönetmekten aciz kaldı. Bu nedenle ilk aşamada büyük Abdalî liderleri Mir Abdülaziz idaresinden ayrıldılar ve Kandahar'ın batı bölgelerine Ferah, Esefzar ve Herât'a göç ettiler.

Kandahar'da kalan toprak ağalarının muhalefetine karşı Mir Abdülaziz'de Safevilerle ittifak kurma eğilimine girdi. Safevi Devleti'nden Kandahar'dan vergi almamasını, buraya asker göndermemesini ve kendisine destek olmasını istedi. Büyüklük heyeti, Mir Üveys ailesi, hanlar ve halk bu duruma oldukça kızdı ve Mir Abdülaziz'e karşı ayaklanmalar baş gösterdi.

Muhaliflerden Mir Üveys'in oğlu Mir Mahmud Özbeklerin ve Kândehar halkının desteğini alarak, kılıcıyla amcası Abdülaziz'i öldürdü.

Bundan sonra Mir Üveys Han ailesi arasında kan davası oluştu. Bu durum Galzaylar ailesini de ikiye böldü. Safeviler Devleti Abdalilere karşı rakipler Galzay kabilesini destekledi. Sonuç olarak bir heyet kuruldu ve 19 yaşındaki Mir Üveys'in oğlu Mir Mahmud, Şah ünvanını alarak tahta oturdu. Abdalî Herât Hükümeti arasında toprak paylaşımı davasını fırsat bilen Şah Mahmud, 1719 yılında Ferah'a doğru harekete geçti. Esedullah Abdalî savaş meydanında Şah Mahmud tarafından öldürüldü. Bu durum Abdalî ve Galzay aşiretleri arasındaki çekişmeyi daha da alevlendirdi.

Şah Mahmud Kandahar'dan İran'a doğru ilerleyerek, 1720 yılında Kirman'ı kuşattı. Kirman kuşatması sırasında Safevi komutanı Lütfali Han Kirman'a doğru harekete geçti. Bu sırada Kandahar'da Sultan Bican'ın ayaklanıp, esir Melik Cafer Sistani'yi serbest bıraktığı haberini aldı ve kuşatmayı bırakıp, Kandahar'a giderek isyancıları bertaraf etti. 1721 yılında Özbek, Hazara ve Taciklerden oluşan 28.000 kişilik ordusuyla yeniden Kirman üzerine harekete geçerek, bölgenin idaresini ele geçirdi. Kirman ve Bam şehirlerini fethettikten sonra İsfahan yakınlarında Ferahabad şehrine yöneldi. Şah Mahmud'un Safevi Devleti'nin başkenti Ferahabad'ı kuşatmak üzere harekete geçtiğini haber alan Safevi ordusu şehrin kapılarını kapatarak, şehri korumaya aldı. Uzun süren kuşatmanın ardından şehir halkı açlık ve çaresizlikle ölüme burun buruna kaldı. Safevi Şah'ını teslim alan Şah Mahmud, iki buçuk yıl hükümeti idare ettikten sonra Şah Eşref Hoteki tarafından öldürüldü. Şah Mahmud idaresinde olan Galzaylar ve komutanlar Şah Eşref Hoteki'ye itaat ederek, onun ordusuna katıldı. Ona itaat etmeyen komutanlardan İlyas ve Yüzbaşı Emanullah'ı öldürerek Afganistan'ın batı bölgelerine doğru harekete geçti. Eşref Hoteki bundan sonra Afşar Nadir Şah ile karşı karşıya gelecektir (Sadat, 2017a, 17- 30; Sadat, 2017b, 171).

3.3.6.1. Abdullah Han ve Bağımsız Herât Hükümeti

Kandahar'da hakimiyetini güçlendirmek isteyen Safevi Devleti, Abdalilere karşı rakipleri Galzayları desteklediği dönemde Abdaliler aşireti de aralarında çıkan anlaşmazlıklarla dağıldı. Bunlardan bir kısmı Gereşk, Ergistan ve Ferah bölgesinde kaldı. Bir kısmı da Kandahar'ın ileri gelenlerinden Hayat

Sultan ile birlikte Multan'a çekildi. Kandahar'a atanan Gürcü vali Gurgin daha da ileri giderek, Nezir Muhammed Han Devlet Han ve Rüstem Han gibi Abdalî reislerini öldürüp, Abdalîleri batıya doğru göçe zorladı.

Multan bölgesine çekilen Abdalîler liderleri Han Hayat Sultan ölünce yerine oğlu Abdullah Han aşiret reisi seçildi. Abdullah Han aşiretiyle birlikte Multan'dan Kandahar'a gelerek, Mir Üveys'e destek sağladı ve Galzay, Abdalî birliği oluşturuldu. Fakat Mir Üveys'in ölümünün ardından yerine geçen Mir Abdülaziz döneminde bu birlik sürdürülemedi. 1717 yılında Abdullah Han, Safevi idaresinde bulunan Herât'a yerleşti. Bu dönemde Ergistan hakimi olan Zaman Han, ayaklanan Kandahar valisinin yeğeni Hüsrev tarafından Kirman esaretinden kurtarılmış ve Kandahar'a döndükten sonra Galzay hükümetine karşı çıkmamış, Abdullah Han ile birlikte Herât'a hareket etmiştir.

Safevi valisi Abbas Kulu, Abdullah Han'ın Herât'ta varlığını istemeyerek, Abdullah Han'ı ve genç oğlunu esir aldı. Ancak Herât halkı, Abbas Kulu'nun baskıcı ve zorba politikasından oldukça rahatsızdı. Bu durum üzerine ayaklanan Herât halkı isyan çıkarttı. Bu olay üzerine Safevi Devleti güvenliği sağlamak adına Cafer Ustaculu'yu Herât valiliğine atadı. Halkında desteğini alan Abdalî lideri Abdullah Han hapisten kaçarak, Esfezar'da dağınık Abdalî güçlerini bir araya topladı. Esfezar Kalesi'ni ele geçirerek, burayı bağımsızlık mücadelesinin merkezi yaptı. Bekva ve Ferah bölgelerindeki Abdalîlere elçiler vasıtasıyla haberler gönderilerek, askeri birlik oluşturdu. Abdullah Han ve askerleri Herât şehri yakınlarında Safevi ordusunu bozguna uğratarak, Cafer Han'ı esir aldı. Mir Üveys'in soyundan gelenler Kandahar'ı idare ederken, Abdalî aşiretinin lideri Abdullah Han da Herât'ı ele geçirdi.

Herât halkı Melik Kalesi, Ereğ Kalesi ve Pilehane Kalesi'nden bağımsızlık için mücadele etti. 1717 yılından 1731 yılına kadar Abdullah Han, Abdalî Herât Yerel Hükümeti ilan edildi. Herât'ta eli silah tutan tüm gençler askeri eğitime alınarak ordu kuruldu. Gûriyan, Murgab, Kuhsan, Uvbe, Badgis ve Ferah Kalesi Safevi Devleti idaresinden alındı. Böylece günümüz Afganistan'ın yarısını kaplayan batı bölgeler Herât'ta Abdalî idaresi, Kandahar'da Galzay idaresi altına alındı.

Safevi Devleti, Herât üzerine Fethali Kaçar komutasında bir ordu gönderse de Abdulllah Han'ın oğlu Esadullah tarafından Kevseriye bölgesinde

yenilgiye uğratıldı. 1719 yılında 30.000 kişilik bir orduyla Safikulu Han'ın komutanlığında yeniden harekete geçen Safevi Devleti, Ferah bölgesinden harekete geçerek Kale-i Kariz yakınlarında 15.000 kişilik ordusuyla Esadullah ile karşı karşıya geldi. Oldukça zorlu geçen bu savaşta Safevi ordusu 8.000 asker kaybederek yenilirken, Abdalî ordusu 3000 asker kaybetti.

Abdalî Herât Hükümeti arasında toprak paylaşımı davasını fırsat bilen Şah Mahmud'un saldıraya geçmesi, Delaram savaşı ve Esedullah Han'ın 1719 yılında Şah Mahmud tarafından öldürülmesi, Herât'taki Abdalî Hükümeti istikrarını zayıflattı. Bu dönemde Herât heyeti Ahmed Şah Dürrani'nin babası Zaman Han Abdalî'yi hükümet resiliğine getirdi. Diğer taraftan Safevi Devleti, Herât'ı yeniden ele geçirmek umuduyla harekete geçerek, Safikulu Türkistanoğlu komutasında bir ordu gönderdi. Kafırkale civarında meydana gelen savaşta Zaman Han, Safevi ordusunu bozguna uğrattı ve Safikulu'yu öldürdü.

1722 yılında Zaman Han'ın ölümünden sonra Abdullah Han'ın oğlu Mehmed Han hükümet reisliğine getirildi. Mehmed Han, Meşhed'i kuşatsa da geri çekilmek zorunda kaldı. Diğer taraftan Herât aşiret reisleri arasında çıkan anlaşmazlıklar sonucu 1724 yılında görevden alınarak, yerine Zülfikar Han getirildi. Zülfikar Han'ın sert bir politika izlemesi, hükümet heyetinin hoşuna gitmedi ve görevden alınarak, 1725 yılında Hezar'a sürgün edildi. Abdullah Han'ın oğlu Allahyar Multan'dan getirilerek, Herât Abdalî Hükümeti'nin idaresi ona verildi.

Allahyar babası gibi güçlü ve bilgili bir adamdı. Fakat dört yıl sonra Abdulganî Han, Abdalî Hükümetine karşı ve Zülfikar Han'ın adamlarına karşı ayaklandı. Allahyar Ferah'a gitmek zorunda kaldı. Zülfikar Han Hezar'dan yola çıkarak, Abdulgani'ye savaş ilan etti. Altı ay süren şiddetli iç çatışmalar halkı perişan etti. Abdalî heyeti hükümete yeni bir lider atamaya cesaret edemedi. Bu durumu fırsat bilen Nadir Şah, II. Tahmasb komutasında bir orduyu Herât'a gönderdi. Bunun üzerine Abdalî heyeti, Ferah'tan Allahyar Han'ı geri çağırdı.

Nadir Şah, Herât'a doğru harekete geçerek, Sengan Kalesi'ni top gücüyle Afgan askerlerinden aldı. Bunun üzerine harekete geçen Allahyar Han askerlerini toplayarak savunmaya geçti. İki taraf arasında beş gün beş gece

gerçekleşen savaş sonrasında Nadir Şah bir sonuç elde edemeden Horasan'a dönmek zorunda kaldı. Nâdir Şah, 1728 yılında daha donanımlı bir orduyla istikrarlı bir şekilde yeniden Herât'a doğru yol alacaktır. Afşar Nâdir Şah'ın Herât'ı kuşatmasına kadar Abdalilerin iç çatışması kısmen de olsa durdu ve huzur sağlandı (Sadat, 2017a, 31-36).

3.3.7. Afganistan'da Son Türk Devleti Hükümdarı Afşar Nâdir Şah

Afganların Safevileri devirmesi uluslararası bir sorun haline geldi. Osmanlı Devleti, Afgan yayılmasını kendileri için de bir tehdit olarak görmekteydi ve Afganlara karşı sefer hazırlığına girişti. Hemadan ve Isfahan bölgesinde gerçekleşen savaşta (1727) Osmanlı devleti bozguna uğratıldı. Taraflar arasında Sünnî alemin liderliği konusunda bir dolu atışma yaşandı ve nihayetinde barış yapıldı. Afganlar Osmanlı Devleti'nin dini liderliğini kabullenirken, Osmanlı Devleti de Afganların hakim oldukları bölgelerde hakimiyetini tanıdı.

Diğer taraftan İran'da Şîî gruplar Afganlara karşı yerel direnişler oluşturdu. Afganlar bu ayaklanmaları acımasız bir şekilde geri püskürttü. Hazar kıyılarına kaçmak zorunda kalan Safevi Şahı II. Tahmasb (1729-1732) Azerbaycan'da Kızılbaş Türkmen aşiretlerinden yardım istedi. İran'da Afgan hakimiyetine direnen halk, Safeviler adına hareket eden Kızılbaşların Türkmen lideri Afgan Nâdir Şah idaresinde güçlerini birleştirdi (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 187-188).

Nâdir Şah Afganistan topraklarına sefer düzenlediği sırada ülkenin batı bölgeleri Hotekî ve Abdalî devletleri tarafından diğer bölgeler ise bölge aşiretleri ve ileri gelen heyetler tarafından yönetilmekteydi. Hanların ve aşiretlerin birbirleriyle olan çatışmaları, iç savaşlar Afgan Nâdir Şah'ın ülkeyi fethetmesini kolaylaştırdı (Sadat, 2017a, 67).

3.3.7.1. Afşar Nâdir Şah ve Afganistan Fetihleri

Asıl adı Nezir Kuli olup, Kasım 1688 tarihinde Horasan'ın Destgird köyünde doğdu. Ebîverd sınırında yaşayan Afşar Türkmenlerinin Kırklı boyuna mensuptur. 13 yaşında babası İmam Kuli'yı kaybetti. Horasan bölgesinde dönem dönem yapılan Özbek baskını nedeniyle çok sayıda insan kılıçtan geçirilir ve esir alınırdı. Nâdir Şah'da 17-18 yaşlarındayken annesiyle

birlikte esir alındı. Annesini Hive Özbek hapisanesinde kaybetti. 1708 yılında hapishaneden kaçarak Horasan'a geri döndü.

Gençliği Türkmen, Kürt, Özbeklerle hatta dönem dönem kendi aşireti olan Afşarlarla da savaş içerisinde geçti. Savaşlarda gösterdiği kahramanlıklar, Ebîverd bölge valisinin dikkatini çekti (Sadat, 2017a, 37). Ebîverd bölge valisi Baba Ali Bey'in yanında yetişti ve onun kızı ile evlendi. Baba Ali Bey'in ölümünün ardından onun yerini aldı. İranlı Afgan Galzaylar, Meşhed ve etrafının hakimi Melik Mahmûd-ı Sîstânî'ye katıldı. Sîstânîye karşı düzenlenen bir suikasta karışınca bir grup arkadaşıyla buradan kaçmak zorunda kaldı.

Nâdir Afşar 1725 yılında Meşhed'i aldı ve bölgede liderliği ele alan Nâdir Şah yüksek meziyetleriyle Horasan'ın ünlü emirlerinden biri oldu. 1729 yılında Afgan lideri Mir Eşref'i Isfahan yakınlarında bozguna uğrattı. Herât'a hakim olan Abdaliler de Nâdir Afşar'a bağlılıklarını dile getirdi. Afgan aşiretleri bu başarısızlığı hazmedemeyerek, liderleri Mir Eşref'i öldürdü. Nâdir Şah, doğuda Safevi egemenliğini sağlamlaştırdıktan sonra Osmanlı Devleti'ni birkaç savaşta bozguna uğratarak geri püskürttü. Hemedan ve Tebriz'i geri aldı. 1732 yılında Meşhed'i geri almak için harekete geçen Afgan kabilelerini geri püskürttü ve Herât'a girdi (Özcan, 2006, 276).

Safevi Şahı II. Tahmasb'ın Osmanlılarla barışmaya çalışması üzerine Nâdir Şah ile arası açıldı. Bunun üzerine Nâdir Şah, II. Tahmasb'ı sürgüne gönderdi ve Tahmasb'ın çocuk yaştaki oğlu III. Abbas'ı sembolik olarak tahta çıkardı (1732). Böylece bütün yetkileri fiilen elinde toplamış oldu. 1736 yılında Türkmen aşiretleri ve Şîi ulemanın katıldığı bir çeşit kurultayda, Şah olarak seçildi. Netice de resmi bir ilan olmasa da Safevî hanedanı yerini Afşar hanedanına bırakmış oldu. Osmanlı Devleti'nin Ruslar ve Avusturyalılarla savaşını fırsat bilen Nâdir Şah, Afganlar üzerine bir sefer düzenleyerek Kandahar ve Belh üzerine harekete geçti (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 189-191).

3 Şubat 1737 tarihinde İmam Verdi Bey Gerehlu Afşar'ı özel bir savaşçı gurbuyla Sistan'da bıraktı. Delhek ve Dılam yolundan Kandahar'a doğru ilerledi. Babaali Bey Köse Ahmedlu ve oğlu Kalbali Han Avşar'ın Hezarcat ve Zemindevar'e doğru ilerlemesini emretti. Kalbali Han topçu askeri birlikleriyle Bost Hisarı'nı ele geçirmek üzere harekete geçerken, Afşar Nâdir, Hilmend Gölü'nü geçerek, Kandahar'a doğru yol aldı. Kandahar hakimi Hüseyin Han

Hotekî, bölgede mevcut olan tüm erzakları askeri birliğine taşıdı. Taşıyamadığı bir kısım erzağın da düşman eline geçmemesi için yakarak yok etti. Bu durumu haber alan Nâdir Şah Hezarcat bölgesinden erzak temin etti ve Ergendab nehrine doğru yol aldı.

Hüseyin Hotekî, Ergendab nehri civarında Nâdir Şah ordusuna ani bir baskın düzenledi. İki taraf gece boyu sabaha kadar çatıştı. Afganlar pek bir sonuç elde edemedi Kandahar'a döndü. 21 Mart 1737 tarihinde Kandahar ve çevresini işgal eden Nâdir Şah, ordunun nakliye komutanı Fethali Han Avşar'ı birliğiyle birlikte Kandahar bölgesinin kuzeyine gönderdi. Fethali Han kısa bir sürede orduya erzak temin ederek geri döndü. 3 Mayıs 1737 tarihinde Afgan kuvvetleri bir kısım Afşar Nâdir Şah ordusunu Bost Hisar civarında mağlup etti. Bunun üzerine harekete geçen Afşar Nâdir Şah, bölgeye takviye ordu nakletti. Taraflar arasında gerçekleşen şiddetli mücadeleyi Nâdir Şah ordusu kazandı ve birçok Afgan asker esir alındı.

Diğer taraftan Seydal Muhammed Galzayi etrafında askeri kuvvet oluşturarak Nâdir Şah'a karşı harekete geçti. Nâdir Şah, İmamverdi Bey Avşar komutasında bir ordu göndererek, Afganları mağlup etti. Hüseyin Han Hotekî'nin en iyi yardımcılarından olan Seydal'ın sığınışında baskına uğrayarak hayatını kaybetmesi Afgan askerlerinin dağılmasına neden oldu. Hüseyin Sultan Afgan askerlerini yeniden etrafında toplamaya uğraşırken, Nâdir Şah toplu tüfekli ordusuyla Kandahar'ı dört bir yandan kuşattı. On üç ay süren kuşatma sonrasında Kandahar Nâdir Şah'ın eline geçti.

Nâdir Şah Kandahar ve Belücistan bölgelerini fethetmekle meşgulken Rızakulu Han Mirza'yı büyük bir orduyla Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Belh ve Endhuy bölgelerinin fethi için gönderdi. 1 Ocak 1737 tarihinde Belh şehri kuşatıldı. Ebu'l Hasan Cengiz Han'ın torunlarından olup, Belh'in idaresinde bulunmaktaydı. Kendisi şehri teslim etmek istediye de şehirde bulunan Özbek kuvvetleri hemen teslim olmadı. Kısa ve şiddetli bir çatışma sonrasında Özbek grupları dağıtıldı, Ebu'l Hasan teslim oldu. Belh'in ileri gelenleri şehri terk etmek zorunda kaldı. Bundan sonra Nâdir Şah Kunduz, Bedeşan ve Bağlan'a yöneldi. Bu sırada Kunduz bölgesine sığınmış olan Seyyid Han, Belh eyaletinin idaresini almak için İmamsahip ve Hanabad bölgelerinden çok sayıda askeri birlik toplayarak, Nadir Şah'a karşı harekete geçti. Rızakulu Han ve Şah Kulu'nun topçu kuvvetleriyle askeri birliğini

güçlendirerek, Seyyid Han'ı mağlup etti ve Belh bölgesinin batı toprakları ele geçirildi. Bedaşan bölgesinin idaresini oğlu Rızakulu Han'a verdi. Bu durumu öğrenen Buhara Hanı, Nâdir Şah'a bir mektup göndererek itaatini bildirir. Nâdir Şah'ın oğlu Rızakulu Mirza'yı, Hârezm ve Kuzey Afganistan'da büyük zaferler elde ettikten sonra Bâmiyân'a doğru yol aldı. Oğlunun başarılarından büyük sevinç duyan Nâdir Şah, ona elmas taç giydirek, İran sipahsalarının lideri olarak tayin etti. Hindistan seferlerinde de yanında yoldaş olarak bulundurdu.

Nâdir Şah Buhara'ya giderek burayı kontrol etti. Mayıs 1738 tarihinde Gazne'ye girdi. Gâzne bölgesinde Bâbürlü Devleti'nden Kâbil valisi Nesir Han, Afganların desteğini alarak Nâdir Şah'a karşı büyük bir askeri birlik hazırladı. Bu durumu haber alan Nâdir Şah topçu kuvvetleri, Bahtiyarîler ve Avşarlardan oluşan büyük bir orduyla Gâzne üzerine yürüdü. Yerel vali hiçbir direniş göstermeden kaçtı ve şehri Nâdir Şah'a bıraktı. Nâdir Şah ordusu üç büyük koldan Bâbürlü Devleti'nin Gâzne'de inşa etmiş olduğu kalelere saldırdı. Nesir Han ordusu Afganlarla birlikte hareket ederek, şehrin savunmasını bırakmadı. Diğer taraftan Nâdir Şah, Nadirabad bölgesinin 100 km uzağında Zabil kasabasına yerleşti.

Hayırmenebad bölgesinde büyük bir ordu hazırlayan Nâdir Şah, piyade kolunun önünde 6000 Avşar öncü kuvvetini iki topla beraber Gâzne şehrine gönderdi. Zabil bölgesinde Hacı Han'ın komutasında 4000 süvarilik askeri birliği de yanına alarak, Gâzne şehri dışında cephe alan Afgan askerleri etrafında toplayan Nesir Han ordusuna karşı harekete geçti. İlk seferde yenilerek çekilmek zorunda kalan Nesir Han, daha sonra Gâzne bölgesinde önemli kalelere asker yerleştirerek savunmasına devam etti. Bunun üzerine Nâdir Şah Serdar Avşar komutasında piyadeler ve Karabağ bölgesinden topladığı askerlerle Gâzne şehrinin savunma kalelerini kuşattı. 11 Haziran 1738 tarihinde Gâzne'ye güney ve batıdan saldırı düzenlendi. Şehrin komutanı Musa Han kaçmak zorunda kaldı. Şehrin dışını savunan 600 Afgan askeri Nâdir Şah ordusu tarafından püskürtüldü. Nâdir Şah ordusu şehre girerek, halkın teslim olmasını emretti. Kaçış yolu bulamayan halk kalelerden birer birer çıkararak, Nâdir Şah idaresini kabul etti. Afgan askerleri esir alındı. Beş top ve Gâzne askeri teçizatını ele geçiren Nâdir Şah, yol arkadaşları ve ordu komutanlarıyla Gâzne'ye yerleşti.

Nâdir Şah daha sonra Bâmiyân vadisine doğru hareket etti, burayı aldıktan sonra Kâbil önlerine geldi. Bu arada Nesir Han, bir grup askeri birlikle beraber Kâbil'e sığınmıştı. Bâbürlü Devleti, Nâdir Şah ordusunu ne pahasına olursa olsun püskürtmesi gerektiğini ve Nesir Han'a bir kısım yardımcı kuvvet gönderileceğini belirtti. Fakat Bâbürlü Devleti ordusu Gâzne savaşıyla Nâdir Şah karşısında tutunamamış ve Nesir Han'da Bâbürlü ordusundan gereken desteği alamamıştır. Bunun üzerine Nesir Han Kâbil'de bulunan askeri birlik bölgesini oğlu Şirze Han'a bırakarak, Peşaver'e geçti.

Şirze Han ve yoldaşı Rahim Han Afganî bir grup ulemayla birlikte Nâdir Şah'a karşı iki gün içinde 2.000 gönüllü asker topladı. Diğer taraftan Nadir Şah ordusu Kâbil bölgesinin altı kilometre ilerisinde halkın teslim olmasını beklemekteydi. Nâdir Şah halkın teslim olmaması üzerine şehre saldırdı. Kâbil şehri çok sağlam askeri kale ve surlara sahip değildi. Ordu Evleng köyünü merkez üs yaptı. On iki gün süren kuşatma ve çatışmalar sonrasında Kâbil halkı teslim olmak zorunda kaldı. Şehri ele geçiren Nâdir Şah savaş teçhizatlarını, yüz fil zincirini, şehir hazinesini ve birçok ganimet elde etti (Sadat, 2017a, 61-74).

1738 Haziran tarihinde toplarla surlarını yıkarak, Kâbil şehrini fetheden ve Kâbil'de kırk gün kalan Nâdir Şah, dağlık bölgelerde de asayiş sağladı. Bâbürlülere elçiler göndererek, onları Afgan kabilelerini korumakla suçladı. Nâdir Şah'ın elçileri Celâlâbâd şehrinde öldürüldü. Bu duruma sinirlenen Nâdir Şah, Celâlâbâd'ı ele geçirdi ve buranın halkına "darü'l harb" yasaları uyguladı, bu yasalar gereği şehrin erkekleri öldürüldü, kadınları esir alındı (Eylül 1738).

Nâdir Şah komutasında Safevi-Afşar ordusu hızlı bir hücumla Hayber Geçidi'ni ele geçirdi. Bölgede yerel Afgan kabilelerinin direnişlerine karşı onlara bol bol hediyeler dağıtarak, iyi ilişkiler kurdu. Böylece Hindistan yolu Nâdir Şah'a açılmış oldu. Bundan sonra Nâdir Şah, Hint Müslümanlarını, kafir Marathaların baskısından kurtarmayı bahane olarak öne sürdü ve Hindistan'a doğru yol aldı. Hindistan seferinde Delhi'yi alarak, Bâbürleri tamamen denetimi altına aldı. Bâbürlülerden milyonlarca rupilik savaş tazminatı, 1000 savaş fili, 7000 at, 10.000 deve ganimet elde etti. Nâdir Şah, 1739 yılında Hindistan'ı tamamen hakimiyeti altına alarak, Kâbil'e döndü. Nâdir Şah elde ettiği ganimete güvenerek üç yıl İran'ı vergiden muaf tuttu (Özcan, 2006, 276; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 189-191).

Hindistan'dan Kandahar'a gelen Nâdir Şah, Nadirabad bölgesinde on gün bekledikten sonra ordusuyla beraber Herât'a doğru yol aldı. 5 Haziran 1740 tarihinde Herât'a girdi ve Hindistan seferinden elde ettiği tüm ganimetleri Herât halkına sergiledi. Tüm sanatçıların Herât'ta toplanması için ilan verdi. Taht-ı Tavus süslemeli tahtına uygun bir çadır hazırlatarak, askerlerine bahşiş dağıttı ve burada sultanlığını ilan etti. Bundan sonra Batı Türkistan seferi hazırlıklarına girişti. (Sadat, 2017a, 57-58).

Nâdir Şah 1740 yılında Özbekleri bozguna uğratarak, Belh şehrini geri aldı. Buradan Buhara'ya kadar ilerledi. Buhara Hanlığı ile yaptığı antlaşmaya göre Âmû Derya sınır olarak kabul edildi. Böylece bütün Afganistan asırlar sonra tek bir idare altında Nâdir Şah idaresinde birleşmiş oldu. Diğer taraftan bağımsızlıklarına düşkün Türkmen aşiretleri Nâdir Şah'ın otoritesinden rahatsız olmaktaydı. Nâdir Şah ülkesinde Kızılbaş, Sünnî, Şîî din ayrımı yapmamakta herkese eşit bir yaklaşım sergilemekteydi. Sünnîlerin gönlünü almak için ilk üç halifeye yapılan sövgüleri yasakladı. Bu durum Şîî ulemayı ve bazı halk kitlelerini rahatsız etti (Sivrioğlu -Türkoğlu, 2017, 189-191).

Ağır vergi yükleri dolayısıyla Sîstan'da çıkan büyük bir ayaklanma oldukça kanlı geçti. Oluşan kaos ortamı ve hayatlarından endişe eden bir grup kumandanı tarafından 20 Haziran 1747 tarihinde Fethâbâd'da çadırında öldürüldü. Mezarı Meşhed'dedir. Nâdir Şah'tan sonra modern Afganistan Devleti kuruluş dönemi evresine geçilecektir. Beş oğlu on beş torunu arasında geçen kanlı taht mücadelesini yeğeni Ali Kulu Han kazanarak, Âdil Şah ünvanıyla tahta oturdu. Torunu Şahrüh da Horâsan'da hakimiyet kurdu. Sert, disiplinli tutumu ile modern literatürde Timur İskender ve Napolyon gibi tarihe adını kazımıştır. Günümüz Afganistan Devleti'nin temelini, oluşmasında önemli bir rol üstlenmiştir (Özcan, 2006, 272).

IV. BÖLÜM

AFGANİSTAN'DA İSLAMİYET SONRASI SOSYO-KÜLTÜREL YAŞAM

Bölgeye İslamiyet'in gelişinden önce Belh şehri (Baktria/Balkh) Afganistan'ın en önemli Budist merkezlerinden biriydi. Şehirde Müslümanların "Nevbahar" olarak adlandırdıkları büyük bir Budist tapınağı (Nava- Vihara) bulunuyordu. Araplar 645 yılından itibaren Belh şehrine girmişti, ancak yerel halk ve idarecilerle sürekli mücadeleler yaşanmaktaydı. Arap yönetimine karşı en büyük ayaklanma Tarkan Nizek ve Budist rahiplerin öncülüğünde gerçekleşti. Bu isyanlar neticesinde Araplar, Belh şehrini terk ederek şehre yaklaşık 12 km uzaklıkta Berûkan adlı bölgeye karargah kurdu.

715 yılında Belh şehrine hakim olan Emevi valisi Kûteybe b. Müslim Nava Vihara'yı yerle bir ederek yüzlerce el yazmasını ateşe verdi. Budist rahipler kılıçtan geçirildi. Abbâsîler döneminde izlenen ılımlı politikalar neticesinde Belh şehrinde İslamiyet'i benimseyenlerin sayısı giderek arttı. Belh şehri Budist dönemlerde olduğu gibi İslami dönemlerde de bir kültür merkezi olmaya devam etti. *Belhî* künyesinde sayısız şair, sanatkar ve düşünür yetişti.

El Kindî'nin öğrencisi olan ve psikolojinin öncülerinden sayılan coğrafyacı ve hekim Ebu Zeyd el – Belhî (850-934), Mutasavvıf Şakik-i Belhî (öl. 809), astronom Ebu Mazhar el Belhî (787-886) şair Ebu Şakir el Belhî (d.915), Farsnâme başlıklı eserin yazarı İbn Belhî (12.yy), dünyanın bir çok yerinde Rumî olarak tanınan ancak Afganistan'da hala Belhî olarak bilinen Mevlâna Celâleddîn⁵⁶ (1207-1273) Afganistan'da yetişmiş ilk akla gelen âlim isimler arasındadır.

İslamiyet'i kabul eden Müslüman aileler arasında Bermekîlerin önemli bir yeri vardır. "Bermekî" adı Budist rahiplere verilen bir ünvanıdır. Bermekî ailesi bölgede yüksek bir kültüre sahipti. Bermekîler Müslüman olduktan sonra Abbâsîlerin saray ve ordusunda yüksek rütbelere getirildiler. Bermekîler,

⁵⁶ Ailesiyle beraber Anadolu'ya göç eden Horasan Erenleri arasındadır.

bilinmeyen bir sebepten dolayı Harun el Reşid tarafından tam olarak tasfiye edilene kadar Abbâsîlerin siyasi, sosyal ve kültürel yaşamını yönlendirdi ve İslam medeniyetinin gelişmesinde önemli rol oynadı. Her dinden bilim insanı desteklendi, kağıt üretim merkezleri kuruldu, Hint ve Yunan felsefe eserleri Arapça'ya çevrildi (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 92-93).

4.1. Tâhirîler Dönemi

4.1.1. İlim ve Edebiyat

Tâhirîler döneminde Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinde yoğun ilim faaliyetleri görülmektedir. Hanedan üyeleri içinden hatip, şair ve ilim adamları yetişirken, ilim adamları ve şairler de himaye edilmiştir.

Hârizm, Âmûl ve Merv bölgelerinin valiliğini yapan Mansûr b. Talha astronomi, müzik, felsefe ve matematik alanında eserleri mevcuttur. Hanedan mensupları içerisinde başta Abdullah b. Tâhir olmak üzere şarkı besteleyen ve söyleyen kişiler olduğu gibi bunların arasında adlarından farklı mahlalar kullananlarda vardı. Yine Tâhirîlerden Ubeydullah b. Abdullah'ın bazı şarkıların ortaya çıkış hikayesini kaleme aldığı bir eseri mevcuttur (Kurt, 2010, 404).

4.1.2. Ekonomi

Tâhirîler imar ve bayındırlık faaliyetleriyle yakından ilgilendi. Tarımın gelişmesine katkı sağlamak amacıyla sulama kanalları inşa edildi. Çiftçiler tarla sulamada belli kurallara bağlandı ve üretim daha seri hale getirildi (Kurt, 2010, 404).

4.2. Sâffariler Dönemi

4.2.1. İlim ve Edebiyat

Saffârîler, Afganistan'da İslam egemenliğini baskın kılmakta büyük bir başarı gösterdikleri gibi bölgede Fars kültürünü de baskın kıldılar ve yeni Fars edebiyatının oluşmasında önemli rol oynadılar (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 87). Devletin kurucularından Ya'kub ve Amr kültür, ilim ve sanata büyük önem gösterdi. Tâhirîlerin yıkılmasının ardından birçok alim ve şair Saffârîlerin himayesi altına girdi.

Saffârîlerin himayesi altına giren şair İbrahim ei-Mugaisl sarayda katiplik yaptığı gibi himaye de edilmiştir. Şöhreti Sistan sınırlarını aşan Emir Ebu Ca'fer Ahmed'in etrafında birçok şair ve alim vardı. Bunlardan biri mantık ve filozof alimi Ebu Süleyman es-Sicistani'dir. Saffârîler, Arapça karşısında Farsça'ya sahip çıkarak, el Sîstânî gibi Farsça şairleri destekledi.

Ebû Cafer'in oğlu Halef es Saffar alim ve şairleri himayesi altında bulundurmıştır. Halef'in ilim adamlarına büyük miktarlar ödeyerek, yüz ciltlik bir tefsir hazırlattığı bilinmektedir. Firûz-i Meşrikî, Ebû Sâlik-i Gûrgânî, Muhammed b. Vasîf-i Sigezî ve Muhammed b. Muhallid-i Sigezî dönemin önemli şairlerindedir (Merçil, 2008, 464-465).

4.2.2. Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Özellikle Amr döneminde imar ve bayındırlık faaliyetleri gelişme gösterdi. Şiraz'da Mescid-i Cami' adı ile bilinen ulu cami ve birçok yerde camiler, ribat, saray, çarşı, köprü, su kanalları ve çölde işaret taşları inşa edildi. Ya'kub b. Leys sonrası gelen emirler de imar ve bayındırlık faaliyetini sürdürdü (Merçil, 2008, 464-465).

4.2.3. Ekonomi

Horasan'ın en önemli merkezlerinden olan Belh ve Herât Orta Çağ'ın en önemli ekonomi ve ticari merkezlerinden biriydi. Bölgede ekonomi genel anlamda tarım üzerine kuruluydu. Tarımla birlikte hayvancılıkta rağbet görmekteydi. Bunların yanı sıra el sanatları, madencilik ve küçük atölyelerinde iktisadi hayata önemli katkılar sağlamaktaydı. Bölge üretiminin farklı bölgelere ihraç edilmesi, İpek Yolu ticaret güzergahının da katkısıyla hareketli bir ticari potansiyel oluşturmaktaydı (Arifoğlu, 2013, 9).

4.3. Sâ mânîler Dönemi

Sâmaniler topraklarında Müslüman, Mecûsî, Maniheist, Hristiyan ve Yahudiler de yaşamaktaydı. II. Nasr döneminde Bâtînî gruplarda çok sayıda taraftar bulmuştur. I. Nuh döneminde Bâtînî liderlerinden Muhammed b. Ahmed idam edilmiştir. Kadılar genelde İslam'ın Hanefî ve Şâfî mezhebinden seçilirken, mezhebinden seçilirken, Şîî ve Şâfîliler arasında dönem dönem çatışmalar yaşanırdı (Aydın, 2009, 66).

4.3.1. İlim ve Edebiyat

Sâmânî tarihinde büyük fetih hareketleri görülmemekle birlikte kültürel alanda çarpıcı kayıtlar mevcuttur. Sâmânîlerden önce başlayan Fars / İran rönesansı Sâmânîler döneminde zirveye ulaştı (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 94). Yeri geldiğinde orduda komutanlarla birlikte nüfuz mücadelesine katılan Sâmânî vezirleri genellikle ilim adamlarından seçilmiştir. Utbîler, Ceyhânîler ve Bel'amîler ailesinden seçilmiş vezirler, bunlar arasındadır.

Hükümdarlar şair, alim ve ediplere karşı oldukça cömertti. Buhara'da bulunan Sâmânî sarayında İslam dünyasının en büyük kütüphanesi bulunmaktaydı. İbn Sînâ'nın Sâmânîlere hekimlik yaptığı dönemde geniş ölçüde kullandığı bu kütüphane, ne yazık ki II. Nuh döneminde çıkan bir yangında tamamen kül olmuştur. Dönemin alim ve kadılarından olan İbn Hibbân el Büstî, memleketi olan Büst şehrinde özel bir kütüphane kurmuştur.

Medreselerin henüz inşa edilmediği dönemde eğitim öğretim alimlerin evlerinde, cami ve hankah⁵⁷larda yapılıyordu. Bu dönemde pozitif ilimler ve dini ilimler (hadis, kelam, tefsir, fıkıh, tasavvuf) üzerine bir çok alim yetişti. İbn Sînâ'nın hocası Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrahim en Natili, Ebû'l Hasan el-Âmirî dönemin önemli felsefe alimlerindendir.

Buhara doğumlu olan İbn Sinâ, Sâmânî sarayında yetişmiş bir hekimdir. *Makâle fi'n nefis* başlıklı eserini Sâmânî hükümdarı II. Nuh'a ithaf etmiştir. Yine Tıp adına çalışmalar yapan Ebû Bekir er Râzî, *et- Tıbbü'l- Mansûri* başlığında kaleme aldığı eserini, Rey valisi Mansûr b. İshak'a ithaf etmiştir. Yine İbn Sînâ'nın hocası ve II. Nuh'un hekimi olan Ebû Mansûr Hasan b. Nuh el Kûmrî ve Ebû Sehl el Mesîhî tıp alanında adını tarihe yazdırmış önemli alimlerdir.

Kûhistan'ın merkezi olan Kâyin'de gözlemler yapan İbn Bâmşâd ve Ebû Ca'fer el Hâzin Sâmânî sarayında hizmette bulunmuş, matematik ve astronomide 10. yüzyılın tarihi isimlerindendir. Tarih ilimi konusunda yapılan en önemli çalışma, vezir Ebu Ali el Bel'ami'nin emriyle *Tâberî Tarihi*'nin Farsça'ya çevrilmesidir. *Târih-i Yemini*'nin yazarı Ebû Nasr Muhammed b. Abdülcebbar el Utbî, *Târihu Buhârâ*'nın yazarı Nerşahi, İbnü'l-Esir'in ve

⁵⁷ İbadet, zikir ve sohbet için alimlerin toplandığı mekan.

Gerdizî'nin kaynakları arasında geçen, fakat günümüze eserleri ulaşamayan Sellâmî dönemin ünlü tarihçilerindendir (Aydın, 2009, 66-67).

İslam düşünce tarihinin kale taşlarından; coğrafyacı Ebu Zeyd el Belhî ve Ceyhânî, düşünce ve tıp tarihinin zirve isimlerinden İbn Sînâ (öl. 1037) ve Birûnî (öl.1048) Sâ mânî sarayının kültürel yönden gelişmesine katkı sağlayan dönemin alimlerindendir. İran tarihinin önemli şairlerinden Rûdakî (858-941) ve Firdevsî (940-1020) gibi şairler, şiirleriyle Farsçayı canlandırmıştır (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017, 94). Firdevsî, Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud'a sunduğu *Şahname* başlıklı eserini bu dönemde kaleme almıştır. Hint edebiyatının önemli eserlerinden *Kelile ve Dimne* bu dönemde Farsça'ya çevrilmiştir.

Arap seyyahı ve şair Mi'sar b. Mühelhil, *Şâhnâme* yazarı Mes'ûdî Mervezi, Nuh b Nasr adına yazılan *Âferinnâme* başlıklı eserin yazarı Ebû Şekûr-i Belhî dönemin önemli isimlerindendir. Muhammed b. Cerir Taberî'nin hazırladığı, satır arası ilk Kur'an çevirisi ve günümüze ulaşan en eski Kur'an çevirisi olan *Cami'u'l-beyan* başlıklı eser, bu dönemde I. Mansur b. Nuh'un emriyle oluşturulan bir heyet tarafından tefsirin özetiyle birlikte Farsça'ya çevrilmiştir (Aydın, 2009, 67).

4.3.2. Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Sâ mânî mimari eserleri günümüze ulaşmamakla birlikte Sâ mânîlerin günümüze maddi kültürel miras bıraktıkları pek söylenemez. Bunun yanında Afganistan'ın Penşir Vadisi'nde ele geçirilen gümüş dirhemler ve seramik tabaklar neredeyse her kazı alanında bol bol karşımıza çıkmaktadır. Afganistan'ın kuzeyinde eski bir yerleşim yeri olan Andarâb'da Sâ mânîler Devleti'nin darphâneleri olduğu bilinmektedir. 9. ve 11. yüzyıllarda Penşir civarından toplanan gümüş madenler Andarâb bölgesindeki darphânelere gönderilirdi. Burası Abbâsîler, Sâ mânîler ve ilk dönemlerinde Gâzneliler için sikke basım merkeziydi. Bu dirhemlerden milyonlarcası Avrupaya ihraç edilmekteydi. Günümüz İskandinavya ve eski Sovyet ülkelerinin müzesinde Vikingler tarafından ithal edilmiş, Afganistan kökenli on binlerce dirhem sergilenmektedir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 94).

4.3.3. Ekonomi

Orta Çağ dünyasının en hareketli bölgelerinden olan Horasan'da ticari akış özellikle Sâmânîler döneminde arttı. Bu dönemde kurulan ticaret kolonileri sayesinde ekonomik refah seviyesi yükseldi. Aktif ticari faaliyetler ilmi ve kültürel faaliyetleri de olumlu yönden etkiledi. Sâmânîler toprakları dönemin cazibe merkezlerinden bir oldu (Arifoğlu, 2013, 16). Yıllık toplanan vergi miktarı 45 milyon dinardı ve devletin en büyük gelir kaynağı toprak getirisiydi. Sâmânîler döneminde ticaret ve tarımda önemli atılımlar yapıldı (Dalkılıç, 2002, 83).

İpek Yolu, Sâmânîler topraklarına parlak bir ticari hayat sunmaktaydı. Hindistan'dan ve bazı Türk ülkelerinden getirilen köleler ve köle ticaretinden sağlanan vergiler önemli bir gelir kaynağıydı. Sâmânîler Devleti'ne bağlı Hârizmli tüccarlar ticaret kervanlarıyla gidiş geliş sağlamaktaydı. Hârizm'in pamuklu kumaşları, Buhâra dokumaları İslam dünyasında rağbet gören ürünler arasındaydı. Türk ülkelerinden gelen küçük ve büyükbaş hayvanlar, deri ve kürkler Sâmânîler bölgesinden İslam dünyasına gönderilmekteydi. Ülkede hayvancılığın yanısıra geniş bir sulama ağıyla tarım da yapılmaktaydı. Huttal'da yetişen atlar İslam dünyasında ünlüydü.

Sâmânîler döneminde altın, gümüş, demir, cıva, kurşun, taş kömürü, amanyok tuzu madenleri işletilmekteydi. 858/859 yıllarında Ahmed b. Esed tarafından basılan ilk fülüs, İsmail b. Ahmed tarafından İsmailiyle adıyla ilk dirhem, sonrasında ilk dinar basılmıştır.

244 (858-59) yılında darbedilen ilk fülüs Ahmed b. Esed'e aittir. İsmail b. Ahmed tarafından bastırılan ilk dirhem onun adına nisbette İsmailiyye diye bilinirdi. İlk dinar da aynı hükümdar tarafından darbedilmiştir (Aydın, 2009, 67).

4.4. Gâzneliler Dönemi

Gâzne Devleti sultanı korumalarıyla çevrili altın bir tahtta oturur ve "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" olarak görülürdü. Saray İran geleneklerine göre teşkilatlandırılmıştı. Kadıların devlet idaresinde önemli bir yeri vardı. Sultan Mahmud adalet teşkilatına önem verdi. Kadılar dürüst ve bilgili kişiler arasından fakih ve müftüler arasından seçilirdi. Divan-Mezalim'e bizzat Sultan başkanlık eder ve burada halkın şikayetlerini dinlerdi. Sivil idare başkanına

“sahib-i divan” denirdi. Sahib-i divan idare işlerinden sorumlu olup, eyaletteki ordu ihtiyaçlarını karşılar, vergileri toplardı.

Gâzneli Devleti sınırları genişletme ve fetih politikasından dolayı ordu her an savaşa hazır konumda olurdu. Ordu Köle (Türk, Hint, Tacik), eyalet askerleri, ücretli askerler, düzenli birlikler ve gönüllülerden oluşmaktaydı. Şartlara göre dönem dönem Halaçlar, Karluklar, Oğuzlar ve Yağmalar gibi kabilelerden de yardımcı kuvvet desteği sağlanırdı. Hindistan seferleri sonucunda haraç olarak elde edilen 1700 civarında fil, Gâzne ordusunda önemli bir yer teşkil etmekteydi. Kaynaklara göre Sultan Mahmud'un Hârizm seferi için 100.000 kişilik bir orduyla Belh'e ilerlediği bilinmektedir.

Gâzneliler Devleti, Kuzey Hindistan fetihleriyle Pencap'ta güçlü bir dayanak noktası oluşturarak, ileride gerçekleşecek olan Hindistan seferlerine zemin hazırlamış, bu konuda Türk-İslam tarihinde önemli bir rol üstlenmiştir. Günümüz Pakistan Devleti'nin ilk oluşumlarında Gâzneliler birinci dereceden etkili olmuştur. Özellikle Sultan Mahmud ve oğlu Sultan Mesûd Türk-İslam dünyasında halk kahramanı olmuş, adalet ve kahramanlıklarıyla İran edebiyatına konu olmuştur (Merçil - Altun, 1996, 482-483).

4.4.1. İlim ve Edebiyat

Gâzneliler dönemi siyasi bakımından olduğu kadar ilim ve kültür bakımından da parlak geçmiştir. Gâzneliler, ilim ve sanat adamlarını saray çevresinde toplayarak, ilim adamlarına hürmet ve sevgi göstermişlerdir. Resmi dilin Fârsça olduğu Gâzne Devleti'nde dört yüz kadar şairin bulunduğu dair abartılı rivayetlerde mevcuttur. Bu şairler arasında Türk asıllı Ferruhî Sîstanî, Escedî, Münûçîhrî-i Damgânî, Firdevsî, Ebû'l Ferec-i Rûni, Senâî, Mes'ûd-Sa'd-ı Selmân, Gazâîri, Osman Muhtârî ve Eşref-i Gâznevî (Seyyid Hasan) yer almıştır.

Gâzne sarayında bulunan büyük şair ve yazar Ebû'l Feth el-Büstî, Sebûk Tegin ve Sultan Mahmud döneminde önemli eserler inşa etmiştir. Sultan İbrahim ve halefleri döneminde İran edebiyatı gelişme göstermiştir. Sultan Mesûd iyi bir hattat olup, Sultan İbrahim'in bizzat kendisi el yazmasıyla her yıl bir Kur'an nüshası hazırlayarak, çeşitli hediyelerle beraber bu nüshayı Mekke'ye göndermiştir.

İslam tarihinin en büyük ilim adamlarından Birûnî (973-1048), tarihçi Ebu'l Fazl Beyhakî (995-1077), tarihçi Utbî (ö. 1036), Şâhnâme yazarı ünlü İranlı şair Firdevsî (940-1020) Gâzne sarayı etrafında toplanmış ilk akla gelen isimlerdir. Tarih alanında önemli çalışmaların yapıldığı bu dönemde Sebûk Tegin ve Sultan Mahmud zamanında Utbî *Kitâbü'l Yemînî* başlıklı tarih çalışmasını kaleme almıştır. Gerdîzî *Zeynü'l ahbâr* başlıklı eserini Sultan Abdürreşid'e sunmuştur. Muhammed b. Hüseyin el- Beyhakî *Târîh-i Beyhak'î* başlıklı eseriyle döneme ışık tutan değerli tarihçilerdendir. İbn Hassül, bir süre Gâznelilerin hizmetinde çalışmış olup, Türkler hakkında *Tafzilü'l etrak 'alâ sâ'iri'l -ecnâd* başlıklı bir risale yazmıştır.

Sultan Mahmud Hârizm'e hakim olduktan sonra Orta Çağ'ın en büyük âlimlerinden Birûnî ve hocaları Abdüssamed b. Abdüssamed el- Hakîm, Ebû Nasr İbn Irâk'ı, Gürgenç şehrinde ilmi sohbetler yaptığı filozof hekim Ebû'l-Hayr İbnü'l Hammâr'ı beraberinde Gâzne'ye götürmüştür. Birûnî, Afganistan coğrafyasında kendi döneminden öncesine etkin olan tüm kültürleri, dinleri, gelenekleri ansiklopedik bir bakış açısıyla kayda almıştır. Sultan Mahmud ile beraber Hindistan seferlerine katılmış ve Hindistan hakkında *Tahkîku mâ li'l – Hind* başlığı altında kapsamlı bir araştırma yapmıştır. Hindistan kültürünü tüm yönleriyle inceleyerek antropolog gözüyle kayda almıştır (Merçil - Altun, 1996, 483).

Tıp alimi İbn Sînâ (980-1067) bu dönemde yaşamış olup, Sultan Mahmud'un saraya davetini kabul etmemiş, Ürgenç hükümdarının hizmetine girmeyi tercih etmiştir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 109-110).

4.4.1.1. Işık Doğudan Yükselir

İslam dini ilme çok önem vermiştir ve Kurân-ı Kerim'in ilk ayeti “oku” emri ile başlar. Yine Alak süresinin ilk satırlarında; “seni yaratan Rabbinin adıyla oku” ifadesi yer alır. Kurân'ı Kerim'de insanın kendini tanımasını emreden üç yüz elli ayet, pozitif ilimlerin önemini vurgulayan yedi yüz elli ayet, yeryüzü ilminin incelenmesine çağrı yapan elli ayet, cehaleti karalayan yirmi beş ayet, aklın kullanılmasına yönelik beş ayet mevcuttur (Kayadibi, 2001, 33-34).

Arapça bir kelime olan “Medrese” kelimesi “ders/dirâse” kökünden bir mekan ismidir ve sözlükte; okumak, ezberlemek, anlamak, tekrarlamak ve bir

metni öğrenmek anlamına gelir (Pakalın, 1971, 436; Bozkurt, 2003, 23). Hz. Muhammed, 622 yılında Hicret edip Medine'ye yerleştikten sonra burada inşa ettiği mescidin bir bölümünü eğitim öğretim merkezi haline getirdi. "Suffa/Zulle" denilen bu alanda ashaplarına dini ve ilmi konularda ders verdi (Hızlı, 1987, 273). Sözlükte "gölgelik" anlamına gelen Suffe, muhtaç durumda olan kişi ve çocuklara da yardım ve barınma olanağı sağlayan mekanlardı. Suffeler, zamanla eğitim öğretim kurumlarına dönüştü. Buna bağlı olarak camiler, uzun yıllar eğitim ve öğretim mekanları olarak kullanıldı (Baktır, 2009, 469; Kayadibi, 2001, 42).

Emeviler döneminde de ilim, eğitim, öğretim faaliyetleri mescit ve evlerde öğretilerek, bu gelenek sürdürüldü. Abbâsiler döneminde Bağdat şehrinde "Beytü'l-İlim", "Beytü'l-Hikme" ve "Dâru'l-İlim" çatısında eğitim, öğretim, ilim faaliyetleri sürdürülerek medrese kurumunun temeli atıldı (Hızlı, 1987, 274). 9. yüzyılda kurulan bu kurumlarda tam olarak, medrese yapı ve işleyişi görülmemektedir.

İlk medreselerin Mâverâünnehir ve Horasan'da 907 yılında açıldığı bilinmektedir. Fatimiler, devlet memuru ihtiyacını karşılamak için Mısır'da Ezher Cami etrafında 975 yılında medrese ve külliye inşa ederek, medreselerin ilk oluşum örneğini gösterdi (Kaya, 2019, 52). Araştırmacıların ortak görüşüne göre Türk-İslam dünyasında, Türkistan ve Horasan da medresenin ilk örnekleri 9. yüzyılın sonlarına doğru kuruldu. Karahanlılar tarafından Türkistan'da kurulan medreseler, Sâ mânîler ve Gâzneliler döneminde geliştirildi (Caymaz, 2019, 42). 4.-10. yüzyıllarda Karahanlılar döneminde medreseler, devlet eliyle inşa edilen resmi kurumlardı (Hızlı, 1987, 274).

İlk Türk – İslam devletleri medreselerinde, pozitif ilimlerin yanısıra özellikle Şiîliğin yayılmasına karşı ilim faaliyetlerine de ağırlık verilmişti. Karahanlılar döneminde Buhara, Semerkand, Balasagun, Yarken, Taşkent ve Kaşgar gibi şehirler bilim ve kültür merkezi durumuna geldi. İbn-i Sînâ (980-1037), Farabi (870-950), Kaşgarlı Mahmud (1032-1074) Balasunglu Yusuf Has Hacib (1018- 1077) gibi ilim alimleri bu dönemde yetişmiştir (Akgündüz, 1989, 158).

İslam medeniyetinin ilk kurucusu ve temsilci Araplardır. Bu süreç Hz Muhammed döneminde başlamış ve 11. yüzyıldan itibaren İslam medeniyetinin

temsilciliğini Türkler üstlenmiştir. Orta Çağ'da Avrupa'da Antik Yunan klasikleri kayıp ve bilinmezken, Türk İslam düşünürleri Antik Yunan ve Roma kültür dünyasında önde gelen düşünürlerin ilmi eserlerini okuyup yorumlamışlardır. Farâbî, İbn Sînâ, Birunî ve İbn Rüşd gibi önemli Türk İslam ilim adamlarının eserleri sayesinde Yeni Çağ Avrupalı ilim adamları, Antik Yunan eserlerine yeniden ulaşma imkanı yakalamıştır.

Bu konunun en büyük örneklerinden olan fizikçi, metafizikçi, astronom ve aynı zamanda müzisyen olan Farâbî'dir. Farâbî klasik Yunan eserlerini İslam felsefesiyle bütünleştirerek, mantık bilimi üzerine hazırladığı eserleriyle Avrupa'da ün salan en önemli isimlerden biridir. Farâbî'nin izinden ilerleyen İbn Rüşd yine Avrupa ilim tarihinde ün salan ünlü düşünürlerden biridir. Suriye, İran, Afganistan ve Mezopotamya gibi ülkelerin Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra pek çok önemli eserin, özellikle Antik Yunan dönemi eserlerinin Arapça'ya çevrilerek tekrar ilim dünyasına kazandırılması medeniyet tarihinde önemli bir dönüm noktası teşkil etmektedir.

Dünya ilim literatürünün ve medeniyetinin oluşmasında Türk İslam düşünürlerinin rolü ve katkı konusu küçümsenmeyecek kadar büyüktür. Ayrıca bu konu hakkında yapılacak çalışmaların çoğaltılması önem arz etmektedir. Bu konunun en iyi örneklerinden birini teşkil eden alimlerden biri de Timurlular Devleti hükümdarı Uluğ Bey'dir. Uluğ Bey ve ekibinin hazırladığı astronomi çalışmaları Avrupa'da temel eğitim kaynaklarından biri olarak 18. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Yeryüzünde düşmanlarından kaçarken sığınacak başka yer bulamayan bu büyük alimin adı, bugün Ay kraterlerinden birine verilmiştir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 154).

4.4.2. Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Gâzneliler dönemi mimari yapılardan özellikle Sultan Mahmud ve Sultan Mesûd dönemi yapıları dikkat çekmektedir. Gâzne sultanlarının şehirlerde saraylar ve bahçeler yaptırdıkları bilinmektedir. Fakat bu eserlerden çok azı günümüze kadar ulaşmıştır. Sultan Mahmud Gâzne şehrinde cami, çarşı, köprü ve su kemerleri yaptırmıştır. Gâzne şehrinin kuzeyinde inşa edilen Bend-i Mahmûdî günümüze kadar kullanılarak ulaşılmış su bendidir.

Sultan Mahmud döneminde Gâzne şehri, Hint ve İslam medeniyetinin sentezini oluştururken, Türk-İslam medeniyetinde önemli bir şehri haline

dönüştü. Muhammed b. Abdülcebbar el-Utbî'nin notlarına göre Gâzne şehrinde en değerli mimari yapılardan biri Arüs-i Pelek Cami'dir. Bu cami, ağaç direkler üzerinde düz çatılı bir yapı, kemer ve eyvanlarıyla ağaç aksan üzerinde renkli nakışlarıyla Selçuklu Türk mimarisinin özelliklerini taşıdığı bilinse de ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır.

Hilmend nehri kenarında ordugah şehri Leşker-i Bazar'da bulunan Ulu Cami, Türk-İslam mimarisi içerisinde önemli bir yere sahiptir. İtalyan ve Fransız heyetlerinin 20. yüzyılda yaptığı çalışmalar sonucunda bazı sanat tarihçileri tarafından Sultan Mahmud ve I. Mesûd'un zafer kuleleri olduğu söylenen, iki yapının cami minareleri olduğu anlaşılmıştır.

İlk medreselerin 11. yüzyıl başlarında Gâzne'de kurulduğu bilinmektedir. Sultan Mahmud döneminde kurulduğu bilinen Saîdiyye, Ebû İshak el- İsferyânî, Ebû Sa'd Esterâbâdî, Beyhakiyye adlı medreselerinin mimari özellikleri hakkında bilgi yoktur. Yine Gâzneliler dönemine ait olduğu bilinen Tûs valisi Arslan Câzib tarafından Sengbest'de inşa edilen külliyyede bir medresinin kalıntıları görülmüştür.

Meşhed yakınlarında Serahs'da tarihi bilinen en eski kervansaraylardan bir yapı inşa edilmiştir. Bu kervansaray 1019 ve 1020 yıllarında Sultan Mahmud döneminde Şahnâme yazarı Firdevsî hatırasına inşa edilmiştir. "Ribât-î Mâhî" adıyla bilinen bu yapı günümüze harabe olarak ulaşsa da ana kapının tuğla süslemeleri bakımından oldukça dikkat çekicidir. Yapı özelliğine bağlı olarak, zor bağdaşan kubbe eyvan birleşmesi, Türk-İslam mimarisinin ilk abidevî örneklerindedir. Daha sonra Büyük Selçuklu mimari yapısında da bu özellikler görülmektedir. Gâznelilere ait mimari kalıntı ve kazılarda mermer, tuğla ve çini malzemelerin kullanıldığı görülmektedir. Kalem işleri, tek renkli sırla sırlanmış, kabartma figürlerle işlenmiş tuğla levhalar, işlenmiş mermerler, bitki bezemeleri ve geometrik desenlerle bezenmiş değişik süslemeler, temperra tekniğinde resimler görülmüştür.

Mimari kabiliyete de sahip olduğu bilinen Sultan Mesûd'un, Gâzne'de dört yılda inşa ettirdiği, saray planını bizzat kendisinin çizdiği bilinmektedir. Yine Sultan Mesûd'un Gâzne'de bir köprü inşa ettirdiği bilinmektedir. Son yıllarda Fransız arkeologlar tarafından ortaya çıkarılan Büst bölgesinde Leşker-i Bazar'da ortaya çıkarılan büyük saray, Gâzne saraylarının zengin ihtişamını

ortaya sermektedir. Sebûk Tegin, Sultan Mahmud, Tus valisi Arslan Cazib'in türbeleri mimari ve sanat bakımından değerli olup, günümüze kadar ulaşmıştır (Merçil - Altun, 1996, 484-485).

Afganistan'da İslamiyet yayılmaya başladıktan yaklaşık üç asır sonra kurulan Gâzneliler Devleti, İslami mimari ve dekoratif dokunun en görkemli olduğu dönemdir. Sûnnî İslam hukukçuları resim, heykel, kabartma vb. görsel sanatlarda ve hayvan tasvirinin kullanılması hakkında ikiye ayrılmıştır. Bir kısmı yapılmasını uygun görürken diğer kısım yasaklanması gerektiğini savunmaktadır. İlim ve sanatın gelişmesine oldukça önem veren Sultan Mahmud, tutucu Müslümanların muhalefetine karşı Büst şehrinde inşa ettiği Leşker-i Bâzâr sarayını insan tasvirleriyle süsletmiştir. Sultan Mahmud döneminde Gâzne şehri, İslam dünyasının görsel sanatlarda serbestçe gelişebildiği bölge olmuştur.

Gâzneliler sanatının Hindu/Budist sanatından da büyük oranda etkilendiği görülmektedir. İslami asırlardaki yüksek minareler ile Budist minareler arasındaki stil benzerliği ve Türk ve İslam türbeleriyle Budist stupaları arasındaki benzerlik dikkat çekicidir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 108-114).

4.4.3. Ekonomi

10. yüzyıl İslam kaynaklarına göre Gâzne şehri Hindistan ticaretinde önemli bir ambar şehridir (Konukçu, 1996, 479). Günümüze kadar ulaşmış sikkeler, devletin para basımıyla ilgili bilgiler vermektedir. Gazneliler paralarında 999 yılına kadar Samani hükümdarlarının adını kullanmıştır (Aydın, 2009, 66). Sultan Mahmud döneminde Lahor'da Arapça ve Sanskritçe yazılar bulunan tengeler basılmıştır. Gâzne Sultanlarının Abbasi Devleti tarzında dinar ve dirhem bastığıda bilinmektedir (Merçil ve Altun, 1996, 483).

4.5. Büyük Selçuklular Dönemi

Büyük Selçuklu Devleti'nde halkın çoğunluğu Müslüman olsa da Hristiyan, Yahudi ve Mecûsi gibi farklı din zümreleri de mevcuttu. Mezhepler ilmi ve dini işleri yürüten köklü ailelerin etrafında örgütlenmişti. Bazı mahalleler mezheplere göre şekillenmişti. Büyük şehirlerde bayram ve zafer kutlamalarında çarşı ve pazarlar donatılırdı. Dini bayramlar, Nevruz vb. etkinlikler halk arasında büyük törenlerle kutlanırdı.

Büyük Selçuklu Devleti, İslam dünyasının siyasi liderliğini ele aldıktan sonra bir taraftan Bizanslılarla mücadele ederken, diğer taraftan iç politikada Şîh Fâtımîlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. 11. yüzyılın sonlarına doğru İran'da güçlenen İsmaililer, Selçuklu taht mücadelelerinden istifade ederek, iç isyanları güçlendirdi. Ravendi ve Zahirüddün-i Nisabfiri liderliğinde İsmaili mezhebine girenlerin sayısı giderek arttı ve propagandalar arttı. Bu durum Büyük Selçuklu Devleti'nin çöküşünde önemli bir yer teşkil etmiştir (Özgüdenli - Ocak, 2009, 373).

4.5.1. İlim ve Edebiyat

Büyük Selçuklular Devleti'nde Amidülmülk el Kündüri ve Nizamülmülk vezirliği döneminden itibaren resmi yazışmalarda Farsça kullanılmıştır. Bunun yanında edebi eserlerin birçoğu Farsça kaleme alınmıştır. Selçuklu Sultanlarının teşvikiyle Fars edebiyatının seçkin isimleri bu dönemde değerli eserler hazırlamıştır. Arapça önceki dönemlere göre daha az kullanılmış, hukuk, eğitim, ilim olarak yerini korumuştur.

Yakût el-Hemâvî'nin kayıtlarına göre Merv şehrinde dünyada eşi benzeri görülmeyen büyük bir kütüphane mevcuttu. Bu kütüphanelerde bulunan kitaplardan iki yüz cilt kadar kitabın okunmak üzere eve götürülmesine izin vardı. Bunun yanında Selçuklu sarayında da özel kütüphaneler vardı.

Büyük Selçukluların kurduğu medreselerde dini ilimlerin yanısıra edebiyat, astronomi ve felsefe de okutulmuştur. Ebû İshak eş-Şirâzî, Gazzâlî, Cüveynî, Fahreddin er Râzî gibi din alimlerinin yanında diğer ilimlerde de bir çok şahsiyet yetişmiştir. Tuğrul Bey'in divanında görev yapan Ali b.Hasan el Bâharzî, Alpaslan ve Melikşah döneminde hizmet veren Tuğraî gibi edipler bunlar arasındadır. Hatîb et- Tebrîzî ve Mevhûb b. Ahmed el- Cevâlikî gibi edipler aynı zamanda müderrislikte yapmıştır. Abdülkâhir el- Cürçânî gibi edebiyatçıların yanında *el- Muhit fi lugâti'l Kur'ân* yazarı Ebû Câ'fer Ahmed B. Ali el-Beyhakî ve Zemanşerî gibi şair ve din âlimleri yetişmiştir. Enverî, Muizzî, Hâkânî ve Nizâmî gibi şairler Fars edebiyatının en güzel örneklerini vererek, Selçuklular devrinde altın çağını yaşamıştır.

Büyük Selçuklu Devleti himayesinde eczacılık, kimya, biyoloji gibi fen bilimlerinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Sultan Melikşah'ın emriyle Ömer Hayyâm'ın kurduğu rasathanede astronomi çalışmaları yapılmıştır. Güneş

yılına esas alan bir takvim hazırlanmış, bu takvime Melikşah'ın lakabına ithafen Celâli adı verilmiştir. Sultan Mahmud döneminde Muhammed b. Ahmed el Beyhakî tarafından İsfahan'da astronomi çalışmaları devam etmiştir. Astronomi çalışmalarını sürdüren Bedi' el- Usturlâbî güneş, yıldız, ay ve gezegenlerin astronomik parametrelerini keşfetmiştir. Sultan Sencer döneminde Abdurrahman el-Hazinî, enlem ve boylamları gösteren “Zic-i Senceri” adında bir çalışma hazırlamış, daha sonra *Mâzânü'l- hikme* başlıklı bir kitap hazırlamıştır. Bu çalışmalardan ilham alan Nasîrüddin-i Tûsî, Merâga'da bir rasathane kurmuştur.

Büyük Selçuklular döneminde tıp alanında da önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Savaş seferlerinde yüz deve ile taşınan seyyar hastaneler kurulmuştur. Sultan Alparslan döneminde yeni hastaneler açılmış, Sâbûr b. Sehi ve İbnü't Tilmîz gibi ünlü doktorlar bu dönemde hizmet vermiştir. Bu dönemde Bağdat'a gelen Constantion Africanus, tıp alimlerinin eserlerini Latince'ye çevirmiş, bu kitaplar Avrupa tıp fakültelerinde ders kitapları olarak okutulmuştur. Bu dönemde mimarlık ve güzel sanatlarda da önemli gelişmeler kaydedildiği görülmektedir. Kapsamlı bir devlet teorisi geliştirme düşüncesi ile çeşitli eserlerin hazırlandığı bu dönemde Nizamülmülk'ün hazırladığı *Siyâsetnâme* başlıklı eser döneme damgasını vurmuş eserler arasındadır.

Bu dönemde ülkenin çeşitli yerlerinde hankah ve zaviyeler kurularak, eğitim merkezleri olarak sufilerin hizmetine verilmiştir. Ribatlar da aynı şekilde seyahat eden alim ve öğrencilere açılarak, barınma ve eğitim merkezleri olarak kullanılmıştır. Sadece sultan Melikşah döneminde kurulan ribat sayısının otuz beş civarında olduğu bilinmektedir. Dervişler ülkede sulh ve sükuneti sağlar, hankahlarda sohbet ve zikirler yapılır, dini ve ilmi bakımdan sufiler eğitilirdi. Medreselerde dini eğitim alan Sufilerin, daha sonra hankahlara geldiği de olurdu (Özgüdenli - Ocak, 2009, 374-376).

4.5.1.1. Medeniyet Tarihinde Bir Dönüm Noktası: Nizamiye Medreseleri

Türk-İslam dünyasında medreselerin ilk örneğini Karahanlılar ve Gâznelilerin eğitim sisteminde görmekteyiz. Ancak bu medreseler Fatimilerde olduğu gibi devletin siyasi politikası doğrultusunda hedefi ve kadro ihtiyaçlarına bağlı olarak tesis edilmemiştir. Buna bağlı olarak Türk-İslam

dünyasında Nizamiye medreseleri kurulana kadar eğitim öğretim faaliyetleri dağınık halde devam etmiştir (Kaya, 2019, 52).

Büyük Selçuklu Devleti'nin ünlü veziri Nizamülmülk (485-1092)'ün kurduğu medreseler vakıfların desteği ile tesis edilmiş olup, devlet tarafından desteklenen medreselerdir. Nizamülmülk'ten önce de devlet destekli medreselerin varlığı bilinmektedir. Ancak medreselerin sistemli birer eğitim kurumu halinde tesis edilmesi Nizamülmülk'ün yoğun çalışmalarıyla gerçekleşmiştir. Bu anlamda Nizamülmülk, ilk resmi nitelikli medrese kurucusu olarak, Türk-İslam tarihi kaynaklarında yerini almıştır (Hızlı, 1987, 275; Özkan, 2007, 17).

Vezir Nizamülmülk, ilk Selçuklu medresesini 1040 yılında Sultan Tuğrul Bey döneminde Nişabûr'da Cüveynî adına tesis etti. İmamü'l - Haremenyn - el- Cüveyni adını taşıyan bu medresede eğitim dili Türkçe ve Arapça olup, pozitif ve dini ilim eğitimleri verilmiştir. İkinci Nizamülmülk medresesi fıkıh alimi Ebû İshak Şirazi adına Bağdat'ta tesis edildi. Nizamülmülk medreselerinin temel özelliği devlet ve vakıfların desteğinde devletin ihtiyacı olan idari ve adli memurların yetiştirilmesidir. Bu özellikleriyle Gazali'nin rektörlüğünü yaptığı Bağdat Medresesi dünyanın ilk vakıf üniversitesi olarak nitelendirilmektedir (Akgündüz, 1989, 159; Arslan,1993, 13).

Nişabur, Bağdat, Musul, Basra, Belh, İsfahan, Herât, Rey, Tus, Amul ve Merv'de tesis edilen medreseler, Orta Çağ dünyası eğitim kuruluşlarının en çağdaş örnekleridir (Arslan, 1993, 13). Nizamülmülk medreselerinde hadis eğitiminin verildiği; “Dârü'l-hadis”, Tıp eğitiminin verildiği; “Dârü't-tıb”, Kur'ân-ı Kerim eğitimi veren; “Dârül-kurra” kurumları tesis edilmiştir (Kemaloğlu, 2015, 68).

Bilim ve ilim yuvası olan Nizamülmülk medresleri, eğitim ve öğretimi kurumsallaştırarak, bundan sonra kurulacak olan eğitim-öğretim kurumlarına örnek teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti de dahil olmak üzere tüm İslam dünyası ve Batı dünyası bu medreseleri model olarak tesis edilmiştir (Ocak, 2011, 449). İlim ve bilimin eğitim ve öğretim kurumlarında bu şekilde korunması ve yayılması Büyük Selçuklular Devleti'nin eseri olup, medeniyet tarihinde bir dönüm noktasıdır (Turan, 1969, 257-258).

4.5.2. Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Selçuklu Devleti şehirleri üç bölümden oluşmaktaydı. Cuma mescidleri, idari binalar, halka ait yerleşim yerleri hisar içinde yer alırken, hisardan açılan kapı şehrin merkezi şehristana ulaşır, şehrin dış mahallelerine rabaz (birun) adı verilmekteydi. Rabazda daha çok tarla, bağ ve bahçeler bulunmaktaydı.

Şehirlerde hankah, kütüphane, ribat ve medrese yapıları mevcuttu. Büyük Selçuklu Devleti'ne başkentlik yapmış Nişapur şehrinde 13 kütüphane ve beş bin ciltlik kitapların yer aldığı bilinmektedir. Nüzamülmülk, *Siyasetnâme* başlıklı eserinde büyük ticaret yolları girişlerine ribat yapılmasını Sultan'dan istemiştir (Piyadeoğlu, 2008, 76).

Büyük Selçuklu Devleti döneminde Selçuklu Sultanları, hatunlar ve önemli devlet adamları tarafından ülkenin çeşitli yerlerinde hastaneler inşa edildi, ordu bünyesinde seyyar hastahaneler inşa edildi. İlk hastahane Nizâmülmülk zamanında Nişapur da açıldı (Özgüdenli - Ocak, 2009, 371-375).

4.5.3. Ekonomi

Büyük Selçuklu Devleti'nde devlet hazinesinden faydalanan zümreler dışında kalan bütün halka reâya denirdi. Göçebe halkın en önemli mal varlığı at ve koyundu. Bunun yanında çift hörgüçlü deve de yetiştirdikleri bilinmektedir. Göçebe halkın başlıca geçim kaynağını et, süt ve yün teşkil etmekteydi. Yün keçe, elbise ve halı gibi ürünlerin üretiminde kullanılmaktaydı.

Çiftçilerin iktisadi ve hukuki durumu coğrafi bölgelere farklılık göstermekteydi. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce bölgeye yerleşmiş geniş arazilere sahip "dihkan" adı verilen çiftçiler, imtiyazlarını korudular. Toprak haracı, öşri ve miri gibi kısımlara ayrılmıştı. Mirî arazi hazineye aitti ve büyük iktalar⁵⁸ halinde idare edilmekteydi (Özgüdenli - Ocak, 2009, 372). İкта sisteminin Sultan Melikşah saltanatının ikinci döneminden itibaren uygulandığı, saltanatının on beşinci yılından itibaren ülkenin her bölgesinde uygulandığı bilinmektedir. Nizamülmülk tarım topraklarını iкта

⁵⁸ "İktâ" kelimesi "kesmek, ayırmak" anlamına gelmektedir. İktâ sistemi, kamu otoritesine bağlı taşınmaz ve arazilerin işletme ve faydalanma hakkının kişilere tahsis edilmesidir.

bölgelerine ayırarak, aylıklarını askerlere tahsis etti. Böylece kısa sürede ülkenin refah düzeyinde artış sağlandı (Kucur vd., 2000, 47).

Toprağı işleyen halk devletin denetimi altındaydı. Halka toprağı ekip biçme şartıyla geçici bir tapu verilirdi. Bu tapu sayesinde toprağın işletme hakkı babadan oğula geçebilmekteydi. Hükümdar öldüğünde ya da değiştiğinde iktâ sahipleri yeniden belirleniyordu. İktâ sahibi kanunlara uymaz ise hakkı elinden alınırdı. Tarım için gelişmiş sulama kanalları kurulmuş, yeni sulama kanalları sayesinde üretim artmıştır. Şehir ve köyler büyüyerek, ticari hayatta canlanma olmuştur. Zirai üretimden elde edilen vergiler Büyük Selçuklu Devleti ekonomik gelirinin önemli bir kısmını teşkil ediyordu.

Orta ve küçük ölçekli ticaret yapan tüccarlar, zanaat erbabları şehirlerde ayrı ayrı loncalar halinde teşkilatlanmıştı. Kapalı mekanlardan oluşan, her sokağın belli bir esnaf grubuna tahsis edildiği büyük pazarlar bulunmaktaydı. Pazarların çoğu şehrin dışına kurulmuştu. Zanaatkarların şehrin ekonomik hayatında önemli bir konumu vardı. Çinicilik, boyacılık, kağıt imalatı, pamuk ve ipek dokumacılığı başta olmak üzere dokumacılık, demircilik, dericilik, cam imalathaneleri ülkede yaygınlaşmıştı.

Şehirlerde üretilen ürünler, ticaret yolları vasıtasıyla pek çok bölgeye ihraç ediliyordu. Ticaret yollarının güvenliği askeri muhafızlar tarafından sağlanıyordu. Sultan Melikşah döneminde ticari ve gümrük vergilerinin toplamı 600.000 dinarı bulmuştu. Eyaletlerin merkeze ödedikleri vergi 215 milyon dinara ulaşmıştı. Eyaletlerin yanısıra Bizans Devleti de Büyük Selçuklulara vergi ödemekteydi. Bu vergilerden elde edilen gelirler ülkenin bayındırlık faaliyetlerinde, vakıf ve hayır işlerinde kullanılmıştır. Ekonomik yükseliş toplumsal refahı artırarak, kültür, eğitim ve ilim alanlarında büyük gelişmelere neden olmuştur (Özgüdenli - Ocak, 2009, 371-374).

Büyük Selçuklu ekonomisi tarım, ticaret ve hayvancılığa bağlıydı. Ülkenin önemli ticaret güzergahları üzerinde olması ekonomik refahı artırdı. Ticaret yolları üzerine kurulan kervansaraylar tüccarların konaklama ihtiyaçlarını sağlarken, yolların güvenliğini de sağlamaktaydı. Bu yollar üzerinde posta teşkilatı, kervansaraylar, karakollar gibi yapılar kuruldu.

Herât tekniğiyle adıyla bilinen metal işleme tekniği sayesinde pek çok zengin zanaatkar oluştu. Hindistan, Doğu Avrupa, Batı Avrupa ve Batı Asya

gibi ülkelerle ticaret yapılmış özellikle pamuklu ve yünlü kumaşlar değişik coğrafyalarda rağbet görmüştür (Piyadeoğlu, 2008, 125).

4.6. Gûrlular Dönemi

4.6.1. İlim ve Edebiyat

Gûrluların hükümdarları da tıpkı Gâznelilerin hükümdarları gibi sanatçı ve ilim adamlarını saray etrafına toplayarak korudu. Özellikle Gıyaseddin ve Muizzüddün Muhammed dönemi Afganistan'da kültür ve medeniyet oldukça parladı. İleride ünlü bir ilim, sanat ve kültür yuvası olacak Herât'da ilk temeller atıldı. Ünlü düşünür Fahreddin el Râzi Alamût İsmâîlilerinden kaçarak Gûr hükümdarı Sultan Gıyaseddin'in sarayına sığındı. Sultan Gıyaseddin, el Râzi için Herât cami yanına bir medrese inşa etti. Pek çok alim el Râzi etrafında toplandı. El Râzi Risâle-i Bahâiyye ve Tefsirü'l-kebîr'i (Mefâtihu'l-gayb) gibi ünlü eserlerini bu dönemde kaleme aldı (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 129).

4.6.2. Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Gûrlular Devleti fethettiği bölgelerde medrese, han, hamam, cami ve kervansaray mimari yapılarla İslamiyeti sahiplenmiş ve İslam mimarisine büyük katkı sağlamışlardır. Bu eserlerden Cam Minaresi olarak bilinen kule, Gûr sanatının ihtişamını yansıtan günümüze kadar ulaşmış mimari yapıdır. Cam Minaresi Sultan Gıyaseddin (1193-1202) döneminde Gûr Nehri'nin Şehrek ilçesinde Cam köyünde inşa edilmiştir. Bu caminin 10 km ilerisinde Şirvan adlı bir minare daha inşa edilse de günümüzde kalıntıları bulunmamaktadır. Cam Minaresi değerli taşlarla süslenmiş olup, üzerinde Farsça yazılar yer almaktadır. Kur'an ayetlerinin yer aldığı Cami yüzeyinde, Sultan Gıyaseddin'in adı da yer almaktadır (Jamaullindin, 2019, 75-76).

Herât'ın önemli yapılarından biri olan Herât Cuma Cami'nin ilk temeli 11. yüzyılın ikinci yarısına kadar inmektedir ve İmam Fahreddin Razi'nin isteği doğrultusunda Sultan Gıyaseddin döneminde inşa edilmiştir. Ahşap çatılı ve küçük ölçülerde inşa edilen bu cami, yapımında kısa bir süre sonra yanarak kül olmuştur. Ağaçtan yapılmış bu cami de İslamiyetten önce de ibadet yapıldığı rivayet edilmektedir. Çeşitli restorasyonlar sonucunda günümüze kadar ulaşan cami tarihi kayıtlara göre Harizmşah Sultanı Alâeddin Tekiş'in veziri Şemseddin Mesûd Herevî tarafından yangından sonra yeniden inşa edilmiştir (1175-1176) (Jamaullindin, 2019, 75-76).

Resim 25 : Cam Minaresi⁵⁹

(<https://whc.unesco.org/en/list/211/gallery/>) (10.10.2022)

(<https://whc.unesco.org/en/list/211/gallery/> Erişim: 10.10.2022)

⁵⁹ Gûr vilayetinde yer alan Cam Minaresi, Unesco Dünya Mirası listesinde yer almaktadır. 2500 metre yüksekliğinde olan cami döneminin mimarisini, olağanüstü sanatsal yaratıcılığını ve ustalığını temsil eden iyi korunmuş anıtlardan biridir. Bölgedeki daha sonraki mimari üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir. Bu zarif yükselen yapı, Orta Asya'daki İslam döneminin mimarisinin ve süslemesinin olağanüstü bir örneğidir

Herât Cuma Cami'si yapımından kısa bir süre sonra bir yangınla yok olsa da ilave bölümlerle ana yapı genişletilerek, tuğla malzemelerle yeniden yeniden inşa edilmiştir. Herât Cami'nin kuzeyinde Sultan Gıyaseddin'in isteği üzerine kendisi için türbe inşa edilmiştir. Cami ve türbe restorasyonu Sultan Gıyâseddin'in 1203 yılında ölümünden sonra oğlu Gıyâseddin Mahmûd tarafından tamamlanmıştır. Mermerlerle kaplı cami diktörtgen bir yapıya sahip olup, duvarlarında kiremit, iç yapısında renkli mermer kullanılmıştır. Bu cami diktörtgen şeklindedir ve yüzeyinde Kur'an-ı Kerim'den ayetler mevcuttur (Jamaullindin, 2019, 75-76).

Herât Cami çeşitli dönemlerde yapılan restorasyonlar sayesinde ana çizgileri korunarak, günümüze kadar ulaşmıştır. Kert emiri tarafından cami için özel yaptırılan şerbet kazanı günümüzde de caminin avlusunda yerini korumaktadır. Caminin güneydoğusunda yer alan zengin tuğla süslemeler, firuze taşlarla işlenmiş yazı kuşaklarının Timurly hükümdarı Şahruh dönemi restorasyonu, Ali Şîr Nevaî restorasyonuna ait olduğu bilinmektedir. Timurly döneminde 1500 yılında restorasyonu tamamlanan camiye, somadaki mermerden yapılmış yedi basamaklı bir minber konarak Üstad Şemseddin imzası işlenmiştir (Mülâyim, 1998, 218).

Resim 26 : Herât Cuma Camii'nin avluya bakan bir cephesi (Mülâyim, 1998, 218).

Resim 27 : Herât Cuma Camii'nin cümle kapısı kenarındaki yazı kuşağından bir detay (Mülâyim, 1998, 218).

Gûrlular günümüze ulaşmamış birçok mimari eserler inşa edilmiştir. Gûr sultanları kış mevsimini geçirmek için Zemîndâver şehrini, yaz mevsimini geçirmek için Fîrûzkûh şehrini inşa etmiştir. Cûzcânî'nin eserinde yer alan bilgilere göre Zemîndâver yakınlarında içerisinde köşkler bulunan Bâğ-ı İrem adında bir bahçe vardır ki dünyada eşi benzeri yoktur (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 129).

4.6.3. Ekonomi

Gûrlular Devleti'nde özellikle ilim adamları ve sanatçıların olduğu bölgeler yoğun ticaret merkezleriydi. Bu bölgelerde kurulan pazarlar, bölge halkının refah düzeyini yükselttiği gibi iktidarı da güçlü tutmaktaydı.

Gûrlu halkı gerek kervan baskınlarından gerekse savaş ganimetlerinden elde ettikleri araçlarla çok iyi silah üretim ustası olmuştu. Üretilen bu silahların

satışından elde edilen gelirler ile hayatlarını sürdürüyorlardı. Gûrlu topraklarının genişlemesine paralel olarak, dağlık bölgelerden inerek, şehir hayatına yerleşik düzene geçtiler.

Genişleyen topraklara bağlı olarak ekonomik açıdan refah düzeyleri yükselen Gûrlular ticarete de geliştirdi. Seferlerden elde edilen ganimetler ve komşu ülkelerin gönderdiği değerli hediyelerle zengin bir hazineye sahipti.

Ekonomik yapı olarak Gâzneliler Devleti'nin etkisinde kalan Gûrlular, saraydan başlayarak halka doğru kademeli bir kontrol mekanizması ve idare zinciri oluşturmuştu. Bu zincir defterdara bağlı olmakla birlikte her alt kademe üst kademeye hesap vermekle sorumluydu (Jamaullindin, 2019, 71-75).

4.7. Hârezmşahlar Dönemi

4.7.1. İlim ve Edebiyat

Hârizm bölgesi, Selçuklulara bağlı bir bölge iken zamanla Selçukluları model alarak, bölgede çok geniş bir sahaya hükmeden ilim ve kültür faaliyetleri imparatorluk kuruldu. Hârezmşahlar döneminde Atsız döneminden itibaren Tekiş ve Alâeddin Muhammed zamanında en seçkin âlim ve sanatkarlar, bölgede toplandı. Hükümdarlar genelde iyi tahsil görmüş, edebi kültüre sahip kişilerdi.

Hârezmşâhlar Devleti'ne bağlı olarak, dil, edebiyat, dini ilimler ve felsefe de ün yapmış isimlerden; Fahreddin er- Râzî, Zemaşşerî, Şehristânî, Bağdâdî, Necmeddin Kübrâ, Mutarrizî, Nesevî, Nizameddin Hârizmî, Şâhpûr-i Nisâbûrî, Ebû'l-Hasan el-Hârizmî, Hücetü'l-Efâzıl Ali b. Muhammed el-İmrânî el-Hârizmî, Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî, Zülfikar Şirvânî, Muizzî, Evhadüddîn-i Enverî, Reşîdüddin Vatvât ve Edîb Sâbir yer alır. Moğol istilasını sonucunda birçok alim ve edip Anadolu, Suriye, Mısır ve Hindistan'a göç etmek zorunda kaldı (Taneri, 1997, 231).

4.7.2. Ekonomi

Atsız döneminden itibaren bağımsız hareket eden Hârezmşahlar genişleyen sınırlarına paralel olarak Horasan, Mâveraünnehir, Taberistân, Fars, Irak-ı Arap, Dihistan, Taberistan ve Mazenderân bölgelerinden topladıkları

vergi ve üretimlerle ekonomik gelir temin ettiler. Hazine gelirlerinin en büyük gelir kaynağı toplanan vergilerdi (Nasrabadı, 2021, 833-837).

4.7.3. Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Hârezmşâhlar Devleti döneminde eğitim amaçlı medrese, kütüphane ve vakıflar inşa edildi. Kütüphaneler daha çok Bûhârâ ve Merv bölgesinde yoğunlaşmıştır (Taneri, 1997, 231). Gûrlu Sultanı Gıyâseddin Muhammed b. Sâm tarafında yaptırılan Herât Cuma Cami'si, Hârizmşah Sultanı Alâeddin Tekiş'in veziri Şemseddin Mes'ûd Herevî tarafından 1175 ve 1176 yıllarında yeniden restore edilmiştir (Mülâyim, 1998, 218- 219).

Hârezmşâhlar döneminde Herât'ı ziyarete gelen Yakût Hemâvî şehrin ihtişamından oldukça etkilenmiş ve hayranlıkla bahsetmiştir (Togan, 1988, 431). Moğol istilasıyla beraber Hârezmşâhlar dönemi de dahil olmak üzere birçok Türk-İslam mimarisinin harap edildiği bilinmektedir.

4.8. Moğollar Dönemi

1221-1237 Moğol istilaları ile şehirler, mimari eserler, kütüphaneler harabeye dönmüş, Moğollar istila ettikleri şehirlerde derin izler bıraktığı gibi bu şehirlerin kültürel kalıntıları da harabelerin arasında silinmiştir. Dolayısıyla bu dönemler hakkında tarihi kaynaklarda yok denecek kadar azdır. İstilalar sırasında birçok halk katledilmiş, kalanların bir kısmı da Moğol ordusuna esir olarak alınmış, kadınlar Talekân bölgesine cariyeler olarak gönderilmiştir (İbnü'l Esîr, 1987, 12/352; Şahin, 2014, 156).

Horasan'ı sınır bölgesi olarak bırakan Cengiz Han bölgenin imarına izin vermemiştir. Cengiz Han 1221 yılında oğlu Tuluy Han'ı Herât'ın fethi için görevlendirdiğinde Herât halkı direniş göstermeden teslim olduğu için Tuluy Han şehrin dokusuna karışmamış sadece kalede direniş gösteren 12.0000 askeri kılıçtan geçirmiştir. Herât'ta Moğollar döneminde de imar ve bayındırlık faaliyetleri sürdürülmüştür (Herevî, 1944, 106; Togan, 1988, 431).

Moğolların Türkistan ve Ön Asya'da kısa sürede Türk kültürüyle özleşmesi ve İslamiyeti kabul etmesinde, Türk kavimlerinin ve Uygur Türklerinin etkisi büyüktür. Özellikle Uygurlar, kültürel anlamda Moğolları en fazla etkileyen Türk kavimidir. Moğol idaresinin hemen hemen her alanında Uygur Türklerinin ağırlığını görmek mümkündür. Moğol Devleti ilk kurulduğu

yıllarda Uygur alfabesi kullanılmış, devlet memurluğu atamalarında Uygurca bilme şartı aranmıştır.

Moğol devlet kurumları idari tesisi için 1206 yılında Uygur Türklerinden Taşatun'un görev alması, Uygur Türklerinden Körgöz'ün Cuci'nin katipliğini yapması ve Moğol şehzadelerini eğitmesi, 1235 yılında Horasan'ın idaresine Körgöz'ün atanması bu konunun ilk örneklerini teşkil etmektedir. Şehzadeleri yetiştiren atabeyler, şahnaneler, emirler, eyalet valileri başta olmak üzere Uygur Türkleri başrolü oynamıştır. Durum böyle olunca Moğol Devleti kısa sürede Türk devlet karakteri özelliklerine bürünmüştür.

Moğol Devleti hükümdarı Ögeday tarafından Herât şehrine emir olarak atanan Uygur Türkü Harlıg, Melik Mecneddîn-i Kalyonî ve oğlu Şemseddîn Muhammed yaptığı hizmetlerle döneme damgasını vurmuş isimler arasında yer almaktadır. Bu dönemde Afganistan'ın önemli şehirleri ve Herât şehri de Moğol istilasından etkilenen şehirler arasındadır. Bölgede yer alan insanların çoğu canlarını kurtarmak için doğuya ve Çin'e doğru göç etmiştir. Dönemin kaynaklarına göre Moğol istilası sonrasında Herât Nehri üzerinde yer alan sulama kanalları tahrip edilmiş, şehirdeki tohumluk buğdaylara kadar el konulmuştur (İbnü'l Esîr, 1987, 12/353 ; Togan, 1988, 432; Şahin, 2014, 156 ; Şahin, 2018, 23-43).

1236-1237 yılından itibaren Ögeday Kağan'ın Moğol hükümdarı olmasından sonra Herât artık Moğol topraklarının bir parçası gibi idare edilmeye başlandı. Ögeday Kağan, Herât şehrinin eski ihtişamını ve ekonomisini canlandırmak için yeniden çalışmalara başladı. Öncelikle ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için halk üretime teşvik edildi. 1221 yılında Moğol istilası dolayısıyla Doğu Türkistan, Uygur Ülkesi Beş Balık ve Çin'e yerleşen 1.000 civarında dokuma ustası Ögeday Kağan tarafından yeniden Herât'a iskan edildi (Herevî, 1944, 107 ; Togan, 1988, 432; Şahin, 2018, 26).

Muhammed Hasan-ı Peraş, Emîr İzzeddîn-i Mukaddem (Herevî), Pehlivanşâh-ı Vere, Şerâfeddîn-i Hatip, Cemâleddîn-i Malânî, Abdülmelik-i Yezdevî, Muhammed-i Dâna, Sâ'id-i Badgîsî, Fahreddîn-i İmadeddîn Mübârek ve Mahmud Beg-i Fûşengî gibi Herât'tan ayrılarak Türkistan'a giden şehrin ileri gelenleri, Ögeday Kağan tarafından 1237-1238 yıllarında yeniden Herât'a davet edildiler.

Ögeday Han tarafından idari teşkilata getirilen Herât bölgesinde görevli Kısa Kör adlı Uygur Türk'ü göç eden Uygurları yeniden Herât bölgesine iskan etti. Hâce İzzeddîn-i Mukaddem Ögedey Kağan'dan izin alarak, Türkistan'da kalan ailesi ve iki yüz haneyi daha yeniden Herât'a getirdi. 1239 yılında İnüç Bey, Şams al-Dîn Daçın, iki yüz haneli göçmen Teksing adında bir bey, Bahadur Malanî adında bir bey Herât'a iskan edildi. Bu kişiler ziraat yapmak ve yeni kanallar açmakla görevlendirildiler. İnüç Bey Sabgar kanalını, Bahadur Bey Mâlân kanalını inşa etti. Teksing İncir Kanalını genişleterek, etrafını iskan etti (Togan, 1988, 432; Yuvalı 1994, 32 ; Şahin, 2018, 23-43).

4.8.1. Uygur Türklerinden Harlıg'ın Moğol Emirliğinde Herât'ta İmar ve Bayındırlık Faaliyetleri

1239-1240 yıllarında Ögedey Kağan, Uygur Türk'ü Harlıg'ı emir olarak gönderdi. Harlıg'ın yanında kardeşi Şükür Uygur ve İzzeddîn-i Muhammed'de geldi. Bu dönemde Emîr İzzeddîn-i Mukaddem, Moğollar adına şehri idare etmekteydi ve henüz ailesini almak için Türkistan'a gitmemişti. Harlıg üst düzey yönetici, Şükür Uygur bitikçi (baş yazışman) ve İzzeddîn-i Muhammed'de malik olarak tayin edildi (Togan, 1988, 432).

Harlıg, Herât'a geldikten sonra hemen ertesi gün şehri dolaştı ve halkın sorunlarını dinledi. Kendisinin içinde konaklayacağı Derb-i Hûşk adlı köşkü inşa ettirdi. Şehir ekonomik hayatı canlandırmak, halkın ihtiyaçlarını kolay ve ucuz karşılamak için İzzeddîn-i Mukaddem'e dükkânların çoğaltılmasını ve esnafa daha fazla yardımcı olunmasını emretti. Moğol şehir kültürü geleneği olarak bu işyerleri genelde şehrin dışına kuruldu.

Herât'a davet edilen Emîr İzzeddîn-i Mukaddem ve Şerâfeddîn-i Hatip, Ögeday Kağan tarafından şehrin yönetimi için görevlendirildi. Şehrin ileri gelenleri Herât Cuma Camii'de bir araya gelerek şehrin imar ve bayındırlığı üzerine bir toplantı düzenledi. Tarım canlandırılarak üretimin artırılması, halka tohum dağıtılması, sulama kanallarının inşası alınan kararlar arasındaydı (Şahin, 2028, 26-28).

Bu toplantı sonrasında Afganistan'ın diğer bölgelerinden tarım ilaçları, Çin ve Türkistan'dan ziraat eğitimleri getirildi. 1239 yılında Herât'ın mimari çalışmalarına görevlendirilen Emîr İzzeddîn-i Mukaddem İncili Su Kanalı'nı tamir ettirdi. Çalışkanlığı ile dikkat çeken Emîr İzzeddîn-i Mukaddem, Herât'ın

imarı konusunda önemli gelişmeler kaydetti. Herât şehrinde çok kısa bir sürede şehir içme suyu, bağlık bahçelik alanlar artarken, tarım ve özellikle dokuma alanında önemli gelişmeler yaşandı.

Bu dönemde Herât'a Türk iskanı özellikle Uygur kökenli, Türklerin göçü daha da hızlandı. Herât'ta 1240-1241 yıllarında 900 kişiye yakın Türk iskan edildi ve Herât şehri bir Türk şehri olarak ilan edildi.

Emîr Harlıg'ın Herât' a geldiğinden beri dikkatini çeken “ayyârlar” adlı başı boş gezen, fakat halk ve idare üzerinde etkili bir grup vardır. Emir Harlıg şehrin huzuru için hoşuna gitmeyen ve başı boş gezen bu grupla iyi geçinmesi gerektiğini farketmiş, iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Hatta 1243 yılında Moğolların Anadolu Selçuklularına karşı kazandığı zaferi kutlamak için bir eğlence düzenlemiş ve bu eğlenceye ayyârları da çağırmıştır.

Ögedey Kağan'ın 1241 yılında ölümü üzerine Çağatay'ın oğlu Yesü Mönke Herât'ın idaresine el attı ve Harzemşahlı Şerâfeddîn-i Bitikçi'yi buraya emîr tâyin etti. Daha sonra şehrin idaresi Mecneddîn-i Muhammed Kalyonî'ye verildi. İdareyi devir alan Kalyonî Herât'ta kendisine bir ev yaptı. Emir Harlıg ve İzzeddîn-i Mukaddem'in de destekleriyle şehrin idaresini ele aldılar (Seyf-i Herevî, 1944, 128; Togan, 1988, 432; Şahin 2014, 157; Şahin, 2018, 26-31).

4.8.2. Melik Mecneddîn-i Kalyonî ve Oğlu Şemseddîn Muhammed-i Kalyonî'nin Moğol Emirliğinde Herât'ta İmar ve Bayındırlık Faaliyetleri

Hâreznşah Celâleddin Muhammed'in oğlu olan Mecneddîn-i Muhammed Kalyonî'de dünyaya gelmiş, babasının yanında eğitim almıştır. Dünyaya geldiği Kalyon ilçesi Herât bölgesinde Bâdgîs yakınlarında yer almaktadır. Cengiz Han Hârezn bölgesini ele geçirdiği dönemde Necmettin on yaşındaydı. Arslan adlı bir emirin himayesinde Herât'a gelip buraya yerleşmiştir.

Mecneddîn-i Muhammed Kalyonî, Şerâfeddîn-i Bitikçi ile anlaşmamış Şerâfeddîn, Herât'tan ayrılmak zorunda kalmıştır. Emîr Harlıg aynı konuma düşmemek için Mecneddîn-i Muhammed Kalyonî ile iyi anlaşmaya özen gösterdi ve bir süre birlikte şehri idare ettiler. Mecneddîn-i Muhammed Kalyonî, İncili Kanalı imarında bizzat çalıştı. Malan Kanalı onarıldı.

Mecneddîn-i Kalyonî Moğol hükümdarı Batu Han'a sürekli at, elbise vb. hediyeler göndererek, konumunu sağlamlaştırmaya özen gösterdi.

Herât'ta nüfus sayımı yapıldı ve 6900 kişi şehir nüfusu tespit edildi. Herât halkı oldukça refah bir dönem yaşadı. Bu dönemde Malan Kanalı da tamir edildi. Tarım faaliyetleri artırıldı. Şehirde ki para bolluğu zamanla olumsuz bir dönüşüm sağladı. Bir kısım halk çalışmayı bıraktı, ürün fiyatları oldukça yükseldi.

Aralarında gizli bir rekabet gelişen Mecneddîn-i Kalyonî ile Emîr Harlıg'ın zamanla arası açıldı. (Emîr Harlıg, Moğol idaresine bir grup elçi göndererek, Mecneddîn-i Kalyonî'nin başına buyruk hareket ettiğini, Herât'ın tüm hazinesini kendi tasarrufu altına aldığını ilettiler. Bu şikayetler üzerine Argun Han Mecneddîn-i Kalyonî'nin üzerine askeri birlik göndererek, öldürttü.

Herât halkı Mecneddîn-i Kalyonî'nin ölümüne çok üzüldü ve bundan Emir Harlıg'ı sorumlu tuttu. 1244 yılında Mecneddîn'in oğlu Melik Şemseddîn-i Muhammed Kalyonî, Moğol hükümdarı Batu Han'ın yanına giderek Herât'ın idaresini istedi, Batu Han hiç tereddüt etmeden Herât'ın idaresini Şemseddîn'e verdi.

Şemseddîn, Herât'da Harlıg ve İzzeddîn-i Muhammed ile birlikte çalıştı ve iyi geçinmeye özen gösterdi. Beş ay sonra şehre İnanç Bey liderliğinde iki yüz aile iskan edildi. Bu ailelere tarım alanları ve sulama kanalları tesis edildi. İnanç Bey Sabgar Kanalı'nı açtı. Ögeday tarafından Herât'a Tiksing liderliğinde Herât'a iskan edilen yüz kişilik bir grup için yine tarım alanları verildi. Tiksing Bey İncili Kanalı'nın bakım işleriyle ilgilendi. Bahadır Malânî Malan Kanalı'nı açtı.

Şemseddîn Muhammed-i Kalyonî İslam hukuku ilmiyle yakından ilgilenmiş, devlet kadrosuna aldıklarını dindar kişilerden seçmiştir. Babası gibi çok kısa bir süre de Herât halkının sevgisini kazanmıştır. Melik Şemseddîn-i Muhammed Kalyonî Herât'ta 1245 yılına kadar bir yıla yakın görevde kalabildi. 1256-1257 yılında Moğol hükümdarı Hülagü Han, Harzemli Merktay'ı Herât'a görevli olarak yolladı. Merktay'ın idaresi döneminde 1265 yılında Herât'a büyük bir mensucat fabrikası inşa edildi. 1266 yılında Moğol hükümdarı Abaka Han Herât'a geldiğinde bu fabrikada ikamet etti. Merktay bu bölgede geniş bir de Pazar kurdu.

Melik Şemseddin-i Kert, Emîr Harlıg'ı Moğol hükümdarına bağlı olmadığı konusunda Barak Han'a şikayet etmiş, Harzemli Merktay Herâr gelince Herât'ı 22 yıl idare eden Harlıg öldürülmüştür. Harlıg'ın ölümünden sonra Herât'a Kertler hakim olmaya başlamış ve Moğol otoritesi bölgede zayıflamaya başlamıştır (Seyf-i Herevî 1943, 122-138; Şahin 2014, 156-160; Şahin, 2018, 26-31, Kalkan, 2016, 100-104).

4.8.3. Kertler Dönemi Herât

Moğollar harabeye çevirdikleri şehirleri kendilerine göre yeniden inşa etti. İlhanlılar döneminde Herât'ın Hûşk kapısında birçok bina inşa edildi. Yine İlhanlılar döneminde Gürlü İzzeddin Ömer-i Merganî İncili Kanalı'nın üzerinde Köşk-i Merganî adıyla bir köşk yaptırdı. Moğollar devrinde Bâg-ı Zagan adlı bir bahçenin varlığı kaynaklarda yer alır. Herât'ta Moğol dönemi idarecilerinden Merktay, Firûzâbâd bölgesinde bir saray ve doğusunda Merktay Duvarı adıyla bir bahçe yaptırmıştır.

Kertler döneminde Herât devletin merkezi olmakla birlikte, oldukça genişledi. Şehir daha önce yarım fersah genişliğindeyken, bu dönemde iki fersah kadar genişledi (Şahin, 2016, 80-85 ; Kalkan, 2016, 103-104). Moğol istilasıyla harap edilmiş Herât'ta, Kert hanedanı kurucusu Şemseddin Muhammed döneminde yeniden bayındırlık faaliyetleri başladı. Kertler döneminde Herât'ta birçok medrese ve cami imar edilmiştir (Sıddıquî, 2022, 297). Gürlular tarafından imar edilen Herât Cuma Cami yapımından kırk yıl sonra bir depremde büyük hasar görmüş ve Kertler tarafından yeniden restore edilmiştir (Mülâyim, 1998, 218).

Kert hükümdarı Melik Fahreddin, İhtiyarüddin Kalesi'nin kuzey doğu tarafına bir köşk inşa etti. Yine Melik Fahreddin, Mescid-i Terâfurûşan'ın kuzey tarafına bir bahçe ve havuz yaptırdı. Havuzun etrafına da sultanların oturması için Hücre-i Melikâne denilen büyük bir oda vardı. Kert hükümdarı Melik Mûizzeddin- i Hüseyin, Dervâze-i Melik kapısının önünde Bâg-ı Zagan adında köşk yaptırmıştır.

Herât'ın kuzeydoğusunda yer alan ve Orta Çağ'da Bâg-ı Sefid olarak anlandırılan, Dervâze-i Melik Kapısı'nın çıkışında yer alan Köşk Caddesi/'

Biyâbân-ı Köşk Kertler döneminde inşa edildi. Bu yapı Timurlu hükümdarı Mirzâ Şah döneminde 1411 yılında yeniden restore edildi (Şahin, 2016, 80-85).

Kert hanedanı kurucusu Şemseddin Muhammed döneminden itibaren Kertler döneminde ilim adamı, tüccar ve sanatkarlar Herât'ta toplanarak, şehir ekonomik anlamda yeniden canlandırıldı. Sanatkar, şair ve edipler himaye edilerek, Herât yeniden kültür ve ticaret merkezine dönüştü. Bu durum ekonomide önemli ölçüde yansıdı (Sıddıqı, 2022, 297).

Moğolların Yahudi ve Hristiyanlara karşı ılımlı tavırlar sergilemeleri, Moğol hakimiyetinde bulunan devletlerin, Avrupa ile ticari ilişkilerine olumlu yansıdı. Venedikli ve Cenevizli tüccarlar İlhanlılar ile sürekli ticari temas halindeydi. Merv, Nişâbûr ve Belh gibi bölgelerin Moğol istilası sonrası tahrip olması sonucunda Venedik ve Cerneviz ticaret kolonileri Doğu Türkistan, Çin, Hindistan, Karadeniz ve Akdeniz kıyılarından Sultaniye ve Tebriz uzantısı Herât üzerinden geçmeye başladı. İlhanlılar döneminden itibaren Tebriz, Sultaniye ticaret yollarının ticari önemi devam etmiştir (Aka, 1991, 123-133).

4.9. Timurlular Dönemi

Timur'un tarihte oynadığı rol hep tartışma konusu olmuştur. Batılı tarihçiler onu acımasız gaddar bir diktatör olarak yazarken, bazı Türk tarihçiler de Timur'un, Altın Orda Devleti'ne vurduğu darbe ile Moskova Knezliği'nin önünü açtığını ve ileride Rusya'nın büyük bir güç olma kapısını açtığını yazmıştır. Orta Asya ve Afganistan Timur'u genel olarak saygıyla anmaktadır. Moğol istilasında harap olan çoğu şehir, Timurlular döneminde yeniden yapılandırılmıştır.

Müslümanların Timur'dan itibaren bölgede tam hakimiyet kurdukları görülmektedir. Timur'dan sonra coğrafi keşiflere kadar Orta Asya medeniyetinin dışarıdan tehdit almadığı bir dönem olarak hatırlanmaktadır. Timuriler döneminde sayısız köprü, kale, cami, kervansaray, medrese, çarşı inşa edilmiştir. Bu eserlerin birçoğu ne yazık ki sonraki yüzyıllarda yaşanan savaşlarda tahrip olmuştur (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 150-152).

4.9.1. İlim ve Edebiyat

Şâhruh dönemi Afganistan ve Orta Asya için özellikle Herât, Belh, Semerkand ve Buhara şehirleri kültürel alanda büyük bir yükseliş, gerçek bir

altın çağı yaşamıştır. Öyle ki Batılı uzmanlar bu döneme “Timur Rönesansı” adını vermiştir (Aka, 2010, 294-295). Emir Timur’un torunun oğlu Hüseyin Mirza (1469-1506) bu rönesansın liderliğini üstlenmiştir, diyebiliriz. Onun desteğiyle dönemin büyük şairlerinden Ali Şîr Nevaî (1441-1501), Molla Camî (1443-1498) hümanist eserler kaleme almıştır. Çağın en büyük ressamlarından Kemaleddin Behzad (1450-1520) Herât’ta yetişmiş, daha sonra Şah İsmail’in Herât’ı almasıyla Tebriz’e götürülmüş ve burada İran minyatür sanatının gelişmesine katkı sağlamıştır. Osmanlı müziğinin ilk büyük ustası olarak bilinen Abdülkadir Meragî (1360-1435) Herât’ta yetişmiş, Şahruh’a hizmet verdiği dönem burada ölmüştür. Tarih alanında Mahmud (1433-1498) ve Kandemir (1475-1536) gibi büyük isimler Timuriler döneminde yetişmiştir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 150-153).

Timur Bey’in hanımı Saray Mülk Hanım, daha sonra Şahruh’un hanımı Gevherşad da Herât’ta kültür ve eğitim faaliyetleriyle yakından ilgilenmiştir. İlim ve kültür faaliyetlerinde özellikle Sultan Baykara’nın hanımı Bibî Mûhîb dikkat çekicidir. Bu hatun sanatsal faaliyetler ve astroloji çalışmalarıyla yakından ilgilenmiştir (Şahin, 2016, 81-92).

Timurlular dönemi en önemli ilim adamlarından biri kuşkusuz gökbilim çalışmalarıyla ünlenen Uluğ Bey’dir (1393-1449). Uluğ Bey’in bilim adamı kimliği siyasi kimliğinin o kadar üzerine çıkmıştır ki onun aslında dönemin hükümdarlarından biri olduğu çoğu kişi tarafından bilinmemektedir. Uluğ Bey siyasi hayatı boyunca da bilim insanlarına, rasathanelere ve astronomik çalışmalara destek sağlamıştır. Semerkand’da inşa edilen medrese ve rasathaneda Kadızâde Rumî ve Gıyaseddin Cemşid gibi dönemin en büyük bilim adamlarını etrafına toplayarak, dünyada o güne kadar hazırlanmış en geniş yıldız haritası olan “Zey Cedit Sultanî” yi hazırlatmıştır. 1600 yıllarından sonra Latince’ye çevrilen bu eser Avrupa astronomisinde özellikle modern teleskop öncesi dönemde başucu kaynaklarından biri olmuştur (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017, 150-153).

Uluğ Bey otuz yıla yakın sürdürdüğü astronomi çalışmaları ve oluşturduğu astronomi tablolarıyla teleskobun icadına kadar bilim dünyası ilerlemelerinde etkili oldu. Zic-i İlhanî üzerinde gördüğü eksiklik ve hataları doldurarak, Zic-i Uluğ Bey’i kaleme aldı. Bu eser Türk- İslam aleminde olduğu kadar Avrupa’da da kaynak kitap olarak kullanıldı. Geometri alanında da

çalışmaları olan Uluğ Bey özellikle üçgen konusunda araştırmalar yaparak, sinüs ve tanjant cetvelleri oluşturdu. Uluğ Bey döneminde kaleme alınan *Târih-i Ulus-i Erba'a* başlıklı Farsça eserin yazarı net olmamakla birlikte, Uluğ Bey'in ya da etrafındaki tarihçilerden birinin kaleme aldığı düşünülmektedir. Eserin tamamı günümüze ulaşmamakla birlikte Moğol İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra kurulan Moğolistan, Çin, Altın Orda Devleti, İran ve Çağatay Türkleri tarihi yer almaktadır (Göker, 1979, 120-121).

Timurlular sultanı Şâhruh alim ve edebiyatçıları himaye ederek, Herât'a gelmelerini sağlamıştır. Timurlular sarayı oldukça zengin bir kütüphaneye sahiptir, öyle ki Memlûk Sultanı Çakmak aradığı beş adet nâdir dini eseri, Şâhruh'un kütüphanesinden bulabilmiş ve bu nüshaların kopyasının Mısır'a gönderilmesini rica etmiştir. Bu dönemde sarayda Türkçe'ye olan ilginin arttığı görülmektedir. Lûtfî, Seydi Ahmed Mirza, Sekkâkî gibi Türkçe yazan şairler yetişmiştir. Türk edebiyatının en değerli eserlerinden Bahtiyarnâme, Kütadgu Bilig, Tezkiretü'l Evliyâ ve Atabetü'l Hakâyık gibi eserler Uygur hattı ile kaleme alınmıştır.

Türk müziği tarihinin en önemli şahsiyetlerinden Abdülkâdir-i Merâgî en güzel eserlerini Herât'ta Şâhruh'un himayesinde yazdı. Şâhruh'un oğlu Gıyaseddin Baysungur'un kütüphanesinde güzel sanatlarla ilgili çalışmalarda özellikle minyatür sanatında güzel gelişmeler kaydedildi. Türkçe'ye olan bu yöneliş Hüseyin Baykara, Bâbûr, Ali Şîr Nevâî gibi şahsiyetlerle devam etti (Aka, 2010, 294-295).

Uluğ Bey astronom, şair ve edip olmasının yanısıra Kur'ân'ı Kerim'i yedi kıraat üzerinde okuyacak kıraat ilmine sahipti (Sayılı, 1985, 78-79). Uluğ Bey'in ilgi derecesi bilinmemekle beraber onun döneminde Nakşibendîlik hızlı bir şekilde yayıldı (Unat, 2012, 127). Dönemin alimleriyle sürekli istişare halinde bulunarak, ilimlerinden istifade etti. Ali Kuşçu, Cemşîd el Kâşî ve Kadızâde-i Rûmî gibi ünlü alimler bunlar arasındadır. Uluğ Bey'in medreselerde dönem dönem ders verdiği de bilinmektedir (Sayılı, 1985, 78-79).

Horasan ve civarında otuz yedi yıl hüküm süren Hüseyin Baykara, ilim adamı ve sanatçılara çok önem verdi. Onun döneminde Herât, kültür ve sanat merkezi haline geldi. Çocukluk arkadaşı olan Ali Şîr Nevâî döneme damgasını vurmuş, ilim adamı ve şairdir. Aynı zamanda divanbeyi nişancısı ve nedimi

olarakta görev almıştı. Ünlü şair ve mutasavvıflardan Molla Abdurrahman-ı Câmî ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi bu dönemde değerli eserlerini hazırlayarak, bir kısmını Hüseyin Baykara'ya ithaf etti. Hüseyin Baykara tahta çıktığı dönemde Ali Şîr Nevâî on iki imam adına hutbe okunmasına engel olduğu bilinmektedir. Molla Abdurrahman-ı Câmî'nin, Hüseyin Baykara'ya yazdığı mektupta çiftçilerden fazla vergi almaması konusunda ve adil olması konusunda nasihat ettiği bilinmektedir.

Hüseyin Baykara döneminde İranlı şairlerden Ehlî-i Şîrazî, Hâtifi, Âsafî, Seyfî-i Buhârî, Mîr Hüseyin-i Muammâyî, Âhî, Hüseyin Kâmî, Seyfî-i Buhârî, Yusuf Bedfî, Âhî, Hâmîdî, Hilâlî-i Çağatâyî ve Benâî gibi İranlı şairler, Bihzâd ve Şah Muzaffer gibi ressam, Mîrhând ve Hândmîr gibi tarihçiler, Sultan Ali Meşhedî ve Türk asıllı Mîr Ali Herevî gibi hattatlar, Hoca Abdullah Murvârîd, Kul Muhammed, Hüseyin Üdî, Şeyhî Nâyî gibi muzisyenler, Gûlam Şadî ve Mîr Azû gibi bestekarlar himaye edilerek saraya hizmet vermiştir.

Türk- İslam sanatında görülen minyatür, tezhip ve cilt sanatı Hüseyin Baykara döneminde gelişme gösterdi. Tezhip sanatı, Herât Tezhip Okulu⁶⁰ ile altın devrini yaşadı. Ali Şîr Nevâî, Gûlâm Şadî ve Molla Câmî gibi sanatçı şahsiyetlerin katkılarıyla “Herât Mûsikî Okulu” kuruldu. Hüseyin Baykara kültür ve sanatla yakından ilgilenip, öğleye kadar devlet işleriyle öğleden sonra da sarayda bulunan sanatçı ve ilim adamlarıyla sohbet etmiştir. “Hüseyin Baykara Divanı” veya “Hüseyin Baykara Meclisi” olarak bilinen bu sohbet faaliyetleri, diğer Türk saraylarında ilim, kültür ve sanatın korunmasına örnek teşkil etmiştir.

Hüseyin Baykara müzik ve hat sanatıyla yakından ilgilenerek, İran'da divanî hattını güzel yazan hattatlar arasına seçildi. Aynı zamanda “Hüseyinî” mahlasıyla Çağatayca ve Farsça şiirler yazdı. Ali Şîr Nevâî ile birlikte Çağatay edebiyatında “Nevâî Baykara” olarak bilinen bir dönem açtığı görülmektedir. Ali Şîr Nevâî'nin *Mecâlisü'n- Nefais* adlı eserinde Baykara'nın şair kişiliğini övdüğü görülmektedir. Hüseyin Baykara, eserleri arasında yer alan *Divan* kitabında Çağatayca ve Farsça şiirlerini topladı. *Risâle-i Hüseyin-i Baykara* başlıklı eserinde din adamlarına gösterdiği saygıdan, izlediği adalet politikasından ve kurduğu vakıflardan bahsetti. Bu eserinde Ali Şîr Nevâî'nin

⁶⁰ Herât tezhip okulu Sâfevî sanatına ve Osmanlı tezhip sanatına öncülük etmiştir.

faziletlerinden, Molla Câmî'ye gösterdiği hürmetten bahsederek, kendini ideal bir Müslüman hükümdar olarak tanıtmıştır. *Gül ü Mül, Hüsrev ü Şîrîn* diğer eserleri arasındadır (Algar - Alparslan, 1998, 531-532).

4.9.2. Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Timurlular Devleti imar işlerinde ilk olarak tamir, tadilat, restorasyon işleriyle meşgul oldu. Timurlu tarihçilerinden İbn Arabşâh, mimari yapıların bizzat Timur Bey gözetimi altında inşa edildiğini, belirtmiştir. Bu dönemin yapıtları anıt niteliğinde görkemli yapıtlar, zengin çini kaplamaları ve süslemeleriyle oldukça dikkat çekicidir. Bu dönemde yoğun cephe süslemeleriyle çokgen, kare ve haç planlı türbeler inşa edildiği, görkemli, zengin renkli, kubbe ve minarelerle Türkistan'a özgün mimari yapıların vücut bulduğu görülmektedir (Şahin, 2016, 80-85). Timur döneminde imar faaliyetlerinin daha çok günümüz İran ve Özbekistan bölgesinde, başkent Semerkand'da olduğu görülmektedir (Aka, 1991, 129; Başkan, 2014, 77-95).

Timur'un ölümünün ardından iç karışıklıkların artması üzerine Şâhrûh, Herât'ın güvenliğini sağlamak amacıyla İhtiyârüddin Kalesi'nin onarılmasını istedi. Daha sonra bu kalenin eteğine bir hankah ve medrese inşa edildi (1410) (Aka, 2010, 294-295). 1413-1414 yıllarında Herât'ı ziyaret eden Çin elçisi Zhen Zheng, tuğladan yapılmış medreselerden ve medreselerin geniş avlusunda büyük bakır kazanlarda yemek pişirildiğinden bahsetmiştir (Şahin, 2016, 81-92).

Şahrüh döneminde Herât'ın başkent olmasıyla beraber imar faaliyetleri hız kazandı. Şahrüh Herât'ı neredeyse yeniden inşa etti. Bu dönemde Herât ve Belh imar faaliyetleriyle yeniden yapılandırılarak, Moğol istilası sırasında tahrip edilen yapılar onarılmıştır. Köprü, hankah, cami, pazar yeri, mescid ve medrese yapılarıyla bölge eski canlı iktisadi hayatına kavuşmuştur (Aka, 2010, 294-295).

Herât'ta Gurlu sultanı Gıyaseddin Muhammed döneminde kurulan Herât Ulu Cami'si, Şahrüh döneminde günümüz haline göre inşa edilmiş, Babûr Sultanı Babûr Şah döneminde ilaveler yapılmıştır. Bu cami 1885 yılında İngilizler tarafından dinamitle tahrip edildikten sonra askeri üsse çevrilmiştir. 1945 yılında yeniden restore edilmiştir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 149).

Açılan yeni yollar, kurulan büyük pazarlarla sanat ve kültür faaliyetleriyle şehir yeni bir kimliğe büründü. Şahruh tarafından Herât'ın imarı için görevlendirilen beyler, Hıyâbân kanalları boyunca kendileri için hankah ve bahçeler inşa ettiler (Şahin, 2016, 81-92). Timurlular döneminde Herât'ın en gelişmiş bölgesi İncili Kanalı'nı geçtikten sonra Gâzîrgâh bölgesidir. Bu bölge 10. yüzyıl İslam coğrafyacılarından el-İstahrî ve İbn Havkal'ın eserlerinde boş alan olarak geçmektedir. Herât'ın kuzey doğusunda Dervâze-i Melik Kapısı'ndan çıkan bu günkü Köşk Caddesi'nin (Biyâbân-ı Köşk) adı Orta Çağ'da Bâğ-ı Sefîd idi. Kertler Dönemi başlığı altında bahsettiğimiz üzere Kertler tarafından yapılan bu eser Timurlu Hükümdarı Şâhruh tarafından 1411 yılında yeniden inşa edilmiştir.

Bag-ı Zagan ve Bag-ı Sefîd adında iki muhteşem hükümet konağı Şahruh döneminde inşa edilmiştir. Herât'ta inşa edilen Bâğ-ı Sefîd sarayında Timurlu hanedanı mensupları oturmaktaydı. Saray bahçe ile çevrili, dört eyvanlı ve kubbeli bir yapıdaydı. Duvarları Çin'den getirilen yeşim taşlarıyla kaplanmış, taşların üzerine resimler yapıp, nakışlar işlenmişti. Bu yapı için Zeki Veli Togan (1988, 429): “*Bâğ-ı Sefîd Büyük Bulvarı'nda Gevherşâd Câmî örneği ile başlayan bütün bu binalar hep çini duvar, kubbe, minare, büyük ve muhteşem tâklardan ibaretti.*” ifadelerini kullanmıştır.

Bu yapının mimarisinde çalışan usta ve mühendisler için Abdürrezzak es-Semerkindî ve Hâfîz-i Ebrû'ye göre bu ustalar cihanda bugüne kadar yapılmamış bir yapı inşa etmeye çalışmışlardır. Hâfîz-i Ebrû bu yapı için: “*Eren Bağı gibidir. Kokusu amber gibidir. Güzel kokusu insanın burnunun direğini sızlatır*” ifadelerini kullanmıştır

Abdürrezzak es Semerkindî ise şunları kaydetmiştir :

“Bilgin mühendisler ve mâhir inşaatçılar Mîrzâ Şâhruh'un emri ile Herât'ın kuzey doğusunda, umut meydanı gibi geniş, yer-gök zirvesi gibi yüksek höyüğe daha önceden Sefîd Bahçesi diye adlandırılan alanda Zilkaade ayının yirmi dördünde Cuma günü (20 Mart 1411) mutlu talih ve saadetli bir saatte imâreti kurdular. Cennet bahçesinin kapılarını cihân ahalisine açtılar. Onlar en doğru şekilde şema çizip “Önce düşünüp, sonra çalışmalı.” atasözünü akıl gözü ile gördüler. O öyle bir temel taşı ki, cihân peydâ olup âlem yaratıldığından beri bir kişi bile ona benzerini gösterebilmiş değildi. O öyle bir bahçe ki onun hafif rüzgârının hoş kokusu Misk-i Anber kokusunu can burnuna yollar. O öyle bir

köşktür ki, kendi rütbesinin yüksekliğini felekten geçirir ve yükselmek hızını müşteri yüksekliğine kadar götürür."

Dönemin ünlü mimarlarından Hacı Hâfız-ı Tebrîzî ve Kıvâmeddîn-i Şîrâzî birlikte çalışarak Şâhruh Medresesini inşa etmişlerdir. Minareleri lacivert olan bu medresenin yapısında mermer kullanılmıştır. Şair Bennâî'nin babası olan mimar Üstad Muhammed'de döneme damgasını vuran yapılar inşa etmiştir. Bag-ı Muhtar, Şahruh dönemi emirlerinden Mevneddîn-i Muhammed tarafından tamir ettirilmiş ve ilave yapılar inşa edilmiştir (Şahin, 2016, 81-92).

Selçuklular döneminde Herât'ta inşa edilen Hoca Abdullah Ensari⁶¹ türbesi, Şahruh döneminde yeniden daha görkemli bir şekilde yapılandırıldı ve Herât'ta bir dârüşşifâ imar edilmiştir. Şahruh 1426 yılında Hâce Abdullah Ensârî'nin mezarı üzerine büyük bir türbe yaptırdı. Ulu Cami bitişiğinde yer alan Ali er- Ruza Türbesi'ne değerli bir kandil hediye etti. Şahruh, Herât'ın dışında Belh şehrine de bir medrese inşa ettirdi. 1440 yılında vefat eden Şahruh'un türbesi bu medresenin bitişiğinde yer almaktadır (Aka, 2010, 294-295).

Şahruh'un ölümünün ardından imar faaliyetleri kısa bir süre durgunluk gösterdiyse de Ebû Said döneminde imar faaliyetleri yeniden hız kazandı. Afganistan'da Timurlular dönemi başyapıtlarından biride Belh şehrinde inşa edilen Nakşibende Şeyhi Hoca Ebu Nasr Parsa Türbesi'dir. 1460 yılında inşa edilen türbe 1598 yılında yenilenmiştir.

Resim 28 : Nakşibende Şeyhi Hoca Ebu Nasr Parsa Türbesi (Başkan, 2014, 86).

⁶¹ 1098 yılında ölen Hoca Abdullah Ensari bölgede büyük saygı gören Hanbelî fakihidir.

Ebû Said döneminde Şahruh'un hanımı ve Uluğ Bey'in annesi Gevher Şad Begüm adına Herât'ta bir medrese kuruldu. Bu bölgede daha sonra Musalla Minareleri, Ali Şîr Nevâî'nin türbesi ve Hüseyin Baykara Medreseseleri inşa edilmiştir. 1457 yılında vefat eden Gevher Şad'ın türbesi bu medresenin yanına inşa edildi. Ne yazık ki bu mimari yapılar, 1885 yılında İngilizler tarafından dinamitle tahrip edilmiştir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 149).

Resim 29 : Ali Şîr Nevâî ve Gevher Şad Türbesi'nden bir görüntü (Doç. Dr. Emek Üşenmez, <https://111109023865461/> /Erişim:02.05.2023).

Resim 30 : Musalla Minareli ve Gevher Şad Begüm Hanım Türbesi (https://tr.wikipedia.org/wiki/Musallakülliyesi#/media/Dosya:Gawhar_shad-1417-2.jpg /Erişim:02.05.2023).

Üstad Kivâmeddîn-i Şîrâzî Timurlular döneminde Horasan'ın en büyük mimarlardan biri olup, ünü Avrupa'ya kadar yayılmıştır. Gervarşâd Ağa'nın görkemli yapılarını da Kivâmeddîn-i Şîrâzî inşa etmiştir. Gevherşâd yapısı mescid, hankâh ve medrese olarak inşa edilmiştir. Bu yapının minarelerinde çiniciliğin en muhteşem örneklerini görmek mümkündür. Yapının kitabesini yazması için Hâce Abdullah'a on bin dinar verilmiştir. Dönemin tarih kitapları bu kitâbe için: “*Bu kitâbeyi başka sanatçılar yazmaktan aciz kalırlar.*” ifadesini kullanmışlardır.

Ebû Sa'id'in oğlu Baysungur için Bag-ı Zagan'da 1465 yılının Mayıs ayından Temmuz sonuna kadar bir sünnet töreni düzenlenmiş, Bag- Zagan kurulan çardak ve köşkler, Rum kadifeleri ve Çin altın işlemeli kumaşlarla bezenmiştir. Ebû Sa'id Aksaray adında bir saray yaptırmış, sarayın kitabesi Mevlânâ Âşıkî tarafından hazırlanmıştır. Bu kitâbede; “Dilberin kaşına benzeyen bu kemerin görünüşü, memleket padişahının topraktan yükseltilen binası gibidir” ifadeleri yer alır. Yine Ebû Sa'id'in emriyle Bâbü'r'un yaptırdığı Tarabhane dönemin önemli mimari eserlerindedir. Bu yapı bir bahçenin ortasına kurulmuş, iki katlı oldukça süslü bir inşa edilmiştir. Yapının iç kısımlarında Ebû Sa'id'in bulunduğu cephe savaşı tasvir edilmiştir (Şahin, 2016, 81-92).

Hüseyin Baykara, ilim kültür ve sanatta olduğu gibi imar faaliyetleriyle de ilgilenmiştir. “Şifâiye” adında tıp eğitimi veren bir hastahane, Cihânârâ Sarayı, Hüseyin Baykara adında medrese ve cami inşa ettirmiştir. Hüseyin Baykara, Bâyezîd-i Bistâmî'nin soyundan Şemseddin Muhammed'in arzusu üzerine Belh civarında bir köye, Hz Ali'ye ait olduğu söylenen bir makama türbe yaptırmıştır. Bu köyde daha sonra çarşı, hamam ve vakıflar inşa edilmiştir. 19. yüzyıldan itibaren şehirleşen bölge, günümüzde Mezârîşerif adıyla Afgnaistan'ın en büyük şehirlerinden biridir (Algar ve Alparslan, 1998, 531-532).

Hüseyin-i Baykara döneminde Herât'ta büyük görkemli binalar ve konaklar inşa edildi. Bu binaların bir kısmında pek çok sanat ve sanatçı korunup desteklenmiştir. Muhteşem bahçelerle donatılmış Gâzîrgâh bölgesinde Hâce Abdullah-ı Ensârî'nin türbesi ve mescidler yer almaktaydı. Herât ve Gâzîrgâh yolu arasında ortada yer alan ve günümüzde Taht-ı Sefer olarak bilinen bahçe Hüseyin Baykara tarafından yaptırılmıştır.

Herât'ın kuzey doğusunda yer alan İncili Kanalı'nın güneyinde Bag-1 Murad köyünde Bag-1 Cihanara inşa edildi. Büyük bir alana görkemli bir şekilde inşa edilen Bag-1 Cihanara kusursuz bir yapıya sahip olup, yapımına 1468-1469 yıllarında başlandı ve 1492-1493 yıllarında inşaatın yapımı sona erdi. Bahçesinde hoş sesli kuşların bulunduğu, lacivert renklerin hakim olduğu birçok havuz bulunduğu bu sarayda Hüseyin Baykara'nın kırk yıl yaşadığı bilinmektedir. Sarayların bulunduğu bu yerler günümüzde tarla olarak kullanılmaktadır. Hüseyin Baykara, veliaht gördüğü oğlu Mîrzâ Bediüzzaman için Bâg-1 Zagan Sarayı'nın yanında dönemin en önemli eserlerinden Bâg-1 Nev adında bir saray yaptırmıştır.

Hüseyin Baykara'nın yardımcısı Sultan Ahmed Mîrza tarafından Herât'ta Kıpçak Kapısı ve Dervâze-i Hûşk Kapısı arasına Ali Esed Burcu'nda muhteşem bir saray inşa edilmiştir. Bu konaktan tüm Herât görülmekte olup, izlemeye doyulmayacak muhteşem bir manzaraya sahiptir. Timurlular döneminde Herât'ta inşa edilen muhteşem yapılardan birisi de İncili Kanalı üzerinde Ali Şir Nevâî tarafından yaptırılan Bag-1 Şah'tır. Yine Ali Şir Nevâî tarafından aynı bölgede Ünsiye Sarayı inşa edilmiştir.

Saray ve bahçeler daha çok devletin merkezi olan ve bürokratların yer aldığı İncili Kanalı'na inşa edilirken, türbe, dini ve sosyal hayır kurumları halkın çoğunluğunun yerleştiği Hıyâbân Kanalı bölgesinde yer alan mahallelere inşa edilmiştir. Moğollar döneminden itibaren Herât'ta rağbet görmeye başlayan çini süslemecilik Timurlu dönemi eserlerinin vazgeçilmez unsuruydu. Bu dönemde inşa edilen yapıların çoğuna mavi ve lacivert renkler hakimdir. Dört bahçe (Çahar Bag) olarak adlandırılan bahçeler dikdörtgen şeklinde dizayn edilerek, su kanallarıyla simetrik kareler halinde bölünmüştür. Dört nehrin böldüğü yemyeşil bu alanlar, bazı kaynaklarda cennete benzetilmektedir. Timurlular dönemi mimarisinin muhteşem eserleri Avrupa'da "Timurlu Rönesansı" olarak literatürde yerini almıştır (Şahin, 2016, 81-92).

4.9.3. Ekonomi

Kâbil bölgesinde sıcak iklim meyvelerinden turunç, portakal ve şeker kamışı Gâzne bölgesinde boya kökü, Herât bölgesinde Murgab boyunun pirinci, Siyâvuşan köyünün üzümü, Şabûrgan'ın kavunu Badgis'in fıstığı

tarımında rağbet gören ürünler arasındaydı. Başkent Herât tüm eyaletlerin gelirlerinin toplandığı yerdı. Günümüzde olduğu gibi o dönemde de deri ticareti oldukça ünlüydü. Kandahar ve Türkistan yolu ile Hindistan'dan Herât'a her yıl 20.000 köle getirilmekteydi, burası köle ticaretinin merkezi olarak biliniyordu.

Herât civarında yer alan Saklan dağı eteklerinde yer alan Kûruh kasabasında kurşun ve demir madenleri işletilmekte ve Herât'a gönderilmekteydi. Hindistan gelen ticaret kervanları Belh ve Kâbil üzerinden geçmekteydi. Kâbil en canlı ticaret merkezlerinden biri olup, Hindistan'ın en önemli pazar alanlarından biriydi. Hindistan'dan buraya her yıl 15.000-20.000 ticaret kervanıyla şeker, kumaş, baharat vb ürünler ihraç edilmekteydi. Kabil'de Irak, Rum, Çin, Fergana, Semerkand, Buhara, Belh ve Bedâhşân'dan gelen ticaret kervanlarını görmekte mümkündü.

Timur Bey bir taraftan fetih hareketlerini sürdürürken diğer taraftan ticari faaliyetlere önem vermiştir. Çin hükümdarı ve Memluk sultanına gönderdiği mektuplardan anlaşıldığı üzere Çin'den alınan kumaşlar Anadolu ve Mısır'a, Anadolu ve Mısırdan alınan ürünler Çin'e ihraç edilmekteydi. Abdürrezzak-ı Semerkandî'nin sohbet ettiği bir tüccarın ifadelerine göre kendisi Çin'den aldığı kumaşları Anadolu ve Mısır'a bu bölgelerden aldığı ürünleri de Çin'e götürdüğünden bahsetmiştir.

Timurlular dönemi ekonomi oldukça canlıydı. *Zafernâme* başlıklı kitabın yazarı Şerefeddin Ali-i Yezdî'ye göre Timur Bey tarıma elverişli tüm toprakların üretim sağlamasına yönelik bir politika izlemekteydi. Pek çok kabileyi bu amaç doğrultusunda iskan etti. Timur Bey tarımı canlandırmak için ülkenin pek çok yerinde su kanalları inşa etti. Timur Bey döneminde Kâbil bölgesi civarında Cûy-i Nev ve Cûy-i Mahigir adında beş fersah uzunluğunda tarım için su kanalları inşa edildi.

Su kanalları inşası Şahruh döneminde de devam etti. Şahruh'un önde gelen atabeylerinden Alâaddin Alike Kükeltaş'ın imar ve ekonomiye oldukça önem verdiği bilinmektedir. Tarım faaliyetleri üzerine bin yükten fazla tohum ektirdiği, hatta tarım için gerekli arazi ve ürünlerin alım satım işini Mısır'a kadar uzandırdığı bilinmektedir. Şahruh, Alâaddin'e Mısır'da neden arazi aldığını sorduğunda Alâaddin Alike: "*Benden sonra, Şahruh'un bir kölesi olup,*

Mısır'da yer satın alarak bayındır hâle getirmişti" ifadelerini kullanmıştır. Ticareti ve tüccarları koruma siyaseti Şahrüh döneminde de devam etmiştir.

Uluğ Bey döneminde alınan vergilerin fazlalığı, dönemin bazı kaynaklarına konu olduğu görülmektedir. Aslında Uluğ Bey, şeriatın temsilcilerinin gözünde adil bir hükümdar değildir. Örneğin dönemin kadılarından biri bir şiirinde ; "yetimlerin başında onların kanını emen bir bit" ifadelerini kullanmıştır. Diğer taraftan bazı kaynaklarda farklı yorumlar yer almaktadır. Örneğin Devletşah, dört eşşek yükü mahsul çıkaran bir ceriblik yerden 2/3 dirhem bakır ve 1/6 dirhem gümüş vergi alındığını bu durumun köylünün refah düzeyini artırdığını ifade etmiştir.

Ebû Said döneminde de tarımı canlandırma faaliyetleri devam etti. Ebû Said 1459 yılı Eylül ayında Herât yakınlarında Neretû Kalesi'ne gelerek, bölgede öküz ve tohum dağıtılmasını emretti. Tarıma elverişli bölgenin ekilebilecek her yeri tarıma açıldı. Veziri Hâce Kutbeddin-i Simnanî, Horasan'da her yıl yedi bin yük tohum ektirmiştir. Bu vezir 1468 yılında Herât'ın kuzeydoğusunda dört fersah uzunluğunda bahçe ve sulama kanalı inşa ederek, pek çok alanı bayındır hale getirdi.

Ebû Sâid'in hükümdarlığı döneminde Herât büyük bir ticaret merkeziydi. Ubeydullah Ahrar'ın isteği üzerine tanga vergisini kaldırdı. İlave vergi almak yerine halktan borç alınma yoluna gidildi. Yolsuzluk yapanlar ağır cezalara çarptırıldı. Geniş araziler tüccarlara verilerek, işletildi. Bu dönemde Herât'ta yapılan eğlence ve düğünlere lonca sahibi esnafında katıldığı görülmektedir.

Hüseyin Baykara döneminde de tarım faaliyetleri yoğun bir şekilde sürdürüldü. İsfizarî, Hüseyin Baykara dönemi için; tarıma açılmayan bölgenin kalmadığını, daha önce işlenmeyen topraklara sulama kanalları inşa edilerek, bahçeler oluşturulduğunu, halkın tarımla yoğun bir şekilde uğraştığını ifade etmiştir. Hüseyin Baykara döneminde Herât servet ve ekonomik ihtişamını artırmış, çarşı ve pazarlar zenginleştirilmiştir. Ticaret yolları üzerinde yeni ribatlara gereksinim duyulması ticari faaliyetlerin arttığına işaret etmektedir. Fakat Hüseyin Baykara'nın vergileri ağırlaştırması halk üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır. Diğer taraftan Hüseyin Baykara'nın vakıflar sayesinde şahsi

sevetinin büyük bir bölümünü halkın ihtiyaçları doğrultusunda kullandığı, hastahane, hamam ve hanlar inşa ettiği bilinmektedir (Aka, 1991, 123-133).

4.10. Şeybaniler Dönemi

Şeybâniler döneminde ülkede yaşanan mezhep tartışmaları sebebiyle göçler yaşanmıştır. Şîî taraftarları Safevi topraklarına göç ederken, Şîî idaresinde yaşamak istemeyen Sünniler ise Bâbürler Devleti topraklarına doğru Mâverâünnehir, Horasan ve Kuzey Hindistan bölgelerine doğru kabileleler halinde göç etmiştir. Bu durum göç alan bölgelerin etnik yapının değişmesine neden olmuştur (Türkoğlu, 2010b, 45-47).

4.10.1. İlim ve Edebiyat

Ubeydullah Han döneminde Herât ve Belh şehirlerini de kapsayan Horasan ve Mâverâünnehir’de ilim ve kültür faaliyetleri sürdürüldü. Fazlullah b. Rûzbihân Huncî, *Sülûkü’l-mülûk* başlıklı eserini Ubeydullah Han’a ithaf etmiştir. Nâdir Bey Konrat, Dost Muhammed Hacı Nayman, Hâfız Konrat, Mîr Ali Tarhanoğlu, Dost Muhammed Mirza Konrat gibi birçok şair bu dönemde değerli eserlerini kaleme aldı. Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi’u’t-tevârîh*’i Arap ve Uygur alfabesiyle Türkçe’ye tercüme etmiştir.

Pozitif ilimlerde kendini Uluğ Bey’in halefi sayan Abdülatif Han, dönemin seçkim ilim adamlarını etrafında topladı. Bu dönemde Sadrüşşeria *Muhtasarü’l Vikâye* başlıklı fıkıh kitabını, Kûhistân *Câmi’u’r-Rumûz* başlıklı eserini kaleme aldı. Şeybâniler döneminde Uygur alfabesi yerine Arap alfabesi tercih edilirken, Moğolca’nın yerini de Türkçe aldı. Şeybânî Han ve Ubeydullah Han döneminden itibaren edebi dilde Çağatayca sadaleştirildi (Türkoğlu, 2010 b, 45-47).

4.10.2. Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Şeybâniler döneminde Timurlulara ait vakıflar devam ettirildiği gibi yeni vakıflarda inşa edilmiştir. Abdülmü’min Han döneminde Belh şehrinde medrese ve dârüşşifa inşa edildi. Eski Belh şehrinin en muhteşem mimari yapıları olan Hâce Ebû Nâsır Parsa ve Hâce Akâşe türbeleri bu dönemde inşa edildi (Türkoğlu, 2010b, 45-47).

4.10.3. Ekonomi

Bölgenin ticaret güzergahında olması, tarım ve hayvancılık faaliyetleri bu dönemde de sürdürülmüştür. Şeybani Han'ın uyguladığı mali tedbirler, müsâdereler⁶², paranın halkın zararına olacak şekilde değer kaybetmesi üzere Herât ekonomisinde bir düşüş yaşanmıştır (Türkoğlu, 2010b, 45-47).

4.11. Babûrler Dönemi

Türk Moğol devlet geleneğinde hiçbir zaman baskıcı bir din politikası uygulanmamıştı. Cengiz Kağan'ın etrafında her dinden danışman bulunmaktaydı. Aynı gelenek İlhanlılar, Timurlular ve Bâbûrler döneminde de devam etti. Bâbûr sarayının kozmopolit yapısı sonucu ordu ve sarayda “lingua Franca” olarak kullanılan Türkçe, Hintçe, Moğolca, Arapça, Farsça sentezi olarak, ortak bir dil “Urduca ordu dili” oluştu. Bu dil ilerleyen yıllarda İslam edebiyatının en önemli dillerinden biri olarak gelişimini sürdürecektir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 174- 175).

Ekber Şah, dinler arasında ayrımı kaldırmak ve tüm halkını bir imparatorluk kültürü çatısında birleştirmek için “Din-i İlâhi” olarak bilinen ve tüm dinlerin özünde bir ve mutlak bir gerçeği yansıttığını savunan bir inanç sistemini savundu. Din-i İlâhi sistemi, Müslümanların namazını, Hinduların güneşe tapınmasını, realkarnasyonu, Caynistlerin et yeme yasağını harmanlayan bir sistemdi. Fakat ulemâ bu görüşünden dolayı Ekber Şah'ı yadırgamış ve dinden çıkmakla suçlamıştır. Hristiyanlığı yaymak isteyen misyonerler Ekber Şah'ı “ilahi gizemleri kabullenmeyen ve her şeyi akıl mantıkla açıklanabileceğine inanan bir rasyonalist” olarak tanımlamıştır. Ekber Şah Cengiz Kağan gibi Zerdüş, Brahman, Hristiyan, Müslüman din adamlarının katıldığı toplantılar düzenleyerek, onların kendi aralarındaki tartışmaları dinlemiştir. Ekber Şah'a göre her dinin güçlü ve eksik özellikleri vardı, bundan dolayı körü körüne inanmak yerine farklı fikirlerin tartışılmasıyla gerçeğe ulaşmak mümkün olabilirdi. Daha önce din değiştirmek idamla sonuçlanırken, Ekber Şah döneminde isteyen kişi istediği dine rahatça girmektedir (Konukçu, 1994, 542-544).

⁶² Devletin yerine göre halkın mal varlığına yada mirasına el koyması usulü.

Toplumsal alanda da birçok yenilik getiren Ekber Şah Kamerî takvim yerine Güneş takvimini yürürlüğe koydu. Medreselerde dini eğitimden daha çok astronomi, felsefe, matematik gibi disiplinlere ağırlık verdi. Hekim iznine tabi olarak içki yasağına son verildi ve devlet denetiminde meyhaneler açıldı. Satranç, tavla ve şans oyunlarına, denetimli faize izin verildi. O dönemde faiz halk arasında aşırı rakamlarla yaygındı, bunun önüne geçmek için devlet denetimi konularak faizler düşürüldü. Ekber Şah'ın din hürriyeti getirmesiyle binlerce Hindu eski dini Hinduizm'e döndü. Ekber Şah'a göre İslam'ı herkesin gönüllü olarak kabul etmesi gerekiyordu.

Ekber Şah çocuk ve kadın haklarına da önem verdi. Erkekler gibi kadınlara da devlet memuru olma hakkı verildi. Bu dönemde sipahilere 13 rupi maaş verilmekteyken, dönemin tanıklarından Ebulfazl'a göre Ekber'in sarayında aşçı, haremağası, koruma görevlisi olarak çalışan kadınlara 27 rupi maaş verilmekteydi. Hem Müslümanların hemde Hinduların çocuk sahibi olamayanları istisna tutularak, çok kadınla evlenmeleri yasaklandı. Hinduların ölen eşlerini yakmaları yasaklandı. Ekber Şah hoşgörülü ve rasyonel politikasıyla geniş kesimlerin desteğini kazandı.

Çağının ötesi kişiliği ve sosyal reformlarıyla dikkat çeken tarihin önemli şahsiyetlerinden Ekber Şah sadece günümüzde değil, geçmişte de Avrupalıların ilgisini çekmiş, Antonio Vivaldi (1678-1741) Ekber Şah adına bir konçerto bestelemiştir. Bu eseri J.S. Bach da yorumlamıştır (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 174- 175).

Evrenzib döneminde bir Pagan geleneği olarak görülen Nevruz Bayramı, Şiîlerin Muharrem ayı etkinlikleri, içkili eğlenceler ve müzik aletleri yasaklandı. Güneş takvimi terk edilerek yeniden Kâmerî takvimine dönüldü. 1679 yılında cizye vergisi geri getirildi. Racputların haricindeki Hinduların silah taşınması, ata binmesi yasaklandı ve ödedikleri vergi Müslümanların iki katına çıkartıldı. Hindu askerlerin dini tören düzenlenmesi yasaklandı, Hindi bayramlarına hükümdarın katılması geleneği bırakılarak bu tür törenlere sınırlandırma getirildi. Hindu tapınakları yıkılarak camiye dönüştürüldü. Bu politikalar sonucunda kırsal nüfusu temsil Hindular isyan etmeye başlamıştır (Konukçu, 1994, 542-544).

Evrenzhib döneminde Şîi ve Hinduların devlet hizmetlerinde görev aldığı da bilinmektedir. Hikmet Bayur'a göre bu dönemde yüz kırk sekiz ordu komutanından yirmi birinin Hindu olduğu bilinmektedir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 183-184).

4.11.1. İlim ve Edebiyat

Bâbürler sarayında hizmetli alimler ilim ve edebiyat alanında eşsiz eserler miras bıraktı. Herât Okulu ve Hint-İran tesirinin de etkisiyle tarihçilik alanında önemli gelişmeler kaydedildi. Tarihin en önemli hükümdarlarından biri olan Bâbürl Şah'ı özgün, ölümsüz ve evrensel yapan en önemli olgu kendi kaleme aldığı hatıratıdır. Bâbürl'un Çağatay Türkçesi ile kaleme aldığı bu hatıratta savaş ve zaferleri, insancıl zaafı, umutları, hayal kırıklıkları yer almaktadır.

Bâbürl Hatıratı'nda çağın en büyük şairinin Ali Şir Nevaî olduğu, onun emsalsiz bir adam olduğu ve Türk dilinde kimsenin onun gibi şiir yazmadığı ifadeleri yer almaktadır. Yine Bâbürl'un kızı Gülbeden Begüm'ün kaleme aldığı ve Hümâyûn'un faaliyetlerini anlattığı *Hümâyûnâme*, Ebü'l-Fazl el-Allâmî'nin kaleme aldığı *Ekbernâme*, Nizâmeddin Ahmed Herevî'nin kaleme aldığı genel Hint tarihini anlatan *Tabakât-ı Ekberi*, Firişte'nin kaleme aldığı *Gülşen-i İbrâhîmî* dönemin değerli eserleridir. J. Dowson ve M. Elliot Bâbürlü devri tarihçilerinin eserlerini külliyat halinde İngilizce'ye tercüme ederek yayınlamışlardır (Konukçu, 1991a, 404; Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 166-168).

Batılı yazarların övgüyle bahsettiği Bâbürl, Türk tarihinin önde gelen şahsiyetlerinden biridir. Bâbürl hükümdarlığı ile tarihte oynadığı rolün yanısıra birçok meziyete sahipti. Şiir, edebiyat ve sanatla yakından ilgilenen Bâbürl, Çağatay şiirinin en güzel örneklerini kaleme almış, çeşitli besteler yapmıştır. Kaleme aldığı *Bâbürlname* başlıklı hatıratı özellikle tasvir bakımından dikkat çekici özelliğe sahiptir. Aynı zamanda hattat olan Bâbürl, "hatt-ı Bâbürl" adı ile anılan bir hat icad etmiştir (Konukçu, 1991b, 395-396).

Hümâyûn Şah da edebiyatla yakından ilgilenmiş, yazdığı tüm şiirleri bir divanda toplamıştır. Hümâyûn döneminde yetişmiş Hândmîr Cevher Âftâbeci, Bayezid Beyat önde gelen tarihçilerdendir. Hümâyûn'un teyzesinin oğlu Haydar Mirza'da *Târih-i Reşidi* başlıklı bir eser kaleme almıştır (Konukçu, 1998, 482-483).

Hükümdarlığının yanısıra reformcu kimliğiyle bilinen Ekber Şah, sarayını Batılı din adamları ve seyyahlara açık tutmuş, böylece uluslararası haberleri yakından takip etmiştir. Sarayında her dalda araştırma yapan alimleri toplayarak, büyük eserler hazırlamaları için himayesi altına almıştır. Fethullah eş-Şîrâzî, Hakim Ali Geylani, Hâce Nizameddin, Molla Ahmed, Şeyh Feyzi, Ebü'l- Fazl el-Allâmî ve Abdürrahim gibi şahsiyetleri sarayında toplayarak edebiyat, tarih alanında değerli eserler hazırlatmıştır. *Bâbürnâme*, *Dâstân-ı Emîr Hamza Ekbernâme*, *Âyîn-i Ekberî*, *Rezmnâme*, *Ramayana*, *Timurnâme*, *Mahabharata*, *Dîvân-ı Hâfız*, *İyâr-i Dâniş*, *Envâr-ı Süheyli*, *Ṭûtînâme* ve *Bahâristân* gibi çok sayıda eser tercüme edilerek Bâbürlü kültür hayatına kazandırılmıştır (Konukçu, 1994, 542-544).

Bâbürlü hükümdarı Cihangir Şah büyük dedesi Bâbürlü gibi şair ve yazardı. Görsel sanatlarla yakından ilgiliydi. Onun döneminde resim sanatı altın devrini yaşadı. Cihangir Şah hatıralarını kaleme alarak *Tüzük-i Cihângîrî* başlıklı bir eser meydana getirmiştir. Çocuklarına nasihat niteliğinde kaleme aldığı bir diğer eseri *Pendnâme*'dir. Cihangir, Kur'an-ı Kerim'i Muhammed b. Celâl el Hüseyinî el – Gucerâtî'ye Farsça tercüme ettirmiştir. Ayrıca Cihangir Şah'ın dönemiyle ilgili Mu'temed Han tarafından *İkbâlnâme-i Cihângîrî* başlıklı bir eser, İzzet Han tarafından *Me'âşir-i Cihângîrî* başlıklı bir eser kaleme alınmıştır (Konukçu, 1993, 358-359).

Evrengizib Şah zeki, güçlü, adil ve disiplinli bir hükümdar olarak genel olarak halkın takdirini kazanmıştı. Kırk üç yaşında Kur'an'ı Kerim'i ezberlemişti ve dönemin sayılı alimleri arasındaydı. Resim, sanat ve müzikten ziyade dini ilimlere ve tarihe ağırlık verdi. Sarayda himaye edilen astrolog ve müzisyenleri gönderdi. Evrengizib Şah'ın himaye ettiği seçkin bir ülemâ heyeti İslam hukukunun önemli kaynaklarından biri olan *el-Fetâva'l- Âlemgîriyye* (*el-Fetâva'l – Hindiyiye*) başlıklı eseri meydana getirmiştir.

Münşi Muhammed Kâzım'ın kaleme aldığı *Âlemgîrnâme* başlıklı eser, Muhammed Bahtâver Han'ın kaleme aldığı *Mir'âtü'l-âlem* başlıklı eser, Muhammed Müstaid Han'ın kaleme aldığı *Me'âşir-i Âlemgîrî* başlıklı eser dönemin tarih kaynaklarıdır. Evrengizib'in kendi kaleme aldığı *Ruka'ât-ı Âlemgîr* başlıklı mektupları Farsça'nın güzel örneklerini teşkil etmektedir (Khaliq, 1995, 537-539).

4.11.2. Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Bâbürler Devleti, özgün mimari tarzıyla ülkenin dört bir yanını Türk İslam mimarisiyle süsledi. Bâbûr Şah Afganistan'da yedi tane bahçe yaptırmıştır. Bunlardan dördü; Şehr Ara Ağa, Vefa Bağı, İstalef Bağı ve Bâbûr Bağı Kâbil'de yer almaktadır. Bâbûr'un cenazesi vasiyeti üzerine oğlu Hûmâyun tarafından Kâbil'de yer alan Bâbûr Bağı'na defnedilmiştir. Afganistan şehirlerinden Celalabad, Ekber Şah tarafından inşa edilmiştir (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 166-168). Şah Cihan 1646 yılında Bâbûr için muhteşem bir türbe inşa ettirmiştir. Şah Cihan dönemi Bâbürlüler Devleti mimarisinin zirve dönemidir (Konukçu, 1991b, 396).

Şah Cihan askeri ve siyasi başarılarıyla değilde, daha çok Dârâ'nın annesi biricik aşkı Mümtaz Mahal'in anısına Agra'da yaptırdığı muhteşem anıt mezar Tac Mahal ile anılmaktadır (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 183; Konukçu, 1991a, 404). Mimari eserlerin çoğu Hindistan'da inşa edilmiştir. Şah Cihan döneminde devletin merkezinin Agra'ya taşınması ile birlikte Agra'da Bâbürlülere ait pek çok eser inşa edilmiştir (Özcan, 2010, 251-252).

Resim 31 : Kâbil'de Bâbûr Bahçelerinden bir görüntü (https://maskanyab.af/bagh-e-babur/ Erişim: 03.03.2023).

Resim 32 : Kâbil Bahçelerinde yer alan Bâbûr'ün türbesi (https://www.tripadvisor.com.tr/Attraction_Review-Mohammed Tariq/Erişim: 02.02.2023).

4.11.3. Ekonomi

Bâbûr Şah 200.000 kadar aileyi Orta Asya'dan Afganistan ve Hindistan'a taşıyarak, onlara tımar hakimiyeti sağladı. Şehirleri sulama kanalları ile çevreleyerek tarımı canlandırdı. Kâbil'den Agra'ya yaklaşık 1200 km boyunca her 27 km de bir han, her 50 km de bir posta istasyonu kurarak devletin merkezi idaresini güçlendirdi ve ticaret yollarını güvence altına aldı (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 166). Bâbûr Şah üretimi artırmaya yönelik olarak, tarım için gerekli olan teknolojik gelişmeleri de yakından takip etti (Konukçu, 1991b, 395-396).

Ekber Şah döneminde eşitlikçi bir vergi politikası uygulandı. Bu durumun göstergesi olarak, Gayri Müslümlere konulan ve Müslümanların hakimiyetini simgeleştiren cizye vergisi, 1564 yılında kaldırıldı (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 175). Ekber Şah idari teşkilat sistemi, ordu, vergi ve vergi tahsili konularında yenilikler getirdi. Bâbürlü Devleti'nin en geniş sınırlara ulaştığı bu dönemde topraklar "sûbe" olarak adlandırılan eyaletlere ayrıldı. "Sûbedar" olarak adlandırılan idareciler atandıkları bu bölgelerde yıllık hasılatları kontrol ederek, bununla ilgili hesap işleriyle ilgilenmiştir. Ekber Şah

denetimi tam sağlamak amacıyla doğrudan kendisine bilgi getirecek sivil bir yönetici de atadı, ayrıca bu teşkilatın suistimalini önlemek için gizli bir haber alma teşkilatı kurdu.

1583 yılında devlete ait topraklarda görevli memurların ataması, ordu teşkilatı, evlenme, doğum kayıtları, ziraat, veraset, değerli madenlerin alım satımı, fiyatların kontrolü, konaklama yerlerinin idaresi, devlet işlerinin aksamaması üzere düzenlenen adli cezaların kontrolü ve hukuk işlerine bakmak üzere çeşitli kurumlar tesis edildi. Kendinden önceki hükümdarların el attığı fakat başaramadığı damga usulünü sağlam esaslara bağladı. Böylece askerlerin bakmakla yükümlü olduğu at sayısını eksiksiz tespit ederek, askerlerin fazla tahsisat almalarını önledi. Bu şekilde hazineye önemli bir gelir sağladı (Konukçu, 1994, 542-544).

Şah Cihan döneminde toprak işletimi ve vergilere yeni düzenlemeler getirildi. Tarıma ayrılarak kiraya verilen topraklar genişletildi, hazine önceki dönemlere göre daha zenginleşti (Özcan, 2010, 251). Cihangir Şah tahta çıkar çıkmaz on iki emirli bir ferman yayımlayarak, resmi damga ve liman vergisi gibi çeşitli vergileri yürürlükten kaldırdı. Genel af ilan etti. Alkol üretimi ve satışını, Pazar ve Perşembe günleri hayvan kesilmesini yasakladı. Eşkıya ve hırsızlara karşı ticari güzergahlarda güvenlik önlemleri aldı (Konukçu, 1993, 358-359). Ticaret yollarının güvenliği ve esenliği için kervansaraylar, su kuyuları yaptırdı, yüzlerce kilometrelik yolların etrafını ağaçlandırarak gölgelendirdi (Sivrioğlu - Türkoğlu, 2017, 179).

Hak ve adalet konusunda oldukça hassas olan Evrengzib döneminde ekonomi ve kamu teşkilatına özen gösterildi. Gereken saygının gösterilmemesi ihtimaline karşı paraların üzerinden kelime-i tevhidi kaldırdı. Bu dönemde Maratalar, Zutlar ve Sihler gibi Afgan kavimlerinin isyanı, Racpûtların desteğini çekmesi, maaşlarını arazi gelirinden elde eden memurların halk üzerinde kurduğu baskı gibi nedenlerden dolayı Bâbürlü Devleti ve ekonomisi zayıfladı. Evrengzib döneminde Hindulardan sık sık cizye tahsil ettiği ve onlara adaletsiz davrandığı söz konusu olsa da kaynaklar, bu vergilerin tam olarak tahsil edilemediği ve sadece kağıt üzerinde kaldığını işaret etmektedir. Bazı fermanlarda Evrengzib'in Hindu mâbedlerine bağış yaptığı yer almaktadır. Hak ve adalet konusunda aşırı hassasiyet gösterdiği bilinen Evrengzib defin

giderlerinin kendi kazancından karşılanması konusunda vasiyet bırakmıştır (Khalıq, 1995, 537-539).

4.12. Afşar Nâdir Şah Dönemi

4.12.1. İlim ve Edebiyat

Nadir Şah sarayı, Bâbürlü sarayında olduğu kadar ihtişamlı değildi. Nadir Şah genelde askeri işlerle meşgul olduğu için genel anlamda idari yönetimde çok değişiklik yapılmadı. Bâbürlü Devleti döneminden kalan divan sistemi ülke idaresinde devam etti. Ülkede feodal beyler, askerler, hizmetliler, ressam, sanatçılar, ilim adamları, şairler bulunmaktaydı.

Nadir Şah ilim adamları ve sanatçılara çok saygı gösterdi. İlim adamı, sanatçı ve şairler ordu tarafından korundu ve masrafları saray tarafından karşılandı. Herât, Kandahar, Gâzne ve Kâbil'de kütüphaneler tesis edildi. Bu kütüphanelerin en önemlileri; Şâhî, Saltanat, Paça Sahip Payı Minar, Molla İdrisî ve Devletşâhi Molla Feyzullah Han kütüphaneleridir.

Nadir Şah, Timurlular döneminde zirve dönemini yaşayan Herât Okulu'na ve hayır kurumlarına özel ilgi gösterdi. Ülkede edebi ve kültürel faaliyetlerin canlandırılması için fermanlar ilan etti. Hindistan seferinden Kâbil'e dönerken, Bâbürlü sarayından hekimleri, ilim adamları, ressam, zanaatçı ve sanatçıları da yanında getirerek, Herât, Kâbil ve Kândeher'a yerleştirdi. Bu dönemde birçok eser tercüme edildi. Semerkand'dan büyük oranda kağıt ithal edilmesi ilim ve kültür çalışmalarının yoğunluğunu göstermektedir.

18. yüzyılın ortalarında Afganistan Orta Asya'nın kültürel ve iktisadi olarak en önemli medeniyet merkezlerinden biriydi. Özellikle Herât Okulu bu durumun en önemli örneğini teşkil etmektedir. Herât medreselerinde yaklaşık 11.000 öğrenciye pozitif, tıp ve dini ilimler verilmekteydi. Tarih, edebiyat, astronomi ve tıp gibi ilimler seçkin ilim adamları tarafından verilmekteydi. Herât Okulu'nda Dari dilinde Hüseyin Kaşifi ve Vaiz Muiddin, Peştun dilinde Ahmed Şah Peştun, Özbek dilinde Abdullah edebiyat alanında seçkin eserler oluşturdu. Tarih ve hattatlık alanında önemli gelişmeler kaydedildi. Müzikte Üstad Hasan Sanevî döneme ismini yazdı. Diğer taraftan çeşitli atolyelerde zannatkarlar yetiştirilmekteydi (Sadat, 2017, 79-83).

4.12.2. Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Nadir Şah döneminde bölgede İslam kültür ve medeniyeti hakimdi. Mimari yapılarda buna bağlı olarak gelişim gösterdi. Babûr savaşlarıyla tahrip olan mimari yapılar, İran mimari uslubuna göre yeniden restore edildi. Çini sanatı farklı bir üslupla çalışılarak, yeni bir tarz oluşturuldu.

Herât, Belh, Kândehar ve Bâmiyân gibi önemli şehirlerin imar faaliyetlerine özen gösterildi. Şehirlerin özel bölgelerinde hükümet için yüksek binalar inşa edildi. Şehrin ileri gelenleri ve tüccarların evleri oldukça gösterişliydi. Halkın evi genelde küçük ve kerpiç evlerdi. Sokaklar ve pazarlar geniş tutuldu ve pazar etrafları çitle çevrildi. Yüksek minareli camiler, büyük kervansaraylar, okullar, hamamlar ve meyhaneler bu şehirlerin mimari dokusunu oluşturmaktaydı.

Ticaret yolları onarılarak, kervansaraylar tesis edildi. Kütüphaneler, öğrenci yurtları, hayır kurumları için erzak depoları inşa edildi. Herât, Kandahar, Gâzne ve Kâbil'de kaleler inşa edildi. Okul, cami ve kervansaray gibi yapılar tüccar, toprak ağası ve memur gibi yüksek gelirli kişilere yaptırıldığı gibi bu konuda aralarında rekabet sağlanmıştı.

Nadir şah dönemi kurulan şehirlerin en önemlisi Kandahar'ın Pencvayı ilçesinin kuzeyinde inşa edilen Nadirabad şehridir. Bu şehir altı ayda taş ve çamurdan inşa edilmiştir. Şehrin merkezine kale inşa edilmiş ve çevresine Abdalî kabileleri yerleştirilmiştir (Sadat, 2017, 84-85).

4.12.3. Ekonomi

Nadir Şah dönemine kadar Afganistan'ın batı toprakları Abdaliler ve Hotekiler tarafından, Bâmiyân, Nuristan, Pervan bölgeleri büyük feodal yöneticiler tarafından yönetilmekteydi. Gûr, Begram, Hezarecat gibi diğer bölgelerde yerel ve feodal küçük feodal yönetimler vardı. Hindukuş Dağları'nın güneyindeki feodal idareciler, yerleşim bölgelerinden çiftçi ve halklardan istedikleri vergiyi almaktaydılar. Afganistan'ın batı ve güneybatısındaki istikrarsızlık 1717 yılına kadar devam etti. Bu süreç içerisinde eğitim, öğretim, tarım, hayvancılık ve kentleşme konusunda hiçbir gelişme yaşanmadığı gibi ülkenin iktisadi ve kültürel faaliyetleri oldukça geriledi.

Aşiret devletlerine son veren Nadir Şah, Afganistan'ın kuzey ve güneyinde hakimiyet kurduktan sonra güçlü feodal idarecileri ortadan kaldırıp yerine kendi adamlarını atadı. Yine bazı geniş arazilerde babadan oğula geçecek şekilde toprak ağalığı devam etti. Ulema sınıfını köylere müfettiş olarak tayin etti. Ekonomiyi canlandırmak amacıyla halk ve tüccarlar sürekli denetlendi, halkın güvenliği sağlanarak, üretimin sürekliliği takip edildi. Helمند bölgesinde Rüstem ve Bâbûr barajları inşa edilerek, ülkenin diğer bölgelerinde de tarım sulama ve ekonomi canlandırıldı.

Toprak ağaları tarım arazilerinde güçlü kalelerde yaşamaktaydı. Zannatkarlar ve esnafın refah düzeyi oldukça iyiydi. Gelir düzeyi düşük olan halkın çoğu gelir düzeyi yüksek olan ailelerin yanında hizmetli olarak iş imkanı bulabilmekteydi. Köylü, çiftçi, işçi ve memur kesimi iş hayatında yoğun olarak çalışmaktaydı. Toprak ağaları bizzat tarımla uğraşmayıp, daha çok şehir ve köylerde ticaret yapmaktaydı. Refah seviyesi yüksek bir kısım çiftçi de tarlasında bizzat çalışmakta ve yoksul köylüye de mevsimlik istihdam sağlamaktaydı. Ordu masrafının halktan toplanan vergilerle karşılanması ve gittikçe artan vergi miktarları çiftçiyi zamanla yıprattı.

Dönemin bazı tarihi kayıtlarına göre Nadir Şah Hindistan seferinden döndüğünde Herât, Kâbil, Gâzne, Belh gibi büyükşehirlerin her birinde yaklaşık dört yüz zanaatkar, iki yüzden fazla tüccar ve zengin şahıs bulunmaktaydı. Bu sayıya göre bu dönemde büyük şehirlerde yaşanan nüfusun refah düzeyinin iyi olduğu görülmektedir.

Afganistan batı bölgesinin ve Toharistan'ın deve ve atları, Sistan bölgesinin inekleri oldukça rağbet görmekteydi. Tarım ürünleri olarak pamuk, arpa, buğday, pirinç, ceviz, badem, süt, üzüm, kuru üzüm üretimi yapılmaktaydı. Altın, bakır, gümüş, demir, kurşun, kalay gibi madenlerin işçiliği ilkel tekniklerle yapılmaktayken bu dönemde basit makineler kullanılmaya başlandı. El işçiliği ve el sanatları da gelişme gösterdi. Tekstil sektöründe pahalı kumaşlar, şapka ve ayakkabı üretimi gelişti. Kuyumculuk, bakırcılık, ahşap eşya üretimi, oymacılık, resim, tezhip, sanayi ve zanaat dalları, metal işçiliği, dericilik, halıcılık oldukça gelişim gösterdi. Bakır kaplar, silah, kılıç rağbet gören ürünler arasındaydı.

Ticaret takas usulüyle yapıldığı gibi gümüş, altın, bakır, kurşun, kalay gibi sikkelerde kullanılmaktaydı. Tenge adıyla basılan sikkeler bir süre sonra gümüş tengelere çevrildi. Tenge sikkeler daha sonra Hindistan ve Mâverâünnehir'de de kullanıldı. Bir Hindistan tengesi bir metal tengeye, bir Afgan tengesi 20 bakır tengeye eşitti. Üç tenge bir gümüş rupi, yirmi rupi bir miskal altın değerindeydi. Nadir Şah döneminde basılan sikkeler tuman birimiyle de kullanılmaktaydı.

Nadir Şah döneminde Çin, Hindistan, İran Mâverâünnehir ve Osmanlı Devleti arası ticaret yolları aktif bir şekilde kullanıldı. Birkaç bin at ve deveden oluşan ticaret kervanları ülkenin anayollarında sürekli hareket halindeydi. Orta Asya, Çin, Hindistan malları Akdeniz sahillerine taşınmaktaydı. Taşınan ürünler arasında tekstil, takı, deri, kürk, yün, metal eşyalar, silah, değerli taşlar, mum, yağ, cam kağıt, bakır kaplar, halı, bakliyat, baharat rağbet gören ürünler arasındaydı. Eyalet hükümdarları yolların güvenliğini sağlamakla ve ticaret mallarını korumakla Nadir Şah'a karşı sorumluydu. Ülke içinden geçen mallardan yolların güvenliğini sağlamak karşılığında eyaletler vergi almaktaydı (Sadat, 2017, 86-88).

SONUÇ ve DEĞERLENDİRMELER

Geniş bir kültür yelpazesine sahip olan Afganistan, tarih boyunca Orta Asya halklarının göç geçiş güzergahı, istilacıların hedef noktası, kültürel ve iktisadi ilişkilerin en önemli kavşaklarından biri olmuştur. Jeopolitik açıdan stratejik önemi dikkat çekici olup, "dünyanın damı ve kalpgâhı" olarak adlandırılmaktadır. Spykman'ın Kenar Kuşak Teorisi ve Mackinder'in Kalpgah teorisine göre Dünya'ya hükmetmek için ele geçirilmesi gereken bir bölgedir.

Afganistan Hindistan, Çin, Türkistan ve İran'ı birbirine bağlayan yolların düğüm noktasında yer alır ve tarihi İpek Yolu güzergahı üzerinde bulunmaktadır. İpek Yolu üzerinde stratejik bir konuma sahip olması nedeniyle tarih boyunca Afganistan'da hakimiyet kurmuş devletler, İpek Yolu'na da hakim olmuştur. Afganistan bu stratejik konumu sayesinde küresel fikir, sanat ve kültür alışverişinin uzun mesafeli ticaret güzergahının merkezi konumunda olmuştur. İpek Yolu eski dünyanın en gözde kültür ve ticaret hattı olup, yüzyıllar boyunca Doğu'nun zengin medeniyetini Batı'ya taşımıştır. İpek yolu güzergahı farklı rotalarla çok sayıda medeniyeti birbirine bağlamıştır. Bu yol sadece bir ticaret yolu değil, aynı zamanda medeniyetler, düşünce, din, kültür, bilgi yoludur.

Efsanevi İpek Yolu ticaretin, zanaatkârların, tekniklerin, araçların, fikirlerin gelişmesine ve Orta Asya'nın büyük antik kentlerinin gelişmesine olanak sağlamış, etkileri bölgenin çok ötesine yayılmıştır. Şöyle ki, ticaret yolları sadece ticari mallar taşınmasında kullanılmamakta aynı zamanda bu yolu bilim adamları, sanatçılar, zanaatkarlar, misyonerler ve mimarlarda kullanılmaktaydı. Dolayısıyla İpek Yolu Avrasya kıtasının siyasi, etnik ve dini sınırlarını aşarak çeşitli toplumsal yapılarla sahip halkların maddi ve manevi kültür öğelerini kaynaştırma olanağı sağlamıştır.

Geçmişten günümüze Afganistan ekonomisini tarım, hayvancılık ve madencilik teşkil etmektedir. Afganistan iktisadi tarihini üç döneme ayırmak mümkündür. Birinci dönemde insanlar avcılık ve tarım ile uğraşmakta, metal araç gereç kullanmaktadırlar. İkinci dönemde insanlar takas alışveriş, mali sistem, heykel, din, metal sanayi ve tarımı geliştirmişlerdir. Üçüncü dönem Türk-İslam hakimiyetinde olarak ticaret, marangozluk, demircilik gibi zanaat dalları ve sanatta gelişme göstermiştir.

Afganistan doğal kaynaklar bakımından oldukça zengin rezervlere sahiptir. Afganistan bölgesini de kapsayan Orta Asya gümüş, altın, bakır, kalay, lacivert taşı, firuze, oniks gibi renkli taş ve renkli tuz yataklarıyla madenler konusunda oldukça zengin bir bölgedir. Son Neolitik dönem ve Bronz Çağı'na dair yapılan araştırma ve kazı çalışmalarında, çok eski çağlardan beri değerli madenlerin birçok ülkeye ihraç edildiğine dair deliller görülmüştür. Sogd ve Hârezm sınırında yer alan çöl bölgesinin güneyinde beyaz lacivert ve firuze taşı çıkartıldığı bu taşların doğu, güney ve güneybatı ülkelerine ihraç edildiği tespit edilmiştir. Taşların imali ve işlenmesi için ilkel imalathaneler tespit edilmiştir.

1747 yılında Ahmet Şah Dürrani'nin Afgan Devleti'ni ilan ettiği döneme kadar Afganistan'da Persler, Yunanlılar, İskitler, Kuşanlar, Akhunlar, Gâzneliler, Selçuklular, Gûrlular, Hârezmşahlar, Timurlular, Kertler, Şeybâniler ve Afşarlar gibi devletlerin idaresi görülmektedir.

M.Ö. 7. yüzyılda Afganistan'da Ahameniş hükümdarı II. Kyros'un hükümdarlığı görülmektedir. Sogdiana bölgesinde hakimiyet kuran İskitlerin dönem dönem Baktria bölgesini istila ederek dönemin büyük gücü Pers İmparatorluğu'na büyük mağlubiyetler yaşattığı bilinmektedir. Ahamenişler Devleti siyasi otoritesi I. Darius döneminde daha da güçlendirilerek, Makedonya Kralı Büyük İskender'in Afganistan fetihleriyle son bulmuştur.

Yunan hakimiyeti Afganistan'da M.S. 45 yılına doğru son Yunan kralı Hermaeus'un Kuşanların hakimiyetini kabul edene kadar devam etti. Bu süreçte yaklaşık iki yüz yıl kadar Yüe-Çilerin baskısıyla kuzeyden güneye doğru göç eden İskitler, farklı işgalci kavimler ve küçük Yunan prensliklerinin beraber yaşadıkları görülmektedir. İskitler Afganistan'dan Hindistan ve İran'a Herât üzerinden yürüyerek, Sistan bölgesini ele geçirdi. Daha sonra İskitlerin, Yunan hakimiyetinde bulunan Baktria bölgesine yöneldiği fakat Yüe-Çi

baskısının bölgeye doğru devam etmesi nedeniyle buradan çıkmak zorunda kaldıkları görülmektedir.

M.Ö. 140 yılında Baktria bölgesi Yüe-Çilerin beş kolundan biri olan Kuşanların hakimiyeti altına girdi. Eski Baktria aristokrasisi savaş alanında yok edilirken, yeni göç hareketleriyle bölgenin etnik ve kültürel yapısı daha da zenginleşti. Kuşanlar diğer Yüe-Çi prenslikleri üzerinde hakimiyet kurduktan sonra M.Ö. 50 ve M.S. 50 yılları arasında Afganistan'da kendilerine rakip devletleri etkisiz hale getirdi. Dönemin küresel gücü olan Parthia İmparatorluğuna dahi boyun eğdiren Kuşanlar Kâbil şehrinde hakimiyet kurdu.

Afganistan'da Kuşanların hakimiyeti 5. yüzyıl sonlarına doğru Akhunların bölgeyi istila etmesiyle son buldu. Hazar Denizi'nden Kuzey Afganistan'a kadar uzanan bölgede büyük bir devlet kuran Akhunlar, bölgeye geldiğinde Afganistan'da Parthların etkisi tamamen yok olmuş ve onların yerini Sasaniler almıştı. 484 yılında Sasanilere karşı büyük bir zafer elde eden Akhunlar, Orta Asya'da süper güç konumuna yükseldi. Halaç Türklerinden oluşan Akhunlar, bir yüzyıla yakın burada hüküm sürmüşlerdir. Akhunların Gök Türklerin aleyhine bir politika izlemesi üzerine Gök Türk, Sâsâni ittifakıyla Akhunlar Devleti sona ermiştir.

7. yüzyıl sonlarından itibaren fetih politikasıyla yola çıkan Arap-İslam ordularının Afganistan'a doğru yol aldığı görülmektedir. Askeri teşkilatının çoğunluğunu Türk kumandanlar oluşturmakla, Tacikler tarafından kurulduğu bilinen Sâmânî Devleti, Afganistan'ın büyük bir kısmını hakimiyeti altına almıştır. 10. yüzyılın sonlarına doğru Sâmânî Devleti'nin zayıflamasını fırsat bilen Sâmânî kumandanı Alp Tigin Gâzne şehrini ele geçirerek, Akhun bakiyeleri Halaçlar ve Oğuz halklarından oluşan yeni bir Türk Devleti kurmuştur. Gâzneliler Devleti'nin Sultan Mahmud döneminde en parlak yıllarını yaşadığı, toprak sınırlarını Hindistan'a kadar genişlettiği ve İslamiyet'in büyük bir hızla yayıldığı görülmektedir.

Selçukluların Mâverâünnehir ve Horasan'a doğru genişlemesiyle bölgede Gâzneli hakimiyeti sarsılmıştır. Tuğrul Bey ve Çağrı Bey idaresinde Selçuklular, Dandakan Savaşı ile Gâznelileri mağlup ederek, zamanla Afganistan'da idareyi ele almıştır. Afganistan'da Selçuklu hakimiyetinin 12. yüzyılın ortalarına kadar sürdüğü görülmektedir. Büyük Selçuklu Devleti'nin

son hükümdarı Sultan Sancar'ın ölümünden sonra bölgede hakimiyet Gürlü Sultanlığı'na geçmiştir. 12. yüzyılın sonlarına doğru Hârezmşâhlar, Gûrluları yenerek bölgede hakimiyeti devir almıştır. Hârezmşahların hükümdarı Alaeddin Muhammed b. Tekeş, 1215 yılında Gâzne ile Gûr bölgesini tamamen ele geçirmiştir.

Alaeddin Muhammed yerine oğlu Celaleddin Mengüberti'yi bırakarak, ülkesinin kuzey sınırlarını zora sokan Cengiz Han ile mücadele etmek zorunda kalmış, 1220 yılında Otrar Faciası ile büyük bir yenilgiye uğrayarak, hayatını kaybetmiştir. Bundan sonra Moğol menşeli birçok kabilenin Afganistan'a yerleştiği görülmektedir. 14. yüzyılın sonlarına doğru tarihe damgasını vuran Türk hükümdar Timur, Orta Asya Türklerini kendi çatısı altında toplayarak, çok güçlü bir devlet kurmuştur. 1505 yılına kadar Afganistan toprakları Timurluların idaresi altına girmiştir.

Timurlu Devleti hükümdarlarından Hüseyin Baykara'nın ölümünün ardından çıkan taht kavgaları üzerine Timurlular Devleti toprakları parçalanmış, Timur Bey'in torunlarından Babür'ün kurduğu Babûrler Devleti hakimiyetini güçlendirerek, Afganistan topraklarında idareyi ele almıştır. Babür, Hindistan seferleriyle Hindistan'a birçok Türk'ün yerleşmesine vesile olmuştur. 18. yüzyılda Babür Devleti'nin giderek zayıflaması sonucunda Afgan kabileleri başına buyruk hareket ederek bölgede kısım kısım idareyi ele almış ve iç karışıklıklar artmıştır. Bu karışıklık ortamına Nâdir Şah idaresinde Türkmen ordusu son vermiştir.

Nâdir Şah, Afganistan ve İran'da otorite sağlayarak, Babür Devleti'ni vergiye bağlamıştır. Afgan kabileleriyle iyi ilişkiler kuran Nâdir Şah'ın ordusunda Abdalilerin özel bir konumu olduğu ve bu durumun Nâdir Şah'ın otoritesini daha da güçlendirdiği bilinmektedir. Nâdir Şah'ın ölümünü fırsat bilen Ahmed Şah Dürrani, ordu içerisinde güçlenen Abdalilerin de desteğini alarak devlet hazinesine el koymuş ve Afganistan'da idareyi ele geçirmiştir. Afşar Nâdir Şah bölgede hüküm süren son Türk devleti hükümdarıdır. Bundan sonra ilk Afgan Devleti kurulacaktır.

Jeopolitik öneminden dolayı tarih boyunca küresel güç olma siyaseti güden ülke ve hükümdarlar Afganistan üzerinde kilitlenmiştir. Bu nedenle çok eski çağlardan beri defalarca istilaya maruz kalmıştır. M.Ö. tarihi kayıtlarda ve

sonrasında da Baktria bölgesi sık sık isyanların yaşandığı bir coğrafya olmuştur. Örneğin Pers hükümdarı I. Artakserks (M.Ö. 462- 424) döneminde büyük bir isyan çıkmış, yerli kabileler bir süre bağımsızlığını elde etmiş, fakat çok sürmeden Persler idareyi geri almıştır. Ülke içinde yaklaşık yirmi iki ırkın yaşaması, ülkenin tarihi boyunca ani ve radikal değişikliklerle farklı ideolojik yönetimleri yaşaması, Afganistan'ı farklı kılan özelliklerdendir.

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Baktria bölgesi, Pers İmparatorluğu'nun sürgün bölgesidir. Sorun yaşadıkları halkları bu bölgeye sürgün etmişlerdir. Örneğin Libyalı bir kabile olan Barkaları Baktria'ya sürmüşlerdir. Yine Milatos'u kuşattıklarında sorun çıkaran halkın oğullarını hadım etmekle, kızlarını Baktria'ya sürmekle tehdit etmişlerdir. Dolayısıyla Baktria bölgesi o dönemde de etnik çeşitliliği fazla olan bir bölgedir. Yine Makedonyalı Büyük İskender döneminde de bölgeye sürgünler ve iskan politikası görülmektedir.

Afganistan nüfusunu oluşturan etnik gruplar; Peştunlar, Tacikler ve Türklerdir. Ülkenin güneyinde Hintli Arî toplulukları, güneydoğusunda Peştun halkı, güneybatısında Beluçlar, kuzeyinde Tacikler, Özbek ve Hazara Türkleri yoğunlaşmıştır. Son yıllarda yapılan araştırmalara göre Afganistan nüfusu yedi büyük etnik gruptan oluşmaktadır. Bunlar Peştunlar, Tacikler, Hazaralar, Özbekler, Oymaklar, Türkmenler ve Belûcilerdir.

Peştunların, Afganistan'a kuzeyden gelerek Süleyman dağları etrafına yerleştikleri bilinmektedir. Daha sonra kuzeyden kalabalık kitleler halinde gelen Halaç Türklerinin de bölgeye gelmesi üzerine halkın etnik yapısı sentezlenerek bugünkü Peştun halkı oluşmuştur. Peştunların Süleyman Dağları ile Sind nehrinin batısında yaşadıkları, 13. yüzyılda Hindistan'a göç ederek, bir kısmının Horasan, Afganistan'ın güneyi ve Belûcistan'ın kuzeydoğusuna yerleştiği bilinmektedir. Daha sonra bir kısım Peştun halkı 15 ve 16. yüzyıllarda Kâbil, Kândehar ve Peşaver'e yerleşmiştir. Göç ile gelen yeni halk kitlesinin Hint asıllı yerli halk ile karışmaları üzerine "Patan" adı verilen halk oluşmuş, bu halk Hint asıllı yerli halkın konuştuğu Paştu dilini benimsemiştir. Halaç Türkleri ve Patan halkı karışımında ortaya çıkan Peştunlar günümüzde Afganistan'ın en büyük topluluğunu oluşturmaktadır.

Peştunlar kendi içlerinde Abdalî, Galzaî ve Koçiler olarak üç gruba ayrılmakta olup, ülkenin güney ve güneydoğusunda yaşarlar. Türkçe konuşan

kabilelerin yanısıra Abdalî ve Gılcaylarında Türklükle sıkı ilişkisi olduğu bilinmektedir. Bu iki kabile yaylak-kışlak yaşam tarzını, Türk kültür, gelenek ve göreneklerini devam ettirmektedir. Peştunlar, bağımsızlığına düşkün savaşçı özellikleriyle bilinirler. Kabileler arası dayanışma güçlüdür ve misafirperverlerdir. Yaşadıkları coğrafyanın ağır şartları nedeniyle ulaşım imkanının olmadığı dağlık alanları yurt olarak seçmişlerdir. Bu durum Peştunların izole bir hayat sürmesini ve tarih boyunca kendine özgü kültürel yapılarını korumalarını sağlamıştır. Günümüzde İslam ve Peştun töresi (Peştunvali) karışımında otontik bir kültür hakimdir.

10. yüzyıl İslam tarihçileri ve coğrafyacıları, Horasan'ın doğusunda ve Hindukuş Dağlarının bulunduğu bölgede yaşayan Afgan kabilelerini Peştun olarak adlandırmıştır. Hintliler, Peştunlar için "Putan" kelimesini kullanmıştır. Bu halkların konuştuğu dil genel olarak İran'ın doğusunda konuşulan dille benzerlik gösterir. Tarihçilerin bir çoğu araştırmalarında, Afganistan'ın batısında yaşayanlar için Afgan Herât, Kândehar ve Pakistan sınırında dağlık bölgelerde yaşayanlar için Peştun tabirini kullanmıştır. Afganlı tarihçiler ise her iki tabiri de birbirinin yerine kullanmıştır.

Peştun kelimesi Orta Çağda "Afgan" kelimesi olarak telaffuz edilmeye başlamış olup, bazı araştırmacılara göre eskiden Hindistan'ın kuzeyini teşkil eden ve Herodotos'un Paktia olarak bahsettiği bölgede yaşamakta olan Pakhtun- Patan (Peştun) halkını ifade eder. Orta Çağ sonrasında Afgan ve Peştun kelimelerinin aynı anlamda kullanılması, diğer taraftan Peştun halkına karışan ve onların dilini benimseyen Türk kökenli (Halaç, Galzay aşiretleri gibi.) ve farklı etnik topluluklara da Afgan denilmeye başlanmıştır.

Peştunlar nüfus olarak dünyanın en büyük etnik gruplarından biridir. Kaynaklarda kökenleri ve soyağaçları hakkında çok yetersiz verilere ulaşılabilmektedir. Bu konuda yazılı belgelerden daha çok sözlü gelenekler mevcuttur. Bu sözlü gelenekler arasında Peştunların İskender'in askeri oldukları, Yahudi kökenli oldukları, Âri ırkına mensup oldukları gibi rivayetler olsa da bu teoriler kesin ve net olarak belgelerle doğrulanamamıştır.

Aryan teorisi başlangıçta arkeolojik ve dilbilimsel belgelere dayalı olarak hazırlanmış, fakat daha sonra siyasi yönde kanalize edilerek, Avrupa'nın siyasi ikliminde farklı anlamlar kazanmıştır. Aryan ya da Ari ifadesi Hint-

Avrupalılar yerinde daha çok ırkçı kesimler tarafından tercih edilen bir anlatım olmuştur. Nitekim günümüzde de güncelliğini koruyan bu teori eskiye oranla daha objektif etnolojik, epigrafik, arkeolojik belgelere dayalı şekilde araştırmalara konu olmaktadır.

Aryan Teorisi sadece Avrupa'da değil kendilerini Aryanların torunu olarak gören Hindistan, İran ve Afganistan gibi ülkelerde de ilgi görmüş, özellikle Afganistan Aryan teorisinde kaynak ülke olarak görülmüştür. M. Witzel ve G. Gnoli gibi önde gelen İranologlar, Aryanların kutsal ülkesi olarak kabul edilen Aryāne Vaeja'nın Afganistan olduğunu savunmuşlardır. Yine Herodot Tarihi'nde Afganistan'ın batı bölgeleri Aria ülkesi olarak adlandırılmaktadır. Aryan teorisi Afganistan'da en çok destek gören teori olmuştur. Teori özellikle 20. yüzyılda resmi destek görmüş, birçok resmi kuruluş Aryan adını almıştır.

Antropolojik verilere göre belirgin bir Afgan genetiği yoktur. Esas olarak Türk-İran tipi ve güneydoğuya inildikçe İndo- Aryan tipinin ağır bastığı kabileler Afgan olarak bilinmektedir. Tarih araştırmacılarının bir kısmı Afgan adında etnik bir grubun olmadığını, bu adın Ahmet Han Durani önderliğinde 18. yüzyılda kurulan ve Peştunların hakim olduğu Afgan devletine İngiliz ve İranlıların vermiş olduğu, siyasi bir ad olduğu çoğu araştırmacının ortak görüşüdür. Afgan halkının bir kısmı 19. yüzyıldan sonra kendilerini Peştun olarak adlandırmıştır. Günümüz Afganistan topraklarında yaşayan tüm halk, Afganlı olarak adlandırılmaktadır.

Güney Afganistan ve Kuzey Afganistan Peştunları arasında Hindukuş sıradağları sınır çizgisi kabul edilerek yapılan bir çalışmada Kuzey popülasyonunun genetik olarak heterojen, Güney popülasyonu ise genetik olarak homojen göstermiştir. Güney Afganistan Peştunları üzerinde yapılan diğer bir çalışmaya göre Güney Afganistan ve Hindistan Peştunları birbirlerine oldukça yakın benzer özellik gösterirken, Kuzey Afganistan Peştunlarından oldukça farklıdır. Bu çalışma sonucunda Peşaver, (Pakistan) ve Kuzey Afganistan Peştunları arasında yakın bir benzerlik olduğu gözlemlenmiştir. Dahası Güney Afganistan ve Hindistan Peştunları Kuzey Afganistan ve Pakistan Peştunlarından oldukça farklı gen özelliklerine sahiptir.

Sonuç olarak Peştunluk bir ırk değil, etno-kültürel bir tanımdır. Ülkede yaşayan birçok halk zaman içerisinde Peştunlaşmıştır. Farklı kökenlerden gelen halkların birbiri içinde erimesi ile oluşmuş kozmopolit özellikler taşır. Örneğin günümüzde hala Türkçe'ye has birçok özelliğini koruyan Türk kökenli Halaçların bir kısmı da günümüzde kendini Peştun olarak tanımlamaktadır. Genetik araştırmalarda Peştunlar arasında Ortadoğu genine rastlanmakla beraber Peştunların soyunun farklı halklara dayandığı görülmüştür. Yine araştırmalarda Arap-Samî halklarında yaygın olarak görülen özelliklere de nadiren rastlanmaktadır. Örneğin 2012 yılında 8706 Peştun arasında yapılan bir araştırma da Samî halklarında fazlasıyla görülen J1M267 sadece bir denekte görülmüştür.

Afganistan topraklarında ortalama otuz civarında dil konuşulmaktadır. Bunlar arasında İran, Hint-Aryan, Türk ve Nuristan dilleri bulunmaktadır. Hindukuş dağlarının sırtları Afganistan'da iki ana dilin, yani Peştuca ve Dari dilinin konuşulduğu alanın dağılım bölgesinin sınırını oluşturur. Ülkede farklı etnik grupların olması ulus bilincini önlediği gibi farklı mezhep ve din anlayışları da çatışma ve bölünmeleri artırmakta genel anlamda birlik sağlanamamaktadır. Örneğin, Afganların atası olduğuna inanılan Qays'ın, Peştunlara anne tarafından akraba olanla baba tarafından akraba olma mevzusu bile Peştun kabileleri arasında düşmanlık ve çelişiklere neden olmuştur. Kabileler arasında otlaklar, arazi parçaları, sulama suyu vb. nedeniyle sürekli bir kan davası vardır.

Günümüz Afganistan toprakları birçok millet ve ordunun uğrak yeri olup, yüksek medeniyetlerin sentez noktasını oluşturmuştur. Grek Baktria Krallığı döneminde Yunan medeniyetinin bir parçasını teşkil ederken, Kuşanlar, Akhunlar, ve Türkşahiler döneminde Türk kültürüyle birlikte Budizm sanat ve geleneğinin en üst düzeyini yansıtmıştır. Gazneliler, Selçuklular Gûrlular döneminde İslam dini öğretilerinin ve Türk- İslam ilim, bilim ve sanatının en iyi temsil edildiği toprakları teşkil etmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin ünlü veziri Nizamülmülk'ün kurduğu medreseler Nişabur, Bağdat, Musul, Basra, İsfahan, Rey, Tus, Amul ve Merv bölgelerinde olduğu gibi Herât ve Belh bölgesinde de tesis edilmiştir. Bu medreseler, Orta Çağ dünyası eğitim kuruluşlarının en çağdaş örnekleridir. Bilim ve ilim yuvası olan Nizamülmülk medresleri, eğitim ve öğretimi

kurumsallaştırarak bundan sonra kurulacak olan eğitim kurumlarına örnek teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti de dahil olmak üzere tüm İslam dünyası ve Batı dünyası bu medreseleri model olarak, çeşitli eğitim-öğretim kurumları tesis etmiştir. İlim ve bilimin eğitim ve öğretim kurumlarında bu şekilde korunması ve yayılması Büyük Selçuklular Devleti'nin eseri olup, medeniyet tarihinde bir dönüm noktasıdır.

Suriye, İran, Afganistan ve Mezopotamya gibi ülkelerin Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra pek çok önemli eserin, özellikle Antik Yunan dönemi eserlerinin Arapça'ya çevrilerek tekrar ilim dünyasına kazandırılması medeniyet tarihinde önemli bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Orta Çağ'da Avrupa'da Antik Yunan klasikleri kayıp ve bilinmezken, Türk İslam düşünürleri Antik Yunan ve Roma kültür dünyasında önde gelen düşünürlerin ilmi eserlerini okuyup yorumlamışlardır. Bu eserler sayesinde Yeni Çağ Avrupalı ilim adamları, Antik Yunan eserlerine yeniden ulaşma imkanı yakalamıştır.

Dünya ilim literatürünün ve medeniyetinin oluşmasında Türk İslam düşünürlerinin rolü ve katkı konusu küçümsenmeyecek kadar büyüktür. Farâbî, İbn Sînâ, Birünî ve İbn Rüşd gibi önemli Türk-İslam ilim adamları, Avrupa'da ün salan en önemli şahsiyetlerdendir. Bu konunun örneklerinden birini teşkil eden ilim adamlarından biri de Timurlular Devleti hükümdarı Uluğ Bey'dir. Uluğ Bey ve ekibinin hazırladığı astronomi çalışmaları, Avrupa'da temel eğitim kaynaklarından biri olarak 18. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Uluğ Bey adı günümüzde Ay kraterlerinden birine verilmiştir.

Tarih boyunca stratejik önemini koruyan Afganistan büyük güçlerin, büyük oyunlar oynadığı coğrafya olmuştur. Farklı kültürel zenginlikleri topraklarında biriktiren Afganistan, yüzyıllar boyunca istilalara maruz kalmıştır. Büyük İskender'e karşı direnen Türkmen kabileler ve Spitamenes, Arap İslam ordularına karşı direnen Tarkan Nizek, Safeviler'e karşı direnen Galzaylar ve Mir Üveys ülke kaderinin bir parçasını teşkil etmektedir. Herodotos'un II. Kyros'un önde gelen düşmanları olarak, Baktria halkını nitelemesi de bu bilgiyi doğrular niteliktedir Afganistan bazı dönemler tarihin en aydınlık yüzünü temsil ederken, bazı dönemlerde de tarihin en karanlık ve en acımasız yönünü temsil etmiştir. İbn Haldun'un; "Coğrafya kaderdir" dediği

gibi bu talihsiz kader günümüzde de ülke toprakları ve insanların kaderi olmuştur.

Coğrafi keşifler sonrası önemini yitiren İpek Yolu, günümüzde Çin tarafından modern İpek Yolu projesi ile gündeme gelmiştir. Çin önderliğinde oluşturulan bu projeye Avrupa ve Asya kıtaları arasında sürdürülebilir yeni bir ekonomi hattı ile dünya ekonomisinin canlandırılması hedeflenmektedir. Bu projede Afganistan'ın da yer altı zenginlikleri ile enerji potansiyelini en verimli şekilde kullanabilmesi, ticaret ve ekonomisinin ilerlemesi, Orta Asya ülkeleri ile ilişkilerinin ilerleyeceği düşünülmektedir. Afganistan, günümüzde de Kenar Kuşak alanıyla stratejik olarak gün geçtikçe daha da önem kazanmakta ve Kenar Kuşak Teorisinin coğrafyası üzerinde etkilerini yaşamaktadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Ana Eserler

Ahmet B. Yahya El-Belâzurî. *Fütûhu'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*. Terc. Prof. Dr. Mustafa Fayda, İstanbul : Siyer Yayınları, 2013.

al-Utbî. *Kitab-ı Yamını*. Terc. Reynolds, J. London: Harvard College Library, 1868.

Appian. *Appian's Roman History*. II. Books VIII Part II-XII. Translated by Horace White, The Loeb Classical Library Founded by James Loeb, L.L.D., Printed in Great Britain: First Printed 1912 Reprinted 1932, 1955, 1962, Digitized by the Internet Archive in 2007 with Funding from Microsoft Corporation.

Arrian. *The Anabasis Alexander*. Literally Translated With A Commentary, From The Greek Of Arrian Yhe Nicomedian, By E.J. Chinnock, M.A., L.L.B., London: Rector of Dumbfries Academy, The Selwood Printing Works, Cornell Universty Library, 1884.

Bâbü. *Bâbürnâme -Bâbü'un Hatırat-ı*. Cilt 1-2-3-. Çev.: Reşit Rahmeti Arat, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.

Ebu'l Fazl Muhammed B. Hüseyin-i Beyhakî. *Târîh-i Beyhakî*. Cilt 2. Neşir: Said Nefisi, Tahran: Ez İntîşârât-ı Kitâbhân-i Sanâyî, Basım I, 1940.

Ebu'l Fazl Muhammed B. Hüseyin-i Beyhakî. *Târîh-i Beyhakî*. Cilt 5. Tercüme Necati Lügal, Haz. Hicabi Kırlangıç, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. Birinci Cilt. Çeviri İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, Kazım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir'üt – Taberî. *Tarih-i Taberî*. Cilt 4. Tercüme: M. Faruk Gürtunca, İstanbul: Sağlam Yayınevi.

Ebû Dülef. *er- Risâletü's- Sâniye (Rihle Fî Vasatı Âsiyâ)*. Haz. Bekir Zeybek, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Gul-Badan Begam (Princess Rose- Body). *The History of Humāyūn: Humāyūn-nāma*. Tercüme: A. S. Beveridge, London: M.R.A.S., 1902.

Hamdullah Müstevfiyi Kazvini, *Târih-i Güzide*, Çev.: Mürsel Öztürk, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

Herodotos. *Herodot Tarihi*. Çev. Müntekim Ökten, Haz. Azra Erhat, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973.

Hsüan-Tsang. *Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi*. Metin Çevirisi ve Değerlendirme: İsmail Hakkı Ergüven, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Hudûdü'l Âlem Mine'l- Meşrik İle'l- Magrib, Çevirenler: Abdullah Duman ve Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2020.

İbn Haldun. *Mukaddime*. Cilt 1 – Cilt 2. Haz. Arslan Tekin, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.

İbn Havkal. *Sûretü'l-Ard*. Haz. Emine Opçin, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

İbn Hürdazbih. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. Çev. Murat Ağarı, İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Bayrak Matbaası, 2008.

İbnü'l-Esîr. *İslâm Tarihi (El-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi)*. C. XII. Çev. Abdülkerim Özyayın, İstanbul: Türkiyat Matbaacılık, 1987.

İbn Rüsteh. *A'lâki'n – Nefise*. Haz. Ali Fuat Eker, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Marco Polo Seyahatnamesi. Cilt 1. Haz. Tercüman Gazetesi, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık.

Mesudî. *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.

Minhâc-i Sirâc El Cûzcânî. *Tabakât-ı Nâsirî Gâzneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârzemşâhlar*. Tercüme ve Notlar: Erken Göksu, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.

Sahibkıran Emîr Timur Muhammed Tarağay Bahadıroğlu. *Timur'un Günlüğü -Tüzükât-ı Timur-*. Hazırlayanlar: Kutukhan Şakirov ve Adnan Aslan, İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.

Seyf İbn Yâ'kûb el-Herevî. *Târihnâme-yi Herât*. Calcutta: Neşr. M. Zübeyr es-Sıddıkî. 1944.

Târih-i Sîstân, Tercüme ve Tanıtımı: Vural Öntürk, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Yâ'kûbî. *Tarihu'l -Ya'kûbî (Kitâbu't -Târih II)*. Tercüme ve Değerlendirme: Sedat Seçkin Bozkurt, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Araştırma Eserler

Aka, İsmail. *Timur ve Devleti*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Arslan, Ali. *Darülfünun'dan Üniversite'ye*. İstanbul: İstanbul Kitabevi Yayınları, 1995.

Barthold, V. Wilhelm. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1990.

Barthold, Wilhelm. *Ulug Beg ve Zamanı*. Çev. İsmail Aka, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1997.

Baumer, Christoph. *The History of Central Asia: The Age of the Steppe Warriors*. Volume 1, Bloomsbury Academic, 2012, Erişim:11.08.2022 books.google.com.tr.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Hindistan Tarihi*. Cilt 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Bedirhan, Yaşar. *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 3.baskı, 2011.

Brosius, Maria. *The Persians: An Introduction*. Londra: Routledge New York, 2006, Erişim:11.08.2022, books.google.com.tr.

Bidmead, Julye. *The Akitu Festival, Religious Continuity and Royal Legitimation in Mesopotamia*. New Jersey: Gorgia Press, 2004.

Daryee, Turaj. *The Oxford Handbook of Iranian History (Oxford Handbooks)*. Oxford Universty Press, 2012.

Davutoğlu, Ahmet. *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. İstanbul: Küre Yayınları, 2010.

Devlin, Lawrence. Rinck Jacob, Dennys Christian and Zaman Idrees, *Conflict Analysis: Kunduz City, Kunduz Provinc*. Cooperation for Peace and Unity, 2009.

Doumanis, Door Nicholas. *A History of Greece*. Bloomsbury Publishing, 2010, Erişim:11.08.2022, books.google.com.tr.

Durmuş, İlhami. *İskitler (Sakalar)*. Ankara: Genelkurmay Askeri ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2008.

Dupree, Louis. *Afganistan*. New Jersey: Princeton Universty Press, 1980.

Diakov, V.- Kovalev, V. *İlk Çağ Tarihi*. Cilt 1. *Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan*, Çev. Özdemir İnce, İstanbul: Yordam Kitap, 2008.

Eugene, J. Palka. *Afghanistan: A Regional Geography*. Military Academy, West Point, NY. Dept. of Geography and Environmental Engineering, 2001.

Fairservis, Walter A. *The Roots of Ancient India: The Archaeology of Early Civilization*. London: George Allen&Unvin Ltd, 1956.

Fairservis, Walter A. *Archeological Studies in the Seistan Basin of Southwestern Afghanistan and Eastern Iran*. New York: Anthropological

Papers of The American Museum of Natural History, 1961. Erişim:11.08.2022, <https://digitallibrary.amnh.org/handle/2246/265>.

Frye, Richard. *The History of Ancient Iran*. München: C. H. Beck. 1983
Erişim:11.08.2022, <https://archive.org/details/ost-history-frye1983>

Ferdinand, Klause. *Preliminary Notes on Hazara Culture*. (The Danish Scientific Mission to Afghanistan 1953-55), Hist. Filos. Medd. Dan. Vid. Selsk.37, no. 5, 1959.

Foltz, Richard. *A History of the Tajiks: Iranians of the East*. London: I.B. Tauris, Bloomsbury Publishing, 2019.

Ghafurov, Obojon. *Tajiks, Pre-Ancient, Ancient and Medieval History*. Volumes 1 & 2, Translated by: Professor P.Jamshedov, Dushanbe: 2020.

Göker, Lütfi. *Uluğ Bey Rasathanesi ve Medresesi*. Ankara: Elif Matbaacılık, 1979.

Grousset, René. *Bozkır İmparatorluğu Atilla/Cengiz Han/Timur*. Çev, M. Reşat Uzmen, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Jarring, Gunnar. *On The Distribution Of The Turk Tribes In Afganistan*. Lund Printed By Hakan Ohlsson, Lunds Universitets Arsskrift. N.F. Avd. 1. Bd 35. Nr 4, 1939.

Kafesoğlu, İbrahim. *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015.

Karadeniz, Yılmaz. *İran Tarihi (1700-1925)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.

Köymen, M. Altan. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*. Cilt 1. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.

Ligeti, Lajos. *Bilinmeyen İç Asya*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1998.

Majumdar, R.C. *Ancient India*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, 2003.

Merçil, Erdoğan. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.

Merçil, Erdoğan. *Gâzneliler Devleti Tarihi*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Nourzhanov, Kirill. Bleuer Christian, *Forging Tajik Identity: Ethnic Origins, National-Territorial Delimitation and Nationalism*. Tajikistan: ANU Press, 2013. Erişim: 02.04.2022, <https://www.jstor.org/stable>.

Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Cilt 2. İstanbul: MEB Yayınları, 1971.

Rashid, Ahmet. *Taliban: İslamiyet, Petrol ve Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun*. Everest-Mozaiik Yayınları, İstanbul 2001.

Roy, Kaushik. *Military Manpower, Armies and Warfare in South Asia*. New York: Routledge Published, Number 8, 2016, Erişim:11.08.2022, books.google.com.tr.

Roux, Jean Paul. *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*. Ankara: Kabalcı Yayınevi, 2004.

Runion, Meredith L. *The History of Afghanistan*. Westport: Greenwood Press, 2007.

Saray, Mehmet. *Afganistan ve Türkler*. İstanbul: Kitabevi, 1997.

Sayar, Fayyaz Ahmad - Iman, Masoud Davari - Mohammad Idris-Naseri, Heshmat Helala - Bakhtari, Rashad - Ansari, Mir Tawfiq. *Tarım Sektörünün Güçlendirilmesi ve Büyümesi ve Afgan Ekonomisine Etkisi*. Kâbil: Ulusal Politika Araştırma Merkezi Kâbil Üniversitesi Ulusal Politika Araştırma Merkezi, 2020 Erişim:11.08.2022, <https://www.researchgate.net/publication/344608378>.

Sayılı, Aydın. *Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kâşî'nin Mektubu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985.

Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Sivrioğlu Töre, Türkoğlu Ahmad Jawid, *Afganistan Tarihi*, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2017.

Spykman, Nicholas J. *The Geography of the Peace*. New York: Harcourt Brace and Company, 1944.

O'brien, John Maxwell. *Alexander The Great The Invisable Enemy A Biography*. New York London: Roudlodge Published, 1992.

Oğuz, Esedullah. *Afganistan: Sovyet İşgalinden İç Savaşa*. İstanbul: Cep Kitapları, 1998.

Olmstead, A. T. *History Of The Persian Empire*. London: The University Of Chicago Press, 1948.

Tansü, Yunus Emre. *Kırgızların Sosyal ve Kültürel Hayatı*. Editör: Gökhan Arslan, İksad Yayınevi 2018.

Tarn, W.W. *Alexander The Great I Narrative*. New York: Cambridge University Press, 1979.

Togan, Z. Veli. *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi Batı ve Kuzey Türkistan*. Cilt 1. İstanbul: Enderun Kitapevi, 1981a.

Togan, Z. Veli. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. Cilt 1. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981 b.

Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969.

Yazıcı, Orhan. *Modern Afganistan'ın Kuruluşu, 1834-1922*. Malatya: Mengüceli Yayınları, 2011.

Yeğin, Abdullah. *Afganistan Siyasetini Anlama Klavuzu*. İstanbul: Seta Yayınları, 2015, Erişim: 05.02.2021, http://file.setav.org/Files/Pdf/20150706165936_.pdf.

Yılmaz, Cuma Ali. *Büyük İskender'in Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2021.

Yıldırım, Taner. *Ticaretin Altın Çağı*. Editör: Yunus Emre Tansü, Elazığ: İksad Yayınevi, 2022.

Yuvalı, Abdülkadir. *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1994.

Araştırma Tezler

Akgündüz, Hasan. *Teşkilat ve İdare Bakımından Osmanlı Medrese Sistemi (Klasik Dönem)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989.

Arifoğlu, Yunus. *VII. Yüzyıl ile XII. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı*. Ankara: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Orta Çağ Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Alizada, Mohammad Alim. *Türkiye-Afganistan Ekonomik İlişkileri ve Sonuçları: Tarihsel Bir Bakış*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Bayburtluoğlu, Hasan. *Orta Çağ'da Toharistan Bölgesinde Halaçlar*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Behroz, Atiqullah. *Afganistan Siyasi Coğrafyası Ekseninde Tarih ve Toplum*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bölge Çalışmaları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Burhan, Abdul Mannan. *Afganistan'ın Turizm Coğrafyası*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020 .

Caymaz, Ebru. *İlmiye Teşkilatında Ayrıcalıklı Bir Kurum Olarak Payeli Tayinlerin Sürdürülmesine Yönelik Tarihsel Bir Araştırma*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İşletme Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2019.

Çiftçi, Ferhat. *Batılı Seyyahlara Göre XIX yüzyılın İlk Yarısında Afganistan Şehirleri*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Dalkılıç Mehmet. *Sâmâniler Devleti*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Dönmez, Murat. *İpek Yolu Ekonomik Kuşağı'nın Kenar Kuşak Teorisi Çerçevesinde Jeopolitik Yansımaları*. Niğde: Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Farmani Naqibullah. *Türk İslam Medeniyeti'nde Herât*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Güllü, Hüseyin Avni. *İbnü'l Fakih ve Eseri Kitabü'l- Buldan*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Habıbı, Nisar Ahmad. *Afganistan'ın Sosyo-Ekonomik Gelişimi ve Türkiye ile İlişkileri*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

İbadi Mohammad, Qasim. *Bir İslâm Şehri Olarak Gâzne (338/949-492/1099)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim İslam Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018.

Jamaluddin, Maarajuddin H. *Gurlular Devleti*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Javıdı, Ghulam Reza. *Orta Çağ'da Bâmiyan*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı, Doktora Tezi, 2019.

Kamalluddin, Sahailla. *Afganistan'da Ortaokul ve Liselerde Din Eğitimi ve Öğretimi (Öğretim Programları ve Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Kalkan, Tuba. *Herât ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası (Mirza Şâhruh Dönemi)*. Ankara: Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2016.

Kara, Füsun. *Özbekistan Tarihi (1917-1991)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 1999.

Karakterir, Eray. *Pers Kralı II. Kyros (Hayatı, Şahsiyeti ve Siyasi Faaliyetleri)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Muslu, Gül Zeynep. *Ahameniş Dönemi Yazıtları ve Persler*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Noorulhak, Ahmad Jawid. *İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslâmlaşma Süreci*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Orhan, Tuğba. *XIX. Yüzyılda Herât*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Özkan, Şerife. *Medrese Tâbirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı. Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Piyadeoğlu, Cihan. *Büyük Selçuklular Dönemi'nde Horasan (1040-1157)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2008.

Sadat, Sayed Shafiqula. *Nadir Şah Döneminde Afganistan*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeni Çağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Tezcan, Mehmet. *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana bilim Dalı, Doktora Tezi, 1996.

Yılmaz, Tuğba. *İskitler Siyasi ve Kültürel Tarihi*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Ziyayi, Najiba. *Afganistan Türklerinin Dini İnanç ve Yaşayışları*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Makaleler

Ağarı, Murat. “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/2 (2006), 195-214.

Ağarı, Murat. “İstahrî ve Mesâlikü'l-Memâlik’i”. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2015), 80-104.

Aka, İsmail. “Şâhruh”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 38/293-295, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Akkuş, Mustafa - Zeki, İzzetullah. “Târîh-i Beyhakî’ye Göre Selçuklu-Gâzneli İlişkileri ve Selçuklu Algısı”. *Selçuklu Üniversitesi, Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 5 (2016), 181-204. Erişim: 21.12.2019, <http://usad.selcuk.edu.tr/usad//68/62>

Akyüz, Murat – Toplu, Bayram. “Afganistan'da Yaşayan Türki Uluslar ve Dilleri”. 2017, Erişim: 03.04.2022, <https://www.researchgate.net/publication>.

Albayrak, Özlem. “Ai Khanoum-Ay Hanım”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (2019), 41, 445-456. <https://doi.org/10.21497/sefad.586686>

Algar, Hamid- Alparslan, Ali. “Hüseyin Baykara”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 18/ 530-532, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Alpargu, Mehmet. “Özbekler”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 34/119-121, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Aydın, Usta. “Samaniler”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 36/64-68, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Tikkanen, Amy. “Bamyân”. *Britannica Ansiklopedisi*, Erişim: 31.03.2022 <https://www.britannica.com/place/Bâmîyan/>

Arya, Ahmet. “Mevkiyeti Coğrafyayı Afganistan ve Nekiş an der Tevsiah”. *Horasan Zemin*, Erişim: 19.03.2021, <https://www.khorasanzameen.net/php/>

Aslan, Celal. “Celâleddin Mengüberti Hârezmşah ve Siyasi Faaliyetleri”, *Hacı Bektâş-ı Velî Anısına Türkiye Türk Dünyası Araştırmaları VIII*. 8/377-407. Editör: Yunus Emre Tansü, Ankara: İksad Yayınevi, 2021.

Akbulut, Dursun Ali. “Akhunlar (Kionit / Hyon) ve Eftalitler Çağında Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler”. *Türkler Ansiklopedisi*. Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca, 1/ 1318-1347. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Ay, Zahide. “İslam Öncesi Orta Asya Tarihi Coğrafyasında Bedahşan Bölgesi ve Türk Tarihindeki Yeri”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Dergisi* (Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı) (2019), 153-162.

Aybala, Lale. “İran’ın Beluç Sorunu”. *International Social Sciences Studies Journal* 5/47 (2019), 5908-5917.

Ayan, Ergin. “Karahanlı Hânedân Üyelerinin Gâzneliler ve Selçuklular’la Sıhriyeti”. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/5 (2015), 392-408.

Aziz, Masood. “Afganistan”. Erişim: 15.10.2021, <https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/>

Başkan, Seyfi. “Timurlu Mimarlığında Çini Süsleme Hakkında Bir Değerlendirme”. *Turkish Studies* 9/10 (2014), 77-95.

Baghele, Om Nemichand. “The controversial Aryan Invasion/ Migration theory”. *Maharashtra Institute of Dental Sciences and Resarch*. (June 2020), 1-31. DOI:10.13140/RG.2.2.15997.38888

Balcı, Tuğba Gökçe. “Tabgaç Tarihinin Ana Kaynağı Wei – Shu Üzerine”. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/32 (2018), 80-101.

Buryakov, Yuriy F. “Eski ve Ortaçağ dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri”. *Türkler Ansiklopedisi*. Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca. 3/421-435. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Barthold, Wilhelm. “Herât ve Herirurûd Boyu”. Çev. İsmail Aka. *Tarih Dergisi* 27 (1973), 179-192.

Barthold, Wilhelm. “Toharistan”. *İslam Ansiklopedisi*. 12/399, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1979.

Barfield, Thomas J. “Afghanistan’s Ethnic Puzzle, Decentralizing Power Before the U.S. Withdrawal”. *Boston Universty Foreign Affairs* 90/5 (2011), 54-65.

Bayburtluoğlu, Hasan. - Tezcan, Mehmet. “Halaçların Menşei”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 8/1, (2019), 632-654.

Bakır, Abdulhalik. – Badakoğlu, Umut. “Yüeciler ve Kökenleri Üzerine Görüşler”. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Aralık 2019), 123-144.

Baktır, Mustafa. “Suffe”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 37/469- 470. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Bozkurt, Nebi. “Medrese”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29/323-327. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Çetin, Osman. “Horasan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 18/234-241. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Cheung, Johnny. “On the Origin of the Terms “Afghan” & “Pashtun (Again)”. *Università Degli Studi di Napoli “l’orientale” Dipartimento Asia, Africa e Mediterraneo*. Edited: Adriano V. Rossis. 5/31-49, Roma: İSMEO, 2017.

Cöhce, Salim. “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”. *Türkler Ansiklopedisi*. Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca. 8/1199-1292. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002 a.

Cöhce, Salim. “Hindistan’da Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar”. *Türkler Ansiklopedisi*. Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca. 1/1286-1299. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002 b.

Cöhce, Salim. “Gâznelilerin Hindistan Hâkimiyetleri”. *Türkler Ansiklopedisi*. Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca. 4/925-928. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002 c.

Crawfurd, John. "On the Aryan or Indo-Germanic Theory". *Transactions of the Ethnological Society of London*. 1/ 268-286. Great Britain and Ireland: Published by Royal Anthropological Institute of 1861.

Dames, Mansel Longworth. "Afganistan". *İslam Ansiklopedisi*, 4/149-150 İstanbul: MEB yayınları, 1993.

Demirci, Mustafa. – Saçar, Sinan. "Selçuklular'ın Nişâbur'a Girişi ve Gâzneli Bürokrasisinin Tepkisi". *Selçuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 41 (2019). 281-292.

Demiroğlu, Ayla. "Devletşah". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9/244-245. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Demirci, Mustafa. – Kucur, Sadi S.- Gözübenli, Beşir. "İktâ". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/47-49, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Deniz, Taşkın. "Yeni Umutların Işığında Tarihi İpek Yolu Coğrafyası". *Marmara Coğrafya Dergisi* 34 (2016), 195-202. Erişim: 15.10.2021 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/marucog/issue/24661/260873>

Doğaner, Suna. "Büyük İskender: Coğrafyacı Bir Savaşçı Kral". *Türk Coğrafya Dergisi* 48 (2008), 19-58.

Dupree, Louis. "The Prehistoric Period of Afghanistan". 28 /3 (1967), 8-27. Erişim: 02.05.2021, <http://afghandata.org:8080/jspui/bitstream/azu/3089/1/pdf>.

Dupree, Louis. "Prehistoric Research in Afghanistan (1959-1966)". *Transactions of the American Philosophical Society Held at Philadelphia for Promoting Useful Knowledge*, 62/4, (April, 1972), 1-84. Erişim: 05.02.2022, <https://pahar.in/pahar/1972-prehistoric-research-in-afghanistan-dupree-s-pdf-2/>.

Durmuş, İlhami. "Vusunlar". *Türkler Ansiklopedisi*. Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca. 1/1215-1227. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Ekrem, Nuraniye Hidayet. "Chang-Chien'in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya". *Türkler Ansiklopedisi*. Editörler: Hasan

Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca. 1/1175-1204. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Enoki, K.- Koshelonko, G. A. – Haidary, Z. “The Yüeh-chih and Their Migration”. *History of Civilizations of Central Asia*, 2/165-183. Paris: UNESCO, 1994.

el- Muheymid, Ali bin Salih. “Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları”. Çev. Ali Aksu. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2011), 281-310.

Erden, Gökhan. - Sivrioğlu, Ulaş Töre. “Peştunların Kökeni: Benî İsrail Teorisi/ Etnolojik, Tarihi, Dilbilimsel ve Genetik Kaynakların Işığında Bir Tartışma”. *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi* 5 (Kış 2019), 23-39.

Erman, Kubilayhan. “Jeopolitik Teoriler ve Afganistan”. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/11 (2017), 394-420.

Esin, Emel. “Amuderya”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 3/ 98-99. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Eph'al, Israel. “Syria-Palestine under Achaemenid Rule”. *Persia, Greece and the Western Mediterranean*. Edited by John Boardman, N. G. L. Hammond, D. M. Lewis, M. Ostwald. 4/139-164. The Cambridge Ancient History, 1988.

Fevzi, Firuz. “Afganistan’da Türk Kültürü ve Edebiyatı Üzerine Bir Araştırma”. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* 1/1 (2012), 549-553.

Genç, Reşat. “Karahanlılar Tarihi”. Erişim: 21.12.2019. <https://www.tarihtarih.com>.

Harman, Ömer Faruk. “Kitâb-ı Mukaddes”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 26/75-76. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları. 2002.

Hitchins, Keith. “Kazaklar”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25/ 131-132. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Hızlı, Mefail. “Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler”. *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2, (1987), 273-281.

Jayaram, V. “The Origin of the Name Afghan”. Erişim: 19.11.2022, www.hinduwebsite.com.

Kafalı, Mustafa. “Cengiz Han”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 7/367-369. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Kara, Füsün. “Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Ekonomik Durumu”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 2/2, (2013), 25-35.

Karasaran, Vedat. “Pers Kaynaklarına Göre İskitler”. 2019, Erişim: 02.02.2022. https://www.arkeotekno.com/_pers-kaynaklarina-gore-iskitler

Kavas, Ahmet, “Kâbil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/28-29. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Kamalova, Zebinisol. “Orta Asya'nın Bin Şehir Ülkesi”. *JOTS* 4/1 (2020), 39-49.

Kaya, Mahmut – Ünver, İsmail. “İskender”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/556-559. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Kayalı, Yalçın – Hakman, Ilgaz. “Eskiçağ Hindistan Tarihinin İki Buddhist Hamisi: Maurya İmparatoru Aşoka ve Kuşan Kralı Kanişka”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri Dergisi* 6/1 (Haziran 2021), 1-16.

Kaya, Beytullah. “Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Geleneği”. *Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (2019), 49-66.

Kayadibi, Fahri. “İslam Dini'nin Eğitim ve Öğretime Verdiği Önem”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 33-44.

Kemaloğlu, Muhammet. “XI.-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Eğitim Öğretim (Medreseler)” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 2/5 (Mayıs 2015), 89-106.

Keppens, Marianne – Roover, Jakob De. “Orientalism and the Puzzle of the Aryan Invasion Theory”. *Journal of Human Sciences* 2/ 2 (June 2014), 51-76.

Keppens, Marianne. “The Aryans and the Ancient System of Caste.” *Theatrum Historiae Institute of Historical Sciences*. 17/63–90. Faculty of Arts and Philosophy, University of Pardubice, 2015.

Khaliq, Ahmad Nızamı. “Evrengzib”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11/537-539. İstanbul : Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Khan, Hameed Ullah. – Ahmad, Nasir. “A Genealogical Study of the Origin of Pashtuns”. In: Huang, DS., Bevilacqua, V., Figueroa, J.C., Premaratne, P. (eds) *Intelligent Computing Theories. ICIC 2013. Lecture Notes in Computer Science*, vol 7995. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-39479-9_48, p.402-410.

Kieffer, Charles M. “Afghan”. *Encyclopedia Iranica*, B1/481. Fasc.5, Online edition, 1982. Erişim: 19.11.2022. <https://www.iranicaonline.org/articles>

Konukçu, Enver. “Gâzne”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 13/479-480. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Konukçu, Enver. “Halaç”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 15/228-229. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Konukçu, Enver. “Akhunlar”. *Türkler Ansiklopedisi*. Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca. 1/1310-1317. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002 a.

Konukçu, Enver. “Akhunların Kalıntısı Olarak Halaçlar”. *Türkler Ansiklopedisi*. 1/1348-1355. Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002 b.

Konukçu, Enver. “Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek”. *Türkler Ansiklopedisi*. Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca, 4/534-544. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002 c.

Konukçu, Enver. “Bâbürler”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 4/400-404. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1991 a.

Konukçu, Enver. “Bâbürler”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 4/395-396. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1991 b.

Konukçu, Enver. “Hümâyün”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 18/481-483. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Konukçu, Enver. “Ekber Şah”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 10/542-544. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Konukçu, Enver. “Cihangir”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 7/358-539. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Kurtuluş, Rıza. “Mezârîşerif”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29/518-519. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.

Kurt, Hasan. “Tâhirîler (Horasan ve Mâverâünnehir’de Hüküm Süren Bir Hânedan (821-873)”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 39/403-404. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Ladygina, Olga. “Features of Identity of the Population of Afghanistan”. *SHS Web of Conferences, Department of History and International Relations Russian-Tajik Slavonic University*, <https://doi.org/10.1051/shsconf/20185001236> CILDIAH-2018.

Mackinder, Halford John. "The Geographical Pivot of History (1904)". *The Geographical Journal* 170/4 (December 2004), 298-321.

Mallowan, Max. “Cyrus the Great (558-529 B.C.)”. *CHI* 2 (1985), 392-419.

Martinez Sève, Laurianne. “ The Spatial Organization of Ai Khanoum, a Greek City in Afghanistan”. *American Journal of Archaeology*, 2014, s. 267–283

Merçil, Erdoğan. - Altun, Ara. “Gazneliler”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 13/484-486. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Merçil, Erdoğan. “Gazneliler”. *Türkler Ansiklopedisi*. Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca. 4/859-908. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Merçil, Erdoğan. “Saffâr, Ya’kup b. Leys”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35/463-464. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

Mızrak, Egemen Çağrı. “Yüeh-Chih’lerin Kökenleri ve Göç Süreçleri”. *Tarih Okulu Dergisi* 19 (Eylül 2014), 371-404 .

Mülâyim Selçuk. “Herat Cuma Camii”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17/218-219. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Narain, Awadh Kishore. “Kuşan Devleti”. *Türkler Ansiklopedisi*. 1/1300-1309. Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Nızamı, Khalıq Ahmad. “Frişte”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 13/133-134. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Nasırabadı, Azar G. “Hârezmşâhlar Döneminde Siyasî İlişkilerin Hazine Gelirlerine Tesiri”. *Tarih Okulu Dergisi* 51 (2021), 831-853.

Ocak, Ahmet. “Medrese Geleneği İçinde Nizamiye Medreseleri'nin Önemi ve İlim Dünyasına Kazandırdığı Yenilikler”. *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu T.C. Cumhurbaşkanlığı Himayesinde Selçuklularda Bilim ve Düşünce Bildiriler/proceedings 19-21, İslami İlimler*. Editörler: Mustafa Demirci -Ali Temizel – M. Ali Hacıgökmen – Sefer Solmaz. 1/441-462. Konya: T.C. Cumhurbaşkanlığı Himayesinde, 19- 21 Ekim 2011.

Ögel, Bahattin. “Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar, I Yüe-Çi’ler”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 15 (1/3) (1957), 247-278.

Öntürk, Vural. “Ravzatü’s-Safâ ve Habibü’s-siyer’e Göre Gurlular”. *Tarih Okulu Dergisi* 34 (Haziran 2018), 129-161.

Öntürk, Vural. “Gurluların Var Olma Mücadelesinde Bir Dönüm Noktası: Âhengerân Savaşı (400/1010-1011)”. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 49 (2020), 161-174.

Özcan, Azmi. “Kândehar”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/293-294. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Özcan, Azmi. “Nâdir Şah”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 32/276-277. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Özaydın, Abdülkerim. “Karahanlılar”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/404-412. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Özaydın, Abdülkerim. “Muhammed b. Tekiş”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 30/581-583. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.

Özaydın, Abdülkerim. “Hârzemşahlar Devleti”. *Türkler Ansiklopedisi*. Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek , Salim Koca. 4/1400- 1420. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Özaydın, Abdülkerim. “Hârizm”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16/217-220.

İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Özcan, Azmi. “Şah Cihan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 38/251-252. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Mâverâünnehir”. *TDV İslam Ansiklopedisi* 28/177-180. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Petersan Sara, “Overview of the Tillya-Tepe Burials”. *Extract from PhD Thesis*. London: SOAS, University 2017. Erişim: 05.03.2021. <https://www.academia.edu/36050335>

Qureshi, M. Naeem. “Belûcistan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5/427-428. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Sadat, Sayed Shafiqula. “Nadir’in Şah Eşref Hoteki ile Mücadelesi”. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmalar Dergisi* 2/1 (2017b), 166-180.

Saray, Mehmet. “Afganistan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1/408-411. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.

Saray, Mehmet. “Celâlâbâd”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7/246. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Saray, Mehmet. “Bedeşan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5/291-292. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Sarianidi, Victor Ivanovich. “Tilla Altın Tepe Hazinesi”. Çev. Recep Özman, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (2015), 285-297.

Liu, Xinru. “Kuşan Yönetiminin Kültür Anlayışı”. *Türkler Ansiklopedisi*. Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek , Salim Koca. 4 /137-147. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Saul, Shaked. “Aramaic”. *Encyclopedia Iranica*, 1987. Erişim: 03.02.2023. <https://www.iranicaonline.org/articles/iran-vii10-aramaic>

Sharma, Ramesh. “Kuşan Sanatı ve Medeniyeti”. *Türkler Ansiklopedisi*. Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek , Salim Koca. 4/125-136. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Sıddıqı, İqtıdar Husain. “Gurlular”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 14/207-211. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Sıddıqı, İqtıdar Husain. “Kert”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25/297. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.

Siddique, Abubakar. “Sources of Tension in Afghanistan and Pakistan: a Regional Perspective Afghanistan’s Ethnic Divides”. *CIDOB Policy Research Project*, Barcelona Centre For International, 2012.

Sivrioğlu, Ulaş Töre. “Aryan Teorisi ve Türk Tarih Tezi”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 2/6 (Ağustos 2015 a), 1-27.

Sivrioğlu, Töre. “Afganistan’da Budist Dönem ve Budist Sanatı”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 2/5 (2015 b), 60-86.

Sivrioğlu, Ulaş Töre. “Avesta Dilinin Tarihi Coğrafyası”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/8 (Summer 2013), 1141-1165.

Sümer, Faruk. “Türkmenler”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41/607-611. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Strootman, Rolf. “The Seleucid”. *The Encyclopedia of Ancient History*. First Edition, Edited by Roger S. Bagnall, Kai Brodersan, Craige B. Champion, Andrew Erskine and Sabine R. Huebner. 6119-6125. Blackwell Publishing, 2013.

Şahin, Mustafa. “Ögedey Kağan’ın Herât Emîri Uygur Türk’ü Harlığı”. *Bilig* 84 (2018), 23-43.

Şahin, Mustafa. “Orta Çağda Herât Bölgesi’nde Kale ve Surlar”. *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi* 21 (2013) 7-14.

Şahin, Mustafa. “Timurlular Döneminde Herât'ta Sivil Mimari”. *Studies Of The Ottoman Domain* 6/11 (Ağustos 2016), 78-96.

Şahin, Mustafa. “Moğol Döneminin Yöneticilerinden Melik Mecneddîn-i Kalyonî ve Oğlu Şemseddîn Muhammed-i Kalyonî”. *Tarih Okulu Dergisi* 12 (2014), 155-163.

Şeyhanlıoğlu, Hüseyin. “18. Yüzyıldan Günümüze Kadar Afganistan'ın Jeostratejik Önemi”. *Avrasya Etüdleri* 34/2 (2008), 22-43.

Uludağ, Süleyman. “Abdal”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1/59-61. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.

Unat, Yavuz. “Uluğ Bey”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 42/127-129. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Üzüm, İlyas. “Kızılbaş”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25/546-557. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Taneri, Aydın. “Hârizmşahlar”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16/228-231. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Taneri, Aydın. “Celâleddin Hârizmşah”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 7/248-250. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Tarnn, W. W. “Two Notes on Seleucid History: 1. Selucus' 500 Elephants, 2. Tarmita”. *The Journal of Hellenic Studies, JSTOR* 60 (1940), 84-94 .

Taşagıl, Ahmet. “Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine”. *Türkiyat Mecmuası* 24/1 (2014), 75-89.

Taşagıl, Ahmet, “Karakalpaklar”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 24/426-427 İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Taşagıl, Ahmet, “Türk”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41/467-474. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Tezcan, Mehmet. “Kuşanların Menşei”. *Türkler Ansiklopedisi*. Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca. 1/1228-1285. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Togan, Z. Velidi. “Herât”. *İslam Ansiklopedisi*. 5/ 429-442, 1988.
Erişim: 05.02.2022. https://www.academia.edu/44605861/_İslam_Ansiklopedisi.

Türkoğlu, İsmail. “Kırgızlar”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2/62-64.
Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.

Türkoğlu, İsmail. “Tacikler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/351-353.
İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2010 a.

Türkoğlu, İsmail. “Şeybânîler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/45-47.
İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2010 b.

Wörmer, Nils. “The Networks of Kunduz A History of Conflict and Their Actors, from 1992 to 2001”. *Afghanistan Analysts Network*. 2012. Erişim: 02.03.2021. <https://www.afghanistan-analysts.org/wp-content/uploads/.pdf>

Yazıcı, Tahsin. “Belh”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5/410-411. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1992a.

Yazıcı, Tahsin. “Büst”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 6/495. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1992b.

Yazıcı, Tahsin. “Esterâbâd”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11/437-438.
İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Yazıcı, Orhan. “Afganistan’ın Jeopolitik Önemi”. *Sosyologca, Baykan Sezer’in 10. Yıl Dönümü Anısına*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2012. Erişim: 15.10.2021.

https://www.researchgate.net/publication/260585514_Afganistan'in_Jeopolitik_Onemi.

Yazıcı, Orhan. “Gılcayların Menşei”. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2006) 31-49.

Yazıcı, Orhan, Özman, Recep, “Afganistan’da Prehistorya Çalışmaları”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 17/2 (2015), 1-16.

Yatsenko, Sergei. “Yuezhi on Bactrian Embroidery from Textiles Found at Noyon uul Mongolia”. *The Silk Road Foundation*. Ed. Daniel Waugh. 10 (2012), 39-48.

Yatsenko, Sergei. “Vusunlar”. *Türkler Ansiklopedisi*. 1/1205-1214. Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Yıldırım, Nurgül. – Temizkan, Meltem. “Seleukoslar Döneminde Yaşanan Suriye Savaşları Üzerine Bir İnceleme”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Enstitü Dergisi* 14/39 (2017), 117-131.

Yılmaz, Cuma Ali - Ayarış, İsmail. “Pers İmparatorluğu’nun Çöküşü”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30/1 (2020), 413-427 .

Yılmaz, Esra. “İpek Yolu Hakkında Kısa Bir Değerlendirme”. *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 9/2(18) (2017), 672-683.

Yule, Sir Henry. “The Book of Ser Marco Polo the Venetian, Concerning the Kingdoms and Marvels of the East”. *NII Dijital Silk Road*. 1/ Toyo Bunko Erişim: 02.02.2022. <http://dsr.nii.ac.jp/toyobunko/III-2-F-c-30/V-1/page/0455.html>.

Yuvalı Abdülkadir, “Çağatay Hanlığı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 8/177-178. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1993.

Yuvalı, Abdülkadir. “İlhanlılar”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/105-108. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2000.

İnternet Kaynakları

Afganistan Ülke Raporu, T.C. Kâbil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği 2017/Erişim: 12.06.2019.

Afganistan Ülke Profili, T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü 2020 /Erişim: 12.06.2019.

Afghanpen The Afghanistan Situation by Afghan People, “Malumati Muhteser der Mevrdi Kuhayi Afganistan”, <https://afghanpen.wordpress.com/2014/02/25/> Erişim: 12.06.2019.

<https://parstoday.com/tr/news/world-i149299-afganistan/>Erişim: 12.06.2019.

<http://www.mfa.gov.tr/afganistan-ekonomisi.tr.mfa/> Erişim: 12.06.2019.

<https://www.atonet.org.tr/Afganistan.pdf> /Erişim: 12.06.2019.

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/11/131113_afganistan_hashas /Erişim: 12.06.2019.

https://www.bbc.com/turkce/resources/idd-sh/opium_turkish/Erişim: 12.06.2019.

<https://www.yurtgazetesi.com.tr/dunya/ipek-yolu-hakkinda-sicak-gelisme-h171872.html> /Erişim:09.03.2022.

<https://slidetodoc.com/geopolitical-theory-2016-what-is-geopolitics-geopolitics-the/> /Erişim:09.03.2022.

[https://www.marefa.org.](https://www.marefa.org/) /Erişim:03.09.2022.

<https://www.mindat.org/loc-30598.html>. Erişim: 09.03.2022.

<https://iranicaonline.org/articles/aryans>/Eriřim:09.03.2022.

<https://sworld.co.uk/2/36636/photoalbum/hindu-kush--band-e-amir/> Erişim:23.06.2022.

<https://www.gzt.com/mecra/savasin-hic-ugramadigi-yer-3427895> Erişim:09.03.2022.

Bilgi Kapsulu/photos/vahan-koridoru-afganistandan-çine-kadar-uzanan-pamir-ve-hindukuşdağları/Erişim: 23.06.2022.

https://stringfixer.com/tr/Achaemenid_art/ Erişim:23.06.2022.

Yiğit, Fatih Mehmet, “Eski Türk Yazıtları ve Türk Atasözlerinde Geçen Kün ve Ay Kavramı İle Türkler Tarafından Kullanılan Kadim Ay-Yıldız/Kün-Ay Sembölü” <https://docplayer.biz.tr/225826969-Eski-turk-yazitlari-ve-turk-atasozlerinde-gecen-kun-ve-ay-kavrami/>Erişim: 05.03.2022.

https://en.wiki/Tillya_Tepe#/media/File:Tillya_Tepe_crown.jpg/ Erişim: 05.03.2022.

ISBN: 978-625-367-636-0